

હરિ: આમ આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી આનંદશંકર ખાપુભાઈ ધ્રુવ
સ્મારક સર્વધર્મદર્શન ગ્રંથમાળા-૭

જૈનદર્શન

લેખક : ડી. કે. તુડોલ
અનુવાદક : ચિત્રા પ્ર. શુક્લ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિધાનગર

હુરિઃ ગ્રામ ગ્રાશ્રમ પ્રેરિત શ્રી ગ્વાનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ
સ્મારક સર્વધર્મદર્શન ગ્રંથમાળા-૭

જૈનદર્શન

લેખક

ડી. કે. તુકોલ એમ. એ. એલ.એલ. બી.
(નિવૃત્ત) ન્યાયાધીશ, બેંગ્લોર વિશ્વવિદ્યાલય, બેંગ્લોર

અનુવાદક

ચિત્રા પ્ર. શુક્લ

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વલ્લભ વિધાનગર

પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૭૮

પ્રત સંખ્યા : ૧૦૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૮-૦૦

© : યુનિવર્સિટી

યોજનાદાન : હરિઃ ઝોમ્ આશ્રમ, નડિયાદ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : કાન્તિભાઈ અં. અમીન
કુંભસચિવ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
વલ્લભ વિદ્યાનગર.

અમારા પૂ.પિતા

સ્વ. શ્રી યુનીલાલ છગનલાલ શાહની
પૂણ્યસ્મૃતિના સંભારણા રૂપે અપ્રેમ.

રજનીકાન્ત યુનીલાલ શાહ
જતીનકુમાર યુનીલાલ શાહ
પ્રકાશચંદ્ર યુનીલાલ શાહ
ઉષાબહેન યુનીલાલ શાહ

રસ્મિત, સુરેન્દ્ર મંગળદાસ કંપાઉન્ડ.
સુરેન્દ્ર મંગળદાસ રોડ, આંબાવાડી,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫.

सलाहकार समिति

- (१) डॉ. आर. एम. पटेल (कुलपति)
- (२) डॉ. अच. एम. पटेल
- (३) श्री द्वाधर वादेस
- (४) श्री नगीनदास पारेष
- (५) डॉ. डी. डी. नडेज
- (६) श्री जे. एम. शेणडीवाणा (मन्त्री, सलाहकार समिति)

આમુખ

લોકશાહીને વરેલા કોઈ પણ સમાજને સુદૃઢ કરવો હોય તો એ સમાજની પ્રજાને જીવન વિશેના દર્શનનો સુયોગ્ય ખ્યાલ આપવો જોઈએ. વળી વ્યક્તિનું વ્યક્તિ તરીકેનું મૂલ્ય ને આદર એ સાચી લોકશાહીનો પાયો છે. દરેક પ્રજાજનમાં આ ભાવના જન્મે તે માટે દુનિયાભરના બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ કેળવવાની આવશ્યકતા છે; અને આ માટે બધા જ ધર્મ, દર્શન, ચિંતન અને ફિલસૂફીના શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જીવન-દર્શનથી પ્રજાને પરિચિત કરાવવી તે જરૂરી પણ છે. એકબીજાના ધર્મના આદરભાવથી સમતા ખીલે છે અને સાંકડા થતા જગતમાં એકબીજાને સમજવા માટે એ આવશ્યક છે.

ગુજરાતની યુવાન પેઢી સર્વધર્મ સમભાવ કેળવે તેવી પુનિત ભાવનાની હરિ: ઓમ આશ્રમના સદ્ગત પૂજ્ય શ્રી મોટાને આકાંક્ષા જન્મી અને જગતનાં સર્વધર્મ, દર્શન, ચિંતન, ફિલસૂફી વગેરેથી ગુજરાતની ગુણિયલ પ્રજાને પરિચિત કરાવવાની યોજના માટે એમણે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને રૂપિયા બે લાખનું ‘આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ સ્મારક સર્વધર્મ દર્શન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ’ સુપ્રત કર્યું છે. આ ટ્રસ્ટના વ્યાજમાંથી વિશ્વના વિવિધ ધર્મો, દર્શનો, ચિંતકો વિષેના પ્રમાણભૂત મૌલિક ગ્રંથો એક પછી એક પ્રગટ કરવાની અમારી યોજના છે.

આ ગ્રંથમાળામાં અગાઉ છ ગ્રંથો—ખ્રિસ્તીદર્શન, જરથુષ્ટ્રદર્શન, શીખદર્શન, ઈસ્લામદર્શન, હિન્દુદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. જૈનદર્શન તેમાં પ્રકાશિત થઈ રહેલ સાતમો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં **Compendium of Jainism** ને નામે લખાયો હતો. તેના લેખક, નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ અને બેન્ગલોર યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ કુલપતિ, શ્રી ટી. કે. તુકોલ જૈન ધર્મ અને દર્શનના ગંભીર અભ્યાસી છે. તેમના આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રીમતી ચિત્રાબહેન પી. શુક્લે તૈયાર કર્યું છે. મૂળ અંગ્રેજી લખાણના અર્થ—ભાવ તેમાં ઉતરે, તે માટે તેમણે બરાબર પ્રયાસ કર્યો છે. આ ઉપયોગી પુસ્તકને આ ગ્રંથમાળામાં પ્રગટ કરતાં હું આનંદ અનુભવું છું. આશા છે કે, આ ગ્રંથમાળામાં અગાઉ પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથોની જેમ જ જૈનદર્શનને પણ વાચકો જરૂર આવકારશે.

ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ભાવો જગાવે અને સુદૃઢ કરે તેવાં પુસ્તકોના પ્રકાશન અર્થે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને દાનનિધિ સુપરત કરવા માટે હરિઃ ઓમ્ આશ્રમ, નડિયાદ પ્રતિ હું હાર્દિક આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું તેમ જ આ ગ્રંથના લેખક ન્યાયમૂર્તિ શ્રી તુકોલ તેમ જ ગુજરાતી અનુવાદક શ્રીમતી ચિત્રાબેન શુક્લનો પણ હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૮
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી
વહલલ વિધાનગર

આર. એમ. પટેલ
કુલપતિ

પ્રસ્તાવના

‘Compendium of Jainism’ જૈન ધર્મ પરનો વ્યવસ્થિત ગ્રંથ છે. પ્રકરણોનાં શીર્ષકો પર દષ્ટિપાત કરતાં જ, વિદ્વાન લેખકે આ પુસ્તકમાં ચર્ચોલા વિષયોના વિશાળ ક્ષેત્રનો ખ્યાલ આવશે.

જૈન ધર્મ એક પ્રાચીન ધર્મ છે. જૈન ધર્મના અભ્યાસના પ્રારંભમાં તેની પ્રાચીનતા વિષે ખોટા ખ્યાલો પ્રવર્તતા હતા. પણ ભારતીય અને પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના વિદ્વાનોએ હાથ ધરેલો અભ્યાસ આગળ વધતાં આ બધા ખ્યાલો દૂર થયા છે. ઋષભ, પાર્શ્વ, મહાવીર જેવી વિભૂતિઓ—જેમના જીવનવૃત્તાન્તની સંક્ષિપ્ત રેખા અહીં આપી છે—એ આ ભૂમિની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરી છે. મહાવીરની ઉત્તરકાલીન જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ખાસ કરીને દક્ષિણમાં એનો ફેલાવો, અને પાછળથી, જૈન ધર્મના વિભિન્ન સંપ્રદાયો, ભારતના ધર્મના ઈતિહાસમાં એક આકર્ષક પ્રકરણ બની રહે છે. દિવ્યતા અને પૂજા, વિશ્વ અને તેનાં ઘટક-તત્ત્વો, સચેતન જગત અને તેની વિગતો વિષેના જૈન ધર્મના ખ્યાલો ધર્મનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારાઓ માટે સવિશેષ ધ્યાનને પાત્ર છે.

કર્મ, દ્રવ્યનો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર છે. આત્મા સાથેના સંસર્ગથી તે પોતાની જાતે પ્રવૃત્ત થાય છે અને મનુષ્યના આધ્યાત્મિક ભવિષ્ય પર તેની અસર પડે છે. તે એક અનિવાર્ય નૈતિક કાનૂન તરીકે કામ કરે છે અને બધાં જ જીવિત પ્રાણીઓના ભાગ્યમાં દૈવની દરમ્યાનગીરીને માટે કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. દરેકને પોતાના વિચાર, વચન અને કર્મનું ફળ મળે જ છે. તત્ત્વ અથવા પદાર્થો અને ગુણસ્થાનો (આધ્યાત્મિક પ્રગતિની અવસ્થાઓ) જેવા પાયાના સિદ્ધાંતો આત્મા અને કર્મના સંબંધ યોજે છે. કર્મના બંધનમાંથી આત્માને મુક્ત થવા માટેનો આધાર છે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર.

જૈન ધર્મને ‘નીતિમય વાસ્તવવાદ’ કહ્યો છે તે ચર્ચાર્થ છે. તે સદાચાર પર ખૂબ ભાર મૂકે છે—સામાન્યજન માટે એક પ્રકારનો સદાચાર છે તો સાધુજન માટે બીજા પ્રકારનો. બીજા પ્રકારના સદાચાર કરતાં પ્રથમ પ્રકારનો સદાચાર ઓછો કઠોર છે. સાધુ મહાવ્રતોનું માનસિક રીતે પણ પાલન કરે છે. સમાધિ અને અપરિગ્રહમાં મગ્ન રહી, તે આધ્યાત્મિક જીવન જીવે છે. કોઈ પણ પ્રકારની

આસક્તિથી મુક્ત મનુષ્ય મૃત્યુની સમીપ સ્વેચ્છાએ જાય છે. મૃત્યુથી તે ભયભીત થતો નથી, કારણ કે આત્મા અમર છે એવું તે જાણતો હોય છે. આવા ઉચ્ચ નૈતિક આદર્શો સાથે જૈન ધર્મ ભારતની પરંપરા અને સંસ્કૃતિને જુદી જુદી રીતે સમૃદ્ધ કર્યાં છે. અહિંસા, અનેકાન્ત અને અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતોની આજે, પહેલાં કદી ન હતી એટલી જરૂર છે, કારણ કે વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય પ્રગતિએ સર્વેલા ઘણા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રશ્નો માનવતાની સામે પડ્યા છે.

જૈન ધર્મ વિષે ઘણાં પુસ્તકો છે, પણ પ્રસ્તુત પુસ્તકની પોતાની વિશિષ્ટતાઓ છે. જુદા જુદા વિષયો પરની લેખકની ચર્ચાઓ પ્રમાણભૂત છે અને આ ચર્ચાઓનું, ધર્મગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત શ્લોકો તેમજ સૂત્રો અને તે પરની ટીકાઓ દ્વારા સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન ધર્મને પરિભાષારહિત પરિવેશમાં સમજવા માગતા વિવેકી વાચકોના આવકારને તે પાત્ર છે. જૈન ધર્મ માત્ર ધર્મ કે સુવ્યવસ્થિત દર્શન નથી. સંસારનાં બંધનો જેમણે ત્યજી દીધાં છે એવા અનેક સામાન્યજનો તેમજ સંતોને આધ્યાત્મિક શાંતિ આપતી એ એક જીવનપ્રણાલી છે.

જસ્ટીસ તુકોલમાં અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકની સુસંસ્કૃત અભિવ્યક્તિ, પ્રતિષ્ઠિત એડવોકેટની દૃઢ તર્કશક્તિ, અનુભવી ન્યાયાધીશની સંતુલિત રજૂઆત અને સત્ય અને વાસ્તવિકતાના જાગૃત અન્વેષકનાં બૌદ્ધિક ઊંડાણનો સમન્વય થયો છે. તેઓ પવિત્ર શ્રાવક હોવા ઉપરાંત જૈન ધર્મના ગાઢ અને જાગૃત અભ્યાસી રહ્યા છે. જૈન ધર્મના ઊંડા અભ્યાસ અને ઊંડી સમજના પરિપાકરૂપ આ પુસ્તકમાં જસ્ટીસ તુકોલના આ બધા ગુણો દેખાઈ આવે છે. જ્ઞાન, નય, ઈશ્વર, સૃષ્ટિ અને અનેકાન્તવાદ જેવા કેટલાક જૈન સિદ્ધાંતો તેમણે બહુ સુબોધ શૈલીમાં સમજાવ્યા છે. તેમની પૂર્વેના અભ્યાસીઓના ઘણા ખોટા ખ્યાલો તેમણે દૂર કર્યાં છે અને તે સિદ્ધાંતોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કર્યાં છે.

જસ્ટીસ તુકોલના વિવરણનો કાળજીભર્યો અભ્યાસ, હિંદુ તત્ત્વદર્શનની શાખાઓમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા, ભારતની ચિંતનપદ્ધતિ અને જીવનનાં ઘણાં ક્ષેત્રોને પ્રભાવિત કરતા જૈન ધર્મની સાચી સમજ આપશે.

મહેસુર વિશ્વવિદ્યાલય
માનસ ગંગોત્રી, મહેસુર-૬
૨૨મી મે, ૧૯૭૫.

એ. એન. ઉપાધ્યે

લેખકીય

૧૯૭૩ના નવેમ્બરમાં મેં સાનંદાશ્ર્ચ અનુભવ્યું. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગરના ઉપકુલપતિ ડૉ. રમેશ એસ. મહેતાએ જૈન દર્શન વિષે પુસ્તક લખવાનું ઉત્તરદાયિત્વ હું સ્વીકારી શકું કે કેમ, તે વિષે પુછાવતો સૌજન્યભર્યો પત્ર મને લખ્યો હતો. વિશ્વના પ્રમુખ ધર્મો વિષેનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરતાં ટ્રસ્ટની સલાહકાર સમિતિએ મારું નામ સૂચવ્યું હોવાથી તેમણે મને પત્ર લખ્યો હતો. પુસ્તક લખવાનું ઉત્તરદાયિત્વ મેં સ્વીકાર્યું.

મારા માનવા મુજબ ટ્રસ્ટનો મુખ્ય હેતુ “ભિન્ન ભિન્ન પંથોને અનુ-સરતા લોકોમાં ઉદારતા વધારવાનો” હતો. તેથી, જૈનધર્મની પ્રાચીનતા તેમજ તેના કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વિષેના કેટલાક ખોટા ખ્યાલો દૂર કરવા ઉપરાંત, દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર બંને પંથોને સ્વીકાર્ય એવા આધારભૂત ધર્મગ્રંથોના સંદર્ભમાં જૈન ધર્મના વિવિધ સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. દરેક પ્રકરણમાં વિચારાયેલ વિષય પર પ્રસ્તુત મૂળ શ્લોકોનો, ભાવને હાનિ ન પહોંચે એ રીતે, મુક્ત અનુવાદ કર્યો છે. દરેક વિષય પર સુસંગત, યથાર્થ અને સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મહાન અને અતિપ્રાચીન ધર્મના સિદ્ધાંતોના સત્વને, બને તેટલા તટસ્થભાવે, અતિશયોક્તિ વગર, રજૂ કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહ્યો છું, જેથી તેના તત્ત્વજ્ઞાનને યથાર્થ અને સુનિશ્ચિતરૂપે સમજી શકાય. સિદ્ધાંતોની રજૂઆતમાં પ્રમાણભૂત રહેવાનું, મારું, આરંભથી અંત સુધી લક્ષ્ય રહ્યું છે. આ કાર્યમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું તે વાચકોએ નક્કી કરવાનું છે.

વર્તમાન યુગના છેલ્લા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણને ૨૫૦૦મે વર્ષે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થાય છે તે પણ એક સુખદ યોગ છે.

સૌ પ્રથમ, આ પુસ્તક લખવાની તક આપવા માટે પ્રકાશન સમિતિના ટ્રસ્ટીઓનો અને વિદ્યાપીઠના ભૂતપૂર્વ ઉપકુલપતિ શ્રી રમેશ એસ. મહેતાનો હું આભાર માનું છું. ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે, એમ. એ., ડી. લિટ્, અધ્યક્ષ, જૈનોલોજી અને પ્રાકૃત વિભાગ, કર્ણાટક યુનિવર્સિટી, પ્રન્થે પણ હું મારી ઊંડી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા પ્રસિદ્ધ સંશોધક વિદ્વાન છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાના વિવિધ સામયિકોમાં તેમણે લગભગ સો જેટલા મૌલિક, વિદ્વત્તાપૂર્ણ સંશોધનલેખોનું પ્રકાશન કર્યું છે. તેમણે પચ્ચીસથી પણ વધુ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોનું સંપાદન કરી તેમને પ્રગટ કર્યા છે. આ સંપાદનો વિવિધ હસ્તપ્રતોનાં તુલનાત્મક અધ્યયન અને પ્રખર વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાઓથી યુક્ત છે. ૧૯૭૪માં બેલ્જિયમના લ્યુવેન ખાતે ભરાયેલી ધર્મ અને શાંતિ માટેની વિશ્વપરિષદમાં તેઓ જૈનધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા મુખ્ય ભારતીય પ્રણિધિ હતા. પોતાના પ્રવૃત્તિમય, વ્યસ્ત કાર્યભારની વચ્ચેથી, આ હસ્તપ્રતને જોઈ જવાની, આ પુસ્તકનું યોગ્ય શીર્ષક 'Compendium of Jainism' સૂચવવાની, તેમજ બીજાં ઘણાં ઉપયોગી સૂચનો કરવા માટે સમય ફાળવવાની સુજનતા તેમણે દાખવી છે. આ પુસ્તકને સુંદર અને ઉદાર પ્રસ્તાવના આપીને તેમણે શોભાવ્યું છે. મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી બાહુબલિ તુકોલ, બી. ઈ. (ઓનર્સ)નો પણ, આ પુસ્તકની હસ્તપ્રતના સ્વચ્છ અને સુયોગ્ય ટાઈપિંગમાં ઊંડો રસ લેવા માટે, મારે નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

બીજા સંપ્રદાયો પ્રત્યે સન્માન અને વિશાળ દષ્ટિકોણ રાખી, તેમને ઉદારભાવે સમજવાનો ઉપદેશ આપતા અનેકાન્તવાદનું પ્રતિપાદન કરતા જૈન-ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોથી આ પુસ્તક વાચકોને માહિતગાર કરશે તો હું ઘણો કૃતકૃત્ય થઈશ.

બેંગ્લોર ૧૧.

૨૨મી મે, ૧૯૭૫.

ડી. કે. તુકોલ

અનુક્રમણિકા

પાન નં.

પ્રકરણ ૧. જૈન ધર્મ અને તેની પ્રાચીનતા ૧-૧૯

જૈન ધર્મ અને તેની પ્રાચીનતા (૧), જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ (૪) જૈન ધર્મ હિંદુ-ધર્મની શાખા છે? (૭) વેદ તેમજ બીજા સંદર્ભો (૮) વેદોનો સમય (૧૧), મોહનજો દરો અને હરપ્પા (૧૨) આલેખો (૧૪) પરદેશી વિદ્વાનો (૧૫) ભારતીય વિદ્વાનો (૧૫), ન્યાયાધીશોનો અભિપ્રાય (૧૭), ઉપસંહાર (૧૮)

પ્રકરણ ૨. તીર્થંકરો અને ભગવાન મહાવીર ૨૦-૩૫

તીર્થંકરો અને ભગવાન મહાવીર (૨૦), ઋષભ (૨૧), મુનિસુવ્રત (૨૫), અરિષ્ટનેમિ અથવા નેમિનાથ (૨૬), પાર્શ્વનાથ (૨૭), ભગવાન મહાવીર (૨૮), ગણધરો (૩૪).

પ્રકરણ ૩. મહાવીર પછીનો સમય અને વિચ્છિન્ન સંપ્રદાયો ૩૬-૪૫

મહાવીર પછીનો સમય અને વિચ્છિન્ન સંપ્રદાયો (૩૬) દિગંબર (૪૦), દિગંબરોના પેટા સંઘો (૪૦), શ્વેતાંબરોના પેટા સંઘો (૪૧) યાપનીય સંઘ (૪૪).

પ્રકરણ ૪. ઈશ્વર અને પૂજા વિષેના વિચારો ૪૬-૫૬

ઈશ્વર અને પૂજા વિષેના વિચારો (૪૬) પૂજા વિષેના વિચારો (૫૧).

પ્રકરણ ૫. વિશ્વ ૫૭-૬૪

પ્રકરણ ૬. જીવ અથવા જીવ વિષેના સિદ્ધાંત ૬૫-૭૮

પ્રકરણ ૭. કર્મોના સિદ્ધાંત ૭૯-૯૫

કર્મોના સિદ્ધાંત (૭૯) આઠ પ્રકારનાં કર્મો (૮૨) ઘાતિ કર્મ (૮૩) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ (૮૩) દર્શનાવરણીય (૮૪), અન્તરાય (૮૫), મોહનીય (૮૬), નોકપાય (૮૮), અઘાતીય કર્મ (૮૮) આયુષ્કર્મ (૮૯), નામકર્મ (૯૦), ગ્રોત્રકર્મ (૯૨), વેદનીય કર્મ (૯૩)

प्रकरण ८. लेश्याना सिद्धांत ८६-१०३

प्रकरण ९. सात तत्त्वो (कर्मसिद्धांत चालु) १०४-११६

सात तत्त्वो (१०४), आसव अथवा कर्मप्रवाह (१०५) बंध (१०६) संवर (१०८) निर्णय (११३), मोक्ष (११५).

प्रकरण १०. नव पद्धार्यो ११७-१२१

प्रकरण ११. गुणस्थानो अथवा ज्यनी आध्यात्मिक
उन्नतिनी यौद्ध कोटिओ १२२-१३४

गुणस्थानो (१२२), मिथ्यात्व (१२३), सासादन (पतन) (१२४), सम्यक् मिथ्यादृष्टि (१२५), अविरतसम्यक्त्व (१२५), देशविरत (आशिक व्रत) (१२६), प्रमत्तविरत (१२७), अप्रमत्तविरत (१२८), अपूर्वकरण (१२८), अनिवृत्तिकरण (१२८), सूक्ष्मसंपराय (१२८) उपशांतमोह (१२८) क्षीणमोह (१३०) सयोग केवली (१३०) अयोग केवली (१३१).

प्रकरण १२. रत्नत्रय १३५-१४८

रत्नत्रय (१३५), सम्यक् दर्शन (१३७), सम्यक् ज्ञान (१४२), सम्यक् चरित्र (१४७)

प्रकरण १३. जैन नीतिशास्त्र अथवा ज्यनपद्धति १५०-१७७

जैन नीतिशास्त्र (१५०) श्रावक धर्म (१५२) अहिंसा (१५३) सत्य (१५८) अयौर्य (१६१) ब्रह्मचर्य (१६२) अपरिग्रह (१६४) अष्टमूलगुणो (१६६), गुणव्रतो (१६७), द्विग्व्रत (१६८), अनर्थदण्डव्रत (१६८), लोपोपलोपपरिमाणु-व्रत (१७०), शिक्षाव्रत (१७१) देशावकाशिक (१७१) सामायिक (१७२), पोषधोवास (१७४) वैयावृत्य (१७५).

प्रकरण १४. अगियार प्रतिमाओ अथवा गुणस्थानां ज्यनना
विकासकुओ १७८-१८३

अगियार प्रतिमाओ (१७८) दर्शनप्रतिमा (१७८) व्रतप्रतिमा (१७८), सामायिक-प्रतिमा (१७८), पोषधोपवासप्रतिमा (१७८), सच्चित्त्यागप्रतिमा (१७८), शत्रिभोजनत्यागप्रतिमा (१८०) ब्रह्मचर्यप्रतिमा (१८०) आरंभत्यागप्रतिमा (१८०) परिग्रहत्याग (१८१) अनुमत्तित्याग (१८१) उद्दिष्ट त्यागप्रतिमा (१८२)

પ્રકરણ ૧૫. દશ ધર્મ	૧૮૪-૧૯૬
દશ ધર્મ (૧૮૪) ઉત્તમ ક્ષમા (૧૮૫), ઉત્તમ માર્દવ (૧૮૬), ઉત્તમ આર્જવ (૧૮૮), ઉત્તમ સત્ય (૧૮૯) ઉત્તમ શૌચ (૧૯૦) ઉત્તમ સંયમ (૧૯૦) ઉત્તમ તપ (૧૯૨), ઉત્તમ ત્યાગ (૧૯૩) ઉત્તમ આકિંચન્ય (૧૯૪), ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય (૧૯૫).	
પ્રકરણ ૧૬. સાધુઓના નીતિનિયમો	૧૯૭-૨૧૦
પ્રકરણ ૧૭. સદ્લેખના	૨૧૧-૨૧૬
પ્રકરણ ૧૮. મોક્ષમાર્ગ	૨૧૭-૨૩૦
પ્રકરણ ૧૯. અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ)	૨૩૧-૨૪૬
અનેકાન્તવાદ (૨૩૧), નયવાદ (૨૩૪), સ્યાદ્વાદ (૨૩૭)	
પ્રકરણ ૨૦. જૈનધર્મ અને આધુનિક વિચાર	૨૪૭-૨૬૦
સંકલ્પસૂચિ	

પ્રકરણ ૧

જૈન ધર્મ અને તેની પ્રાચીનતા

મનુષ્યના ચિતનનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે મનુષ્ય સતત સત્ય અને સુખને શોધતો રહ્યો છે. દુઃખ અને વિટંબણાઓથી તે બચવા માંગે છે. મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી હોવાથી તેના સુખ અને દુઃખની સમસ્યાઓનો ઉકેલ એના, સમાજના અથવા વધુ વિશાળ દષ્ટિએ જોતાં, જગતના સંદર્ભમાં હોવો ઘટે. મનુષ્યને એક આત્મા છે અને એક દેહ છે. સુખ કે દુઃખ, આનંદ કે આપત્તિની કોઈ પણ અનુભૂતિમાં, આત્મા અથવા દેહ અથવા તે બંનેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. વળી, આ ઉપરાંત વિશ્વ પણ છે. મનુષ્ય અને વિશ્વનો સંબંધ વિજ્ઞાન અને ધર્મ બંનેનો વિષય છે અને બંનેનું એક સાધારણ લક્ષ્ય છે—સત્યની શોધ.

પ્રકૃતિની ઘટનાઓમાં રહેલી વ્યવસ્થાને શોધવાનું કામ વિજ્ઞાનનું છે. પુરાણ કે રહસ્યવાદનો આશ્રય લીધા વગર, પ્રાકૃતિક ઘટનાઓમાં રહેલા નિયમોને તારવવા અને વિશ્લેષણ દ્વારા તેમને સમજાવવા તે કોશિષ કરે છે. બાહ્યજગતના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ તાજુબ કરી દે એવી નોંધપાત્ર છે, પણ સત્ અને જીવનના મર્મને લગતા પ્રશ્નો તેના ક્ષેત્રની બહાર છે.

મનુષ્ય અને વિશ્વ, મનુષ્ય અને તેનું કર્તવ્ય, તેનું જીવનધ્યેય, અને ધ્યેયપ્રાપ્તિનો માર્ગ—આ બધાને લગતા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા દરેક ધર્મે પ્રયાસ કર્યો છે. ઉપદેશ અને ઉદાહરણો દ્વારા આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વખતોવખત ઘણા સંતો અને ઋષિઓએ આપ્યો છે. તેમણે જે કાંઈ કહ્યું કે કર્યું તેની તવારીખ રચાઈ ગઈ અને તે તેમના ધર્મોના પંથ બની ગયા. એક જ મુદ્દા પર તેમની માન્યતાઓ ભિન્ન ભિન્ન હતી, અને આ મુદ્દો હતો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, તેના ગુણ અને તેનાં કાર્યો.

વિશ્વ પરમેશ્વરનું સર્જન છે એવું જૈન ધર્મ સ્વીકારતો નથી. વિશ્વ જીવ અને અજીવનું બનેલું છે; આ બંને નિત્ય, અસૃષ્ટ, સહ—અસ્તિત્વ ધરાવતા અને સ્વતંત્ર છે. અજીવ પાંચ પ્રકારના છે; પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને

જૈ.—૧

આકાશ. જીવ જ્ઞાન અને દર્શનના ગુણો ધરાવે છે, રૂપરહિત છે, કર્તા છે, કર્મકળનો ભોક્તા છે, અને ઊર્ધ્વગતિ ધરાવે છે. તે સંસારમાં વસે છે અને પૂર્ણાવસ્થામાં સિદ્ધ છે. જીવ અમર છે જ્યારે દ્રવ્ય અવિનાશી છે. સૃષ્ટિના કારણ તરીકે વેદાન્તીઓ માત્ર બ્રહ્મને જ સ્વીકારે છે. જૈન ધર્મ માને છે કે વનસ્પતિ અને ધૂળના કણ, શીતળ જળ, અગ્નિ અને પવન-દરેકને જીવ છે. આ વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણનાં મૂળ વેદોમાં કે હિંદુઓએ પવિત્ર માનેલા બીજા ધર્મગ્રંથોમાં મળતાં નથી. ઉપનિષદો આત્માનાં એકત્વ અને તેનાં સર્વોપરિ અસ્તિત્વ પર ભાર મૂકે છે તો બુદ્ધ તત્ત્વવિદ્યાના પ્રશ્નોમાં બહુ પડતા નથી અને તેમને અવ્યક્ત કહે છે. આત્મા અને દેહ, જગતનાં સ્વરૂપ કે મૃત્યુ પછી જીવનનાં અસ્તિત્વ કે અભાવ જેવા પ્રશ્નોના વિધિયાત્મક કે નકારાત્મક જવાબ આપવા તેઓ માંગતા નથી અને આવા વિષયો પર ચિંતન કરવાની તેઓ ના કહે છે.

જૈન ધર્મના ઈશ્વરજ્ઞાનના ખ્યાલો સ્પષ્ટ અને બુદ્ધિયુક્ત છે. પૂર્ણ આનંદ કે જ્ઞાન વગેરે મૂળ ધર્મો જેણે પ્રાપ્ત કર્યા છે એવા મુક્ત આત્માને જૈન ધર્મ ઈશ્વર માને છે. ઈશ્વર વ્યક્તિ કે સૃષ્ટિ પર અંકુશ ધરાવતો નથી. સંપૂર્ણતાનો આદર્શ ઈશ્વરત્વ છે. તે કોઈને કૃપા કે સુખનું દાન આપી નથી શકતો તેમ કોઈનાં સુખદુઃખનો નાશ પણ કરી શકતો નથી. હિન્દુધર્મ એક એવા ઈશ્વરને માન્ય રાખે છે જે સૃષ્ટિનો સર્જક, પાલક અને સંહારક છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યની પૂર્ણત્વ અથવા ઈશ્વરત્વ પામવાની શક્તિના સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત રીતે જૈન ધર્મના નીતિના સિદ્ધાંતો એવી આચારસંહિતા નિયત કરે છે, જે, જીવનના મૂળમાં અહિંસા સ્થાપીને વ્યક્તિને આદર્શ માનવ બનાવવા માંગે છે. જગતના પ્રત્યેક પ્રાણીના કલ્યાણને લક્ષમાં રાખી તે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને ઉપદેશે છે. સ્વાર્થ, લોભ, ક્રોધ અને માન જેવા આવેગો જ આપણી દુર્દેશા અને દુઃખનાં કારણરૂપ છે. કોઈ પણ ભોગે તેમનો પરિહાર કરવાનો છે અને નિઃસ્વાર્થતા, દાન, કરુણા, ક્ષમા તેમજ જીવને ઉન્નત કરે અને સમાજમાં બીજાને સુખ આપે એવા ગુણોથી તેમનો પરાજય કરવાનો છે. ગૃહસ્થ જીવનમાં અગિયાર પ્રતિમાઓમાં ક્રમશઃ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવીને અંતે કૌટુંબિક જીવન સાથેનાં સઘળાં બંધનો તોડી નાંખવાનાં હોય છે. આત્માને માટે તે ચૌદ ગુણસ્થાનો (આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની અવસ્થાઓ) સ્વીકારે છે અને ગૃહસ્થની અગિયાર અવસ્થાઓનો પાંચમા ગુણસ્થાનમાં સમાવેશ કરે છે. પાંચ અણુવ્રતોનું રોજના જીવનક્રમમાં પાલન કરવાનું હોય છે : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય,

બ્રહ્મચર્ય અને સીમિત પરિગ્રહ. આ વ્રતો વ્યક્તિનું કલ્યાણ તો કરે જ છે પણ તેમની પાછળ સામાજિક કલ્યાણનો ઉન્નત આશય પણ રહેલો જ છે. તેવી જ રીતે ધર્મગ્રંથોનું દૈનિક અધ્યયન, દાન, અને પૂજના નિયમો સામાન્ય જનને વિશુદ્ધ અને વિચાર તેમજ આચરણમાં નિર્મળ રહેવામાં મદદરૂપ થાય છે. સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટેના નીતિનિયમો હજી વધારે કઠોર છે અને માનવજીવનના દરેક પાસાંને આવરી લેનારાં છે.

ધાર્મિક આદર્શ માટેની નિષ્ઠાનો વિકાસ, તેમજ વિચાર, વાણી અને કર્મની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાં એ જૈન ધર્મના ક્રિયાકાંડનું લક્ષ્ય છે. મનુષ્યને ધર્મપરાયણ જીવન ગાળવામાં અને સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ ચર્ચિલા પૂર્ણત્વના ધ્યેયના સાક્ષાત્કારમાં મદદરૂપ થવાનો તેનો ઉદ્દેશ છે.

જૈન ધર્મ જિનો અથવા તીર્થંકરોએ દર્શાવેલી જીવનપદ્ધતિ છે. આ ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને કર્મનો ક્ષય કરી પરમ સુખની પ્રાપ્તિ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર આ રત્નત્રય મુક્તિ અથવા મોક્ષનો માર્ગ બની રહે છે. આ ત્રણ ભેગાં હોય તો જ પૂર્ણત્વની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકાય. પ્રવર્તમાન સમયચક્રમાં થઈ ગએલા અને ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરી ચુકેલા ચોવીસ તીર્થંકરોનું એ જીવનસંગીત છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ છે અને છેલ્લા મહાવીર છે. “જૈનોના ચોવીસ તીર્થંકરોની પરંપરામાં પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભે અહિંસાધર્મ પ્રદર્શિત કર્યો. આમાં છેલ્લા મહાવીર હતા અને તેઓ બુદ્ધના અગ્રજ સમકાલીન હતા. જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં વધુ પ્રાચીન છે, ઈ. પૂ. ૫૮૮ થી ૫૨૭માં થઈ ગએલા મહાવીર જૈન ધર્મના સ્થાપક નથી અને તેમનાથી અઢીસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગએલા પાર્શ્વ પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા એવું હવે સ્વીકારાયું છે. ઋષભે ઉપદેશેલો અહિંસાધર્મ આર્યોના ભારતમાં થએલાં આગમન પહેલાંનો ધર્મ હોય અને તે સમયમાં પ્રવર્તતી સંસ્કૃતિ હોય એ શક્ય છે.”

ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને દર્શનના ક્ષેત્રોમાં થએલાં નવીન સંશોધનો ઘણાં આગળ વધ્યાં છે છતાં કેટલાક વિદ્વાનો એવાં વિધાન કરે છે કે જૈન ધર્મ વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મની એક શાખા છે અને જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ, બૌદ્ધોની જેમ, હિંદુ ધર્મના વિરોધીઓ છે. આનોલ્લ ટોચની જેવો પ્રતિષ્ઠિત ઇતિહાસકાર પણ એવો દાવો કરે છે કે મહાવીર ‘જૈન ધર્મના સ્થાપક’ છે; જૈનોને તેઓ ‘દુપ્ત થએલા સમાન સમાજોના અવશેષરૂપ’ કહે છે. તેઓ આગળ

નોંધે છે: “તેવી જ રીતે, ભારતના જૈનો અને સિલ્હાન, બ્રહ્મદેશ તેમજ સિયામના હીનયાન પંથના બૌદ્ધો, મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં વિકસતા ભારતીય સમાજના અવશેષરૂપ છે એવું જાઈ શકાય છે.” આ મત ભૂલભરેલો ન ગણીએ તો પણ તે અપૂરતી સામગ્રીને આધારે ઘડાયો છે એ તો દેખીતું જ છે. હવે પછીનાં પૃષ્ઠો દર્શાવશે કે જૈન ધર્મ કોઈ બીજા ધર્મમાંથી ઉગી નીકળ્યો નથી તેમજ ‘અવશેષરૂપ’ શબ્દોથી સુચવાયો છે તેવો પુરાણો, અપ્રચલિત ધર્મ પણ નથી. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જૈનો ઓછા છે તે સાચું છે પણ ભારતનાં દર્શન, સાહિત્ય, કલા, સ્થાપત્ય અને સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિમાં તેઓ હમેશાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરતા રહ્યા છે. ધર્મના અભ્યાસીને માટે જૈન ધર્મ મહત્વનો છે, કારણ કે એ ધર્મનાં મૂળ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથો પ્રાચીન છે અને આપણે જૈને શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત કહીએ છીએ તેના કરતાં તો બેશક વધુ પ્રાચીન છે જ. હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં દર્શાવેલી, નવીન સંશોધકોએ પ્રકાશમાં આણેલી ઘણી વિગતો ટોચની ધ્યાન બહાર રહી ગઈ લાગે છે.

શ્રીમતી સીન્કલેર સ્ટીવન્સન એવો મત ધરાવે છે કે ઈ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં, લગભગ એક જ સમયે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો ઉદય થયો હશે. આ સમય એવો હતો કે જ્યારે નાનાં રાજ્યો વચ્ચે સતત ચાલુ રહેતાં યુદ્ધોએ સામાન્ય પ્રજાનું જીવન યાતનાઓ અને અન્યાયારોથી ત્રાસભરું બનાવી દીધું હશે. આવા શોકપૂર્ણ જગતમાં પુનર્જન્મ પામવાના ભયમાંથી છુટકારો મેળવવા કોઈ પણ માણસ ઈચ્છે. પોતાનો પાસેથી ઝુંટવી લેવાય તેવી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, સ્વેચ્છાએ બધા પરિગ્રહો અને બધી લાગણીઓનો પરિહાર કરી, રાજ કે કીસ્મતની લોભુપ દૃષ્ટિમાંથી બચી જવાની કોઈ પણ વ્યક્તિ ઈચ્છા રાખે જ.

આવા મતો વધારે ટાંકવાની જરૂર નથી. પણ આમાંથી જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા અંગે આ ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે : (૧) જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા છે? (૨) જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મની શાખા છે? (૩) વૈદિક ધર્મ કરતાં તે વધુ પ્રાચીન છે?

જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ

આ બંને ધર્મો એક જ સમયે ઉદ્ભવ પામ્યા એવો શ્રીમતી સ્ટીવન્સનનો મત યોગ્ય નથી. એમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખનાર જ્યો પી. ટેલર પણ શ્રીમતી સ્ટીવન્સનનો વિરોધ કરે છે. તેઓ કહે છે: “જૈન ધર્મ વિષેના

આપણાં જ્ઞાનમાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં વિદ્વાનોનાં એક નાનાં જૂથે ઘણાં વધારો કર્યો છે. આ વિદ્વાનોમાં સ્વ. હોફમાથ, પ્રો. બ્યૂલર, પ્રો. યાકોબી અને ડૉ. હોર્નેલ મુખ્ય છે. લાંબા વખત સુધી એવું મનાયું હતું કે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનો એક પેટા સંપ્રદાય છે. પણ ઉપર નિર્દેશેલા પ્રાચ્યવિદ્યાવિદોનાં સંશોધનોને પરિણામે, આ મત હવે પડતો મુકાયો છે અને એવું સ્વીકારાયું છે કે જૈન ધર્મ ભારતની સૌથી પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થા છે. એટલે, બૌદ્ધ ધર્મની માત્ર ભિન્ન શાખા હોવાને બદલે, બે વિધર્મોમાં જૈન ધર્મ વધુ જૂનો છે અને હવે સુનિશ્ચિત છે કે મહાવીર, જુદાના સમકાલીન હોવા છતાં, જુદાનાં મૃત્યુ કરતાં લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે મૃત્યુ પામ્યા.”

આ અભિપ્રાય બાજુએ રાખીએ તો પણ, બૌદ્ધ ઇતિહાસ અને સાહિત્ય એવું સ્થાપિત કરે છે કે જગતનો ત્યાગ કર્યા પછી કેટલાક સમય માટે જુદા જૈન ધર્મના ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વના સંપ્રદાયના અનુયાયી થયા હતા. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મહાવીરને નિર્ગંથ નાતપુત્ર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મજ્જિમ નિકાયમાં મહાવીરને અનુસરતા સાધુઓનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સાધુઓ એવું કહેતા કે તેમના ગુરુ સર્વજ્ઞ છે અને તેમણે તેમના (સાધુઓના) પૂર્વજન્મની વિગતો તેમની આગળ કહી હતી. જુદા પોતે પોતાના શિષ્યોને, પોતે નગ્ન ગયા, પોતાની હથેળીમાં ભોજન કર્યું અને આહારના વિવિધ નિયમોનું પાલન કર્યું તે વાત વર્ણવી છે. એમનો પ્રથમ આચાર જૈનોના રિવાજ સાથે તદ્દન મળતો આવે છે. પ્રથમ જુદાના અનુયાયી, પરંતુ શારીરિક અને માનસિક કર્મોના તુલનાત્મક ગુરુત્વ વિષે જુદા સાથે મતભેદ થતાં અંતે જૈનધર્મનો અંગીકાર કરતા ઉપાધિનો નિર્દેશ પણ આ પુસ્તકમાં છે.

ઘમ્મપદ બૌદ્ધધર્મનું બાઈબલ છે. પાલીમાં લખાએલા ધર્મગ્રંથ ત્રિપિટકમાં જુદાનો મૂળ ઉપદેશ છે. આ ગ્રંથના જુદા જુદા ભાગોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકોનો સંગ્રહ તે જ ઘમ્મપદ. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બંને શ્રમણસંસ્કૃતિના પ્રવાહો છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રાહ્મણ શબ્દોની નવી વ્યાખ્યા આપવા પ્રયાસ કરે છે. આ વ્યાખ્યા અનુસાર બ્રાહ્મણત્વ વંશપરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત નથી થતું પરંતુ વ્યક્તિના સદ્ગુણો પર આધાર રાખે છે. (જુઓ ઘમ્મપદ ૩૮૩). ઋષભ, મહાવીર અને જુદા શ્રમણ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર અને સદ્ગુણોને કારણે બ્રાહ્મણ હતા. ઘમ્મપદના ૪૨૨મા શ્લોકમાં એ જ કહ્યું છે :

उसभं पवरं वीरं महेंसि विजितारिणं ।

अनेजं नहातकं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणम् ॥

“ સર્વશ્રોષ્ઠ ઋષભ, વિજયવંત અને મહાધિ વીર (મહાવીર) અને તૃષ્ણારહિત અને વિશુદ્ધ બુદ્ધને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.” આ ઉપરાંત, બંને ધર્મોની તત્ત્વવિદ્યા તેમજ દર્શનશાસ્ત્રની વિભાવનાઓ પણ ભિન્ન છે. જૈનોનો સર્વાત્મવાદ વધારે પ્રાચીન છે. બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેક વસ્તુને ક્ષણિક માને છે તે જૈન ધર્મ જીવ તેમજ અજીવને નિત્ય માને છે. બૌદ્ધ ધર્મ અનુસાર, એક જન્મ અને બીજા જન્મમાં વ્યક્તિનું સાતત્ય રહેતું નથી. વિશ્વ ક્ષણિક અને આત્મરહિત છે. આત્મા અમર નથી. એક જન્મથી બીજા જન્મ દરમિયાન નવું જીવન ઉદ્ભવે છે અને તે હકીકતોની પરંપરાનો એક ભાગ હોય છે.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મથી પ્રાચીન છે એવું દર્શાવતા ઘણા સંદર્ભો શ્રી જ્યોતિપ્રસાદ જૈને ટાંક્યા છે. પ્રો. હરમાન યાકોબીએ જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા છે એવા સાધારણ રીતે પ્રવર્તતા પરંતુ ખોટા ખ્યાલનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને બધી ખોટી શંકાઓને દૂર કરી છે. “ જૈનો બ્રાહ્મણોતર હોવાથી તેમણે વધારે પ્રચલિત ધારણાઓ અને વધારે આદિમ તેમજ અપરિષ્કૃત સ્વરૂપની માન્યતાઓ વિષે વિચાર્યું છે, દા. ત. સર્વાત્મવાદ. બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાંતો સર્વથા ભિન્ન છે... પૂર્ણ અને શાશ્વત એવી કોઈ સત્તા નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વ કાંઈ ક્ષણિક છે. દર્શનશાસ્ત્રની વિચારણાઓમાં મૂળ ભેદ હોવા છતાં જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મના ક્ષેત્રની બહાર હોવાથી, બાહ્ય રૂપરેખામાં સમાનતાનો ભાસ કરાવે છે. આને કારણે કેટલીક વખત ભારતીય લેખકો પણ તેમાં ગુંથવણ કરી બેસે છે. આથી જૈન સાહિત્યના અપૂરતા ખંડો દ્વારા જૈન ધર્મનો પરિચય પામેલા કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોએ માની લીધું કે જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા છે, અને તેઓ આવું માને તેમાં બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી. પણ તેમની માન્યતા ખોટી છે એવું હવે પુરવાર થઈ ચુક્યું છે... બૌદ્ધોના પ્રમાણભૂત લેખાતો ધર્મગ્રંથો તેમના પ્રતિસ્પર્ધી સંપ્રદાય તરીકે જૈન ધર્મનો નિર્દેશ કરે છે, પ્રાચીન ‘નિગંત’ (સંસ્કૃત નિર્ગ્રંથ—પ્રાકૃત નિગ્ગન્થ) શબ્દનો પણ ઉપયોગ કરે છે, બુદ્ધના સમયમાં તેમના નેતા, નાતપુત્ર મહાવીરનો પણ નિર્દેશ કરે છે (જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકરને નાત અથવા નાતપુત્ર પણ કહે છે). જૈન પરંપરાની જન્મ, તેઓ પણ પાવાને મહાવીરનું મૃત્યુસ્થળ માને છે. મહાવીર બુદ્ધના સમકાલીન હતા અને પાવામાં મહાવીરનું મૃત્યુ થયું ત્યારે બુદ્ધ જીવતા હોવાથી, મહાવીર તે બેમાં વધુ મોટા હોય એ સંભવિત છે. પરંતુ મહાવીર, બુદ્ધની જન્મ, પોતાના સંપ્રદાયના સ્થાપક ન હતા. જૈન ધર્મ તેમને પોતાના તીર્થંકર તરીકે સન્માને છે પણ જૈન ધર્મના તેઓ સર્જક ન હતા. બૌદ્ધ પરંપરા સર્વાનુમતે માને છે કે

બોધિવૃક્ષ નીચે બુદ્ધે સ્વયંસ્કુરણથી પોતાના ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનું અન્વેષણ કર્યું હતું. બુદ્ધની પોતાની કૃતિઓમાં પણ આમ જ દેખાય છે. તેમના અનુયાયીઓને તેમનો પ્રથમ ઉપદેશ, તેમણે પછીથી પ્રતિપાદિત કરેલાં સિદ્ધાંતોની જ્ઞેમ, યાદ રાખવાનો હતો. જૈનોના પ્રમાણભૂત ધર્મગ્રંથોમાં મહાવીર વિષે આવી કોઈ પરંપરા જળવાઈ નથી... આમ એમના પોતાના જ સંપ્રદાયની પરંપરામાં પહેલેથી જ મહાવીર પહેલાં સ્થપાએલા ધર્મને અનુસરતા દર્શાવાયા છે. એથી વધુ કાંઈ હોત, તેઓ જો જૈન ધર્મના સ્થાપક હોત, તો તીર્થંકરોનું સન્માન કરવા સદા ય આતુર એવી પરંપરાએ તેમનાં સન્માનના હકને દબાવી દીધા ન હોત... પણ નિઃશંક તેઓ જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર છે. તેમના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વ હતા... પાર્શ્વનું અવસાન મહાવીરના અવસાનના ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે થયું હતું.”

જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મની શાખા છે ?

કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ એવું પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે હિંદુ ધર્મ સામેના બળવાને પરિણામે જૈન ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો. શ્રીમતી સ્ટીવન્સનનું વિધાન છે: “હમેશાં એ યાદ રાખવું ઘટે કે જૈન ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મનું બંડખોર સંતાન હોવા છતાં છે તે સંતાન જ. હજી જૈનો બ્રાહ્મણ ધર્મની ઘણી પ્રમુખ માન્યતાઓ ધરાવે છે.” બંને ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોમાંથી પોતાના મતને સમર્થન આપવાને બદલે તેઓ આટલું કહીને સંતોષ માને છે: “તેમની ઘણી પૂજાવિધિ હિંદુ પૂજાવિધિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અને તેમના ગોર, હજી બ્રાહ્મણો જ હોય છે. જો કે મંદિરના પૂજારીઓ બ્રાહ્મણો હોતા નથી.” કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો આ મતની સાથે સંમત થાય છે અને કહે છે કે જૈનો હિંદુ ધર્મના વિરોધીઓ છે અને તેમનો ધર્મ વૈદિક હિંદુ ધર્મની એક શાખા છે. શ્રી. બી. એન. લુનિયા એવો મત ધરાવે છે કે “ઈ. પૂ. છટ્ઠા સૈકામાં આખા જગતમાં માનવમન બૌદ્ધિક રીતે અત્યંત સતેજ બન્યાં હતાં; ભારતના હિંદુઓ પોતાની પ્રાચીન દાર્શનિક માન્યતાઓથી અસંતુષ્ટ હતા; તેમને સરળ પૂજાવિધિ જોઈતી હતી અને જૈન ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મની સુધારક પ્રવૃત્તિરૂપે આવ્યો હતો.” પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે હિંદુઓના પશુમાર્ગની વિરૂદ્ધ જૈમણે બંડ કર્યું તેમનો ધર્મ તે જૈન ધર્મ.

બંને ધર્મોના દાર્શનિક અને તત્ત્વવિદ્યાના વિચારોના મૂળ ભેદોને આધારે આ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો છે. દિવ્ય ઉત્પત્તિ ધરાવતા મનાતા વેદોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ દેવોની

સ્તુતિ કરતા શ્લોકો મળે છે: સૂર્ય, ઈન્દ્ર અને અગ્નિ. આ ત્રણ વૈદિક સમયના પ્રમુખ દેવતાઓ છે. વરુણ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાના સંરક્ષક, સર્વવ્યાપી અને લોકોને તેમના પાપની સજા કરનારા દેવ મનાતા હતા—પૂજાવિધિમાં યજ્ઞ અત્યંત મહત્વનો હતો. દેવોની કૃપા મેળવવા તેમને સંતુષ્ટ કરવા એ યજ્ઞનો પ્રધાન હેતુ હતો. પાછળથી, બ્રાહ્મણોના સમયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ આવ્યા. ઉપનિષદોના સમય દરમ્યાન પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતો પ્રચલિત થયા. પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે આત્માનો બ્રહ્મરૂપે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એવું મનાયું. મનુષ્ય જ્યારે બ્રહ્મની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હર્ષ અને શોકમાંથી મુક્ત બને છે. ઉપનિષદોના સાહિત્યમાં સર્વત્ર વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના આત્માનું એક્ય, પુનઃ પુનઃ, જુદી જુદી રીતે દર્શાવાયું છે. સમષ્ટિના આત્માના એક્યનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણોનાં જુદાં જુદાં અર્થઘટનો કરવામાં આવ્યાં છે. ઉપનિષદોનો પ્રધાન વિષય ‘તત્ત્વમસિ’—‘તું (વ્યક્તિ) તે (સમષ્ટિ) છે’ એવો છે.

હિન્દુ ધર્મના આ મૂળ સિદ્ધાંતો અને જૈન ધર્મ વચ્ચે ઘણું ઓછું સામ્ય છે. શ્રીમતી એન. આર. ગુસેવાએ બંને ધર્મની ભિન્નતાના મુદ્દા નોંધ્યા છે: “વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મથી જૈન ધર્મ ઓછામાં ઓછા આઠ મુદ્દાઓથી જુદો પડે છે. આ મુદ્દાઓ એટલા બધા વજુદવાળા છે કે તે જૈન ધર્મને બ્રાહ્મણ ધર્મનો સંપ્રદાય કે બીજા કોઈ પ્રકારની ઉપજ માનવાની કોઈ શક્યતાને પુષ્ટ કરતા નથી. આ મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય : જૈન ધર્મ (૧) વેદોની પવિત્રતાનો સ્વીકાર કરતો નથી. (૨) દેવો પૂજાના મુખ્ય લક્ષ્ય છે એ સિદ્ધાંતનો તે પ્રતિવાદ કરે છે. (૩) હિંસક યજ્ઞો તેમ જ બ્રાહ્મણ ધર્મના ઘણાં ક્રિયાકાંડોનો અસ્વીકાર કરે છે. (૪) બ્રાહ્મણ સમાજની વર્ણવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરતો નથી. (૫) બીજાના જીવનની રક્ષા કરવાનો આદેશ આપે છે. (૬) સાધુ ધર્મનો આદેશ આપે છે. (૭) અનુષ્ઠાન વખતે નગ્ન રહેવાનો આદેશ આપે છે. (૮) સ્ત્રીઓને સાધુવૃત્તિ તેમજ ધર્મગ્રંથોના વાચન વગેરેની છુટ આપે છે.” હું ઉમેરવાની રજા લઉં કે સૃષ્ટિ પરમેશ્વરે સર્જી કે પરમેશ્વર સૃષ્ટિનો રક્ષક છે એવું જૈન ધર્મ માનતો નથી તો પણ આ બંને ધર્મો અને બૌદ્ધ ધર્મમાં ત્રણ તત્ત્વો સમાન છે: (૧) જીવના પુનર્જન્મની માન્યતા (૨) કર્મનો સિદ્ધાંત જેના અનુસાર દરેકે પોતાનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં હોય છે. (૩) મુક્તિ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિની શક્યતામાં માન્યતા. આ ત્રણ તત્ત્વો બ્રાહ્મણ ધર્મે વેદવિરોધી ધર્મોમાંથી લીધાં અને આનો અર્થ એવો થયો કે આર્યો આ તત્ત્વોને જૈન ધર્મમાં લાવે એવી સંભાવના નહીંવત્ છે.

ઉપર જે કાંઈ કહેવાયું તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો હિંદુ ધર્મથી મૂળભૂત રીતે ભિન્ન છે તેથી જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મની શાખા ન હોઈ શકે. તે પછી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મ કરતાં વધુ જૂનો છે?

વેદ તેમજ બીજા સંદર્ભો

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને પુરાણોમાં જૈન તીર્થંકરો, શ્રમણો, અર્હંતો અને તેમના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે. શ્રી સુબ્રહ્યા શાસ્ત્રીએ પોતાની ષટ્સંહાગમની પ્રસ્તાવનામાં આ બધા ઉલ્લેખોમાંથી ઘણા ઉલ્લેખોનાં ટાંચણા આપ્યાં છે. એ ગ્રંથના ૧૦ થી ૧૨ પાનાં પરના કેટલાક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે. જૈન પરંપરા અનુસાર ઋષભદેવને ઘણા પુત્રો હતા, જેમાંના બેનાં નામ ભરત અને બાહુબલિ હતાં. સૌથી મોટા પુત્ર ભરતના નામ પરથી આ દેશનું નામ ભારત પડ્યું. આચાર્ય જિનસેનના મહાપુરાણમાં જૈનોની આ પરંપરાનું વર્ણન છે. વિષ્ણુપુરાણનું વર્ણન આને સમર્થન આપે છે :

ઋષભાત્ ભરતો જજ્ઞે જયેષ્ઠઃ પુત્રઃ શતાગ્રજઃ ।
તતશ્ચ ભારતં વર્ષમેતલ્લોકેષુ ગીયતે ॥
(વિષ્ણુપુરાણ)

“ભરત ઋષભનો પુત્ર હતો. સૌ પુત્રોમાં એ સૌથી મોટો હતો. એના નામ પરથી આ ભૂમિ ભારતને નામે ઓળખાય છે.”

ભાગવતપુરાણના પાંચમા સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે :

મગવાન્ ઋષભદેવઃ ઉપશમશીલાનાં ઉપરતકર્મણાં મહામુનીનાં મક્તિજ્ઞાનવૈરાગ્ય-
લક્ષણં પરમહંસધર્મં ઉપશિક્ષમાણઃ સ્વતનયજ્યેષ્ઠં ભરતં ઘરતીપાલનાય અભિષિષ્ય
સ્વયં ઉર્વૈરિતશરીરમાત્રપરિગ્રહઃ પરિવત્રાજ ।

(ભાગવતપુરાણ સ્કંધ ૫ અધ્યાય ૫)

“ભગવાન ઋષભ, જેઓ ધર્મમાં પારંગત હતા, અને ભક્તિ તેમજ શમના ચિહ્નોથી સાધુવૃત્તિ તરફ ઢળેલા હતા, તેમણે પૃથ્વી પર રાજ્ય કરવા પોતાના પુત્ર ભરતનો સિદ્ધાસન પર રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે જગતમાંથી સંન્યસ્ત લીધું.”

ભગવાન ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નામ પરથી હિંદુસ્તાન ‘ભારત’ના નામે ઓળખાયું એ માન્યતાનો બીજા વિદ્વાનોએ વિરોધ કર્યો છે. તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના પુત્ર ભરતને કારણે ‘ભારત’

નામ ભરત પડ્યું. દુષ્યન્ત પછીના સમયમાં થયો અને કાલિદાસનાં ‘શાકુન્તલ’ નાટક પરથી વિખ્યાત થયો તે નિર્વિવાદ છે.

ઋગ્વેદમાં બીજા એક તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનો ઉલ્લેખ છે :

વામદેવશાન્ત્યર્થમનુવિધીયતે સોઽસ્માકં અરિષ્ટનેમિ સ્વાહા ॥

અર્હેન્ વિર્ભર્ષિ સાયકાન્તિ ધન્વાર્હેન્નિષ્કં યજનં વિશ્વરૂપમ્ ।

અર્હેન્નિન્દં દયસે વિશ્વમ મ્વન વા ઓજીયો રુદ્ર ત્વદસ્તિ ॥

ઋગ્વેદ, ૨.૩૩.૧૦

એ જ વેદના પ્રથમ અષ્ટકના છટ્ઠા અધ્યાય અને ૧૬મા વર્ગમાં બીજો ઉલ્લેખ છે.

વિશ્વવૈદાઃ સ્વસ્તિનસ્તાક્ષ્યો અરિષ્ટનેમિ સ્વસ્તિ નો બૃહસ્પતિર્દધાતુ....

યજુર્વેદમાં ઋષભ, સુપાર્શ્વ અને નેમિનાથ એવા ત્રણ તીર્થંકરોનો ૨૫ અને ૯૨મા અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે :

ૐ નમો અર્હેતો ઋષભો, ૐ ઋષભઃ પુરૂહતમધ્વરં યતીષુ નગ્નં
પરમમાહ સંસ્તુતં વરં શત્રુ જયંતં પશુરિન્દ્રમાહુરિતિ સ્વાહા ।

ૐ ત્રાતારમિન્દ્રં ઋષભં વદન્તિ અમૃતારમિન્દ્રં હવે સુગતં
સુપારિશ્વમાહુરિતિ સ્વાહા, ૐ નરનં સુધીરં દિગ્વાસસં વહ્યગર્મં
સનાતનં ઉર્ષમિ વીરં પુરુષં મહન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ સ્વાહા ॥

યજુર્વેદ અધ્યાય ૨૫ શ્રુતિ ૧૬

અહીં પહેલા, સાતમા અને બાવીસમા તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ છે તે દેખીતું છે. આ ઉલ્લેખોને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન યથાર્થ માને છે અને નોંધે છે :

“જૈન પરંપરા પોતાના ધર્મનું મૂળ ઋષભદેવમાં આરોપે છે. તેઓ ઘણી સદીઓ પૂર્વે થઈ ગયા. કેઠ ઈ. પૂ. પહેલા સૌકામાં એવા લોકોના ઉલ્લેખો મળી આવે છે જેઓ પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને ભજતા હતા. વર્ધમાન અને પાર્શ્વનાથ પહેલાં પણ જૈન ધર્મ પ્રવર્તતા હતા તે વાત નિર્વિવાદ છે. યજુર્વેદ ઋષભ, અજીત અને અરિષ્ટનેમિ એ ત્રણ તીર્થંકરોના નામોનો ઉલ્લેખ ધરાવે છે. ભાગવતપુરાણ ઋષભદેવ જૈન ધર્મના સ્થાપક હતા તે મતને સમર્થન આપે છે.”

મનુસ્મૃતિમાં પણ પ્રથમ તીર્થંકરનો ઉલ્લેખ મળે છે :

અષ્ટમો મરુદેવ્યાં તુ નાભેર્જાતઃ ઉરુક્રમઃ ।

દર્શયન્ કર્મ વીરાણાં સુરાસુરનમસ્કૃતઃ ।

નીતિત્રયસ્ય કર્તા યો, યુગાદૌ પ્રથમો જિનઃ ॥

(મનુસ્મૃતિ)

“યુગના પ્રારંભમાં મરુદેવીએ નાભિથી પ્રથમ જિનને જન્મ આપ્યો, જે વીરકાર્યો કરતો હતો, જેને દેવો અને દાનવો નમસ્કાર કરતા હતા, અને જે ત્રણ પ્રકારની નીતિઓનો ઘડનારો હતો.”

આવું જ વર્ણન ભાગવતપુરાણમાં પણ મળે છે. તેમાંના શ્લોકો માત્ર ઉપરોક્ત પરંપરાને જ સમર્થન નથી આપતા પરંતુ ઋષભે પોતાના પુત્રોને જે સલાહ આપી હતી તેની પણ વિગતો આપે છે અને તે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો ને અનુરૂપ છે.

અહીં તે અને તીર્થંકરોના ઉપરોક્ત ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે આ વિભૂતિઓ વેદકાળ પૂર્વે થઈ ગઈ, તેમજ તેમણે ઉપદેશોલો ધર્મ વેદધર્મ પૂર્વનો હતો. જૈનોની પોતાની માન્યતા અનુસાર જૈન ધર્મ નિત્ય છે અને અનેક તીર્થંકરોએ, અનંત સમયના પ્રત્યેક યુગમાં ફરી ફરીને તેને પ્રકાશિત કર્યો છે. ધર્મના અભ્યાસીને માટે જૈન ધર્મ મહત્ત્વનો છે કારણકે તેનાં મૂળ ઘણા પ્રાચીન સમયમાં છે. આ મૂળ, ધર્મ અને તત્ત્વવિદ્યાના ચિંતનોની એવી આદિ પ્રણાલિકાઓમાં છે, જેમાંથી ભારતનાં સૌથી પ્રાચીન દર્શનો—સાંખ્ય અને યોગ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો. આ દર્શનોનાં સૈદ્ધાંતિક નિરાશાવાદને તેમજ તેના વ્યાવહારિક આદર્શ—મોક્ષને—જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે.”

વેદોના સમય

વેદોની રચનાના સમય અંગે ઠીક ઠીક મતભેદો પ્રવર્તે છે. “ઋગ્વેદના સૂક્તોની રચનાના તેમજ સંગ્રહના સમયની કોઈ માહિતી મળતી નથી... કેટલાક પુરાવાઓ એવા છે જેને આધારે કાંઈક ચોક્કસાઈપૂર્વક સુચવી શકાય કે ઈ. પૂ. પંદર સૈકાઓ પૂર્વે આ સૂક્તો પ્રચલિત હતાં અને અત્યારે પ્રાપ્ત થતી સંગ્રહ-વ્યવસ્થા જ કાંઈક અંશે તે વખતે પણ હતી.” ઈ. પૂ. ત્રણ હજારથી એક હજાર વર્ષો જેટલા લાંબા સમયગાળામાં વેદો રચાયા હશે.” ટિળક ઈ. પૂ. ૧૫ સૈકા સુધી વેદોના રચનાકાળને ખોલે છે, જ્યારે પછીના ઈતિહાસકારો માને છે કે વેદો ઈ. પૂ. બીજા અને પહેલા સહસ્ત્રાબ્દના પ્રથમ અર્ધભાગમાં રચાયા.

વદિક સૂક્તોનો સંગ્રહ કરવાની પ્રક્રિયા ક્રમશઃ થઈ હશે અને આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યાં સુધી ઘણી સદીઓ સુધી આ કામ પહોંચ્યું હશે. ઘણા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે કે ઋગ્વેદ ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ થી મોડો નહીં રચાયો હોય.

મોહનજો દરો અને હરપ્પા

સિંધુ સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ અને પ્રાચીનતા વિષે ઘણા વિદ્વાનોએ સંશોધન કર્યાં છે. પંજાબમાં રાવી નદીના ડાબા તટ પર આવેલાં બે નગરોમાંથી એકનાં સ્થળને હરપ્પા એવું નામ અપાયું છે અને તેની સંસ્કૃતિને પુરાતત્ત્વવિદો હરપ્પા સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખે છે. સિંધુ નદીના જમણા તટ પર આવેલાં બીજાં શહેરના સ્થળનું નામ મોહનજો દરો છે. સિંધુ નદીનાં મુખથી આ સ્થળ લગભગ ૨૫૦ માઈલ દૂર છે. મોહનજો દરો વિષેનાં સર જહોન માર્શલના ચિરસ્મરણીય લખાણમાં છ મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ છે. તેમને પ્લેટ ૧૨ અને પ્લેટ ૧૧૮ નામે ઓળખી છે. આ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ કરી, શ્રી ચંદાએ ૧૯૩૨ના ઓગસ્ટના ‘મોડર્ન રિવ્યૂ’માં પોતાના લેખમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે : આ મુદ્રામાં ઊભેલા દેવતાઓ યોગના કાયોત્સર્ગ નામના આસનમાં છે. આ આસન જૈન યોગીઓનું વિશિષ્ટ આસન છે અને તેનો નમૂનો મથુરા સંગ્રહસ્થાનમાં ઋષભદેવની વિખ્યાત પ્રતિમામાં જોવા મળે છે. ઋષભનો અર્થ સાંઠ છે, અને સાંઠ જિનનું પ્રતીક છે. પ્લેટ ii (1b1)ની f, g, h નંબરો ધરાવતી મુદ્રાઓ ઊભેલી સ્થિતિમાં દેવતાને અને તેની આગળ સાંઠને બતાવે છે એ પણ એક વિલક્ષણતા છે. એ ઋષભના પુરોગામી હોઈ શકે? જો તેમ હોય, તો શૈવ ધર્મની જેમ જૈન ધર્મ પણ પ્રાચીનતમ ધર્મોમાંનો એક છે, અને સિંધુ નદીની તેમજ તેની ઉત્તરવર્તી ભારતીય સંસ્કૃતિની વચ્ચેનો ગાળો પૂરે છે. અને આ બધા એક સાંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાંતિના તબક્કા બની રહે છે.” મોહનજો દરોમાંથી મળેલી બીજી એક મુદ્રામાં વૃક્ષની શાખાઓની વચ્ચે ઊભેલી એક નગ્ન દેવની આકૃતિ અંકિત થઈ છે.

આ આકૃતિઓ બેશક જૈન ધર્મની પરંપરા અને સંસ્કૃતિને સમર્થન આપે છે. આચાર્ય તુલસી માને છે કે મોહનજો દરોની મુદ્રાઓમાં કેટલીક આકૃતિઓ યોગાસનમાં અંકિત કરવામાં આવી છે. યોગાસન જૈનોની શોધ છે, આર્યોના આગમન પહેલાં ભારતમાં તે ઘણું જાણીતું હતું અને હિંદુ સાધુઓએ ઘણા સમય પછી એ ગ્રહણ કર્યું. પ્રો. પ્રાણનાથ વિદ્યાલંકાર કહે છે કે સિંધુની ૪૪૯ નંબરની મુદ્રા, મારા ધારવા પ્રમાણે જિનેશ્વર અથવા જિનેશ (જિન ઈ. ઈ.—સર.) એવી વાચના ધરાવે છે.

પુરાતત્ત્વવિદ્યાએ શોધેલી મુદ્રાઓમાંથી કેટલીક પર સ્વસ્તિકનાં ચિહ્ન છે. આનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રીમતી ગુસેવા નોંધે છે : “જૈન ધર્મનાં પ્રતીકોમાં પણ આવાં ચિહ્નો છે. સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનું ચિહ્ન સ્વસ્તિક છે. (જૈનો માને છે કે મહાવીર પહેલાં ત્રેવીસ તીર્થંકરો થઈ ગયા.) મધ્ય ભાગમાં ૧૮મા તીર્થંકરનું ચિહ્ન છે. જૈન હસ્તપ્રતોમાં અને જૈન મંદિરોનાં અલંકરણમાં આ ચિહ્ન હમેશાં અંકિત કરવામાં આવ્યું હોય છે.”

ઉત્ખનનો પરથી જાણવા મળે છે કે આર્યોના હુમલાઓ પહેલાં સુંદર અને સુવ્યવસ્થિત નગરરચના હતી. સંશોધકો સર્વાનુમતે સ્વીકારે છે કે આ નગરો જમણે રચ્યા હશે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને પરંપરા ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ની આસપાસનાં વર્ષોની છે અને આર્યસંસ્કૃતિ કરતાં આ સંસ્કૃતિ ચઢિયાતી છે. પ્રો. ચક્રવર્તી યુદ્ધ માટેનાં શસ્ત્રોના અભાવ તરફ ખાસ ધ્યાન દોરે છે અને નિર્ણય કરે છે કે સિંધુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિ, સ્પષ્ટપણે જૈન સંસ્કૃતિના મધ્ય-બિંદુરૂપ અહિંસાના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હતી. બીજા વિદ્વાનોનાં અનુમાનો સાથે તેઓ સંમત થાય છે. આ અનુમાન આ પ્રમાણે છે : “મોહનજો દરો અને હરપ્પાનાં ઉત્ખનનોમાંથી મળી આવેલી યોગીની અને સાંઢની આકૃતિઓનો, ભગવાન ઋષભની સાથે ગાઢ સંબંધ સ્થાપી શકાય. ઋષભના અહિંસા સંપ્રદાયમાં સિંધુની ખીણમાં વસતા લોકો માનતા હતા.

પ્રજાના જ વર્ગોએ આર્યોનો વિરોધ કર્યો હતો તેમના ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી, આર્યો પંજબ અને ગંગાના મેદાનના પશ્ચિમ ભાગમાં વસ્યા હતા. ત્યાંના રહેવાસીઓને તેઓ દસ્યુ કહેતા અને તેમને તેમણે એકદમ પૂર્વમાં અને વિધ્યાચળની બીજા બાજુના પ્રદેશોમાં હાંકી કાઢ્યા. પશુયજ્ઞ દ્વારા જુદા જુદા દેવોની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ તેમણે દાખલ કરી અને વર્ણવ્યવસ્થા દ્વારા સમાજની રચનામાં પરિવર્તન કર્યું. વર્ણવ્યવસ્થાએ દેશના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો. પણ લોકોના સુમેળ અને સંગઠન માટે આ પ્રથા હાનિકારક હતી. અહિંસા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ પશુયજ્ઞ અને વર્ણવ્યવસ્થા બન્નેનો સર્વથા અસ્વીકાર કર્યો.

શ્રીમતી ગુસેવા માને છે કે આ સિદ્ધાંતો ઉપરાંત આત્મવિદ્યાનો દાર્શનિક વિચાર ક્ષત્રિયોએ આપ્યો હતો. તેઓ નોંધે છે : “પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં બહોળા પ્રમાણમાં રજુ થયેલી પરંપરા પ્રમાણે આત્મવિદ્યાનો વિચાર ગંગાની પૂર્વના તટપ્રદેશોમાં ફેલાયો હતો (જૈનધર્મ ત્યાં જ ઘડાયો હતો). આ પ્રદેશના

ક્ષત્રિય રાજાઓનો ઉપદેશ સાંભળવા બ્રાહ્મણે પણ આવતા. જૈન ધર્મના ઉદ્ગમની પ્રાચીનતા વિશેના ઉલ્લેખો પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં પણ મળે છે. એવો ઉલ્લેખ પણ મળે છે કે વ્રાત્યો એટલે કે અનાર્ય ક્ષત્રિયો અને સાધુઓએ વેદથી ભિન્ન શિક્ષણ સ્થાપવામાં નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો.” વેદોમાં આત્મવિદ્યાના કોઈ ઉલ્લેખ નથી પણ પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવેલાં ઉપનિષદોએ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા આત્મવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કર્યું તે યાદ રાખવું જોઈએ.

આલેખો

ઈતિહાસમાં સિદ્ધ થયેલું છે કે પ્રાચીન બિહાર અને તેની આસપાસના પ્રદેશના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ જૈન ધર્મના આશ્રયદાતાઓ અથવા અનુયાયીઓ હતા. લિચ્છવીઓનો રાજા ચેટક જૈન હતો અને તેણે પોતાની બહેનનાં લગ્ન સિદ્ધાર્થ સાથે કર્યાં. આ લગ્નથી થયેલું સંતાન તે મહાવીર. નંદવંશના કેટલાક સભ્યો જૈન હતા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પણ જૈન હતો અને તે ભદ્રબાહુની સાથે દક્ષિણમાં ગયો હતો. પાર્શ્વના સમયથી કલિંગ પ્રદેશમાં જૈનોની વસતી હતી. તેથી આ ભાગમાં જૈન ધર્મના કોઈક અવશેષો હોય તો તે ઘણું સ્વાભાવિક છે. મથુરા નજીકનાં ઉત્પનનો જૈન મૂર્તિકલાના મહત્વના પુરાવા આપે છે. ૧૮ માં તીર્થંકર પાસે સંવત્ ૭૮ નો આલેખ છે. શ્રી દીવાકર, રાવબહાદુર ગૌરીશંકર હરિશંકર ઝાએ ઉકેલેલા આલેખનો ઉલ્લેખ કરે છે. અજમેરની નજીકના બદલી ગામ પાસેથી તે મળી આવ્યો હતો. તે ૮૪ વીર નિર્વાણનો સમય એટલે કે ઈ. પૂ. ૪૪૩ ના સમયનો તેમજ રાજસ્થાનમાં જૈન ધર્મ પ્રવર્તતો હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ફયુરરે શોધેલો ઈ. સ. ૧૦૦નો આલેખ ઋષભદેવની પૂજા માટે અપાયેલાં ભૂમિનાં દાનનો ઉલ્લેખ કરે છે. ડૉ. હીરાલાલ મથુરા નજીક મળી આવેલા સ્તૂપ પરના આલેખનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અરિહંતની પૂજા માટે ફાગુયસ નામના નૃત્યકારની પૂજા માટે આયાગપટ તૈયાર કરાવ્યો હતો. અક્ષરોનાં સ્વરૂપ ઉપરથી વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ આલેખને ઈ. પૂ. ૧૫૦ના સમયમાં લખાયો હોવાનું માને છે. શ્રી દીવાકર અપભ્રંશમાં લખાએલા, ઉદય-ગિરિની ટેકરીઓ ઉપરના હાથીગુફા આલેખનો ઉલ્લેખ કરે છે અને માને છે કે આ આલેખ જૈનધર્મની પ્રાચીનતા વિષે મહત્વની માહિતી આપે છે. આ આલેખના પ્રારંભમાં પરંપરાગત જૈન પદ્ધતિ પ્રમાણે અરહંત અને સિદ્ધોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વળી તે દર્શાવે છે કે કલિંગનો રાજા ખારવેલ જૈન હતો અને ખંડગિરિ ટેકરીઓ ઉપર તેણે ઘણી ગુફાઓ કોરાવી હતી.

પારવેલના આલેખમાં ઋષભદેવની મૂર્તિનો નિદેશ છે. તે પરથી પુરવાર થાય છે કે મહાવીરના સમયમાં કે તેની પહેલાં ઋષભદેવની પૂજા થતી હતી. આ ઐતિહાસિક વિગતો, ઋષભ જૈનોના તીર્થંકર હોવાની વાતને સમર્થન આપે છે.

પરદેશી વિદ્વાનો

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે ઉપર જે કાંઈ કહેવાયું તેને ઘણા પરદેશના અને ભારતના વિદ્વાનો સમર્થન આપે છે. જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે ડૉ. હરમાન યાકોબીના લેખોમાંથી મેં પહેલાં ટાંચણો આપ્યાં છે. તેઓ લખે છે : “લોકોના સારા એવા વર્ગે નોંધેલી પરંપરાને ખાટી ગણી નકારવા માટે કોઈ તર્કસંગત ભૂમિકા નથી. જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા સાથે સંકળાએલા બધા પ્રસંગો અને હકીકતો એટલી બધી વખત અને એટલી વાસ્તવિક રીતે નોંધાયાં છે કે તેમને નકારવાં શક્ય ન ગણાય. સિવાય કે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતામાં સંદેહ ઉઠાવનારા વિદ્વાનો બળવત્તર પુરાવાઓ રજૂ કરે.” ડૉ. ફ્યુરર અને પ્રો. એલ. ડી. બાર્નેટ એવું સ્વીકારે છે કે રરમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. હિંદુ પુરાણોની પ્રાચીનતાનો ઉલ્લેખ કરી એ. એ. મેકડોનાલ્ડ કહે છે કે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદ્ભવકાળ કરતાં પણ વધુ પાછળ જાય છે. મેજર જન. જે. જી. આર. ફ્લોર્ગ પણ આવા જ નિર્ણય પર આવે છે. “ભારતના ઉપરના સમગ્ર ભાગમાં પ્રાચીન અને અત્યંત સુવ્યવસ્થિત, દાશનિક, નીતિમય અને પ્રખર સાધુત્વનાં લક્ષણો ધરાવતો એક ધર્મ—જૈન ધર્મ—અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ ધર્મમાંથી બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ સાધુત્વનાં લક્ષણો આવ્યાં. આર્યો ગંગા કે સરસ્વતી સુધી પહોંચે તેથી બહુ પહેલાં જૈનોને બાવીસ વિખ્યાત સંતો અથવા તીર્થંકરોનો ઉપદેશ મળી ગયો હતો. ઈ. પૂ. ૮મા કે ૯મા સૈકામાં થઈ ગએલા ર૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વના પહેલાં આમ થયું હતું.”

ભારતીય વિદ્વાનો

ભારતીય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો આ નિર્ણયને સમર્થન આપે છે. આ વિષે ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણનનો મત મેં પહેલાં આપ્યો છે. પ્રો. ચક્રવર્તી લખે છે : “વૈદિક સાહિત્યના વિવિધ વિકાસક્રમોનો નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસ દર્શાવે છે કે બે સમાંતર વિચારધારાઓ હતી અને તેમની વચ્ચે ધર્મણ થયા કરતું હતું. એક અહિંસાના નિયમ માટે દૃઢ આગ્રહ રાખતી હતી અને બીજી યજ્ઞના અનુષ્ઠાન

માટે આગ્રહ સેવતી હતી...ઋષભે ઉપદેશેલો અહિંસાનો સિદ્ધાંત ઘણું ખરું આર્યોના ભારતમાં આગમન પૂર્વેનો હતો અને તે સમયમાં તે જ પ્રચલિત હતો.” જૈન ધર્મના ઇતિહાસ વિષે લખતાં પ્રો. હીરાલાલ લગભગ આવો જ મત પ્રદર્શિત કરે છે. “જૈનો પોતાના ધર્મ માટે પ્રાચીનતાનો દાવો કરે છે. તેમના સર્વપ્રથમ ઉપદેશક ઋષભદેવ હતા અને વિષ્ણુપુરાણ તેમજ ભાગવતપુરાણમાં તેઓ અત્યંત પ્રાચીનકાળમાં થઈ ગયાના ઉલ્લેખો મળે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં વેદોનાં પ્રામાણ્ય તેમજ પશુયજ્ઞની પ્રથાનો પ્રખર વિરોધ કરતા એક ધર્મના ઉલ્લેખો મળે છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે જૈન ધર્મના અગ્રણી નેમિનાથ હતા. તેઓ કૃષ્ણની જેમ યાદવકુળના હોવાનું મનાય છે અને તેમને બાવીસમા તીર્થંકર માનવામાં આવ્યા છે. વારાણસીમાં જન્મેલા તેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના સમયમાં એટલે કે ઈ. પૂ. આઠમા સૈકામાં આ ધર્મ સવિશેષ દઢ બન્યો.” જૈન ધર્મ તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે ઉપરના નિર્ણયને ટેકો આપે છે: “વ્યાવહારિક દષ્ટિએ જોતાં, ઋષભદેવ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર વગેરે તીર્થંકરો જગતના સૌથી મોટા રહસ્યવાદીઓ છે. ભાગવતમાં આપેલી ઋષભદેવ વિષેની માહિતી જૈન પરંપરામાં નોંધાએલી વિગતો સાથે મુખ્યત્વે મળતી આવે છે તે નોંધવું રસપ્રદ થઈ પડશે.”

બીજા ભારતીય વિદ્વાનો પણ જૈન ધર્મની પ્રાચીનતાને માને છે. ડૉ. વિદ્યાભૂષણનો અભિપ્રાય એવો છે કે “જૈન ધર્મનાં મૂળ સૃષ્ટિના પ્રારંભ સુધી જાય છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાંત અને બીજાં દર્શનો કરતાં વધારે પ્રાચીન છે એવું વિધાન કરતાં હું અચકાતો નથી.” જ્યોતિષપ્રસાદ ડૉ. એન. એન. બસુનો મત ટાંકે છે: “ઘણું ખરું લખવાની કળા પહેલવહેલી ઋષભદેવે શોધી. બ્રહ્મ-વિદ્યાને ફેલાવવા માટે તેમણે બ્રાહ્મી લિપિ શોધી હોય એવું લાગે છે અને તેથી જ તેઓ આઠમા અવતાર તરીકે જાણીતા થયા. રાજા નાભિરાજની રાણી મરુદેવીને પેટે તેઓ જન્મ્યા હતા. અને ભાગવતમાં ૨૨ અવતારોમાંથી તેમને આઠમા અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. સર્વોદય નેતા વિનોબા ભાવેનો અભિપ્રાય છે: “મહાવીર સ્વામી ૨૪મા તીર્થંકર મનાયા છે. તેમની પૂર્વે હજારો વર્ષ પહેલાં જૈન ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો હશે. ઋગ્વેદમાં ભગવાનની પ્રાર્થનામાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે: “અર્હન્ત્વં દદ્યસે વિશ્વં.” “હે અર્હન્ત્, તમે આ જગત પર કરુણા દર્શાવો છો.” આમાં ‘અર્હન્ત્’ અને ‘દયા’ બે શબ્દો જૈનોને પ્રિય છે. જૈન ધર્મ હિંદુ ધર્મ જેટલો જ પ્રાચીન હોઈ શકે તે વિષે હું સંમત થાઉં છું.” પ્રો. જી. સત્યનારાયણ મૂર્તિનો મત વધુ સ્પષ્ટ છે: “જૈન ધર્મ પ્રાચીન ચિંતન-

પદ્ધતિની મૌલિક ઉપજ છે. વિખ્યાત યુરોપીય વિદ્વાનોના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છતાં એ નોંધવું ઘટે કે ધર્મની બધી જ ભવ્યતા તેમજ ધર્મથી નિરપેક્ષ કે સાપેક્ષ સાહિત્યની પૂર્ણતા સાથે જૈન ધર્મ અતિપ્રાચીન પરંપરામાંથી ઉતરી આવ્યો છે. જૈન ધર્મને એનો પોતાનો વિશિષ્ટ ઇતિહાસ છે. આ ઇતિહાસના ઘણા અસ્પષ્ટ ભાગો પર પ્રત્યેક વર્ષે ભારતમાં અને ભારત બહાર ઘણા સંશોધકોના પ્રયાસને કારણે નવો પ્રકાશ પડયાં કરે છે. જૈન ધર્મના ઇતિહાસના ઉદ્દગમો ઘણા છે અને વિચિત્ર લાગે પરંતુ આ ઉદ્દગમનો પણ ઇતિહાસ છે.” મારી પોતાની માન્યતા એવી છે કે જૈન ધર્મ દ્રવિડ લોકોનો ધર્મ છે અને દ્રવિડ લોકો આર્યોની પહેલાંના હિંદના રહેવાસી હતા.

ન્યાયાધીશોના અભિપ્રાય

આ વિષય પર ન્યાયાધીશોના નિર્ણયને ટાંકવાથી શ્રેષ્ઠ ઉપસંહાર થશે એવું મને લાગે છે. મદ્રાસ હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર સી. વી. કુમારસ્વામી શાસ્ત્રીએ આ પ્રમાણે મત આપ્યો: “નવીન સંશોધનોએ પુરવાર કર્યું છે કે જૈનો હિન્દુ ધર્મના વિરોધીઓ ન હતા પરંતુ હિંદુ કાનૂન અને રુઢિ પર પ્રમાણભૂત મનાએલી સ્મૃતિઓ અને ટીકાઓ કરતાં જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ ઘણાં વધારે પ્રાચીન છે. જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર જુહના સમકાલીન હતા અને આશરે ઈ. પૂ. ૩૨૭ની આજુબાજુ મૃત્યુ પામ્યા. પૂર્વે થઈ ગએલા ઘણા તીર્થંકરોનો જૈન ધર્મ ઉલ્લેખ કરે છે. ખ્રિસ્ત પહેલાં કેટલાક સૌકાઓ અગાઉ જૈન ધર્મ સ્વતંત્ર ધર્મ તરીકે વિકસ્યો હતો એ વિષે ભાગ્યે જ કોઈ શંકા ઉઠાવશે. હિંદુ ધર્મની આધારશિલા ગણાતા વેદોનાં પ્રામાણ્યને જૈન ધર્મ સ્વીકારતો નથી. વળી હિંદુઓ જૈને મહત્ત્વની ગણે એવી ઘણી વિધિઓની મહત્તાને તે અવગણે છે. જૈન ધર્મના પોતાના કાયદાના ગ્રંથો છે અને તેમાં ભદ્રબાહુની સંહિતા મહત્ત્વની છે. જૈનોના મહાન આચાર્ય હેમચન્દ્રની વર્ધમાન-નીતિ અને અર્હંતીતિ પણ જૈન કાયદા વિષેના ગ્રંથો છે.”

બોમ્બે હાઈકોર્ટના જસ્ટીસ રાંગણેકરે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે આવા જ મત વ્યક્ત કર્યો છે: “નવીન ઐતિહાસિક સંશોધનોએ પુરવાર કર્યું છે કે જૈન ધર્મ આ દેશમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અસ્તિત્વમાં આવ્યો કે તેણે વર્ચસ્વ જમાવ્યું તે પહેલાં પ્રવર્તતો હતો અને આ સાચું છે. વળી જૈનો મૂળ હિંદુઓ હતા અને પાછળથી તેમણે જૈન ધર્મનો અંગીકાર કર્યો તે ખોટું છે. આ પ્રદેશમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ બહોળું છે અને તેમની સાથેના દીર્ઘ સંપર્કને કારણે જૈનોએ તેમના

જૈ.—૨

ઘણા રિવાજો અપનાવ્યા છે અને બ્રાહ્મણ ધર્મની, હિંદુઓ વડે ચુસ્તપણે પળાતી વિધિઓ પણ તેમણે ગ્રહણ કરી છે તે સાચું છે.” આ ફકરાની આગળના ફકરાને અંતે તેમણે કહ્યું છે: “જૈનો વેદોને ધર્મગ્રંથ તરીકે સ્વીકારતા નથી અને શ્રાદ્ધક્રિયા તેમજ મૃતાત્માની મુક્તિ માટે નૈવેદ્ય ધરાવવાની ક્રિયા તેમજ અંત્યેષ્ટિક્રિયા અંગેના બ્રાહ્મણ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરે છે તે સાચું છે. ઔરસ કે દત્તક પુત્ર, પિતાનું પારલૌકિક કલ્યાણ કરે છે એવી કોઈ માન્યતા નથી. બ્રાહ્મણ ધર્મ કરતાં, મૃત્યુ અંગેના તેમના આચાર ભિન્ન છે. મૃતદેહનું દહન કે દફન કર્યા પછી તેઓ કોઈ અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરતા નથી.”

હિંદુ કાનૂન પરના લેખકો જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે કોઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. જૈન સિદ્ધાંતો અને જૈન કાયદાઓનું નિરૂપણ કરતાં મુલ્લા કહે છે: “ખ્રિસ્તની પૂર્વે કેટલાક સૈકાઓ અગાઉ જૈન ધર્મ વિકસ્યો. જૈન ધર્મ ઘણા તીર્થંકરોના ઉલ્લેખ કરે છે. મહાવીર તીર્થંકરોમાં છેલ્લા હતા. તેઓ બુદ્ધના સમકાલીન હતા અને ઈ. પૂ. ૫૨૭માં મૃત્યુ પામ્યા. હિંદુ ધર્મની આધારશિલારૂપ વેદોનાં પ્રામાણ્યનો જૈન ધર્મ અસ્વીકાર કરે છે. અને હિંદુ ધર્મમાં મહત્વની ગણાતી ઘણી વિધિઓની ક્ષમતાની તેઓ અવગણના કરે છે.” જૈનોનાં વિશિષ્ટ રિવાજો કે રૂઢિઓ માટે પુરાવાનો અભાવ હોય ત્યારે જૈનોને સામાન્ય હિંદુ કાયદાઓ લાગુ પાડવામાં આવે છે.”

મૈનેએ પોતાનાં કથનને જુદા જુદા વિષયોમાં જૈનોને લાગુ પડતા કાયદાઓ પૂરતું મર્યાદિત રાખ્યું છે તેથી એમને બહુ નવું કહેવાનું નથી. તેમનો મત એવો છે કે જૈનો જે કે સામાન્ય રીતે હિંદુ કાનૂનોને અનુસરે છે પણ તેઓ વેદોની દિવ્ય ઉત્પત્તિ માન્ય રાખતા નથી, શ્રાદ્ધવિધિ કરતા નથી અને મૃત વ્યક્તિ પાછળ કોઈ ક્રિયા કરતા નથી.

ઉપસંહાર

આધુનિક સંશોધકોનાં સંશોધનોની કાળજીપૂર્વક સમીક્ષા કરતાં નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે જૈન ધર્મ મૌલિક ધર્મ છે અને ધર્મ તેમજ તત્ત્વવિદ્યાની આદિમ ચિંતનધારાઓના સમયમાં આર્યોના આગમન પહેલાંના સમયમાં તેનો ઉદ્ભવકાળ ગણી શકાય. હરપ્પા અને મોહનજોદરોના અન્વેષણોમાં જે મૂર્તિઓ, મુદ્રાઓ વગેરે મળ્યાં છે તેમાં ઋષભ અને સાંઠ એટલે કે પ્રથમ તીર્થંકર અને તેનું પ્રતીક,

સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનું પ્રતીક સ્વસ્તિક, અને એક મુદ્રા, જેના પરની લિપિમાં જિનેશ્વર એવા અક્ષરો અંકિત થયા છે. એટલું મળ્યું છે. આ બધાને જૈન ધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા નમૂના ગણી શકાય. જૈન ધર્મ વેદોનાં પ્રામાણ્યને સ્વીકારતો નથી અને વૈદિક ધર્મની પ્રત્યેક શાખા કરતાં એના મૂળ સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમાં ઋષભ, સુપાર્શ્વ અને નેમિનાથ એમ અનુક્રમે પહેલા, સાતમા અને બાવીસમા તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ છે. આ ધર્મ વેદોની પૂર્વેના સમયનો છે અને આર્યો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલાં તે વિકાસ પામ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨

તીર્થંકરો અને ભગવાન મહાવીર

કાળ અનંત છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે તે દ્રવ્ય છે અને તેના વિભાગ કલ્પ અથવા ચક્રો કહેવાય છે. પ્રત્યેક ચક્રના બે ભાગ હોય છે : અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી. અવસર્પિણીમાં સુખ અને શુભ સ્થિતિ ઘટતાં જાય છે જ્યારે ઉત્સર્પિણીમાં પવિત્રતા, સત્ય અને શુભ સ્થિતિ ક્રમે ક્રમે વધતાં જાય છે. પ્રત્યેક સર્પિણીના છ યુગો હોય છે, તેમની મુદત અસમાન હોય છે, અને દરેકનાં પોતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હોય છે : (૧) સુખમાસુખમા અથવા શુભતમ યુગ. (૨) સુખમા અથવા શુભ યુગ. (૩) સુખમાદુઃખમા અથવા શુભ અને થોડા અશુભનો યુગ. (૪) દુઃખમાસુખમા અથવા અશુભ અને થોડા શુભનો યુગ. (૫) દુઃખમા અથવા દુઃખનો યુગ. (૬) દુઃખમાદુઃખમા અથવા અશુભતમ યુગ. ઉત્સર્પિણીના યુગોના આવાં જ નામ છે પણ તેમનો ક્રમ ઊલટો હોય છે તેથી તેના આરંભ દુઃખમા-દુઃખમાથી થાય છે. આમ અવસર્પિણીના પ્રથમ ત્રણ અને ઉત્સર્પિણીના છેલ્લા ત્રણ સુખના યુગ હોય છે.

સંસ્કૃતિની પ્રારંભિક અવસ્થામાં મનુષ્યને કળાનું જ્ઞાન ન હતું તેમ કૃષિ જેવા વ્યવસાયોનું પણ જ્ઞાન ન હતું. આહાર માટે તે ફળ અને કંદમૂળ ઉપર આધાર રાખતો હતો અને વસતી માટે વૃક્ષોનાં પાન અને છાલ ઉપર. મનુષ્યની ઈચ્છા કે જરૂરિયાતો પૂરી પાડતાં હોવાથી વૃક્ષો કલ્પવૃક્ષ કહેવાતાં. આધુનિક સંશોધનોએ પ્રગટ કર્યું છે કે કૃષિ કે તેના ઉપકરણો શોધાયાં ત્યાં સુધી મનુષ્ય વૃક્ષોનાં ફળ અને મૂળ ઉપર આધાર રાખતો હતો. પરંપરા આ સંશોધનો સાથે સુસંગત છે.

વિકાસ હંમેશાં ક્રમે ક્રમે થાય છે. આ સમય દરમ્યાન એક પછી એક ચૌદ કુલકરો અથવા મનુઓનો આવિર્ભાવ થયો. નવાં કલાકારીગીરીની શોધથી તેમ જ જીવન જીવવાની કળામાં વ્યવસ્થા અને નવા સુધારાઓ દાખલ કરીને આ ચતુર પુરુષોએ જગતમાં પ્રગતિકારક પરિવર્તનો આણ્યાં. પ્રતિશ્રુતિ, સન્મતિ, ક્ષેમંકર, ક્ષેમભદ્ર, સીમંકર, સીમંધર, વિમલવાહન, ચક્ષુમાન, યશસ્વાન, અભિચંદ્ર,

ચન્દ્રાભ, મરુદેવ, પ્રસેનજિત અને નાભિ — આ ચૌદ મનુઓ છે અને તેમણે માનવજાતિનું ઘણું કલ્યાણ કર્યું. તેમણે સગવડભરી જિંદગીનો માર્ગ તૈયાર કર્યો એટલું જ નહીં પણ નીતિ અને શુભ ભાવનાના પાયાના નિયમો પણ માનવજાતિને શીખવ્યા.

ઋષભ

છેલ્લા મનુ — નાભિની પત્નીનું નામ મરુદેવી હતું અને તેણે ઋષભ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. જૈન પરંપરા સર્વાનુમતે ઋષભને પ્રથમ તીર્થંકર તરકે માન્ય રાખે છે. સમન્તભદ્ર કહે છે :

येन प्रणीतं पृथु धर्मतीर्थम्
ज्येष्ठं जनाः प्राप्य जयन्ति दुःखम् ।

“શ્રેષ્ઠ ધર્મના સિધ્ધાંતોને જણે ઘડયા તે તીર્થંકર. આ ધર્મની સહાયથી લોકો દુઃખ ઉપર વિજય મેળવે છે.”

કામુકતા, લોભ જેવા શત્રુઓ પર જણે વિજય મેળવ્યો છે તે અરિહંત કહેવાય છે. તેનાં ધાતિકર્મ તેમ જ અધાતિકર્મનો ક્ષય થયો છે. તેનું બીજું નામ અહંત છે અને તેનો અર્થ ‘સન્માનને યોગ્ય’ એવો થાય છે. પુરોપીથ વિદ્વાનોએ ‘તીર્થંકર’ શબ્દનો અર્થ ‘પવિત્ર આચાર્ય,’ ‘મોક્ષમાર્ગનાં વિધનો દૂર કરનાર’ ‘સંસાર સાગરને પાર કરાવનાર નાવિક’ એવો કર્યો છે. ઋષભનું રાજચિહ્ન સાંઠ હતું. એમણે લોકોને શેરડી (ઈંજી) ઉગાડતાં શીખવ્યું તેથી તેમનો વંશ ‘ઈંજવાકુવંશ’ને નામે ઓળખાયો. તેમણે લોકોને ઢોર પાળવાનું અને જમીન ખેડવામાં બળદોનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવ્યું. તેમણે અહિંસા અને સત્યના માર્ગને સ્થાપ્યો અને તેને અનુસર્યા. તેમણે વ્યવસાય પ્રમાણે સમાજના ત્રણ વર્ગો પાડયા : કૃષિકારો, વેપારીઓ અને ક્ષત્રિયો. છેલ્લા વર્ગમાં સમાજનું રક્ષણ કરી શકે અને સમાજમાં વ્યવસ્થા જાળવી શકે એવા સશક્ત માણસો હતા. તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમને ઘણા પુત્રો હતા પણ તે સૌમાં ભરત અને બાહુબલિ વધારે જાણીતા છે. તેમનું જીવન અત્યંત પવિત્ર અને શુદ્ધ હતું.

ખરું જોતાં, ઋષભે શિષ્ટ જીવનનો પાયો નાંખ્યો અને મનુષ્યોને શીખવ્યું કે પરસ્પર સહકાર આપવાથી બંને પક્ષે લાભ થાય છે. તેમણે પુરુષોને ૭૨ કળાઓ શીખવી અને સ્ત્રીઓને ૬૪ લલિતકળાઓ શીખવી, જેમાં લેખનકળા, ચિત્રકળા, સંગીત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પણ એમના સાંસારિક શિક્ષણમાં

સૌથી મહત્વનું શિક્ષણ અનાજ ઉગાડવાનું અને વાસણો બનાવવાનું હતું. પ્રો. લોથર વેન્ડલ એમને માટે સારું જ કહે છે કે તેઓ “ કૃષિ અને સંસ્કારના જનક હતા. આ બંનેની સૌથી મોટી સિદ્ધિ આત્માની ઓળખ છે જે જીવનની પવિત્રતાના અને અહિંસાના આવિષ્કારના મૂળમાં રહેલી છે.”

જૈનોનાં મહાપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં આપેલી તેમનાં જીવનની વિગતોને ભાગવત અને શિવપુરાણ જેવાં હિન્દુ પુરાણો સમર્થન આપે છે. ઋષભના શાસનમાં પ્રજા સુખી અને સાર્થક જીવન ગાળતી હતી. એવામાં એક અત્યંત મહત્વની ઘટના બની. એક વખત તેઓ તેમના દરબારમાં બેઠા હતા એવામાં નીલાંજના નામની એક નર્તકીને નૃત્ય કરવા માટે હાજર કરવામાં આવી. સંગીત સાથે તેણે નૃત્ય આરંભ્યું. તેનું લાલિત્યમય નૃત્ય જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું ત્યારે એકાએક તે ઢગલો થઈને પડી અને મૃત્યુ પામી. આ પ્રસંગ જીવનની અનિશ્ચિતતા અને ક્ષણભંગુરતાની ખાત્રી કરાવવા માટે પૂરતો હતો. તેમણે જગતનો ત્યાગ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

ઋષભે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ભરતનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પોતાના રાજ્યને તેમણે બાહુબલિ અને બીજા પુત્રો વચ્ચે વહેંચી દીધું. ભરતના યાદગાર શાસનને કારણે હિંદ ‘ભારતવર્ષ’ને નામે વિખ્યાત બન્યું. પોતાની પાસે જે કાંઈ હતું તેનો ત્યાગ કરીને તેમણે શ્રમણધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેઓ કેવાસપર્વત ઉપર ગયા અને નગ્ન મુનિ થઈને તપ કરવા લાગ્યા. તેમણે સર્વજીવ પ્રાપ્ત કર્યું અને અહિંસા, પ્રેમ અને સત્યના ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમના ૬૪ ગણધરો અથવા પટ્ટશિષ્યોએ તેમના ઉપદેશનો અર્થ શ્રોતાઓને સમજાવ્યો. ભરતનો નાનો ભાઈ વૃષભસેન તીર્થંકરના આધ્યાત્મિક સંદેશનો પ્રથમ વાહક બન્યો. લાંબા ઉપવાસ પછી જન્મને ત્યાં તેમણે ભોજન સ્વીકાર્યું તે સોમપ્રભ અને શ્રેયાંસ પણ તેમના પટ્ટશિષ્યો બન્યા. તેમની સૌથી મોટી પુત્રી બ્રાહ્મીએ સૌ પ્રથમ શ્રમણધર્મ સ્વીકાર્યો અને તે સાધ્વી બની. તેના પછી તેમની બીજી પુત્રી સુન્દરીએ પણ સાધ્વીધર્મનો અંગીકાર કર્યો. પરંપરા પ્રમાણે ઋષભદેવે પોતાની પુત્રીઓને શિક્ષણ આપવા માટે લિપિ શોધી અને તેથી તે લિપિ બ્રાહ્મી લિપિને નામે ઓળખાય છે. વિષ્ણુ-પુરાણ અને વાયુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે ઋષભદેવે અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે એ તીર્થંકર પ્રત્યે હિન્દુઓ પણ સન્માનની ભાવના રાખતા હતા. જિનધર્મ તરીકે જાણીતા બનેલા પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યા પછી તેઓ હિમાલયના કેવાસ પર્વત પર ગયા. અને અઘાતિ કર્મોનો

ક્ષય કર્યા પછી તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. માઘ માસના કૃષ્ણપક્ષની ચૌદસને દિવસે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા.

હરપ્પા અને મોહનજોદરોનાં ઉત્ખનનોમાંથી કાયોત્સર્ગ સ્થિતિમાં નગન સાધુઓની મૂર્તિઓ તેમ જ સાંઢના પ્રતીક સહિતની મુદ્રાઓ મળી હોવાનો ઉલ્લેખ પહેલાં થઈ ગયો છે. આવી ઘણી ઉપલબ્ધિઓ ઉપરથી વિદ્વાનોએ અટકળ કરી છે કે સિંધુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિ, આર્ય સંસ્કૃતિની પૂર્વેની હતી અને અહિંસા સંપ્રદાય તેમાં પ્રચલિત હતો. આ ઉપલબ્ધિઓમાં યુદ્ધનાં શસ્ત્રોનો અભાવ છે તે ઉપરથી વિદ્વાનો જણાવે છે કે તે વખતે યુદ્ધો થતાં નહીં હોય અને રાજ્યવહીવટ અહિંસાના સિદ્ધાંત પર રચાયો હશે. પુરાતત્ત્વની શોધખોળ અને બીજા પુરાવાઓ ધીરે ધીરે જૈન ધર્મની પ્રાચીનતાને અનુમોદન આપતા જાય છે તે સારું છે.

પ્રવર્તમાન સમયચક્ર દરમ્યાન ચોવીસ તીર્થંકરો થઈ ગયા. તેમનાં નામ અને બીજી કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ છે :

નામ	પિતા	માતા	જન્મસ્થળ	પ્રતીક
૧. ઋષભ અથવા આદિનાથ	નાભિરાજ	મરુદેવી	અયોધ્યા	સાંઢ
૨. અજિતનાથ	જિતશત્રુ	વિજયાદેવી	અયોધ્યા	હાથી
૩. સંભવનાથ	જિતારિ	સેના	શ્રાવસ્તી	અશ્વ
૪. અભિનંદનનાથ	સંવર	સિદ્ધાર્થા	અયોધ્યા	કપિ
૫. સુમતિનાથ	મેઘપ્રભ	સુમંગલા (મંગલા)	અયોધ્યા	કૌંચ
૬. પદ્મપ્રભ	ધરણ (શ્રીધર)	સુધિમા	કૌશામ્બી	રક્તકમળ
૭. સુપાર્શ્વનાથ	સુપ્રતિષ્ઠ (પ્રતિષ્ઠ)	પૃથિવી	કાશી	સ્વસ્તિક
૮. ચન્દ્રપ્રભ	મહાસેન	લક્ષ્મણા	ચંદ્રપુરી	અર્ધચન્દ્ર
૯. પુષ્પદન્ત	સુગ્રીવ	રામા	કાકણ્ડી	મકર
૧૦. શીતલનાથ	દંઢરથ	સુનંદા	ભદ્રિકાપુરી (ભદ્રિલ્લા)	કલ્પવૃક્ષ (શ્રીવત્સ)
૧૧. શ્રોયાંસનાથ	વિષ્ણુ	વિશુદ્ધિ (વિષ્ણુ)	સિંહપુરી	ગેંડો

નામ	પિતા	માતા	જન્મસ્થળ	પ્રતીક
૧૨. વાસુપૂજ્ય	વાસુપૂજ્ય	વિજ્યા (જ્યા)	ચમ્પાપુરી	મહિષ
૧૩. વિમલનાથ	કૃતવર્મન	સુરમ્યા (શ્યામા)	કામ્પિલ્ય	વરાહ
૧૪. અનંતનાથ	સિહસેન	સર્વવશા	અયોધ્યા	રીંછ (બાજ)
૧૫. ધર્મનાથ	ભાનુ	સુવ્રતા	રત્નપુરી	વજ્રદંડ
૧૬. શાંતિનાથ	વિશ્વસેન	અચિરા	હસ્તિનાપુર	મૃગ
૧૭. કુન્થુનાથ	સૂર્ય (સૂર)	શ્રીદેવી	હસ્તિનાપુર	બકરો
૧૮. અરનાથ	સુદર્શન	મિત્રાદેવી	હસ્તિનાપુર	મત્સ્ય
૧૯. મલ્લિનાથ	કુંભ	રક્ષિતા (પ્રભાવતી)	મિથિલાપુરી (મથુરા)	જળકુંભ
૨૦. મુનિસુવ્રત	સુમિત્ર	પન્નાવતી	કુશાગ્રનગર રાજગૃહ	કાચબો.
૨૧. નમિનાથ	વિજ્ય	વપ્રા (વિપ્રા)	મિથિલાપુરી (મથુરા)	નીલકમલ
૨૨. નેમિનાથ	સમુદ્ર- વિજ્ય	સિવાદેવી	શૌરિપુર અથવા દ્વારિકા	શંખ
૨૩. પાર્શ્વનાથ	અશ્વસેન	વામા	કાશી	સર્પ
૨૪. મહાવીર અથવા વર્ધમાન	સિદ્ધાર્થ	પ્રિયકારિણી (ત્રિશલા)	કુંડપુર	સિંહ.

ઋષભ, વાસુપૂજ્ય, નેમિનાથ અને મહાવીર સિવાય બીજા બધા તીર્થંકરોએ ત્રિહારમાં સમ્મેદપર્વત પર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. ઉપલા ચારે કેલાસ-પર્વત, ચંપાપુરી, ગિરનાર અને પાવાપુરી પર નિર્વાણ મેળવ્યું. (જે. એલ. જીનીના 'Outlines of Jainism' ના પ્રથમ પ્રકરણને અંતે આપેલા કોષ્ટકમાંથી ઉદ્ધૃત).

મહાપુરાણમાં તીર્થંકરોના માતાપિતા, સગર્ભાવસ્થામાં માતાને આવેલાં સ્વપ્નો, ગર્ભ-કલ્યાણ, જન્મ-કલ્યાણ, રાજ્યારોહણકલ્યાણ, દીક્ષા-કલ્યાણ અને

મોક્ષ-કલ્યાણ ખૂબ વિગતવાર વર્ણવાયાં છે. ઈન્દ્ર વગેરે દેવો આ દરેક ઉત્સવ વખતે હાજર રહીને ઉત્સાહપૂર્વક તેમાં ભાગ લેતા હતા. દરેક તીર્થંકર પૂર્વ-જન્મમાં માણસ કે પશુ હતો. અને દરેકનો છેલ્લો જન્મ મનુષ્યજન્મ હતો, જેમાં નિર્વાણ પામી તેઓ 'જિન' થયા હતા. પ્રથમ તીર્થંકરની ઊંચાઈ આશ્ચર્ય-જનક હતી અને તેઓ લાખો વર્ષો પર્યંત જીવ્યા હતા.

પ્રત્યેક તીર્થંકરની માતાને આવેલાં સ્વપ્નો પુરાણોમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. આ સ્વપ્નો દ્વારા માતાપિતાને એવું સુચવવાનો આશય હશે કે તેમને જિન થવા સર્જાએલો પુત્ર થશે અને તેથી તેમણે અત્યંત વિશુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન ગાળવું ઘણું જરૂરી છે. પંચકલ્યાણપૂજને નામે ઓળખાતા પાંચ પૂજા અને ઉત્સવના પ્રસંગો જનતામાં જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવા અને જનતાને નવા તીર્થંકરના આગમનની જાણ કરવા જરૂરી હતા. ઊંચાઈ તેમ જ જીવનકાળનાં વર્ણનો દ્વારા દરેક જિને પ્રાપ્ત કરેલ શારીરિક અને આધ્યાત્મિક પરાકાષ્ઠાનો પ્રભાવ અનુયાયીઓ પર પાડવાનો ઉદ્દેશ હશે. કવિ પોતાના મનમાં આશ્ચર્યજનક બળ અને શક્તિની કલ્પના કરતો હોય અને પોતાનાં કાવ્યનાં વર્ણનમાં પ્રત્યેક જિન પર તે આરોપિત કરતો હોય તે અસંભવિત નથી. ભવાવલી અથવા પૂર્વ-જન્મના અને મૃત્યુના ઇતિહાસ દ્વારા કર્મના સિદ્ધાંતની અટળતાનું ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવાનો આશય હશે. આ સિદ્ધાંત, વ્યક્તિ ગમે તેટલા ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજતી હોય, તે પણ તેને લાગુ પડે જ છે.

દરેક તીર્થંકરના જીવનનો ઇતિહાસ વર્ણવવો અશક્ય છે. વળી ઘણા તીર્થંકરોની ઐતિહાસિકતા હજી પુરાણકથાઓમાં ઢંકાએલી છે. બધા જ તીર્થંકરો માત્ર પુરાણોમાં જ વર્ણવાએલા છે એવું માનવું વધારે પડતું છે કારણ કે તેમનામાંથી ઓછામાં ઓછા ત્રણની ઐતિહાસિકતા હવે માન્ય રખાઈ છે. પચાસેક વર્ષ પહેલાં ઘણા વિદ્વાનોએ એવું ખાટું વિધાન કર્યું હતું કે મહાવીર જૈન ધર્મના સ્થાપક હતા. તીર્થંકરોમાંથી જૈઓ ઐતિહાસિક મનાયા છે અથવા જૈમની આજુબાજુ ઐતિહાસિક વાતાવરણ છે તેમનો જ હું ઉલ્લેખ કરીશ.

મુનિસુવ્રત

મુનિસુવ્રત વીસમા તીર્થંકર છે. તેમનો જન્મ વૈશાખ વદ બીજને દિવસે થયો હોવાનું મનાય છે. તેઓ રાજગૃહ અથવા કુશાગ્રનગરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ સુમતિરાજ અને માતાનું નામ પદ્માવતી હતું. તેમનું

પ્રતીક કાચબો હતું. ફાગણ વદ બારસને દિવસે તેમણે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. ડૉ. કામતાપ્રસાદે ઋગ્વેદમાં (૨, ૩, ૨૭—૩૨) કૂર્મ ઋષિ અને એના ઉપદેશનું વિધાન હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ તીર્થંકરનો છે એવું કહી શકાય. તેઓ કૂર્મપુરાણનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. આ સિવાય બીજા પુરાવા નથી.

અરિષ્ટનેમિ અથવા નેમિનાથ

આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે તે પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં અરિષ્ટનેમિ વિષે ઉલ્લેખ છે. તેઓનો જન્મ ફાગણ સુદ બીજને દિવસે મથુરામાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય અને માતાનું નામ સિવદેવી હતું શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવ, સમુદ્રવિજયના નાના ભાઈ હતા. તેઓ યદુવંશના ક્ષત્રિય હતા. જૈન પુરાણ અનુસાર, રાજા ઉગ્રસેનને રાજમતી નામની પુત્રી હતી. નેમિનાથના લગ્ન રાજમતી સાથે નક્કી થયાં હતાં. જ્યારે વરયાત્રામાં તેઓ સ્વશુરના ગૃહ તરફ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે કેટલાંક પ્રાણીઓનો આર્તનાદ સાંભળ્યો, અને કેટલાંક પ્રાણીઓને થાંભલે બાંધેલાં જોયાં. પૂછપરછ કરતાં તેમને ખબર પડી કે લગ્નસમારંભમાં આવેલા અતિથિઓના ભોજન માટે આ પ્રાણીઓનો વધ કરવાનો હતો. તેમનું હૃદય કરુણાથી દ્રવી ગયું. તેમણે પોતાનો રથ પાછો ફેરવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અને બીજાં સંબંધીઓની વિનવણી છતાં તેમણે જગતનો ત્યાગ કરી શ્રમણધર્મ સ્વીકાર્યો. રાજમતીને જ્યારે આ પ્રસંગની જાણ થઈ ત્યારે તેણે પણ રાજવીજીવનનો ત્યાગ કર્યો અને તે સાધ્વી થઈ. તેમણે મગધમાં તેમ જ પલ્લવ વગેરે સ્થળોએ કરુણા, સંયમ અને ત્યાગનો ઉપદેશ આપ્યો. પછી તેઓ ગિરનાર ગયા અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કર્યા પછી નિર્વાણ પામ્યા.

વેદમાં અરિષ્ટનેમિના નામનો ઉલ્લેખ છે તે વાત પહેલાં થઈ ગઈ છે. આ તીર્થંકરની ઐતિહાસિકતા વિષે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને કોઈ શંકા નથી તે પણ કહેવાઈ ગયું છે. ડૉ. પ્રાણનાથની ઈ. પૂ. ૧૧૪૦ની, બેબિલોનના રાજા નેબુત્સનઝર પહેલાંના તામ્રપત્ર પરનાં દાનપત્રની વાચના પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમણે એવું કહ્યું છે કે ભગવાન નેમિનાથને પ્રણામ કરવા રાજા રેવતપર્વત ઉપર આવ્યા હતા. મથુરામાં થએલાં પુરાતત્ત્વનાં અન્વેષણોને આધારે ડૉ. ક્યુરરે જાહેર કર્યું છે કે નેમિનાથ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. ડૉ. કામતાપ્રસાદનું વિધાન છે કે ઈન્ડો-સિધિયન સમયના કેટલાક આલેખો આ તીર્થંકરનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. મહાભારતનાં આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે મહાભારતનું યુદ્ધ કલિયુગના પ્રારંભ વખતે થયું હતું અને કલિયુગનો પ્રારંભ ઈ. પૂ. ૩૧૦૧ થી

થયો. નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના સમકાલીન અને પિતરાઈ હતા અને તેમણે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો ન હતો. જૈન પુરાણો પ્રમાણે પાર્શ્વના જન્મ પહેલાં ૨૭૫૦ વર્ષ પૂર્વે નેમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા હતા. મહાભારતના યુદ્ધને આધારે કરેલી ગણતરી અને આ ગણતરી લગભગ મળતી આવે છે. બીજા આધારભૂત પુરાવાઓ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નેમિનાથની ઐતિહાસિકતાનું સમર્થન કરવા માટે આ પુરાવાઓ ભૂલભરેલા નહીં ગણાય. આના સંદર્ભમાં એપ્રિલ, ૧૯૬૬ના Journal of the Royal Asiatic Society માં પ્રકાશિત થએલું એન. આર. વિલિયમ્સનું 'Before Mahavira' નામનું શોધપત્ર નોંધપાત્ર છે. શ્રી વિલિયમ્સના અભિપ્રાય પ્રમાણે પરંપરાગત સંતચારિત્ર્યલેખનની પૂર્વભૂમિકામાંથી પાર્શ્વ જટલું જ નેમિનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થાય છે.

પાર્શ્વનાથ

નેમિનાથ પછી ૨૩મા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વ આવે છે. તેમનો જન્મ વારાણસીમાં થયો હતો. તે વખતે કાશી પર એમના પિતા વિશ્વસેનનું શાસન હતું. તેમની માતાનું નામ બ્રાહ્મી હતું. ઈ. પૂ. ૧૦૩૯ વર્ષના પોષ માસના કૃષ્ણપક્ષની અગિયારસને દિવસે એમનો જન્મ થયો હતો. પરંપરા પ્રમાણે ભગવાન નેમિનાથ નિર્વાણ પામ્યા તેના ૨૭૫૦ વર્ષ પછી તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ ઉગ્ર વંશના અને કાશ્યપ ગોત્રના હતા. તેમનું રાજચિહ્ન ક્ષ્ત્રીધર નાગનું હતું. તેઓ પ્રખર સુધારક હતા અને ભવ્ય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. બાળપણથી તેઓ અત્યંત દયાળુ હતા.

દરેક મહાપુરુષની સાથે તેમના પરાક્રમ કે દિવ્ય સ્વરૂપને સુચવતા પ્રસંગો સાંકળી લેવાનું ઘણું સામાન્ય છે.

કહેવાય છે કે એક વખત રાજકુમાર વનમાં જતા હતા ત્યારે તેમણે એક સાધુને જોયા. આ સાધુ તેમના માતામહ મહીપાલ હતા. પોતાની રાણીનું મૃત્યુ થતાં મહીપાલ જગતનો ત્યાગ કરીને તપશ્ચર્યા માટે વનમાં ગયા હતા. તે વખતે તેઓ પાંચ અગ્નિની વચ્ચે ઉગ્ર તપ કરતા હતા. આ તપની અસર પાર્શ્વ ઉપર પણ થઈ. અગ્નિમાં બળતણ નાખવા માટે મહીપાલે ઝાડ કાપવા માંડ્યું. પોતાની માનસિક શક્તિથી કુમાર પાર્શ્વનાથે જાણી લીધું હતું કે જે ઝાડ મહીપાલ કાપતા હતા તે ઝાડની ડાળીમાં બે જીવતા સાપ હતા. તેમણે મહીપાલને કહ્યું કે ઝાડમાં સાપ અને સાપણ હોવાથી ઝાડ ન કાપશો. વળી તેમણે એમ પણ કહ્યું

કે આ જાતના તપથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સધાતી નથી. તેમની સલાહ પર ધ્યાન આપ્યા વગર, વિના વિચાર્યે, મહીપાલે ઝાડ કાપવું ચાલુ રાખ્યું. પોતે કાપેલા ઝાડમાંથી બે સાપ નીકળતા જોઈ તેઓ વ્યાકુળ થઈ ગયા. સર્પો દુઃખથી કણસતા હતા અને મરણાસન્ન હતા. કુમાર પાર્શ્વનાથને તેમની દયા આવી અને તેમના પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને તેમણે મોટેથી તેમની આગળ પંચનમોકારનું ઉચ્ચારણ કર્યું. આ પવિત્ર મંત્ર સાંભળતાં સર્પોનું મૃત્યુ થયું. તેમણે નાગલોકમાં ધરણેન્દ્ર અને રાણી પદ્માવતી તરીકે જન્મ લીધા. પાર્શ્વનાથનાં ઘણાં મંદિરોમાં આ યક્ષ-યક્ષિણીની મૂર્તિ હોય છે.

રાજકુમાર ત્રીસ વર્ષના થયા ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે સાકેતપુરના રાજા દેવસેન ભગવાન ઋષભદેવની પંચકલ્યાણપૂજા ઉજવતા હતા. તેઓ ત્યાં ગયા ત્યારે તેમને, ભગવાને શા માટે જગતનો ત્યાગ કર્યો હતો તેની ખબર પડી. તેમને લાગ્યું કે જીવન ક્ષણભંગુર છે, અને ધર્મને નામે હિંસા પ્રવર્તે છે. તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયથી તેમના માતાપિતાને ઘણો શોક થયો. માતાપિતાને તેમણે જીવનનાં અનિષ્ટો અને સાધુધર્મની મહત્તા સમજાવ્યાં.

તેઓ વનમાં ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે બધાં આભરણો અને વસ્ત્રોને ઉતારી નાંખ્યાં. પોતાને હાથે તેમણે કેશ દૂર કર્યા અને તેઓ શ્રમણ ધર્મના બધા નિયમો પાળવા લાગ્યા. તેમણે ઉપવાસ કર્યા અને તપ કર્યું. તેમને મનઃપર્યાય (બીજાના વિચાર જાણવાનું) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ પ્રેમ અને પવિત્રતાથી દેદીપ્યમાન લાગતા હતા. એવું કહેવાય છે કે તેઓ જ્યારે ઊંડા ધ્યાનમાં મગ્ન હતા ત્યારે શમ્બરદેવે (જે આગલા જન્મમાં મહીપાલ હતો) તેમનાં પર દરેક પ્રકારનાં દુઃખો વરસાવ્યાં. પેલા બે નાગ-ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી-ને આની ખબર પડતાં તેમણે ભગવાન પર પોતાની ફેણ પ્રસારી. જે કાંઈ થતું હતું તેમાં પણ ભગવાન તો નિવિકાર જ હતા. ભગવાન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિમાં મસ્તક પર છત્રની જેમ નાગની ફેણ પ્રસરેલી હોય છે તે નોંધવા જવું છે. તેમનું પ્રતીક નાગ છે.

અવિચળ રહીને પાર્શ્વનાથે પોતાનું તપ ચાલુ રાખ્યું. તેમનો પોતાની જાત પર ખૂબ અંકુશ હતો. છેવટે તેઓ શુકલ ધ્યાનમાં મગ્ન થયા અને ચૈત્ર વદ ચોથને દિવસે તેમણે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. પછી તેમણે જિનોના સંદેશનો ઉપદેશ દેવો શરૂ કર્યો અને લોકોને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહના વ્રતો પાળવાનો અનુરોધ કર્યો. તેઓ કાશી, કોસલ, મગધ, કલિંગ, અને પાંચાલ

વગેરે સ્થળોએ ગયા. તેમની ઉંમર ૬૯ વર્ષ અને ૯ મહિનાની થઈ ત્યાં સુધી તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. પછી તેઓ સમ્મેદગિરિ તરફ ગયા અને ધ્યાનમાં મગ્ન થયા. તેઓ જ્યારે ૧૦૦ વર્ષના થયા ત્યારે, ઈ. પૂ. ૯૩૯ વર્ષના શ્રાવણ વદ ૭મે દિવસે તેમણે નિર્વાણ લીધું. આગલા ૧૯ તીર્થંકરોએ નિર્વાણ લેવાથી પવિત્ર એવો સમ્મેદગિરિ, પાર્શ્વનાથના નામ પરથી પાર્શ્વનાથ ટેકરીને નામે ઓળખાવા લાગ્યો. આજે એ જૈનો માટેનું સૌથી વધારે પવિત્ર યાત્રાસ્થળ મનાય છે. ડૉ. યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા એ હવે નિર્વિવાદ છે. ઓરિસ્સાના ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ગુફાઓમાં તેમનાં જીવનનાં દર્શ્યો કંડારાયેલાં છે. મથુરામાં મળી આવેલો ઈન્ડો—સીધીઅન સમયનો આલેખ તેમની પ્રાચીનતા સ્થાપિત કરે છે. ડૉ. ઝીમરે નોંધ્યું છે : “ખભા પરથી બે નાગ ડોકિયાં કરતાં હોય એવી પાર્શ્વનાથની જૈન પ્રતિમાઓ વધારે નોંધવા લાયક છે. આ ઉપરથી એવું ધારી શકાય કે પ્રાચીન મેસોપોટે-મિયાની કલા સાથે આપણા કાંઈક સંબંધ હતો. આના ઉપરથી જૈન સંપ્રદાયમાં ભેળવવામાં આવેલાં પ્રતીકોની અત્યંત પ્રાચીનતા પણ સુચવાય છે.”

પુરોગામીઓએ ઉપદેશેલા ધર્મ કરતાં પાર્શ્વનાથે ઉપદેશેલો ધર્મ વધુ વ્યાપક હતો. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં નોંધાયેલી, પાર્શ્વના અનુયાયી કેશી અને વર્ધમાનના અનુયાયી ગૌતમ વચ્ચેની વાતચીત પરથી એવું લાગે છે કે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપી રત્નત્રય પહેલથી જ જૈન ધર્મના ભાગરૂપે હતાં. પાર્શ્વે ચાર અણુપ્રતોનો ઉપદેશ કર્યો. એમની માન્યતા એવી હતી કે અપરિગ્રહમાં બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ થઈ જાય. પાર્શ્વે સાધુઓને એક ઉત્તરીય અને એક અધોવચ્ચ એમ બે વચ્ચો ધારણ કરવાની છુટ આપી હતી. ગૌતમ સમજાવે છે કે તીર્થંકરે ધર્મના નિયમોના પાલનાર્થે જે જરૂરી હતું તે નક્કી કર્યું. એમ લાગે છે કે વચ્ચના પ્રશ્નને બહુ મહત્ત્વનો ગણવામાં આવતો ન હતો કારણ કે અંતરની શુદ્ધિ વધારે મહત્ત્વની હતી. આગલા તીર્થંકરોએ સામાયિક અને સંયમનો આદેશ આપ્યો હતો. શ્રમણથી થએલા વ્રતભંગ માટે પ્રતિક્રમણ કરવાનો આદેશ હતો. તે ઉપરાંત પાર્શ્વે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મિથ્યા આચારો અને કર્મકાંડ નિર્રથક છે એવું લોકોને સમજાવી, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રની જરૂર પર ભાર મૂક્યો.

ભગવાન મહાવીર

ચોવીસ તીર્થંકરોમાં મહાવીર છેલ્લા છે. તેઓ જૈન ધર્મના સ્થાપક ન હતા તે વાત હવે નિર્વિવાદ છે.

ઈ. પૂ. ૫૯૯ના ચૈત્ર સુદ તેરસને દિવસે મહાવીરનો જન્મ થયો હતો. વૈશાલીના જ્ઞાનુ કુળમાં જન્મેલા એમના પિતા સિદ્ધાર્થ કુણ્ડપુરના રાજા હતા. વિચ્છવી વંશના રાજા ચેતકની પુત્રી ત્રિશલા તેની માતા હતી અને તેનું બીજું નામ પ્રિયકર્ણી હતું. બીજી માન્યતા પ્રમાણે તે ચેતકની બહેન હતી. માતાપિતા ભગવાત પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતાં. બાળકનું નામ પહેલાં તે વીર એવું રાખવામાં આવ્યું પણ એના જન્મ પછી રાજ્ય વધારે સમૃદ્ધ થવા લાગ્યું તેથી તેને 'વર્ધમાન' પણ કહેવા લાગ્યા. કેટલાક ધર્મગ્રંથોમાં તેમને જ્ઞાતપુત્ર કહ્યા છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તેઓ 'નાતપુત્ત' કહેવાય છે. પરંપરા પ્રમાણે જન્મથી તેમને મતિજ્ઞાન, (ઈન્દ્રિયગમ્ય જ્ઞાન), શ્રુતજ્ઞાન (પવિત્ર વિદ્યાઓનું જ્ઞાન) અને મન:પર્યાય જ્ઞાન (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) મળ્યાં હતાં. આમ, જન્મથી જ તેઓ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ ધરાવતા હતા. આવી શક્તિઓ મહાન ધર્મગુરુઓની પરિચાયક હોય છે. તેમને રાજપુત્રને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. તેઓ તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. એવું કહેવાય છે કે વિજય અને સંજય નામના બે ઋષિઓએ તેમને વિષે જાણ્યું ત્યારે તેઓ તેમની મહત્તા વિષે સંદેહ કરવા લાગ્યા. તેઓ તેમને મળવા ગયા. પણ જ્યારે તેમણે તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા ત્યારે તેમના બધા સંદેહો દૂર થઈ ગયા. તેથી તેઓ તેમને 'સન્મતિ' કહેતા. રાજકુળમાં જન્મ્યા છતાં સત્તા કે ધનનો તેમને મોહ ન હતો. પોતાના જોટલી મહત્તા, સુષુપ્ત રીતે પ્રત્યેક જીવમાં પડેલી હોય છે એવું તે જાણતા હતા. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે એમનું વર્તન કરુણા અને પ્રેમથી ભરેલું હતું. ભૌતિક સુખસગવડોનું તેમને આકર્ષણ ન હતું. સંયમ તેમનો જીવનમાર્ગ હતો. તેમનો સ્વભાવ મધુર હતો અને કોઈના તરફ તેમને કટુતા ન હતી.

તેમની આસપાસ ગુંથાએલી બે વાતો ઘણી પ્રચલિત છે અને તેથી ટૂંકમાં કહીએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય. તેઓ મહેલમાં હતા ત્યારે તેમણે લોકોને ભયભીત થઈ આમતેમ દોડતા જોયા. બહાર આવતાં તેમણે જોયું કે રાજાનો હાથી ઉન્મત્ત થઈને આમતેમ દોડતો હતો, અને લોકો તેનાથી ડરતા હતા. તેઓ તરત દોડ્યા, હાથીને સૂંઢથી પકડ્યો અને ક્ષણમાત્રમાં તેને શાંત પાડી દીધા. તેમના અદ્ભુત સાહસ અને સંયમની નગરજનોએ ખૂબ પ્રશંસા કરી. તેવી જ રીતે એક વખત મિત્રો સાથે બાગમાં ફરતા હતા ત્યારે એક ભયંકર નાગ આવી પહોંચ્યો અને મિત્રો તેને જોઈને ખૂબ ગભરાઈ ગયા. બીજાઓએ ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મહાવીર શાંત ઊભા રહ્યા અને નાગ જ્યારે નજીક આવ્યો ત્યારે તેમણે નાગને પકડ્યો અને તેની ફેણ ઉપર નૃત્ય કર્યું. આ જોઈ મિત્રો

આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ માટે પણ આવી જ વાત કહેવાય છે. તેમનાં આવાં બહાદુરીભર્યાં ક્રમોને લીધે જ તેમનું નામ મહાવીર પડ્યું એમ કહેવાય છે.

આવા શુરવીર અને સર્વગુણસંપન્ન મહાવીર યુવાન બન્યા. તેઓ લગભગ એકવીસ વર્ષના થયા ત્યારે માતાપિતાએ તેમનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વિષે દિગંબરો અને શ્રવેતાંબરોમાં મતભેદ છે. દિગંબરો માને છે કે મહાવીરે લગ્નની ના પાડી કારણ કે મહાવીર આધ્યાત્મિકતા તરફ ઢળેલા હતા, તેથી લગ્નને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં બાધક માનતા હતા. શ્રવેતાંબરો મહાવીરચરિત વર્ણવતાં કહે છે કે કલિંગ દેશની રાજપુત્રી યશોદાની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેમને એક પુત્રી હતી અને તેને જામાલિ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. જામાલિ કેટલાક સમય સુધી મહાવીરના શિષ્ય હતા પણ પાછળથી જુદો પડયા.

બંને સંપ્રદાયો પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષની વયે મહાવીરે સાધુ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે સમયે તેમનાં માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી એઓ વનમાં ગયા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં વસ્ત્રો દૂર કર્યાં અને પોતાને હાથે ખેંચીને વાળ પણ દૂર કર્યાં. પોતાનો ઘણાખરો સમય તેઓ ગુફાઓ, પર્વતશિખરો કે ટેકરીઓ પર તપ કરવામાં ગાળતા. ઘણી વખત ભરવાડો અને બીજી અજ્ઞાની લોકોની તરફથી તેમને અનેક જાતનાં અપમાન અને હાડમારી સહેવાં પડતાં. કહેવાય છે કે એક વખત તેઓ ધ્યાનમગ્ન હતા ત્યારે એક ખેડૂત પોતાનાં ઢોર તેમને ભળાવીને જમવા માટે ગામમાં ગયો. પાછાં ફરતાં તેણે ઢોર ન જોયાં. ઢોર ગુમ થવા માટે તેણે ભગવાનને જ જવાબદાર ગણ્યા. ખેડૂતે ભગવાનને માર્યા પણ તેઓ અવિચળ અને હસતા જ રહ્યા. આ જોઈ તેને પોતાની મુખર્ષિનું ભાન થયું અને તેણે ક્ષમા માગી. દિવસો સુધી ધ્યાનમગ્ન રહેવાને કારણે તેઓ ઉપવાસ કરતા. મન અને વાણી પર તેમનો પૂરો અંકુશ હતો. જીવને શરીરથી મુક્ત બનાવવા માટે તેઓ આત્મશુદ્ધિને અત્યંત જરૂરી માનતા. સામાજિક મોભાને તેઓ મહત્ત્વ ન આપતા અને ઊંચનીચના ભેદને તેઓ ગણતા નહીં. એક વખત તેમણે વૃષભદત્ત નામના ધનિકની દાસી પરંતુ અંતર અને આચારમાં શુદ્ધ એવી ચંદના પાસેથી ભિક્ષા લીધી હતી. કેટલાય ધનિક માણસો તેમને ભિક્ષા આપવા આનુર હતા, ત્યારે તેમણે ચંદના પાસેથી ભિક્ષા લીધી. આમ એમણે જન્મ અને મોભાને કારણે ઊભા થયેલા ભેદભાવોને પોતાના આચરણ દ્વારા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

જીવનનાં બાર વર્ષો તેમણે તપસ્યા અને ઊંડાં ચિંતનમાં ગાળ્યાં. તેઓ જુમ્બિલકાગ્રામ (હાલનું બિહાર રાજ્યનું ઝરિયા) ગયા અને ઋગ્વેદવાલુકા નદીને કિનારે સાલવૃક્ષ નીચે બેઠા. તેઓ શુકલધ્યાનમાં મગ્ન થયા અને દર્શનાવરણીય, જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય અને આનન્તર્યા એવા ચાર પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય કર્યો. તેમણે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. વૈશાખ સુદ દશમને દિવસે તેમણે પરમ જ્ઞાન મેળવ્યું.

જ્યારે ભગવાન મહાવીર જન્મ અને અર્હત બન્યા ત્યારે તેઓ કેવલી, સર્વજ્ઞ થયા. જગતની, દેવોની, મનુષ્યોની અને દાનવોની બધી અવસ્થાઓને તેમણે જોઈ અને જાણી. આ સર્વનો ઉદ્ભવ અને અંત, તેઓ મનુષ્ય, પ્રાણી, દેવ કે નરકવાસી થશે તે, તેમના વિચારો, કર્મો, ઈચ્છાઓ, આહાર, દરેક પ્રાણીનાં ખુલ્લાં કે અપ્રગટ કાર્યો—આ બધું અર્હતથી અજાણ્યું ન હતું. તેઓ કોઈ પણ ક્ષણે મનુષ્ય કે બીજાં પ્રાણી જે કાંઈ વિચારતાં, બોલતાં કે કરતાં તે બધું જાણતા.

ભગવાનને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવું જાણતાં જ માનવસમુદાય તેમની પૂજા માટે ઉમટ્યો. આ લોકોમાં વેદવિદ્યાનો પ્રકાંડ પંડિત ગૌતમ ઈન્દ્રભૂતિ પણ હતો, રાજગૃહ નજીક વિપુલાચલની ટેકરી ઉપર તેમણે પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો. શ્વેતાંબરોની માન્યતા એવી છે કે પ્રથમ ઉપદેશ પાવાનગર નજીક અપાયો હતો. તેઓએ ત્યાં એક મંદિર પણ બાંધ્યું. પ્રથમ ઉપદેશ સાંભળતાં ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમના બધા સંશયો વિખરાઈ ગયા અને તેમને નવું જ્ઞાન મળ્યું. તેમણે અને તેમના અનુયાયીઓએ જેમાં તેમના ભાઈઓ અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિનો સમાવેશ થયો હતો, દીક્ષા લેવા ઈચ્છ્યું અને તેમને દીક્ષા મળી. ઈન્દ્રભૂતિ ગણધર પ્રથમ ગણધર બન્યા. મગધના આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં આ પ્રસંગ ઘણો ક્લાન્તિકારી હતો.

મહાવીરે અહિંસા, સત્ય, સંયમ, આત્મજ્ઞાન, આત્મસન્માન મનુષ્યને મુક્તિ આપે છે એવો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. બાર વર્ષ સુધી અંતર્મુખ બનીને ઉગ્ર તપસ્યા અને મુશ્કેલીઓ વેઠીને તેમણે જેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો તેનો તેમણે લોકોને ઉપદેશ કર્યો. જ્ઞાતિ કે ધર્મના બાધ વિના લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા ઉમટવા લાગ્યાં. જે સભાઓમાં એમણે ઉપદેશ આપ્યો તેને જૈન મત પ્રમાણે સમવસરણ (સમાનતા અને સમન્વનો આશ્રય) કહે છે. વૈશાલી, રાજગૃહ, મિથિલા અને શ્રાવસ્તી જેવાં સ્થળોએ તેમણે ચાતુર્માસ (ચોમાસાના ચાર મહિના) ગાળ્યા. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનાં તરસ્યાં હજારો માનવીઓ

તેમને આશ્રયે આવવા લાગ્યા. છેલ્લા ચાતુર્માસ તેમણે પાવાપુરીમાં ગાળ્યા. ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં પ્રભાત પહેલાં તેમણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો. તેમના અઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થયો. ઈ. પૂ. ૫૨૭ના અશ્વિનમાસની અમાસના દિવસે તેઓ નિર્વાણ પામ્યા. જન્મ, જરા અને મૃત્યુના બંધનમાંથી તેઓ મુક્ત થયા. તેઓ પૂર્ણપણે મોક્ષ મેળવી મુક્ત બન્યા. કાશી, કોસલ અને વૈશાલીના રાજાઓએ આ પ્રસંગ—એકમનો દિવસ—ખૂબ દીપક પ્રગટાવીને ઉજવ્યો. તેમણે કહ્યું : ‘બુદ્ધિનો પ્રકાશ ગયો છે. આપણે ભૌતિક અજવાળું કરીએ.’ આજ સુધી આ દિવસને ઉત્સવદિન માનવામાં આવે છે—અને આ પર્વ દીપાવલિ પર્વ મનાય છે.

મહાવીરે ઉપદેશેલો ધર્મ નવો નથી. તેમની પૂર્વે થએલા જિનોએ આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને આત્માની મહત્તાનો સિદ્ધાંત પ્રચલિત કર્યો હતો. વિશ્વનાં બે મૂળતત્ત્વો છે : જીવ અને અજીવ. પહેલેથી જ તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાએલાં છે. મન, વચન અને દેહની પ્રવૃત્તિઓ જીવને કર્મ સાથે સાંકળે છે. તપસ્યા, ધર્મના સિદ્ધાંતોના પાલન અને ધ્યાનથી આ અટકાવી શકાય અને મુક્ત થઈ શકાય. માણસ પોતે જ પોતાનાં ભાવિને સર્જે છે. અનંત શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આનંદની પ્રાપ્તિ એ તેનું ધ્યેય છે. એ ધ્યેય સિદ્ધ કર્યાથી કર્મના બંધનો-માંથી મુક્ત થઈ શકાય છે.

અહિંસા અને સત્યના ધર્મો આપણા દેશના તેમ જ આ ધર્મોનું પાલન કરતા બીજા દેશોના ભાગ્યવિધાયક બન્યા છે. આપણા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વખતે આ ધર્મોનું પાલન કરીને આપણે પુરવાર કર્યું હતું કે આ ધર્મો નિર્બળના નહીં પરંતુ શુરવીરનાં શસ્ત્રો છે.

મહાવીરે આ ઉપદેશો લોકભાષામાં આપ્યા. આ ઉપદેશોને બાર વિભાગોમાં વહેંચીને મહાવીરના શિષ્યોએ તેમને દ્વાદશાઙ્ગ (બાર ધર્મગ્રંથો) એવું નામ આપ્યું છે. મહાવીરનો ઉપદેશ ભાવવિહોણો નથી. તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે જીવન અર્થપૂર્ણ છે અને પવિત્ર ધ્યેય રાખીને જીવન જીવવામાં આવે, તો જ તે સફળ થાય. આ સંદેશ પવિત્રતા અને પ્રેમપૂર્ણ જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે.

મહાવીરે બ્રહ્મચર્યને સ્વતંત્ર વ્રત ગણ્યું એટલે વ્રતો પાંચ થયાં : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. તેમણે સંઘ રચ્યા. આ સંઘ સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકો (ગૃહસ્થ પુરુષો) અને શ્રાવિકાઓનો બનેલો હતો. ઉપલાં પાંચ વ્રતોને સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે તેમણે મહાવ્રતો (મોટાં વ્રતો) કહ્યાં.

જૈ.—૩

આ જ વ્રતો સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટે આણુવ્રત અથવા નાનાં વ્રત હતાં. મહાવ્રતોમાં વ્રત લેનારે વ્રતોનું પાલન ખૂબ કઠોરતાપૂર્વક અને સૂક્ષ્મ રીતે કરવાનું હતું અને દરેક વ્રતનાં પાલનમાં દરેક પ્રકારે ખૂબ કાળજી અને સાવધાની રાખવાનાં હતાં. સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટે તેમણે ૧૧ પ્રતિમાઓ તૈયાર કરી. આમાં આરંભ સમ્યક્ દર્શનથી કરી અંતે ઓછામાં ઓછાં વસ્ત્રો પહેરવાની સ્થિતિએ પહોંચવાનું હતું. વ્રતભંગનું અનિષ્ટ દૂર કરવા દરેક ભૂલ માટેનો સાચા હૃદયનો પશ્ચાત્તાપ ખૂબ અસર કરે છે એવું પણ તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું. નવાં કર્મોના પ્રવાહને અટકાવવા માટે તપસ્યા અને વ્રતોનું નિયમિત પાલન અનિવાર્ય છે એવું પણ તેમણે ઉપદેશ્યું.

ગણધરો

આ વિષયની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં ગણધરોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મહાવીરે જ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો હતો તેનું અર્થઘટન ગણધરોએ કર્યું હતું. સૌ પ્રથમ આ કાર્ય ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમે કર્યું. ગૌતમ વેદવિદ્યામાં પારંગત બ્રાહ્મણ હતા. તત્ત્વવિદ્યાના કેટલાક સિદ્ધાંતોનાં અર્થઘટન વિષે તેમને સંદેહ હતો. ભગવાનની સર્વજ્ઞતા વિષે જાણ્યા પછી છ દ્રવ્યો, પાંચ અસ્તિકાયો અને સાત સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવવા તેઓ તેમની પાસે ગયા. જીવ, કર્મનો અર્થ અને કર્મને કારણે કેવી રીતે જુદી જુદી જાતના પુનર્જન્મનો ઉદ્ભવ થાય છે તે મહાવીરે તેમને સમજાવ્યું. આ જ્ઞાન મળ્યા પછી ઈન્દ્રભૂતિએ પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે શ્રમણધર્મનો અંગીકાર કર્યો. તે પછી ઈન્દ્રભૂતિના બે ભાઈઓ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ શ્રમણધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયા અને તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે આ ધર્મની દીક્ષા લીધી. અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ પણ વેદમાર્ગના પ્રકાંડ પંડિતો હતા અને તેમના સંશયો પણ દૂર થયા હતા. આ ત્રણ ભાઈઓ ઉપરાંત બીજા પણ આઠ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પંડિતોએ મહાવીરના ઉપદેશ પ્રત્યે આકર્ષાઈને પોતાના શિષ્યો સાથે મહાવીરનો ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. તેમનાં નામ સુધર્મ, મૌર્યપુત્ર, મૌન્દ્ર, પુત્ર, મૈત્રેય, અકંપન, અચેલક અને પ્રભાસ હતાં.

આ સૌ ગણધરોમાં ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ સૌથી વધુ વિચારવંત હતા. વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાની તેમની શક્તિ પણ યુક્તિસંગત હતી તેથી તેઓ પ્રથમ ગણધર થયા. મહાવીરના ઉપદેશનું તેમણે અર્થઘટન કર્યું અને તેને લખીને તૈયાર પણ કર્યો.

જ્ઞાતિ કે ધર્મથી નિરપેક્ષ રહીને પાંચ વ્રતો, મુક્તિમાર્ગ, આત્મસંયમ અને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા મહાવીરે અનેક સ્થળોએ ભ્રમણ કર્યું. શ્રેણિક અને મગધના અજતશત્રુ, વૈશાલીના ચેટક અને શ્રાવસ્તીના પ્રસેનજિત જેવા અનેક રાજાઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા આવતા. તેઓ તેમના અનુયાયી બન્યા.

અગિયાર ગણધરોમાંથી ગૌતમ અને સુધર્મ મહાવીર પછી જીવ્યા. બાકીના ગણધરોએ રાજગૃહમાં જુદે જુદે સમયે સલ્લેખનાનું વ્રત લીધું અને મોક્ષ મેળવ્યો.

મહાવીરના નિર્વાણ પછી ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ લગભગ બાર વર્ષ સુધી જીવ્યા અને તેમણે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમના પછી સુધર્મા ધર્મના અગ્રણી બન્યા અને તેમને પણ સર્વજ્ઞત્વ મળ્યું. તેમના પછી કોઈને સર્વજ્ઞત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી.

ઈ. પૂ. ૪૦૩માં જમ્બુસ્વામીએ મુક્તિ મેળવી તે પછી જૈનમાર્ગનું નેતૃત્વ પ્રભવે લીધું. ઈ. પૂ. ૩૯૭માં તેમનું મૃત્યુ થયું. તેમના સમય દરમ્યાન ઓસવાળ જૈન અને શ્રીમાળ જૈન એવા બે વિભાગો પડ્યા. જમ્બુસ્વામીના સમય સુધી દિગંબર અને શ્વેતાંબર પરંપરાઓ એકમત હતી તે નોંધવું ઘટે. તેમના પછી શ્વેતાંબર પરંપરા પ્રભવ, સ્વયંભવ, યશોભદ્ર, સંભૂતિવિજય અને ભદ્રબાહુ એવાં નામ આપે છે જ્યારે દિગંબર પરંપરા વિશ્ણુ, નંદી, અપરાજિત, ગોવર્ધન અને ભદ્રબાહુ એવાં નામ આપે છે. આ બધા શ્રુતકેવલી હતા. તેમના ત્રણ પુરોગામીઓની પેઠે તેમણે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું.

મૌર્ય વંશના ચંદ્રગુપ્તના ગુરુ ભદ્રબાહુ હતા. બીષણ દુકાળની આગાહી કરીને તેઓ બાર હજાર શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા હતા તે એક મોટી ઐતિહાસિક ઘટના છે. ચંદ્રગુપ્ત પણ પોતાના ગુરુ સાથે ગયો હતો. શ્રવણ બેળગોલા અને બીજાં સ્થળોના આલેખ ભારતના દક્ષિણ ભાગમાં જૈન ધર્મના ફેલાવાની સાક્ષી પૂરે છે. ઈ. પૂ. ૨૯૭માં રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ચંદ્રગુપ્ત જૈન સાધુ બન્યો અને સલ્લેખના વ્રત ધારણ કરીને બાર વર્ષ પછી શ્રવણ બેળગોલામાં તેનું મૃત્યુ થયું.

પ્રકરણ ૩

મહાવીર પછીનો સમય અને વિચ્છિન્ન સંપ્રદાયો

કોઈ પણ જ્યોતિર્ધરના કાર્યને આગળ ધવાવવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમને અને તેમના બે ભાઈઓને શ્રમણધર્મની દીક્ષા આપવામાં આવી હતી અને ગૌતમ પ્રથમ ગણધર બન્યા હતા. અગિયાર ગણધરોમાંથી માત્ર ઈન્દ્રભૂતિ અને સુધર્મ જ તેમના સ્વામી પછી જીવ્યા. મહાવીર ૧૪૦૦૦ સાધુઓ, ૩૬૦૦૦ સાધ્વીઓ, ૧૫૮૦૦૦ શ્રાવકો અને ૩૧૮૦૦ શ્રાવિકાઓના બનેલા શ્રેષ્ઠ સંઘના નેતા હતા. ગુરુના નિર્વાણ પછી બાર વર્ષે ઈન્દ્રભૂતિને મુક્તિ મળી. તેમના પછી આઠ વર્ષે સુધર્મને મળી. જમ્બુસ્વામી સુધર્મના શિષ્ય હતા. મહાવીરના નિર્વાણ પછી ચોસઠ વર્ષે તેમણે નિર્વાણ મેળવ્યું.

સુધર્મની મોક્ષપ્રાપ્તિ પછીની છઠ્ઠી પેઢીએ ભદ્રબાહુ અને શૂલભદ્ર બે સમકાલીન આચાર્યો થઈ ગયા. તીર્થંકરે ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતો અંગે તેમના અનુગામી-વર્ગમાં મતભેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. મહાવીરના જીવનકાળ દરમ્યાન જ મકખલિ ગોશાલ અને જમ્બલિને મહાવીર સાથે મતભેદ થયો હતો, અને તેઓ તેમનાથી છુટા પડ્યા હતા. ગોશાલકે આજીવક સંપ્રદાય શરૂ કર્યો અને જમ્બલિએ બહુરત નામનો નવો પંથ સ્થાપ્યો.

બૌદ્ધ સાહિત્ય પરથી એવું લાગે છે કે મહાવીરના અનુગામી શ્રમણો વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાં કરતી હતી. વીષનિકાયના અહેવાલો પરથી એવું લાગે છે કે મહાવીરે પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતોની યથાર્થતા કે શ્રેષ્ઠતા વિષે આ તકરારો થતી. કેટલીક વખત કડવા શબ્દોની આપલે થતી તેમજ હુમલાઓ પણ થતા.

આ તકરારોએ નવા સંપ્રદાયો જન્માવ્યા એવું કહેવું મુશ્કેલ છે. પાર્શ્વના જીવનકાળ દરમ્યાન કેટલાક સાધુઓ ટૂંકું અધોવસ્ત્ર પહેરતા પણ તેમને પોતાના સ્વામી કે અનુગામી સાથે કોઈ મતભેદ ન હતા. વિચ્છિન્ન સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવ અંગે જુદા જુદા અહેવાલો મળે છે. તેને લગતી કેટલીક કિવદંતીઓ પણ છે.

ઈ. પૂ. ૨૯૮માં ૧૨૦૦૦ સાધુઓ સાથે ભદ્રબાહુ દક્ષિણમાં સ્થળાંતર કરી ગયા તે જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન છે. કલ્પાટિકના શ્રવણબેળગોલાનો

ઈ. સ. ૬૦૦નો પ્રથમ આવેખ આ બનાવનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ આવેખનો પ્રસ્તુત ભાગ અહીં ટાંક્યો છે. “ જ્યારે સહસ્ર તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશતા, પોતાના ગુણ વડે સજ્જનરૂપી ક્રમણોને વિકસાવતા, શ્રોષ્ઠ ગુણોના નિવાસરૂપી શ્રોષ્ઠ જીનધર્મસરોવરના પોષક, તેમજ જેમનો ઉદય જગતનો ઉદ્ધાર કરવા થયો હતો એવા મહાવીરરૂપી સૂર્યનો અસ્ત થયો ત્યારે પૂજ્ય સર્વશ્રોષ્ઠ ગણધર મુનિ ગૌતમ, તેમના શિષ્ય લોહાચાર્ય, જમ્બુ, વિશ્વદેવ, અપરાજિત, ગોવર્ધન, ભદ્રબાહુ, વિશાખ, પ્રોષ્ઠિલ, કૃત્તિકાર્ય, જ્યનામ, સિદ્ધાર્ય, ધૃતિષેણ, બુદ્ધિલ અને બીજા આચાર્યોથી ઉજ્જવળ બનેલી પરંપરામાં ભદ્રબાહુસ્વામી, જેઓ આઠ પ્રકારનાં શકુનોનાં સ્વરૂપથી પરિચિત હતા, તેમણે ઉજ્જયિનીમાં, બાર વર્ષની આપત્તિ આવી પડશે એવું ભવિષ્ય ભાષ્યું ત્યારે સકળ સંઘ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યો અને ધીરે ધીરે એવા દેશમાં પહોંચ્યો જ્યાં સુખી લોકોથી ભરેલાં હજારો ગામ હતાં.” પરંપરા પ્રમાણે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે રાજ્યત્યાગ કર્યો અને શ્રુતકેવલીની સાથે ગયા. ચંદ્રગિરિ ટેકરી પરના બે આવેખો (નં. ૧૭ અને ૧૮) અને શ્રીરંગપટ્ટમ નજીક મળેલા બીજા બે આવેખો ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્ત બંનેને શ્રમણ તરીકે ઓળખાવે છે. ચિદાનંદ કવિએ ઈ. સ. ૧૬૮૦માં રચેલી ‘ મુનિવંશાભ્યુદય ’ નામની કન્નડ કૃતિ પણ ભદ્રબાહુ અને ચંદ્રગુપ્ત સાથે આવ્યા તે વાતને સમર્થન આપે છે.

આ બનાવની ઐતિહાસિકતા વિષે ઘણા વિદ્વાનોને સંશય છે. આર. નરસિંહાચાર્ય ડૉ. લેનમાનને એવું કહેતા ટાંકે છે કે દક્ષિણમાં થયેલું સ્થળાંતર ‘ દિગંબર પંથનો પ્રારંભ ’ છે. જેન ગુરુઓની પદાવલિઓની સમીક્ષા કર્યા પછી ડૉ. હોર્નેલ કહે છે. “ ભદ્રબાહુ પહેલાં જેન સમાજ અવિભક્ત હતો. તેમના સમયથી દિગંબરો શ્વેતાંબરોથી જુદા પડ્યા. અવિભક્ત જેન સમાજનું મૂળ સ્થાન બિહાર હતું. તેમાં કારમો દુકાળ પડવાથી ભદ્રબાહુએ દક્ષિણમાં સ્થળાંતર કર્યું, અને તેથી દિગંબરો જુદા પડ્યા.” આર. નરસિંહાચાર્યનો અભિપ્રાય એવો છે કે “ કામચલાઉ પરિકલ્પના તરીકે, ભવિષ્યનું સંશોધન વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય ન આપે ત્યાં સુધી જેન પરંપરા સ્વીકારી શકાય”. એસ. આર. શર્મા લખે છે કે “ સ્વ. ડૉ. વી. એ. સ્મિથનો ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ભદ્રબાહુ (છેલ્લા જેન શ્રુતકેવલી)ની સાથે મહેસુર ગયા અને ત્યાં સલ્લેખનાથી મૃત્યુ પામ્યા એવી પરંપરા શક્ય છે એવો નિર્ણય, ઝાઝી ગરબડ વિના સ્વીકારી લેવો જોઈએ.” નવીન સંશોધનોએ હજી વિરૂદ્ધ પુરાવાઓ રજૂ કર્યા નથી.

શ્રવેતાંબર પરંપરા સંઘના વિભાગો માટે બે બયાન રજુ કરે છે. (૧) ભદ્રભાહુ નેપાળ ગયા અને ત્યાં ધ્યાનમગ્ન થયા. એમની અનુપસ્થિતિ દરમ્યાન, સ્થૂલભદ્રે બધા અનુયાયીઓની પરિષદ બોલાવી અને દ્વાદશાંગી રજુ કર્યાં. દિગંબરોએ એ ધર્મગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકાર્યું કારણ કે તેઓ માનતા હતા કે મૂળ ધર્મગ્રંથો ઘણા વર્ષો પૂર્વે લુપ્ત થઈ ગયા હતા. (૨) શિવભૂતિ નામે સાધુ હતો. દીક્ષા પહેલાં તે એક રાજસેવક હતો. તેણે શ્રામણધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે રાજાએ તેને કેટલાંક સુંદર વસ્ત્રો ભેગો એક કાંબળો પણ આપ્યો. વસ્ત્રોનો પરિગ્રહમાં સંપત્તિ ધ્રત્યેની આસક્તિ આવી જતી હોવાથી ગુરુએ આ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. શિવભદ્રે તેમ કરવાની ના પાડતાં ગુરુ ગુસ્સે થયા, અને તેમણે જાતે વસ્ત્રો ફાડી નાખ્યાં. શિવભૂતિ ગુસ્સે થયા, ગુરુથી છૂટા પડયા અને તેમણે શ્રવેતાંબરોનો નવો સંપ્રદાય શરૂ કર્યો.

આમાંના એક પણ બયાનને ઐતિહાસિક સમર્થન નથી. મને એવું લાગે છે કે આ વિભાગો ધીમે ધીમે પડયા હશે અને પછી કોઈક સમયે તેમણે નિશ્ચિત રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હશે. શ્રુતકેવલી ભદ્રભાહુ દક્ષિણમાં ગયા પછી સ્થૂલભદ્ર અને તેમના શિષ્યો ઉત્તરમાં રહ્યા. ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ નગ્ન તત્ત્વ-વેત્તાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી અલેક્ઝાન્ડરે (ઈ. સ. પૂ. ૨૨૭-૨૨૬માં) ભારત પર હુમલો કર્યો ત્યારે ઉત્તરમાં દિગંબરો જ હતા તે વિષે કોઈ સંશય નથી. પાર્શ્વના સમય દરમ્યાન અધોવસ્ત્ર પહેરતા સાધુઓ હશે એવું લાગે છે પણ મહાવીર પોતે જ નગ્ન સંપ્રદાયને વળગી રહ્યા હતા તેથી એમના સમયમાં અધોવસ્ત્ર પહેરવાના રિવાજને બહુ મહત્ત્વ ન મળ્યું. પંડિત બેચરદાસ, જેઓ શ્રવેતાંબર જેન છે તેઓ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે કે જમ્બુસ્વામીના નિર્વાણ પછી જ આચારમાં શિથિલતા આવી હશે. મહાવીરે ઘડેલા કઠોર નિયમોથી છુટા પડવાની વૃત્તિ આવી હશે અને ભાગલાનું વિષવૃક્ષ વધવા લાગ્યું હશે.

શરીરનાં અંગો ઢાંકવા માટે સાધુઓએ શ્રવેત વસ્ત્રોનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. વળી તેઓ કેટલાંક લાકડાનાં પાત્રો પણ રાખવા લાગ્યા. તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને સુવર્ણનાં તેમજ હીરાજડિત આભૂષણોથી અલંકૃત કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ. એસ. ગોપાલન એવું માને છે કે ઈ. સ. ૮૩માં આ વિભાગો કાયમી બની ગયા. હરમાન યાકોબી એવો અભિપ્રાય આપે છે કે અર્ધફલકોનો સંપ્રદાય ઈ. સ. ૮૦માં શ્રવેતાંબર પંથ તરીકે વિકાસ પામ્યો. તેઓ નોંધે છે : “જેન ધર્મનું વિભાજન ક્રમશઃ થયું. એકબીજાથી ઘણું દૂર રહેલા વિભાગો પોતપોતાનો વિકાસ કર્યો જતા

હતા; ઈ. સ.ની પહેલી સદીમાં તેમને પોતાની ભિન્ન માન્યતાઓનો ખ્યાલ આવ્યો. પણ આ ભેદ થોડો હતો અને ધાર્મિક પરિગ્રહોને લગતો હતો.” જ. એલ. જૈની પણ આવો જ મત ધરાવે છે. “શ્વેતાંબર — શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કરનાર અને દિગંબર — દિશાગ્રાંથી વસ્ત્ર ધારણ કરનારા એટલે કે નગ્ન એવા બે સંપ્રદાયોમાં જૈન ધર્મનું વિભાજન, તેમની બંનેની સાક્ષી પ્રમાણે, મહાવીર પછી ૬૦૮ વર્ષ, એટલે કે ઈ. સ. ૮૦માં થયું પણ વિભાજનનાં બીજ પહેલી પરિષદમાં નાંખાયાં હતાં.”

એ. એલ. બશામ પોતાનો મત આ રીતે રજૂ કરે છે : “સ્થળાંતરને પરિણામે, સાધુઓના આચાર અંગે જૈન ધર્મમાં બે મોટા વિભાગો પડી ગયા. સ્થળાંતર કરી જનારા જૈનોના અગ્રણી, સંઘના વડા ભદ્રબાહુએ, મહાવીરે આપેલા નગ્નતાનો નિયમ ચાલુ રાખવા અનુરોધ કર્યો. ઉત્તરમાં જ રહેલા સાધુઓના અગ્રણી સ્થૂલભદ્રે દુષ્કાળની વિટંબણાઓ અને મુશ્કેલીઓને કારણે પોતાના અનુયાયીઓને શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાની છુટ આપી. આને કારણે જૈનોના શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે ભાગ પડ્યા. ઈસવી સનના પહેલા સૈકામાં આ વિભાગો કાયમી બન્યા.” શ્રીમતી સ્ટીવન્સન પણ કહે છે કે ઈ. સ. ૭૯ અથવા ૮૨માં આ વિભાગો કાયમી થયા.

બંને સંપ્રદાયોમાં મૂળ કોઈ ભેદ ન હોવા છતાં આજ સુધી આ વિભાગો ચાલુ છે. બંને સંપ્રદાયોના ગૌણ ભેદો આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્વેતાંબર સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રો પહેરે છે. તેમની પ્રતિમાઓ સુવર્ણ અને હીરાના અલંકારોથી અલંકૃત હોય છે. આ પ્રતિમાઓની આંખો કાયમી હોય છે. પ્રતિમા રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરતી હોય છે. આદર્શ દિગંબર સાધુઓ અને તેમના તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ નગ્ન હોય છે. (૨) દિગંબરો માને છે કે શારીરિક સ્થિતિ અને સામાજિક દરજ્જે ઉતરતી કક્ષાનો હોવાથી સ્ત્રીઓ મોક્ષ મેળવી ન શકે. શ્વેતાંબરો આથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે. (૩) આગળ નોંધાયું છે તે પ્રમાણે દિગંબરોની માન્યતા અનુસાર મહાવીર અપરિણીત હતા. શ્વેતાંબરો માને છે કે તેઓ પરિણીત હતા અને તેમને એક પુત્રી હતી. (૪) શ્વેતાંબરો દ્વાદશાંગિ અને બીજા ધર્મગ્રંથોનાં પ્રામાણ્ય અને પવિત્રતાને સ્વીકારે છે. દિગંબરો માને છે કે મૂળ અને સાચા ગ્રંથો લાંબા સમયથી લુપ્ત થઈ ગયા છે. (૫) શ્વેતાંબરો માને છે કે સર્વજ્ઞ કે મુક્ત કેવલીઓ આહાર કરતા હતા. દિગંબરો આજું માનતા નથી. (૬) શ્વેતાંબરો માને છે કે સત્તરમા તીર્થંકર મલ્લિનાથ, મલ્લિ

નામે સ્ત્રી હતાં. દિગંબરો માને છે કે તેઓ પુરુષ હતા. (૭) શ્વેતાંબર સાધુઓ જુદાં જુદાં ઘરોમાંથી ખાવાનું વહોરે છે જ્યારે દિગંબર સાધુઓ પોતાનો સંકલ્પ પૂર્ણ કરે તેવાં એક ઘરમાંથી જ ખાવાનું લે છે અને ઊભા રહીને ખાય છે.

દ્વિગંબર

આ પંથના આદર્શ સાધુઓ નગ્ન હોય છે. જમીન કે લાકડાની ફરસ પર બેસતાં પહેલાં તેઓ કોઈ જંતુ હોય તો તેને હળવેથી દૂર કરવા માટે મયૂરપિચ્છનો એક નાનો ગુચ્છો રાખે છે. તેઓ પાણી ભરવા માટે લાકડાનું કમંડલુ પણ રાખે છે અને શૌચ જાય ત્યારે તેને સાથે રાખે છે. તેઓ માત્ર એક જ વખત ભોજન કરે છે અને બે હાથની અંજલિ તે જ તેમની થાળી હોય છે. તેમને ઉદ્યાનો કે એકાંત ગૃહોમાં રહેવાનો આદેશ છે પણ તેઓ ગામડાં અને ગામોમાં રહેવા લાગ્યા છે. આવાં પરિવર્તન તરફ ગુણભદ્રે પોતાની નારાજી બતાવી છે. કેટલાક સાધુઓએ મંદિરોમાં રહેવા માંડ્યું ત્યાં સુધી શિથિલતા ચાલ્યા કરી. પણ શ્વેતાંબરોની જન્મ આ એક નિયમિત રિવાજ થયો ન હતો.

દિગંબરોમાં પણ કેટલાક સંઘો અથવા વર્ગો વિકસ્યા લાગે છે. શ્રવણ-બેળગોલાના કેટલાક આલેખોમાંથી મળી આવતા ઉલ્લેખો પ્રમાણે મૂલ સંઘ પ્રચલિત હશે એવું લાગે છે. ઈન્દ્રનંદિના સમય દરમ્યાન વીર, અપરાજિતસેન, ભદ્રસિંહ, ચન્દ્ર વગેરે સંઘો ધીરે ધીરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. અર્હટ્બલિના સમયમાં તેમને માન્ય રાખવામાં આવ્યા. વિક્રમ સંવત્ ૭૫૩માં કુમારસેન મુનિએ ક્રષ્ઠસંઘ સ્થાપ્યો. તેમણે મોરનાં પીંછાંને બદલે ઢોરની પુંછડીના વાળનો રજોણા વાપરવો શરૂ કર્યો. સ્ત્રીઓને તેમણે સાધ્વીધર્મની દીક્ષા આપવા માંડી અને તેમની પાસે બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવા માંડી. બસો વર્ષ પછી મથુરામાં મથુરાસંઘ નામનો સંઘ સ્થપાયો. આ સંઘના સાધુઓએ રજોણા તદ્દન કાઢી જ નાંખ્યા. વજ્રસૂરિએ દ્રવિડસંઘ સ્થાપ્યો. તેમના આચારમાં શિથિલતા હતી પણ તેઓ મંદિરોની મરામત કરાવતા અને મંદિર માટે ભૂમિ વગેરેનું દાન લેતા.

દ્વિગંબરોના પેટા સંઘો

દિગંબરોના ત્રણ પેટા સંઘો છે : (૧) તેરાહપંથ (૨) બિસપંથ (૩) તારણપંથ. દક્ષિણ ભારતમાં પાંચમ, ચતુર્થ, બોગર, સેતવાલ જેવાં નાના સંઘો પણ છે પણ આ સંઘો તેમના વ્યવસાયને કારણે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોય એવું લાગે છે. કોઈ ગ્રંથો કે ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતી નોંધોમાં તેમનો ઉલ્લેખ નથી.

૧. તેરાહપંથ

જૈન મઠોના ઉપરીઓ ભટ્ટારક કહેવાતા. તેઓ તેમના પદ ઉપરાંત સંપત્તિ અને બીજી કેટલીક સામગ્રી મેળવતા. સંઘના એક વિભાગે તેમની રહેવાની રીત સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હોય અને તેમના પ્રત્યે આદર દર્શાવવાનું કે તેમને પ્રણામ કરવાનું બંધ કર્યું હોય એમ લાગે છે. અઢારમી સદીના સમયમાં આગ્રાના રહેવાસી બનારસીદાસે આ વિરોધનું સુકાન સંભાળ્યું હોય એવું લાગે છે. આ જૂથ તેરાહપંથીને નામે ઓળખાયું. તેના અનુયાયીઓ ભટ્ટારકને માન આપતા નથી. પ્રતિમાઓને શણગારવાનો પણ તેઓ વિરોધ કરે છે. તેઓ પૂજામાં પુષ્પ અને કેસરનો નિષેધ કરે છે. આ જૂથ ભારતના દરેક ભાગમાં ફેલાયું હતું.

૨. બીસપંથ

ભટ્ટારકના ટેકેદારો પોતાને બીસપંથી કહે છે. તેઓ નગન પ્રતિમાની પૂજા કરવાની રૂઢિગત પ્રણાલિકાને અનુસરે છે. પૂજામાં પુષ્પ અને અગરબત્તીનો ઉપયોગ કરે છે અને કૃષ્ણ વગેરેનાં નૈવેદ્ય ધરે છે.

આ જૂથો શાંતિપૂર્વક રહે છે. તેમની વચ્ચે કોઈ તકરાર નથી. તેઓ દિગંબરોના ધર્મગ્રંથોને સ્વીકારે છે.

૩. તારણપંથ

પહેલાંના ગ્વાલિયર રાજ્યના મલ્હારગઢમાં મૃત્યુ પામેલા તારણતરણસ્વામી આ પંથના પ્રણેતા હતા. તેમના સમાધિસ્થળને તેમના અનુયાયીઓ યાત્રાસ્થળ ગણે છે. તેઓ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરે છે. તેઓ મંદિરો બાંધે છે પણ પ્રતિમાને સ્થાને ધર્મગ્રંથો રાખે છે. પૂજામાં તેઓ કૃષ્ણ કે કૂલ જેવી ચીજોનો ઉપયોગ કરતા નથી. દિગંબરોના ધર્મગ્રંથો ઉપરાંત તેઓ તેમના આચાર્યો લખેલાં પુસ્તકોની પણ પૂજા કરે છે. તેમની મોટા ભાગની વસતી મધ્ય પ્રદેશમાં છે.

શ્વેતાંબરોના પેટા સંઘો

શ્વેતાંબરોના ત્રણ પેટા સંઘો છે : મૂર્તિપૂજક, સ્થાનકવાસી અને તેરાહપંથી. શ્વેતાંબર સાધુઓનો ઉલ્લેખ પહેલાં થઈ ગયો છે. શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરવા ઉપરાંત તેઓ મૂલ્યવાન રેશમી વસ્ત્રો, આભૂષણો અને હીરાથી શોભતી પ્રતિમાઓની પૂજા કરે છે. આ સાધુઓ મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા અને દ્રવ્ય વગેરેનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આણેલાં ભોજન અને બીજી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓનો તેઓ સ્વીકાર

કરે છે અને પૂજામાં સુગંધી દ્રવ્યો તેમ જ ધૂપનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ ગીત ગાય છે અને જ્યોતિષને આધારે ભવિષ્યકથન કરે છે. તેમનામાં ઉપકેશગચ્છ, ખરતરગચ્છ, તપાગચ્છ જેવા અનેક સંઘ છે.

ચૈત્યવાસી (મંદિરમાં રહેનારા)

આ પેટાસંઘની ઉત્પત્તિના ચોક્કસ સમય માટે મતભેદ છે, પણ ઈસવી સનની ચોથી સદીના પ્રારંભમાં તેનો ઉદ્ભવ થયો હશે. કલ્યાણવિજયજીનો મત એવો છે કે આ પંથનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. ૩૫૫ પહેલાં થયો હશે. આ સંઘના અનુયાયીઓએ વિહારોમાં રહેવાનું છોડી દીધું અને તેમના ચારિત્ર્યમાં શિથિલતા વધવા લાગી. તેઓ મંદિરોમાં રહેવા લાગ્યા. સમય જતાં તેમની સાંખ્યા વધી. તેમની દલીલ છે કે વર્તમાન સમયમાં સાધુઓએ મંદિરમાં રહેવું જોઈએ. હરિભદ્રસૂરિએ આ રિવાજની ટીકા કરી છે અને તેમના અત્તર, પુષ્પ અને ફળના ઉપયોગ સામે તેમ જ બેત્રણ વખત ખાવા સામે, તેલ ચોળીને સ્નાન કરવા સામે, બાળકોને શિષ્ય બનાવવા માટે ખરીદવા સામે, મંત્ર અને તેના અનુષ્ઠાન સામે, ધર્મગ્રંથોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ કરતા સાધુઓ પાસે લોકોને જતા અટકાવવા સામે સખત વાંધો ઉઠાવ્યો છે. જિનવલ્લભ, જિનદત્ત અને પછીના બીજા સાધુઓએ પણ આવા સાધુઓની ટીકા કરી છે. લગભગ ઈ. સ. ૭૪૫માં કે તેની આજુબાજુ અણહિલપુરના ચાવડા રાજાએ શીલગુણસૂરિના કહેવાથી ચૈત્યવાસી સિવાયના સાધુઓનો નગરપ્રવેશ અટકાવતો હુકમ કાઢ્યો. સને ૧૦૧૩માં જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિએ રાજા દુર્લાભદેવના દરબારમાં જુદા જુદા પંથના ધર્મગ્રંથો વિષેની ચર્ચામાં આ પંથના સાધુઓનો પરાજય કર્યો ત્યારે આ હુકમ બદલાયો. તે પછી ચૈત્યવાસીઓનું બળ ઘટ્યું. પોતાને ‘યતિ’ અથવા ‘શ્રીપૂજ્ય’ કહેવડાવતા પ્રવેતાંબર આ પંથના છે. જેઓ પોતાને ‘સંવેગી’ કહેવડાવે છે. તેઓ વનમાં વસતા સાધુઓના અનુયાયીઓ છે.

સ્થાનકવાસી

અન્યારે ગુજરાત રાજ્યમાં, પહેલાંના શિરોહી રાજ્યના અરહતનાડા નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૧૫માં જન્મેલા લોકાશાહે આ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. તેઓ ઓસવાળ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. પરચીસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ અમદાવાદ ગયા. ત્યાં મોહમ્મદશાહનું શાસન હતું. હીરાના વેપારના સોદામાં સુલતાનને લોકાશાહનો પરિચય થયો. લોકાશાહની કુશળતાથી શાહ બહુ પ્રસન્ન થયા અને જે તિજોરીમાં પોતાનાં બધાં ઘરેણાં રાખતા તેના રક્ષક તરીકે શાહે તેમને નીમ્યા. ઝેરથી

મોહમ્મદશાહનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેઓ ઘણા દુઃખી થયા અને નોકરી છોડી દીધી. તેમના અક્ષરોથી ખુશ થઈને જ્ઞાનશ્રી નામના મુનિએ ધર્મગ્રંથોની નકલ કરવાનું કામ તેમને સોંપ્યું. તેમણે ઘણા ધર્મગ્રંથોની નકલ કરી. આ કામ કરતાં એક એક નકલ તેઓ પોતાને માટે પણ રાખતા. વખત જતાં તેમને લાગ્યું કે મૂર્તિની પૂજા કરવાની જે રીત તે સમયે પ્રચલિત હતી તે ધર્મગ્રંથોને અનુસરતી ન હતી. તેથી તેમણે જેન ધર્મમાં સુધારો કરવા ધાર્યો. તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા અમદાવાદમાં જે લોકો આવતા તેમના પર આ વ્યાખ્યાનોનો બહુ પ્રભાવ પડ્યો અને તેમણે લોકશાહને પોતાનું નેતૃત્વ લેવા વિનંતિ કરી. પોતે ગૃહસ્થ હોવાથી આવું નેતૃત્વ લેવાની લોકશાહે ના પાડી. જ્ઞાનશ્રીમુનિએ તેમને સાધુધર્મની દીક્ષા આપી તે પછી લોકાગચ્છનો ઉદ્ભવ થયો. બીજું બયાન એવું છે કે એક મુસ્લિમને શિકાર કરતો જોઈને દુઃખ અને કરુણાથી તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેમણે શાહની સેવા છોડી દીધી. આ વિચારધારાના અનુયાયીઓ ‘હુડિયા’ કહેવાતા. તેઓ સ્થાનકવાસી પણ કહેવાતા કારણકે તેઓ પોતાની ધર્મક્રિયાઓ ‘સ્થાનક’ — જે પ્રાર્થના ખંડ જેવા છે — તેમાં કરે છે. આ પંથના અનુયાયીઓ ગુજરાત, મારવાડ, કાઠિયાવાડ વગેરેમાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. તેઓ પોતાને શ્વેતાંબર પંથના ગણાવે છે.

પણ ધાર્મિક ક્રિયાનાં અનુષ્ઠાનમાં સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતાંબરોથી જુદા પડે છે. સ્થાનકવાસીઓ મંદિર બાંધતા નથી, મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી અને યાત્રા-ધામોમાં પણ માનતા નથી. તેઓ પોતાના મુખ પર સફેદ પટ્ટી બાંધે છે. લોકશાહની માફક તેઓ ધર્મગ્રંથોમાંથી માત્ર અગિયાર ધર્મગ્રંથોની પ્રમાણિકતા સ્વીકારે છે. લગભગ અઠારમી સદીમાં સત્યવિજય મુનિએ શ્વેતાંબર સાધુઓને પીળાં વસ્ત્ર પહેરવાનું કહ્યું જેથી તેઓ સ્થાનકવાસીઓથી જુદા પડે. એ રિવાજ આજ સુધી ચાલુ છે.

અ-મૂર્તિપૂજક તેરાપંથીઓ

આ પેટાસંપ્રદાય આચાર્ય ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષમન્કષિએ મારવાડમાં સ્થાપ્યો હતો. અત્યારના રાજસ્થાન પરંતુ પહેલાંના જોધપુરના કાંટલિયામાં લગભગ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં તેઓ જન્મ્યા હતા અને ઈ. સ. ૧૮૮૫ (સંવત ૧૮૦૩)માં તેમણે સાધુધર્મની દીક્ષા લીધી. ધર્મનું મૂળ અહિંસા હોવા છતાં આપણે આપણાં દૈનિક જીવનમાં હિંસા આચરીને ધર્મને બદલે અધર્મનું આચરણ કરીએ છીએ, એવી દલીલને આધારે તેમણે આ પંથ સ્થાપ્યો. મુનિઓના અગ્રણીને

સંઘના સૌ સભ્યો માન આપે છે અને દૈનિક જીવનમાં પણ તેમના આદેશનું સૌ પાલન કરે છે. તેમના આચાર પ્રમાણે ગુરુને તેમણે દરરોજ પ્રણામ કરવાના હોય છે. કલકત્તા અને બીજાં શહેરોમાં આ સંપ્રદાયનાં ઘણાં અનુયાયીઓ હોવા છતાં ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવા અનુયાયીઓની સંખ્યા વધુ છે.

યાપનીય સંઘ

દિગંબર અને શ્વેતાંબર ઉપરાંત યાપનીય સંઘ નામનો એક પ્રાર્થાન સંઘ પણ છે. તેને ગૌપ્ય સંઘ પણ કહે છે. આ માર્ગની સ્થાપના શ્રીકલશ નામના શ્વેતાંબર સાધુએ ઈ. સ. ૧૪૮માં કરી. સંઘના બે વિભાગો પડ્યા પછી ૭૦ વર્ષે આ સંઘ સ્થપાયો હોવાથી આ માર્ગ બંને માર્ગોના સમન્વયરૂપ હોય એવું લાગે છે. આ પંથનો ઉદ્ભવ ઉત્તર કર્ણાટકમાં થયો લાગે છે. કન્નડ-પ્રદેશના શિલાલેખમાં યાપનીયોનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. આનાથી ઊલટું, બીજા પ્રદેશોમાં કયાંય આવો ઉલ્લેખ મળતો ન હોવાથી, યાપનીયો માત્ર કર્ણાટકના જૈન ધર્મમાં જ હતા એવું કહી શકાય. લગભગ પાંચમી સદીથી ચૌદમી સુધી તેમનું બળ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. તેમણે પોતાના સંઘો રચ્યા અને કર્ણાટકના ઘણા ભાગોમાંથી રાજાઓએ તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. પ્રજાના પણ ઘણા વગેરેને ટેકા તેમને મળ્યો.

યાપનીય સાધુઓનું મુખ્ય સ્થાન બેળગામ જિલ્લાના સૌનદત્તી તાલુકાના હોસર અને મનોલી ગામોમાં છે.

આ નવા માર્ગે ઘણા ઉદાર દષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હોય એવું લાગે છે. તેના સ્થાપકોએ સુધારાવાદી વલણ અપનાવ્યું, પણ કેટલાંક મહત્ત્વનાં દિગંબરોનાં તેમ જ શ્વેતાંબરોનાં લક્ષણોને તેમણે જાળવી રાખ્યાં. આ પંથના સાધુઓ નગ્ન રહેતા. તેઓ મયૂરપિચ્છનો રજોણો લઈ ફરતા અને હાથમાં ભોજન કરતા. તેઓ નગ્ન પ્રતિમાઓની પૂજા કરતા અને પ્રણામ કરતા ભક્તોને 'સદ્ધર્મવૃદ્ધિરસ્તુ (સાચા ધર્મની વૃદ્ધિ થાઓ)' એવો આશીર્વાદ આપતા. સ્ત્રીઓ પણ મોક્ષ મેળવી શકે અને કેવલીઓ તેમની પાસેથી ભોજન વહોરી શકે એવી શ્વેતાંબર માન્યતા તેમણે સ્વીકારી. પાલ્યકીર્તિને નામે ઓળખાતો વૈયાકરણ શાક્ટાયન આ પંથનો હતો. પાલ્યકીર્તિએ રચેલાં પુસ્તકો તેમના અનુયાયીઓ વાંચતા. શ્વેતાંબર પરંપરા પર આધારિત કેટલાક ધર્મગ્રંથો તેઓ સ્વીકારતા.

યાપનીયો ઘણા ઉદારમતવાદી લાગે છે. તેઓ એમ માને છે કે બીજા સિદ્ધાંતોમાં માનનારાઓ, તેમ જ ગૃહસ્થો પણ મોક્ષ મેળવી શકે છે. આવી ઉદાર અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે એવી માન્યતાઓને કારણે જ્યાં જતા ત્યાં આ સાધુઓનું ઉખાભર્યું સ્વાગત થતું. આવી જ સમાઈ જવાની વૃત્તિ અને અનુકૂળ થઈને રહેવાની આવડતને કારણે યક્ષીપંથ પ્રચલિત થયો. દક્ષિણ ભારતના જૈન પુરોહિતોએ દેવોની પૂજાવિધિ અને ક્રિયાકાંડમાં ઘણા નવા પ્રયોગો પ્રચલિત કર્યા. યાપનીયો અને તેમના મતનો સમાજના રૂઢિચુસ્ત વર્ગોએ વિરોધ કર્યો. તેમની લોકપ્રિયતાનાં ઘણાં કારણો હતાં. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોમાં વળવાની વૃત્તિ, સામાન્ય જનોમાં છૂટથી હરવુંફરવું, બીજા સંપ્રદાયોને થોડી છુટછાટ આપવી, યક્ષ અને યક્ષિણીની પ્રથા દાખલ કરવી, રાજા અને પ્રજા પાસેથી મળતી ઉદાર મદદમાંથી ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપવી અને સ્ત્રીઓને સાધ્વીધર્મમાં પ્રવેશ કરવા ઉત્તેજન આપવું—આવાં કારણોથી આ સંઘ લોકપ્રિય બન્યો.

સિદ્ધાંતોની લોકપ્રિયતા અને પ્રજાજીવન પર સાધુઓ અને સાધ્વીઓની આટલી પકડ હોવા છતાં આ નવો માર્ગ ક્યારે અદશ્ય થયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પંદરમી સદીના અંત સુધી તે પ્રચલિત હશે એવું બેળગામ જિલ્લાના કાગવાડા પાસે મળેલા વિક્રમ સંવત્ ૧૪૫૧ના આલેખોમાંથી આ સંપ્રદાયના બે સાધુઓ—ધર્મકીર્તિ અને નાગચન્દ્રના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ થયો છે તે પરથી પુરવાર થાય છે.

‘Life of Bāhubali’માં રતનનન્દી આચાર્યે તેમ જ બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં અર્ધફલક પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. રતનનન્દીનું કહેવું છે કે સંપ્રદાયના સાધુઓ વચ્ચેના ટુકડાથી તેમની નગ્નતાને ઢાંકતા. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે જૈન સમાજના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો પૂરો વિકાસ થયો તે પહેલાં આ સંઘ પ્રચલિત હશે.

પંથોની સંખ્યા ગમે તેટલી હોય, પણ તીર્થંકરો અને તેમણે ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતોને બધા જ પંથો માન્ય રાખે છે. મતભેદો માત્ર ઉપરઉપરના જ છે. જૈનધર્મનાં નીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વવિદ્યા કે ઈશ્વરજ્ઞાનના સ્વરૂપ અંગે મતભેદો છે, અંતસ્તત્ત્વ અંગે કોઈ મતભેદ નથી.

પ્રકરણ ૪

ઈશ્વર અને પૂજા વિષેના વિચારો

ઘણી વખત જૈન ધર્મની ટીકા કરતાં લોકો તેને નાસ્તિક ધર્મ કહે છે. હિંદુ આસ્તિક દર્શનોમાં માનતા વિવેચકો પોતાના આ મત માટે ત્રણ કારણો આપે છે : જૈનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી; તેઓ વેદના પ્રામાણ્યમાં માનતા નથી; તેઓ પારલૌકિક જીવનમાં માનતા નથી. તીર્થંકરોના આદેશો, વૈદિક વિધિઓ, કર્મકાંડો, યજ્ઞો અને વૈદિક ધર્મમાં પુજાતા અનેકાનેક દેવોની વિરુદ્ધ હોવાથી, જૈનો વેદોનાં પ્રામાણ્યને સ્વીકારતા નથી તે તો સ્વીકારવું જ રહ્યું.

‘નાસ્તિક’ શબ્દનું અર્થઘટન જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. ‘અસ્તિ નાસ્તિ મતીતિ’ એવાં પાણિનિનાં સૂત્રનો એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે પરલોક અથવા મૃત્યુ પછીના જીવનને જે સ્વીકારતો નથી તે નાસ્તિક છે. ન્યાયકોશ પ્રમાણે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જે માનતો નથી તે નાસ્તિક છે. મનુએ કહ્યું છે કે વેદોની મહત્તાની જે નિંદા કરે છે તે નાસ્તિક છે (નાસ્તિકો વેદ-નિન્દક:). નાસ્તિકતાની ભાવનામાં વેદોના સ્વીકારની વાત આવતી નથી. “વ્યુત્પત્તિ અને રુદિ બંને પ્રમાણે નાસ્તિકતા મૂળમાં એક નકારાત્મક ભાવના છે અને ઈશ્વરવિષયક સ્વીકારાત્મક માન્યતાઓના વિરોધની અભિવ્યક્તિ છે. આસ્તિકવાદ એટલે એવી માન્યતા કે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય અથવા કલ્પના કે તર્ક દ્વારા અનુભવ, બ્રહ્માંડની બધી હસ્તીઓ પોતાની ઉત્પત્તિ તેમજ સ્થિતિ ટકાવવા માટે જે અનંત, નિત્ય, ચૈતન્યમય, સર્જનાત્મક અને ક્રિયાશીલ ઈચ્છાશક્તિના કાર્ય પર આધાર રાખે છે, તે તત્ત્વમાં માન્યતા. પોતાની ઉચ્ચતર અવસ્થાઓમાં આ સ્વયંભૂ સત્ પોતાનાં સત્ત્વ અને સ્વરૂપનો પોતાનાં બુદ્ધિસંપન્ન પ્રાણીઓના વિચાર અને આદર્શોમાં ઉત્તરોત્તર આવિર્ભાવ કરે છે અને તેમની સાથે વ્યક્તિગત સંબંધ રાખે છે. પૂર્વાવસ્થામાં આસ્તિકવાદ ઈશ્વરને પ્રત્યેક પરિમિત અને પરતંત્ર હસ્તીઓનાં કારણ અને ભૂમિકારૂપે સ્વીકારે છે પણ આગળ વધતાં તે ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી, સર્જક અને સર્વોપરી તેમજ પોતાનો આવિર્ભાવ કરતાં તત્ત્વરૂપે નિહાળે છે.”

મને એવું લાગે છે કે જુદા જુદા ધર્મસ્થાપકોના ઈશ્વર વિષેના વિચારોની જેમ, ‘આસ્તિકવાદ’ શબ્દના અર્થમાં પરિવર્તનો થતાં ગયાં હશે.

ઈશ્વર વિષેનો સૌથી સામાન્ય ખ્યાલ એ છે કે તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તેણે જગતનું સર્જન કર્યું છે અને જગત પર તેનું શાસન છે. બધાં પ્રાણીઓનું ભાવિ તેના હાથમાં છે, અને દરેક મનુષ્યનાં સત્કૃત્ય કે દુષ્કૃત્ય અનુસાર તે તેમને સારો બદલો આપે છે અથવા દંડ દે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે :

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचिंतुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ ૨૧ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनभीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ ૨૨ ॥

“મારો ભક્ત શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરના જે સ્વરૂપને પૂજવા ઈચ્છે છે તે સ્વરૂપમાં હું તેને અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. આ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને તે દેવની આરાધના કરે છે અને પોતાનું ઈચ્છિત મેળવે છે. હું જ એ ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરું છું.”

ઈશ્વરના સ્પષ્ટાત્વના ગુણ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે : “આ સૃષ્ટિ કોણે રચી ? પ્રભુએ. અંગ્રેજી શબ્દ ‘God’ દ્વારા હું શું કહેવા ધારું છું ? સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી ભાષામાં જે રીતે એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેના કરતાં ઘણું ભિન્ન—અંગ્રેજીમાં એને માટે બીજો યોગ્ય શબ્દ નથી. એને બદલે હું સંસ્કૃત શબ્દ—‘બ્રહ્મ’નો પ્રયોગ કરીશ. આ બધા આવિભવિાનું કારણ તે જ છે. તે નિત્ય છે, નિત્યશુદ્ધ, નિત્યબુદ્ધ, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, પરમકૃપાળુ, સર્વવ્યાપી, નિરાકાર, અખંડ છે. તે આ વિશ્વને સર્જે છે.”

સંસ્કૃતિના આદિકાળમાં અગ્નિ, વાયુ, વરસાદ જેવા પ્રકૃતિનાં પ્રબળ તત્ત્વોને જ મનુષ્ય ઈશ્વર માનતો. પ્રકૃતિનાં અજ્યે સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તે વિસ્મય પામતો હશે. તેનાં ઘણાં સ્વરૂપોની કલ્પના કરી તેમને તે પૂજને પાત્ર ગણતો હશે અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરી, તેમજ પશુયજ્ઞ કરી, તે તેમને પ્રસન્ન કરવા ઈચ્છતો હશે. પ્રાચીન યહૂદી ધર્મ યહોવાહને વિશ્વનો સૃષ્ટા માને છે અને આદમ તેમજ ઈવને પ્રથમ માનવો ગણે છે. આનો ઉલ્લેખ કરતાં ઈંગ્લેન્ડના ભૂતપૂર્વ રાજકવિ રોબર્ટ બ્રિજ્જસે લખ્યું છે :

“મારા પોતાના વિષેની મારી પોતાની વિચારણા પ્રત્યે મને વિસ્મય ઉપજ્યું. મારી વિચારણા પ્રમાણે માણસ પ્રભુની કલ્પનામાં સર્જાયો હતો. મને હજી એવું સમજ્યું ન હતું કે મનુષ્યની કલ્પનામાં પ્રભુ સર્જયા છે. મને એ

પણ સમજાયું ન હતું કે આ બંને સત્યો એક છે—આ કોઈ વાણીનું છળ કે ઉપહાસ નથી પણ ગંભીર સત્ય છે કારણ કે મનુષ્યની બુદ્ધિ આગળ વધે તેમ તેમ ઈશ્વર વિષેના તેના વિચારો પણ આગળ વધે છે, વધુ વિશાળ અને વધુ યોગ્ય બને છે. છેવટે બુદ્ધિ, આવેગ, પ્રેમનું તર્કયુક્ત સમાધાન કરી પૃથ્વી પર ખ્રિસ્તની શાંતિ ઉતારે છે. (પરમેશ્વર આજું જ આપો.)” જગતના જુદા જુદા ધર્મોના ઈશ્વર વિષેના વિચારો તપાસીએ તો આપણને જરૂર જાણવા મળશે કે પુરાણો અને પૌરાણિક કથાઓમાં ઈશ્વરનાં જે સ્વરૂપોની ધારણા છે, તે સ્વરૂપો અનેક છે. આ ધારણા પ્રમાણે ભક્તની પૂજા કે નેવેદ્યથી તુષ્ટ થાય, તો ભગવાન તેમનાં અનિષ્ટોને ટાળે છે. હિંદુઓમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિપુટીનો વિચાર પ્રચલિત છે. વિષ્ણુ કે મહેશના ભક્તો પોતાના દેવને જ પૂજાને પાત્ર ગણી બીજા દેવને ગૌણ ગણે છે. વિષ્ણુના દશ અવતારોની, તેઓ નિર્બળની રક્ષા કરે છે તેની અને દુષ્ટોના સર્કળમાંથી ભક્તોને બચાવી લે છે તેવી ઘણી વાર્તાઓ આપણે ત્યાં છે. સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને પાર્વતી દેવીઓ છે. શિવ વિષે પણ અનેક પુરાણકથાઓ છે. ઈન્દ્ર, યમ, વરુણ, કુબેર વગેરે જરા ઉતરતી કક્ષાના દેવો છે. વિશ્વના પાલન કે રક્ષણમાં તેમનાં કાર્યનો ઉલ્લેખ કરવો અત્યારે જરૂરી નથી.

વિશ્વની સૃષ્ટિ કોઈ દેવ કે દેવોએ કરી એવું જૈન ધર્મ માનતો નથી. વિશ્વ નિત્ય અને અસૃષ્ટ છે. એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો હોઈ શકે અને તે સ્વરૂપો તથા લક્ષણોનાં સંઘટન-વિઘટન પણ થઈ શકે. તે છ દ્રવ્યોનું બનેલું છે : જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, આકાશ, ગતિ અને સ્થિરતાના સહાયક એટલે કે ધર્મ અને અધર્મ. વિશ્વ આ બધાં દ્રવ્યોનું સંયોજન છે. જીવ ચૈતન્ય ધરાવે છે જ્યારે પુદ્ગલ તે ધરાવતું નથી. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો સાથે આ ઘણું સુસંગત છે. જીવ રૂપરહિત છે અને પ્રકૃતિથી મુક્ત છે. જીવોની સંખ્યા અનંત છે.

જૈનોનો ઈશ્વર માટેનો મત એવો છે કે ઈશ્વર શુદ્ધ જીવ છે અને તે અનંત ધર્મ, જ્ઞાન, આનંદ અને શક્તિ ધરાવે છે. પ્રત્યેક જીવમાં આ ગુણો હોય છે જ પરંતુ દર્શનાવરણીય, જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર પ્રકારનાં કર્મોને કારણે જીવના આ સ્વાભાવિક ગુણોનો ક્ષય થયો હોય છે અથવા તેમની ઉપર આવરણ આવેલું હોય છે. પ્રથમ પ્રકારના કર્મોનો ક્ષય થવાથી પૂર્ણ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે બીજા પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં બે પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી અનંત આનંદ અને શક્તિ મળે છે. આ ચાર ગુણો કોઈના આપવાથી આવતા નથી પરંતુ તેઓ જીવના પોતાના

સ્વભાવમાં રહેલા છે. જ્ઞાન દાર્શનિકો આવા જીવને અર્હત કહે છે જ્યારે લોકો તેને ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, પરમાત્મા, જિન વગેરે નામોએ ઓળખે છે. તેણે બધા આવેગો અને આસક્તિઓને જીતી લીધાં હોય છે. સંસારનાં દુઃખો અને આપત્તિઓમાંથી તેણે મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો હોય છે તેથી તેને આખત અથવા તીર્થંકર પણ કહે છે. ભૂખ, તરસ, ભય, દ્રોષ, આસક્તિ, માયા, ચિંતા, જરા, જવર, મૃત્યુ, શ્રમ, સ્વેદ, દર્પ, દુઃખ, વિસ્મય, જન્મ, નિદ્રા અને શોક—આ અઢાર પ્રકારની નિર્બળતાઓમાંથી તે સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત હોય છે જ. યથાર્થ રીતે અર્હત દેહરહિત હોય છે પણ પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે ઔદરિક દેહ ધરાવતા હોય છે અને તેમનો દેહ સહસ્ર સૂર્ય સમાન તેજસ્વી હોય છે.

અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદને કારણે આ ઈશ્વર અત્યંત તેજસ્વી હોય છે. તેને કોઈ ઈચ્છા કે કાર્ય હોતાં નથી. મનુષ્યોના વ્યવહારોમાં તે પડતો નથી તેમજ જગતની વ્યવસ્થાની જવાબદારી તેને હોતી નથી. કોઈ પણ પ્રકારની સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં તે પોતાનો સમય આપતો નથી. ઈશ્વરને અપૂર્ણ ધ્યેય, અસંતુષ્ટ વાસના કે અભિલાષ હોતાં નથી. તેથી જગતની વ્યવસ્થામાં કે તેના સર્જનમાં તેને કંઈ કરવાનું હોતું નથી.

અસુષ્ટ અને નિત્ય જગતનો સ્રષ્ટા, શાસક કે નિયામક હોઈ શકે નહીં તે દષ્ટિબિદુની સાથે અર્હત અથવા ઈશ્વરનો ખ્યાલ અત્યંત સુસંગત છે. સૃષ્ટિનું સર્જન કરવા માગતા ઈશ્વર માટે ઈચ્છા જરૂરી છે અને ઈચ્છા એટલે અપૂર્ણતા. આ વિષય પર એ. બી. લટ્કેએ એક આચાર્યનો તર્ક આ પ્રમાણે ટાંક્યો છે : “ ઈશ્વરે જે સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું, તો સર્જન પહેલાં તે ક્યાં હતો ? જે તે આકાશમાં ન હતો તેણે વિશ્વને ક્યાં મૂક્યું ? રૂપ અને દ્રવ્યરહિત ઈશ્વર દ્રવ્યરૂપ વિશ્વને કેવી રીતે સર્જી શકે ? જે દ્રવ્યને પહેલેથી અસ્તિત્વ ધરાવતું માનવામાં આવે તો તેને અસુષ્ટ કેમ ન માનવું ? જે સ્રષ્ટા અસુષ્ટ હોય તો વિશ્વને પોતાને જાતે જ અસ્તિત્વ ધરાવતું કેમ ન માનવું ? ...ઈશ્વર સ્વતઃપૂર્ણ છે. જે તેમ હોય તો તેને જગતનું સર્જન કરવાની જરૂર નથી. જે તે સ્વતઃપૂર્ણ ન હોય તો સામાન્ય કંભારની જેમ પોતાના કાર્યમાં તે અસમર્થ થશે, કારણ કે પૂર્વધારણા પ્રમાણે પૂર્ણ જીવ જ તેનું સર્જન કરી શકે. જે ઈશ્વરે પોતાની લીલાથી જગતનું સર્જન કર્યું હોય, તો ઈશ્વર બાલિશ કહેવાશે. ઈશ્વર જે કૃપાળુ હોય અને પોતાની કૃપાથી તેણે વિશ્વનું સર્જન કર્યું હોય, તો સુખની સાથોસાથ તેણે દુઃખને કેમ ઉત્પન્ન કર્યું ? ”

જૈ.—૪

ટૂંકમાં, જગત એક ચૈતન્યમય, જ્ઞાનમય ઈશ્વર વડે સર્જાયું એવી નૈયા-યિકોની માન્યતા જૈનોને સ્વીકાર્ય નથી. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે એવું તેઓ સ્વીકારતા નથી કારણ કે જો તે સર્વત્ર હોય તો તે બધી વસ્તુઓને પોતાનામાં સમાવી લેશે, અને તેની બહાર કંઈ રહેશે નહીં. વિશ્વને સમજાવવા માટે તેઓ ઈશ્વરને જરૂરી ગણતા નથી. પ્રત્યેક જીવ દિવ્ય છે અને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે એવો હોય છે. જૈન દર્શનમાં ઈશ્વરનો વિચાર એટલે મનુષ્યની દિવ્યતા. સ્થિર દર્શન, યથાર્થ ગ્રહણ, પૂર્ણજ્ઞાન અને વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યથી આ દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મનુષ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે; તેનાં કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે કોઈની દરમ્યાન-ગીરી ચાલી શકતી નથી. આ પ્રકારનું દર્શન નિર્બળ મનને સ્વીકાર્ય હોતું નથી. સ્ત્રીઓ કે પુરુષો દુઃખમાં આવી પડે ત્યારે એવી કોઈ દિવ્ય શક્તિની મદદ માંગે છે જે તેમને મુશ્કેલીમાં સહાય કરે અને તેમનાં દુઃખોને હળવાં કરે. તેઓ કૃપા અને અનુગ્રહની યાચના કરે છે પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેઓ પોતે જ પોતાનાં ભાગ્યવિધાતા હોય છે અને તેમનાં સુખ કે દુઃખ તેમણે પોતે જ સર્જ્યાં છે. કદાચ આવાં માણસોનાં આસ્થાસન માટે જ પાછળથી યજ્ઞ અને યજ્ઞિણીનો પંથ નીકળ્યો હશે. હીરાલાલ જૈનના મત પ્રમાણે જૈનોએ પોતાનાં મંદિરોમાં યજ્ઞ, નાગ અને બીજાં દેવદેવીને તીર્થંકરોનાં રક્ષક તરીકે સ્થાન આપ્યું કારણ કે તેઓ તેમને માટે મંદિરો બાંધતા અનાર્યોની ભાવનાનું સન્માન કરવા માંગતા હતા. એક વખત ભારતમાં યજ્ઞ સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો પછી યજ્ઞી અને બીજાં સ્વરૂપોનો સંપ્રદાય પણ ફેલાયો. તેઓ કુલદેવતા હતાં. લોકોએ જૈન જીવનસરણી ગ્રહણ કરી પછી તેઓ પોતાની સાથે આ કુલદેવતાનો વિચાર પણ લાવ્યા. જૈન આચાર્યોએ જૈન દેવોમાં તેમને ગૌણ સ્થાન આપ્યું અને ક્રિયા-કાંડોમાં પણ તેમને સ્થાન મળ્યું.

જૈન પુરાણોમાં યજ્ઞ અને યજ્ઞિણીઓના ઉલ્લેખ આવે છે. ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીને તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની સાથે સાંકળવામાં આવ્યાં છે. તીર્થંકરોનું ધ્યાન-ભંગ કરવા ક્રૂર હુમલાઓ કરતા દુશ્મનોથી તેમણે રક્ષણ કર્યું એવું કહેવાય છે. ઈચ્છા પૂર્ણ થાય તો કોઈ વસ્તુ ધરાવવાની માનતા રાખીને તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. તાન્ત્રિક તેમ જ માન્ત્રિક કર્મકાંડથી જૈન ધર્મ અનભિજ્ઞ છે. પણ ઈચ્છા પૂર્ણ કરે એવાં દેવદેવીઓથી ભરેલા હિંદુધર્મની અસરમાંથી સ્ત્રીપુરુષોને દૂર રાખવા આવાં દેવદેવીઓની પૂજા વિચારવામાં આવી હશે. ડી. જી. કલઘાટગી કહે છે : “ તાન્ત્રિક વિધિઓ સાથેનો જવાલામાલિનીનો પંથ આ જાતની પૂજાનો બીજો એક પ્રકાર ગણી શકાય. આ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક, પોન્નૂરના હેમાચાર્ય હોઈ

શકે. તે વખતની પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે મંત્રવિદ્યા પરનું પ્રભુત્વ ઉચ્ચપદનું લક્ષણ ગણાતું. જેન આચાર્યોનો દાવો હતો કે તેઓ પ્રખર મન્ત્રવાદીઓ હતા. જેન ધર્મને હિંદુ સંપ્રદાયોની સ્પર્ધા કરવાની હતી. પ્રચલિત પૂજાવિધિના સંપર્કમાં રહીને, સામાન્ય માણસોને જેન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષિત કરવા આ જાતની પૂજા દાખલ કરવામાં આવી હશે.”

જેન તત્ત્વવિદ્યા પ્રમાણે અસ્તિત્વની ચાર દશામાંની એક દશા દેવગતિ છે. આ ગતિમાં પોતાનાં સત્કર્મોને કારણે ભવનવાસી, વ્યંતરવાસી, જ્યોતિષ્ઠ કે કલ્પવાસી બનીને દેવગતિ પામ્યાથી જીવ સ્વર્ગમાં વસી શકે. આ દેવોને જન્મ અને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. તેઓ બીજા જીવોને વરદાન આપી શકતા નથી. મનુષ્ય કરતાં તેઓ એક ઉચ્ચતર કક્ષાના હોય છે પણ જન્મ—મૃત્યુના ચક્રમાંથી સંપૂર્ણ મોક્ષ મેળવવા માટે તેમણે મનુષ્ય તરીકે જન્મ લેવા પડે છે. તેમનો નિવાસ સ્વર્ગલોકમાં નિશ્ચિત થયો હોય છે. ત્યાં પુણ્યનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી તેમણે પુણ્યનાં કૃણ ભોગવવાનાં હોય છે. તેમના જીવનકાળ અથવા પદને આધારે તેમનામાં દરજ્જા હોય છે.

જેનધર્મ મનુષ્યની દિવ્યતામાં માને છે. ઈશ્વરત્વ એટલે પ્રત્યેક જીવમાં રહેલી વિશુદ્ધિ અને પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ. તીર્થંકરોએ સર્વજ્ઞત્વ અને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે.

પૂજા વિધિના વિચારો

જેનો તીર્થંકરોને શા માટે પૂજે છે? તેઓ તીર્થંકરોને પૂજે છે કારણ કે તીર્થંકરો પૂર્ણત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પામીને મુક્ત જીવો બન્યા હોય છે. તીર્થંકરો મર્ત્ય હતા. તેમણે વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિની આકાંક્ષા રાખી નથી હોતી પણ અંત-દષ્ટિ કેળવી હોય છે. તેમણે જેન ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો છે. તેમણે જીવનનાં શાશ્વત સત્યોનો ઉપદેશ આપ્યો, તેઓ સત્યોને અનુસર્યા અને સંસારનાં વિધનો પાર કરવામાં લાખો લોકોને સહાય કરી. તેમણે પોતાના જીવની દિવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે. તીર્થંકરોની પૂજામાં આત્મસાક્ષાત્કારના પંથે જવાના ધ્યેયના ઉપદેશની પૂજા છે. જેનો વરદાન માંગતા નથી કારણ કે તીર્થંકર વરદાન આપી શકે નહીં. દિવ્યકૃપા જેવું કાંઈ હોતું નથી. પોતાના જીવને ઉન્નત કરીને દિવ્યતા કેળવવાની હોય છે.

સત્તાના સિધ્ધાંતોને સૂત્રાત્મક રીતે રજૂ કરતા પોતાના ધર્મગ્રંથ તત્ત્વાર્થસૂત્ર માં ઉમાસ્વામીએ પ્રારંભના શ્લોકમાં જ પૂજાના હેતુ વિષે લખ્યું છે :

મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેત્તારં કર્મસૂમૃતામ્ ।
જ્ઞાતારં વિશ્વતત્ત્વાનાં વન્દે તદ્ગુણલબ્ધયે ॥

“મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જનારા, કર્મરૂપી પર્વતને ભાંગનારા સમસ્ત તત્ત્વના જાણકાર એવા ભગવાનને હું નમું છું જેથી તેમના ગુણ પ્રાપ્ત થઈ શકે.”

અહીં પૂજનો હેતુ કૃપા માંગવાનો નથી, પણ એવી માનસિક સ્થિતિ કેળવવાનો છે જેથી પોતાનામાં ભગવાનના સમસ્ત ગુણો કેળવાય. ભક્ત એક શિષ્યની અવસ્થામાં છે અને મોક્ષ માટે નવો પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન માંગે છે. પૂજ્યપાદે પોતાના ગ્રંથમાં ઉપલા શ્લોકોનું પ્રતિપાદન કરતાં ઉદાહરણ આપ્યું છે : “કોઈ ડાહ્યો માણસ પોતાને માટે શ્રેષ્ઠ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવા ઈચ્છે છે, તે મુમુક્ષુ છે. ભવ્ય જીવોના મનને શાંતિ આપવા માટે સમર્થ, એકાંતસ્થિત, પ્રસન્ન સાધુની પાસે તે જાય છે. સાધુઓના સમૂહની વચ્ચે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ જેવા, બાલ્યા વગર, સ્વરૂપમાત્રથી માર્ગ દર્શાવતા આચાર્યને તે જુએ છે. તર્ક અને ધર્મગ્રંથોમાં પ્રવીણ, શ્રેષ્ઠ પુરુષોના સન્માનને પાત્ર, બધા જીવોને કલ્યાણમય એવા ઉપદેશ આપવાનું જેનું મુખ્યકાર્ય છે અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોના સન્માનને જે પાત્ર છે એવા નિર્વિકાર, મહાન સંત પાસે જઈને પ્રણામપૂર્વક શિષ્ય પૂછે છે : “પ્રભુ, જીવ માટે શું હિતકારક છે?” સંત કહે છે : “મોક્ષ”. વળી તે સંતને પૂછે છે : “મોક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેને મેળવવાનો માર્ગ કયો છે?” સંત જવાબ આપે છે : “કર્મદ્રવ્ય અને દેહની બધી અશુદ્ધિઓ દૂર થતાં જીવની એક અત્યંત જુદી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ. દુઃખ અને યાતનાઓથી મુક્ત એવા જીવના જ્ઞાન અને આનંદ જેવા સુષુપ્ત ગુણોથી તે વિશિષ્ટ છે.”

તીર્થંકરો તેમજ ધર્મગ્રંથોના આદેશોનું સ્મરણ કરીને માર્ગદર્શન મેળવવું એ પૂજનો હેતુ છે. મન અને વિચાર વિશુદ્ધ હોય તો જ આ શક્ય બને છે. પૂજા એટલે જીવના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન.

દરેક ધર્મમાં દૈનિક પ્રાર્થનાનો આદેશ છે. પ્રાર્થનાનો મર્મ ભક્તના માનસિક અભિગમનો સુચક છે. આખી પ્રાર્થના આ પ્રમાણે છે :

ૐ જમો અરિહન્તાણં, જમો સિદ્ધાણં, જમો આયરિયાણં, જમો ઉવજ્જાયાણં,
જમો લોણ સવ્વસાહ્ણણં ।

“અર્હતને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયને નમસ્કાર, જગતના સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર.”

આ મંત્રને ‘પાંચણ્મોકારમંત્ર’ કહે છે કારણ કે તેમાં આપણા ભક્તિભાવ-ભર્યા પ્રણિપાતને પાત્ર એવા પાંચ સર્વશ્રેષ્ઠ જીવો, એટલે કે પાંચ પરમેષ્ઠીઓની પ્રાર્થના છે. આ પ્રાણામ કેટલાં વ્યાપક છે તે જોઈ શકાશે. આમાં કશું કોઈ અમુક સંપ્રદાય પૂરતું મર્યાદિત નથી. કોઈ પણ વિશિષ્ટ દેવ કે આચાર્ય કરતાં આમાં સદ્ગુણ અને પુણ્ય પર વધુ ધ્યાન અપાયું છે.

દ્રવ્યસંગ્રહ નામના પોતાના પુસ્તકના ૫૦-૫૪ શ્લોકોમાં નેમિચન્દ્રે આ પ્રત્યેક પરમેષ્ઠી કયા સદ્ગુણો અને આદર્શોના પ્રતિનિધિરૂપ છે તે સમજાવ્યું છે.

ઈશ્વર વિષેના વિચારનું નિરૂપણ કરતાં અર્હતના ગુણોનું નિરૂપણ પણ મેં કર્યું છે. તે એક શુભ દેહમાં રહેલો વિશુદ્ધ જીવ છે, અનંત ધર્મ, આનંદ, જ્ઞાન, અને શક્તિ ધરાવે છે અને તેનાં ચાર પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય થયો હોય છે. ખરું જોતાં અર્હત દેહરહિત હોય છે પણ પ્રચલિત વિચાર પ્રમાણે તે તેજસ્વી દેહ ધરાવતા હોવાનું કહેવાય છે.

સિદ્ધનું ધ્યાન એટલે આઠ પ્રકારનાં કર્મથી પ્રાપ્ત થતા દેહ વિનાના જીવનું ધ્યાન; તે લોક અને અલોકનો દષ્ટા તેમજ જ્ઞાતા છે અને વિશ્વના સર્વોચ્ચ સ્થળ પર વસે છે. સિદ્ધો દેહરહિત હોય છે તેથી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોતા નથી. તેમનો છાયામય આકાર માનવાકૃતિ જેવો હોય છે. લોકાકાશના જે શિખર પર તે વસે છે, તેને સિદ્ધશિલા કહે છે. જૈન ધર્મ પ્રમાણે લોકાકાશ કે અલોકાકાશની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળની પ્રત્યેક વસ્તુનું સિદ્ધને જ્ઞાન હોય છે. કેટલીક ચમત્કારિક શક્તિ ધરાવતા સામાન્ય સાધુઓ કરતાં સિદ્ધો સાવ જુદા પ્રકારના હોય છે.

પ્રાર્થનામાં જે આચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે તે આચાર્ય પાંચ પ્રકારના આચાર્યોનું પાલન કરે છે. આ પાંચ આચાર્યો છે: દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર. દેહથી ભિન્ન હોવાને કારણે પરમ ચૈતન્યમય જીવ જ ધ્યાન ધરવા પાત્ર છે એવી શ્રદ્ધા કેળવવી તે દર્શનાચાર. જીવ વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ છે અને રાગ, દ્વેષ, ભ્રમથી તદ્દન અલિપ્ત છે એવાં જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો તે જ્ઞાનાચાર. સર્વ પ્રકારની આસક્તિ અને બીજાં બાધક તત્ત્વોથી મુક્ત રહીને, મન, જીવના સ્વરૂપ પર પ્રશાંત સ્થિર ચિંતન કરી શકે

એવી વર્તણૂક ઘડવી તેને ચારિત્રાચાર કહે છે. જીવ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે વિવિધ પ્રકારની તપસ્યા અને આકરાં વ્રત પાળવાં તે તપાચાર. પોતામાં જ અંતર્નિહિત, સુષુપ્ત બળને એવી રીતે વિકસાવવું જેથી આત્મસાક્ષાત્કારમાં જીવને કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન ન રહે. આને વીર્યાચાર કહે છે. જે આચાર્ય આ ગુણોનો ઉપદેશ આપે છે અને સ્વયં આ ગુણો પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે સન્માન અને આદરને પાત્ર છે.

રત્નત્રય ધરાવતા અને ધર્મસિદ્ધાંતોના ઉપદેશમાં નિરંતર મગ્ન રહેતા ગુરુને આચાર્ય કહે છે. પોતાના ઉપદેશ દ્વારા ધર્મના આચાર અને અનુસરણ માટે લોકોને પ્રેરણા આપતા હોવાથી ઉપાધ્યાયને સન્માનપાત્ર ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

વિચાર અને આચારની શુદ્ધિ સાથે પૂર્ણ દર્શન અને જ્ઞાન સંહિત મોક્ષમાર્ગે જનારને સાધુ કહે છે. તે તપસ્યા કરે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિને અનુરૂપ કાર્યોમાં રત રહે છે.

આ પાંચ પરમેષ્ઠીઓને રોજ વંદન કરી માન આપવાનું હોય છે. તેઓ એવા ગુણો ધરાવે છે, જેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી માનસિક શાંતિ મળે છે, સદાચારનું ઘડતર થાય છે અને જીવના સાચા સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન મળે છે. ધ્યાનની પહેલી દશામાં આચરણની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે જ્યારે બીજી દશામાં જીવના સાચા સ્વરૂપના ચિત્તનમાં એકાગ્રતા આવે છે. સાંસારિક પરિગ્રહોની તૃષ્ણા કે આસક્તિમાંથી મન મુક્ત થાય છે. ભ્રમ, દ્વેષ, ક્રોધ, ધિક્કાર, માન, અને લોભ જેવી દુર્બળતાઓ દૂર થાય છે અને મન પૂર્ણ સમત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ધ્યાનની તૈયારીની આ પ્રાથમિક દશા છે. તે પછી બાહ્ય પદાર્થો પરત્વેનાં મન, વાણી અને કર્મના વ્યાપારો પર પૂર્ણ સંયમ મેળવી બધી શક્તિઓને અંતર્મુખ કરીને જીવના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનું હોય છે. જેને ધ્યાન ધરવાની ઈચ્છા હોય તેણે ધર્મગ્રંથોનાં જ્ઞાન, વિવિધ પ્રકારનાં વ્રતોનાં પાલન અને તપશ્ચર્યા દ્વારા પૂર્વતૈયારી કરવાની હોય છે.

જેન ધર્મની પૂજા તેમ જ પ્રાર્થનાનું આ સાચું સ્વરૂપ છે. પાંચ પરમેષ્ઠીઓના ગુણોને ધર્મગ્રંથના નિયમિત અભ્યાસ વગર જાણવા અશક્ય છે. ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન આપણી ધાર્મિક શ્રદ્ધાને બળ આપે છે અને જીવમાં રહેલી આંતરિક સુષુપ્ત શક્તિઓનું ભાન કરાવે છે.

જૈન પ્રાર્થના અને પૂજનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને જ. એવ. જૈનીએ ટૂંકમાં નોંધ્યાં છે. ચાર મુદ્દાઓ નોંધવા જેવા છે : (૧) જૈન ધર્મનું કઠોર વલણ. પૂજા અને સન્માનને પાત્ર સર્વ જીવોની પૂજા તેમ જ પ્રાર્થના કરવાની છે — પછી તે જીવ ગમે તે સ્થળ કે ગમે તે સમયનો હોય. આ પૂજા સંપૂર્ણ રીતે અવેયક્રિતક હોય છે. (૨) કોઈ પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની નહીં પણ ગુણસમૂહની પ્રાર્થના કરવાની હોય છે. (૩) જૈનોનું સાક્ષાત્ ધ્યેય અહત છે. તેણે જગતનો ત્યાગ કર્યો હોય છે. સત્યનું અન્વેષણ કરવા ઈચ્છતી વ્યક્તિ, આયાસ કર્યા વગર તેની પ્રાપ્તિ કરી શકતી નથી. (૪) જૈન મંત્ર ‘ૐ’ પાંચ ધ્વનિઓનો બનેલો છે. અ, અ, આ, ઉ, અને મ. આ પાંચે ધ્વનિઓ અનુક્રમે અહત, અશરીર એટલે કે દેહરહિત સિદ્ધો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ — ના પ્રતિકરૂપ છે. ૧૧ પ્રાર્થના અને પૂજના માધ્યમ દ્વારા આપણે આપણા ધ્યેય માટે સન્માન અને પ્રેમ વ્યક્ત કરીએ છીએ, એટલું જ નહીં પણ આ પ્રાર્થના અને પૂજા આત્મસાક્ષાત્કારમાં મનને પરમ આનંદમય, ઉત્સાહપૂર્ણ સ્થિતિ પર લાવે છે.

અંતમાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે ઈશ્વર માટેના આદર્શમય વિચાર છતાં જૈન સંતો અને કવિઓએ પોતાના અનુયાયીઓને બીજા ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુ બનતાં શીખવ્યું છે. તેમના અનેકાન્તવાદના સિદ્ધાંતે કદાચ તેમને વિશ્વબંધુત્વનો દષ્ટિકોણ આપ્યો. આ કારણે જ તેઓ બીજાનું દષ્ટિબિદુ સમજી શકતા હશે. અહીં એક જૈન સંતનો શ્લોક ટાંક્યો છે જેનો સાર એવો છે કે તમે કયા નામે ઈશ્વરને બોલાવશો તે અગત્યનું નથી, કારણ કે બધા જ ધર્મમાં ઈશ્વર વિશુદ્ધિ, કરુણા અને દિવ્યતાનો ગુણ ધરાવતો હોય છે.

વિष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु वा ब्रह्मा सुरेन्द्रोऽथवा
 भानुर्वा शशलाञ्छनोऽथ भगवान्बुद्धोऽपि सिद्धोऽथवा ।
 रागद्वेषविषातिदोषरहितः सत्त्वानुकम्पोद्यतः
 यः सर्वैः सह संस्कृतो गुणगणैस्तस्मै नमः सर्वदा ॥

“રાગ, દ્વેષ જેવા મનુષ્યના મનને વિષની જેમ આવરી લેતા દોષોથી જે મુક્ત છે, જે કરુણાપૂર્ણ છે અને સર્વ ગુણોથી સંપૂર્ણ છે તે વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, ચન્દ્ર, કે બુદ્ધ — ગમે તે હો તેને મારાં પ્રણામ છે.”

જ. એવ. જૈની પોતાના પુસ્તકમાં ઈશ્વર વિષેના વિચારોનો સંક્ષિપ્ત સાદા પણ જુસ્સાદાર શબ્દોમાં કરે છે. તેમનો એક ફરો અત્રે ટાંકવાની રજા લઉં છું. “બીજા કોઈ પણ સંપ્રદાય કરતાં જૈન ધર્મ મનુષ્યને સંપૂર્ણ ધાર્મિક

સ્વતંત્રતા આપે છે. આપણે કરેલાં કર્મ અને તેનાં ફળ વચ્ચે કોઈ આવી શકતું નથી. એક વખત આરંભ થતાં, કર્મ આપણા પર પ્રભુત્વ જમાવી બેસે છે. અને ફળ્યા વગર રહેતાં નથી. મનુષ્ય ઘણાં સ્વતંત્ર છે પણ તેનાં કર્તવ્યો પણ એટલાં જ છે. તે ફાવે તેમ રહી શકે છે પણ તેનાં કર્મ અટળ છે અને તે કર્મોનાં પરિણામમાંથી છટકી શકે નહીં. આ સિદ્ધાંત જૈન ધર્મને ખિસ્તી, ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ જેવા ધર્મોથી જુદો પાડે છે. કોઈ ઈશ્વર, કોઈ પયગંબર કે ઈશ્વરનો કોઈ પ્રતિનિધિ કે પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યજીવનમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહીં. એકમાત્ર મનુષ્ય જ પોતાનાં તમામ કર્મો માટે જવાબદાર છે.

અંતમાં, સર્વક કે સંરક્ષકરૂપે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં જૈન ધર્મ માનતો નથી. પૂર્ણત્વ પામેલો જીવ જ પરમેશ્વર છે. અનંત ચૈતન્ય, જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદ, જે સંપૂર્ણતાનાં લક્ષણો છે તે પ્રત્યેક જીવમાં સુષુપ્તરૂપે રહેલાં જ છે. ભૌતિક જગતમાં આ લક્ષણો કર્મના આવરણથી ઢંકાએલાં છે. પૂર્ણતાના આદર્શરૂપ તીર્થંકરોએ મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રને જે અનુસરે છે તે પોતાનાં સુષુપ્ત બળનો સાક્ષાત્કાર કરી દિવ્યતા મેળવી શકે છે.

પ્રકરણ ૫

વિશ્વ

વિશ્વનાં જન્મ કે ઉત્પત્તિ અંગે અનેક ચિંતન થયાં છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? વિશ્વ કોના આધારે રહેલું છે? કોઈક ઋષિએ કહ્યું કે વિશ્વ શેષનાગની ફેણ પર રહેલું છે. સર્જનકાર્ય વિષે હિંદુ ધર્મમાં ઘણી ધારણાઓ છે. સાંખ્ય દર્શન એવું માને છે કે સ્પષ્ટાએ પ્રકૃતિનો ઉપયોગ કર્યો. સૃષ્ટિનો પ્રત્યેક પદાર્થ, પછી તે જડ હોય કે ચેતન, પરમેશ્વરમાંથી જ ઉત્પન્ન થયો, એવી વેદાન્તદર્શનની માન્યતા છે. આ દર્શન પ્રમાણે સૃષ્ટિનો હેતુ બ્રહ્મની લીલા છે. સૃષ્ટિને સમજાવવા માટે હિંદુ ધર્મે ત્રિપુટીનો વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો—સૃષ્ટિના સર્જક બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ અને સંહારક શિવ છે. ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે “ઉપનિષદોના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિનો હેતુ એવા જીવો ઉત્પન્ન કરવાનો છે જેમનાં મન અને વિજ્ઞાન આનંદ તરફ લઈ જાય.”

સૃષ્ટિનાં ઉત્પત્તિ કે અંત અંગેના ચિંતનને બુદ્ધે મહત્ત્વ નથી આપ્યું. તેમણે વિશ્વને ક્ષણિક અને સતત પરિવર્તનશીલ માન્યું છે. કોઈ પણ પદાર્થ શાશ્વત નથી. પદાર્થને શાશ્વત ગણવો તે અજ્ઞાન છે. તત્ત્વવિદ્યાના ચિંતનોને તેમણે નિરર્થક ગણ્યાં. બુદ્ધે સત્યનું અન્વેષણ કરવા માટે શિષ્યોને તર્ક પર આધાર રાખવા કહ્યું અને શબ્દપ્રમાણનો સ્વીકાર ન કરવા કહ્યું.

ખ્રિસ્તીઓ એવું માને છે કે વિશ્વ ઈશ્વરે સર્જ્યું. તેમની સરળ પ્રાર્થનામાં આ મત સારી રીતે વ્યક્ત થયો છે : “હે પ્રભુ! સ્વર્ગ, પૃથ્વી, સાગર અને તેમાં જે કંઈ છે તે તો રચ્યું.” ખ્રિસ્તના મત પ્રમાણે ઈશ્વર સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનો સ્વામી છે.” “શુભ કે અશુભ પર તે સૂર્યને પ્રકાશ આપતો રાખે છે અને ન્યાયી કે અન્યાયી બધા પર વરસાદ વરસાવે છે.” આ જ દૈવી પિતા “પક્ષીઓને ખવડાવે છે અને ખેતરોને ઘાસનાં વચ્ચે પહેરાવે છે.” સંત પૉલ કહે છે, “એને કારણે જ આપણે જીવીએ છીએ, હરીએ ફરીએ છીએ અને એને આધારે જ આપણું અસ્તિત્વ છે.” એટલે ખ્રિસ્તી મત પ્રમાણે વિશ્વ કે તેમાં જે કંઈ હોય તે બધાનો સર્જક ઈશ્વર છે.

કુરાનમાં વિશ્વની સૃષ્ટિ અંગેની મુસ્લિમ માન્યતા Genesisની વાત પર આધારિત છે. ઈશ્વર અથવા અલ્લાએ બે દિવસમાં પૃથ્વી બનાવી, અને તેના પર ઊંચા પહાડો મૂક્યા. તેણે આશિષ આપી અને ચાર દિવસમાં સૌને ઈચ્છા પ્રમાણે ભોજન આપ્યું. સ્વર્ગની સૃષ્ટિ તેણે બે દિવસમાં પૂરી કરી.

જૈન વિશ્વવિદ્યા વિશ્વને છ દ્રવ્યોનું બનેલું માને છે. વિશ્વ સત્ય છે અને જીવ તેમજ અજીવનું બનેલું છે. વિશ્વ ગતિશીલ છે. તે સ્થિર નથી. તે સતત પરિવર્તનશીલ છે અને વિકાર કે ક્ષય અનુભવે છે. આ વિચારના મૂળમાં રહેલા સિદ્ધાંત સાચા અને વૈજ્ઞાનિક છે. ન્યૂટનના સમયથી ભૌતિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બદલાયાં કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં એટલાં બધાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનો થયાં છે કે સામાન્ય વિચારક સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાંતની ગુંચવણથી જ મુંઝાઈ જાય. સાપેક્ષવાદે દળ, કાળ અને આકાશ અંગેના મૂળ વિચારોમાં ક્રાન્તિ આણી. વિશ્વનાં રહસ્યો પામવા માટે તેણે એક નવી દૃષ્ટિ આપી છે.

જૈન આચાર્યોએ દ્રવ્યના જીવ અને અજીવ અથવા જડ અને ચેતન એવા બે મોટા ભાગ પાડયા છે. અજીવના તેમણે પાંચ વિભાગો પાડયા : પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ.

જીવ સત્ય છે અને તેનું મુખ્ય લક્ષણ ચેતન્ય છે. તેને રૂપ નથી. તે ઉપયોગનો ગુણ ધરાવે છે. ઉપયોગનો ગુણ જ્ઞાન અને દર્શનનો બનેલો છે. જીવ બધાં કાર્યોનો કર્તા છે. તે દેહ જોટલું પરિમાણ ધરાવે છે. નાનાં કે મોટાં સૌ કોઈના દેહનું પરિમાણ કર્મના પરિણામરૂપ હોય છે. માતાના ગર્ભમાં જીવ અત્યંત સૂક્ષ્મ પરિમાણમાં હોય છે. તેમાંથી બહાર આવે ત્યારે તે મોટું પરિમાણ ધારણ કરે છે અને પાર્થિવ જીવન પૂરું થતાં તે સંકુચિત થાય છે અને નવાં બીજાં રૂપે પુનર્જીવિત થાય છે. આ પરથી નક્કી થાય છે કે જીવનું પરિમાણ નિશ્ચિત હોઈ ન શકે. આધુનિક વિજ્ઞાન જીવનને જીવદ્રવ્ય કે જીવિત કોષ સાથે એકરૂપ માને છે. બાહ્યબળની અસરથી જીવદ્રવ્ય સંકુચિત થવાનો ગુણ ધરાવે છે તે જાણીતું છે. કર્મદ્રવ્યને કારણે જીવ સુખ, દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ અનુભવે છે.

પુદ્ગલ શબ્દ જૈન દર્શનનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. તેનો અર્થ છે દ્રવ્ય અને શક્તિ. પુદ્ગલને આકાર અને રૂપ હોય છે અને તે સ્પર્શ, સ્વાદ, ઘ્રાણ અને વર્ણના ગુણો ધરાવે છે પુદ્ગલના વિકારો હોય છે અને આ વિકારો છે ધ્વનિ, સંયોજન, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, આકૃતિ, વિભાજન, અંધકાર, મૂર્તત્વ, પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા. પુદ્ગલ શબ્દ વ્યાપક છે અને તેમાં દરેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો સમાવેશ

થાય છે : ઘન, પ્રવાહી, વાયુ, કાર્યશક્તિ અને સૂક્ષ્મ કર્મદ્રવ્ય વગેરેનો સમાવેશ પુદ્ગલમાં થાય છે. આઈન્સ્ટાઈને પુરવાર કર્યું છે કે કાર્યશક્તિ દળ ધરાવે છે પણ આકાર ધરાવતી નથી. જૈન ચિંતકોએ કાર્યશક્તિને દ્રવ્ય ગણીને તેના સ્કંધ, આણુ, પરમાણુ એવા વિભાગો પાડ્યા છે જે અનુક્રમે આણુ (molecule), પરમાણુ (atom) અને વિદ્યુદાણુ (electron) જેવા છે. વિદ્યુદાણુ અને ધનાણુના સંયોજનથી વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યો થાય છે. આણુઓની સ્તિગ્ધતા અને ઋક્ષતાનાં જુદાં જુદાં પ્રમાણોને કારણે આજું થાય છે.

વિશ્વ અનંત જીવોથી ભરેલું છે. આ જીવો કયાં તો સંસારી હોય છે અથવા મુક્ત હોય છે. સંસારી જીવોમાં જગતનાં બધાં જ પ્રાણીઓ આવી જાય છે. તેઓ સૂક્ષ્મ કર્મદ્રવ્યથી યુક્ત હોય છે. ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા અનુસાર પ્રાણીઓના વિભાગ પાડ્યા છે. સ્પર્શ, સ્વાદ, ધ્રાણુ, દર્શન અને શ્રવણની પાંચ ઈન્દ્રિયો છે. માત્ર સ્પર્શિન્દ્રિય ધરાવતાં પ્રાણીઓમાં વનસ્પતિ હોય છે. બે કે ત્રણ ઈન્દ્રિયો ધરાવતા જીવોનાં ઉદાહરણરૂપે કૃમિ, કીડા, માખી વગેરે છે. કરોડરજજી ધરાવતાં પ્રાણીઓ પાંચ ઈન્દ્રિયો ધરાવતાં હોય છે. તેમનાં સમનસ્ક (મનસહિત) અને અમનસ્ક (મનરહિત) એવા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. સમનસ્ક પ્રાણીઓ બુદ્ધિયુક્ત છે જ્યારે મન વિનાના તિર્થંચી બુદ્ધિરહિત હોય છે. બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો, નારકી અને દેવો એવા પ્રકારો પડે છે. તે ઉપરાંત પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને અગ્નિ—આ ચાર તત્ત્વોથી અનુપ્રાણિત થએલા જીવો પણ હોય છે, એટલે કે તેમના દેહ પૃથ્વી, જળ, વાયુ કે અગ્નિના આણુઓથી બનેલા હોય છે. આ બધાં તત્ત્વોથી યુક્ત જીવો સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ હોય છે. સૂક્ષ્મ જીવો અદશ્ય હોય છે. વનસ્પતિવર્ગમાં પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારો હોય છે. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિને નિગોદ કહેવામાં આવે છે. તેઓ અનેક જીવોના બનેલા એક નાના ગુચ્છના બનેલા હોય છે. તેમની શ્વસનક્રિયા અને પોષણક્રિયા એક સાથે થતી હોય છે અને તેઓ તીવ્ર દુઃખ અનુભવતા હોય છે. અનેક નિગોદથી એક ગોલિકા બને છે અને તેમનાથી વિશ્વનો અવકાશ, ભૂકાથી ભરેલી પેટીની જેમ ભરેલા હોય છે. નિગોદ, નિર્વાણ-પ્રાપ્ત જીવોથી ઉદ્ભવેલા અવકાશને જીવોથી ભરી દે છે. અનાદિકાળથી વર્તમાન-કાળ સુધી જે જીવો નિર્વાણ પામ્યા, તેમને કારણે ઉત્પન્ન થએલી શૂન્યતાને ભરી દેવા એક નિગોદનો અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ પૂરતો છે. આ પરથી પુરવાર થાય છે કે સંસાર જીવોથી શૂન્ય કદી નહીં થાય. આવા જીવોની સંખ્યા અનંત હોવાથી, અનંત જીવો મુક્ત થાય તોપણ જીવોનો ભંડાર અક્ષય રહેવાનો છે.

અત્રે એ કહેવું જોઈએ કે મુક્ત જીવો ઉપર એટલે કે જેમણે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા જીવો, સૃષ્ટિની ટોચ ઉપર, અત્યંત શુદ્ધ દશામાં વસે છે.

ધર્મ એવું દ્રવ્ય છે કે જે જંગમ પુદ્ગલ અને જીવને ગતિમાં સહાય આપે છે. અહીં હાલતી માછલીની ગતિમાં સહાય કરતાં જળનું ઉદાહરણ આપી શકાય. અધર્મ સ્થિર જીવો અને પુદ્ગલને સ્થિતિમાં સહાયક થાય છે. અહીં મુસાફરને થોભવામાં સહાય કરતી (વૃક્ષની) છાયાનું ઉદાહરણ આપી શકાય. તે સ્થિતિનું માધ્યમ છે. આ બંને અમૂર્ત, અ-પરમાણુરૂપ અને સતત માધ્યમ છે તેમજ સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત છે. જે કે વ્યવહારની સરળતા ખાતર તેઓને પ્રદેશે (Space-points—આકાશના અત્યંત નાના ભાગ)ના બનેલા માનવામાં આવે છે. તેઓ ‘સત્’ના ગુણો ધરાવે છે, એટલે કે તેઓ પરિવર્તનશીલ છે—પરિવર્તનનું ચક્ર અનુભવે છે. નવાં રૂપો અદશ્ય થતાં જાય છે, જૂનાં રૂપો દેખાતાં જાય છે. અને ચક્ર પૂરું થતાં મૂળરૂપ પાછું આવે છે.

“ધર્મ અને અધર્મ આકાશ મારફત વિશ્વના છેડા સુધી વ્યાપેલાં છે. સ્વરૂપે તેઓ અત્યંત અભૌતિક અને બંધારણમાં અ-પરમાણુરૂપ અને અ-પૃથક્ છે. તેમનામાં પુદ્ગલના ધર્મો હોતા નથી તેમજ તેઓ આકાશ-પ્રદેશનાં પણ બનેલાં નથી. ધર્મ અને અધર્મના સિદ્ધાંતો અત્યંત સરળ છે. તેઓ આકાશીય છે છતાં આકાશીય નથી. તેઓ અમૂર્ત અને અરૂપ હોય છે. તેઓ હળવાં નથી તેમ ભારે પણ નથી. તેઓ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. તેમના કાર્ય દ્વારા જ તેઓ અનુમેય છે. જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતારૂપ આ બંને દ્રવ્યો—ધર્મ અને અધર્મ—નાં આવાં લક્ષણો છે.

ધર્મ અને અધર્મ ક્રિયાશીલ પરિબળો નથી પરંતુ નિષ્ક્રિય માધ્યમો છે. જી. આર. જૈનનું માનવું છે કે ગતિના માધ્યમનું આધુનિક સામ્ય ‘ઈથર’ છે. આજદિન સુધી ઈથર કોયડારૂપ રહ્યું છે. તેમના મત પ્રમાણે સ્થિરતાના માધ્યમનું વૈજ્ઞાનિક સામ્ય એવું ‘ક્ષેત્ર’ છે, જેની મારફત વિશ્વની એકતા જાળવી રાખનારાં બળો કાર્ય કરે છે. આ માધ્યમ વગર જીવ અને આણુઓની સામંજસ્ય-ભરી વ્યવસ્થા રહેશે નહીં. સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રવર્તશે અને વિશ્વનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નહીં બને. ક્ષેત્ર ઈથરના જેવું છે કારણ કે તે પણ અભૌતિક, અદશ્ય, અ-પરમાણુરૂપ, સતત અને નિષ્ક્રિય માધ્યમ છે પણ તેનું કાર્ય સાવ વિરોધી છે. વિશ્વના પ્રત્યેક ભાગમાં આ બંને માધ્યમો એકબીજાને ભેદે છે પણ એકબીજાનાં કાર્યમાં દરમ્યાનગીરી કરતાં નથી. તેઓ અંતે કહે છે : “વિશ્વની ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંતો ઘડવામાં બધાં ભારતીય દર્શનોએ ઘણાં શ્રમ ઉઠાવ્યો છે પણ ગતિ અને

સ્થિરતાના મહત્વના સિધ્ધાંતો વિષે જૈનો સિવાય બીજા કોઈએ વિચાર કર્યો નથી તે ખાસ નોંધવું જોઈએ. આ બંને સિવાય સ્થિર વિશ્વની રચના અશક્ય અને અપૂર્ણ છે.”

જૈનો ઈશ્વરને જગતના સર્જક માનતા નથી. આની સાથે સુસંગત રહીને તેમણે પોતાનો વિશ્વનો વિચાર ઘડ્યો છે.

જૈન ચિંતકોના મત પ્રમાણે આકાશ શુદ્ધ અવકાશ હોઈ શકે અને તે બીજા પદાર્થોને અવકાશ આપે છે. તેને રૂપ નથી અને વિશ્વના બધા પદાર્થો તેમાં રહે છે. તે નિત્ય અને વ્યાપક છે. તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય છે અને બીજાં દ્રવ્યોનો બાધક નથી. આકાશના બે પ્રકારો છે: લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. જૈન તત્ત્વ-વિદ્યા પ્રમાણે લોક એકલે વિશ્વ. તેના ત્રણ વિભાગો છે: ઊધ્વલોક અથવા સૌથી ઉપરનું જગત, મધ્યલોક અથવા વચ્ચેનું જગત અને અધોલોક અથવા નીચેનું જગત. ઊર્ધ્વલોકમાં દેવો વસે છે, મધ્યલોકમાં મનુષ્યો અને બીજાં પ્રાણીઓ વસે છે. અધોલોક એટલે નરક જ્યાં નારકી જીવો વસે છે. એક ઉપર એક રહેલાં આ ત્રણ જગતને વીંટળાઈ વાયુનાં ત્રણ આવરણો અથવા પડળો છે. સૌથી અંદરનું પડ ભેજવાળું છે, વચ્ચું ઘન છે અને બહારનું વિરલિત છે. આ ત્રણ પડોનાં આવરણની અંદર લોકાકાશ છે. તે અદૃશ્ય દ્રવ્ય છે અને બીજાં દ્રવ્યોને પોતાનામાં અવકાશ આપી રહેવા દે છે અને તેનો વિસ્તાર લોક—વિશ્વ—જેટલો છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને કાળ લોકાકાશમાં રહેલાં છે.

લોકાકાશનો ઉપર અનંત અલોકાકાશ વિસ્તરેલું છે. તે શુદ્ધ અવકાશ છે. તેમાં સજીવ કે નિર્જીવ કોઈ પદાર્થો હોતા નથી. ધર્મ અને અધર્મ, ગતિ અને સ્થિતિના સિદ્ધાંતો અહીં હોતા નથી. તે નિત્ય, અનંત, રૂપરહિત અને માત્ર સર્વજ્ઞ વડે જ ગ્રાહ્ય છે.

છટ્ટું દ્રવ્ય કાળ છે. પ્રચલિત દષ્ટિકોણ અનુસાર કાળ બીજાં દ્રવ્યોમાં ફેરફાર કરે છે અને દ્રવ્યોમાંના ફેરફાર ઉપરથી તેને જાણી શકાય છે. કાળ પોતે પરિવર્તનનું કારણ નથી પણ પોતે વસ્તુઓના ફેરફારમાં આડકતરી સહાય કરે છે. પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે કાળ વર્ષો, મહિનાઓ, દિવસો, કલાકો, મિનિટો વગેરેનો બનેલો છે. તેને કારણે આપણે વસ્તુને નવી કે જૂની કહીએ છીએ; તે વસ્તુમાં દેખાતા ફેરફારને કારણે આપણે તેને નવી કે જૂની ગણીએ છીએ. કાળ નિત્ય અને અનંત છે. તે રૂપરહિત છે. વસ્તુએ અનુભવેલાં પરિવર્તન ઉપરથી સમયનું

અનુમાન કરી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે, કાચા ચોખ્ખાને વાસણમાં તે બફાય ત્યાં સુધી મૂકીએ, તો તેમાં થયેલાં પરિવર્તન પરથી કાળ જાણી શકાય. વિશ્વ કાળનાં સૂક્ષ્મ પરમાણુઓથી ભરેલું છે. આ પરમાણુઓ અદૃશ્ય, અગણિત, નિષ્ક્રિય અને રૂપરહિત છે. આ પરમાણુઓ છુટાં રહે છે.

છ દ્રવ્યોમાંથી, કાળ સિવાયના પ્રત્યેકને અસ્તિકાય કહે છે. અસ્તિ એટલે હોવું અને કાય એટલે શરીર. એટલે કે આમાંના પ્રત્યેકને ઘણા પ્રદેશ હોય છે. પ્રદેશ એટલે દ્રવ્યનાં એક અવિભાજ્ય પરમાણુ વડે રોકાતો આકાશનો એક ભાગ. લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં અગણિત આણુ કે પરમાણુ હોઈ શકે, કારણ કે આકાશનો ધર્મ બધાં દ્રવ્યોને સ્થાન આપવાનો છે. કાળ પોતાની જાતે રહે છે અને સતત રહેવાની ક્રિયામાં વસ્તુને સહાય કરે છે. મહાન ક્ષેત્ર દાર્શનિક બર્ગસને કહ્યું છે કે વિશ્વની ઉત્ક્રાંતિમાં કાળ એક શક્તિશાળી તત્ત્વ છે. તેઓ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે કાળનાં તત્ત્વ વગર પરિવર્તન અને રૂપાંતરો શક્ય નથી. જૈન લેખકોનો પણ આવો જ મત છે.

વિશ્વના અસ્તિત્વના દષ્ટિકોણથી કાળનાં બે ચક્રોમાં વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે : (૧) ઉત્સર્પિણી કાળ અથવા તો ઉપર જતું ચક્ર; જ્ઞાન, આયુષ્ય, સુખ વગેરેનો વિકાસ તેમજ પ્રગતિ આ કાળચક્રના ધર્મો છે. (૨) અવસર્પિણી કાળ અથવા નીચે ઉતરતું ચક્ર. આ સમયચક્ર દરમ્યાન જ્ઞાન, આયુષ્ય, સુખ વગેરેમાં અવનતિ અને હ્રાસ થાય છે. પ્રત્યેક સમયચક્રના છ વિભાગો હોય છે. ઉત્સર્પિણી કાળ દુઃખમ-દુઃખમાથી (અત્યંત દુઃખી કાળથી) શરૂ થાય છે. તે પછી દુઃખમા (દુઃખમય), દુઃખમ-સુખમા (સુખમિશ્ર દુઃખમય), સુખમદુઃખમા (દુઃખ મિશ્ર સુખમય), સુખમા (સુખમય) અને સુખમસુખમા (સૌથી વધારે સુખમય) એવા આરાઓ આવે છે. અવસર્પિણી કાળમાં ક્રમ ઊલટો હોય છે. તેનો પ્રારંભ અત્યંત સુખમય સમયથી થાય છે અને છેવટે અત્યંત દુઃખમય સમય આવે છે. આ બતાવે છે કે નિત્ય અને અવિનાશી દ્રવ્યોની દૃશ્યામાં આ બે સમયચક્રોમાં પરિવર્તન આવે છે. કાળના આ વિભાગો સમસ્ત વિશ્વને લાગુ નથી પડતા પરંતુ ઐરાવતક્ષેત્ર અને ભારતના આર્યખંડને જ લાગુ પડે છે.

વિશ્વ (લોક)નો આકાર પગ પહોળા રાખીને, કેડે હાથ રાખી ઊભેલા પુરુષ જેવો છે. બાજુ પરથી જોઈએ તે એક અડધા મૃદંગ ઉપર બીજું આખું મૃદંગ ગોઠવ્યું હોય, તેવું છે. તે પોલું નથી પણ નક્કર છે અને ત્રિલોકસારની વિશિષ્ટ ભાષામાં, જાણે ધ્વજેથી ભરેલું હોય, તેવું છે.

વિશ્વનું પરિમાણ રજ્જુની પરિભાષામાં આપવામાં આવ્યું છે. તેને સમજવું મુશ્કેલ છે. વિશ્વની ઊંચાઈ ચૌદ રજ્જુ છે. તળિયેથી પૂર્વ-પશ્ચિમની પહોળાઈ સાત રજ્જુ છે. મધ્યભાગની પહોળાઈ એક રજ્જુ છે. ઉત્તરોત્તર પહોળું થતાં તે ઉપલા મધ્યભાગમાં પાંચ રજ્જુ પહોળું હોય છે અને તેની ટોચ ઉપરની પહોળાઈ એક રજ્જુ જેટલી હોય છે. તેની ઉત્તરદક્ષિણ જડાઈ સાત રજ્જુ હોય છે.

વિશ્વની ટોચ ઉપર સિદ્ધકોટ આવેલું છે. તેને સિદ્ધશિવા પણ કહે છે અને તે મુક્ત જીવોનું નિવાસસ્થાન છે. તેનો આકાર ઉઘાડેલી છત્રી, ઘુમ્મટ કે ઉંધા ખાલા જેવો છે. તેના મધ્યભાગની પહોળાઈ આઠ યોજન છે. તે સ્વયં પ્રકાશિત છે. મુક્ત જીવો તેમાં શાશ્વત આનંદમાં વસે છે. કર્મથી મુક્ત થઈ, જીવો સૃષ્ટિના છેડા સુધી ઉપરની તરફ જાય છે. ગતિનો સિધ્ધાંત પૂરો થવાથી મુક્ત જીવો હંમેશને માટે અહીં સ્થિર થાય છે. તેઓ શુદ્ધ જીવરૂપે, સાચા, નિત્ય, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરત્વમાં વસે છે. સિદ્ધશિવા લોક અને અલોકની વચ્ચેનું સ્થાન છે.

લોકમાં રહેલાં છ દ્રવ્યો અલોકમાં હોતાં નથી. સંક્ષેપમાં કહેતાં, બંધારણ અને સ્વભાવ બંનેમાં અલોક, લોકના અભાવરૂપે છે.

જૈન ખગોળવેત્તાઓનું માનવું છે કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્ય તેની આજુબાજુ ધૂમે છે. ટોલેમીનો મત પણ આવો જ હતો. કોપર્નિકસે આનાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો. એના મત પ્રમાણે પૃથ્વી ધૂમે છે અને સૂર્ય સ્થિર છે. પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદ પહેલાં ટોલેમીનો મત અશક્ય અને બાલિશ લાગતો હતો. હવે એવું જાહેર થયું છે કે સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીનાં ભ્રમણની વાત, ગણિતની સગવડ ખાતર છે. જી. આર. જૈને, હેમ્બુર્ગ યુનિવર્સિટીના ડૉ. શુબ્રીંગના, વલ્ટરના જન્યુઆરીની ૩૦મીએ દિલ્લી ખાતે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી આ પ્રમાણે ટાંક્યું છે : “વિશ્વના બંધારણનું જેને પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેઓ જૈન ચિંતનના તર્ક અને સુસંગતિની તારીફ કર્યા વિના નહીં રહે. સુપરિશ્કૃત વિશ્વ-વિજ્ઞાનના વિચારોની સાથેસાથ તેમાં ખગોળ અને ગણિતનું પણ ઊંચું ધોરણ વ્યક્ત થાય છે.” “ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ, ‘સૂર્ય-પ્રજ્જ્વિત’ વગર અધૂરો છે.”

પૃથ્વીના સામાન્ય આકાર વિષે લખતાં ઈઝાક એસિમોવ નોંધે છે : “ગ્રીકોના સમય પહેલાં બધાંએ ધારી લીધું હતું કે પૃથ્વી સપાટ છે. એવું

લાગે છે પણ ખરૂં. ફક્ત પવિત્ર અને ખીણિની સપાટી અનિયમિત છે. આનાથી ભિન્ન મત ધરાવતા કોઈ ગ્રીકનું નામ આપણી પાસે આવ્યું નથી, અને તેના ચિંતનની કોઈ નોંધ રહી નથી. સામાન્ય બુદ્ધિને ગમે તેટલું અનુકૂળ લાગે પણ પૃથ્વીને સપાટ માની લેવાથી ગંભીર દાર્શનિક મુશ્કેલી આવશે એવું ગ્રીકો માનતા લાગે છે.”

વિજ્ઞાનની શોધખોળે આપણા જ્ઞાનમાં ઘણું પરિવર્તન આણ્યું છે. પ્રકૃતિને પૂર્ણરૂપે અને સાચા સ્વરૂપે સમજવામાં મનુષ્ય કદી સફળ થયો નથી. વખતો-વખત નવા વાદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તત્ત્વવિદ્યાના મોટા પ્રશ્નોનો છેવટનો ઉકેલ ક્યારે આવશે તે કોઈ જાણતું નથી.

ટૂંકમાં, આપણે જોઈ શકીશું કે વિશ્વ વિષેનો જૈન ધર્મનો દષ્ટિકોણ વિધેયાત્મક છે. તે જીવને તેમ જ અજીવના પ્રકારરૂપે ગણવામાં આવેલા પાંચ દ્રવ્યોને સત્ય અને નિત્ય માને છે. પ્રત્યેક પદાર્થ, વિકાર અને ક્ષયને પાત્ર હોવા છતાં પોતાની સત્તા જળવી રાખે છે. પરિવર્તન પામવા છતાં પદાર્થની સત્તા ચાલુ જ રહે છે. ઉમાસ્વામીએ અવિસ્મરણીય શબ્દોમાં દર્શાવ્યું છે કે છ દ્રવ્યો ‘સત્’ હોવા છતાં, આ ‘સત્’, ઉત્પાદ (જન્મ), વ્યય (અસ્તિત્વની બહાર જવું) અને ધ્રોવ્ય (નિત્યતા)નાં લક્ષણો ધરાવે છે. ધ્રોવ્ય એટલે પદાર્થનું અવિનાશીપણું. યાકોબીએ પહેલાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ પ્રધાન વિચાર ન હોવાની ટીકા કરી, પણ પાછળથી એમણે પોતાનો મત સુધાર્યો હતો : “જૈન દર્શનને હવે હું જુદા સ્વરૂપે જોતાં શીખ્યો છું. જૈન ધર્મ પાસે પોતાની વિશિષ્ટ તત્ત્વવિદ્યાનો આધાર છે અને તેને કારણે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ બંને પ્રતિસ્પર્ધી દર્શનોથી તેણે અલગ, વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.” યાકોબી જેવા પ્રખર વિદ્વાનો પહેલાં જૈન તત્ત્વવિદ્યાના ટીકાકાર હતા છતાં પાછળથી તેમણે જૈન ચિંતનમાં સંવાદીપણું જોયું તે પરથી આપણને ખાતરી થાય છે કે જૈન દર્શન પ્રત્યે પૂર્વગ્રહરહિત અભિગમ રાખવામાં આવે, તો જૈન તત્ત્વવિદ્યાને યોગ્ય રૂપે સમજી શકાય.

પ્રકરણ ૬

જીવ અથવા જીવ વિષેનો સિદ્ધાંત

તત્ત્વવિદ્યામાં, દર્શનના જુદા જુદા યુગો અને અવસ્થાઓથી મનુષ્ય આત્મા અને અનાત્માનું નિરીક્ષણ કરતો આવ્યો છે. એમાંના ગમે તે એકમાં તે દેવત્વનું આરોપણ કરતો આવ્યો છે અથવા બે વચ્ચે સમાધાન શોધતો આવ્યો છે. તેણે વેદાન્તીઓનાં બ્રહ્મ જેવાં એક તત્ત્વની કલ્પના કરી કે ભૌતિકવાદીઓની જન્મ પદાર્થની કલ્પના કરી, કે સાંખ્યની માફક બે તત્ત્વોની કલ્પના કરી. જૈન ધર્મ સામાન્ય બુદ્ધિને આધારે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરે છે. તેના સત્યની પ્રતીતિ દરેક જણ પોતાની જાતે કરી શકે છે.

આગળ આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે જૈન વિચારકો જીવ અને અજીવ એવા સ્વતંત્ર પ્રકારોમાં વિશ્વનું વિભાજન કરે છે. આ બંને દ્રવ્યો નિત્ય, અસૃષ્ટ અને સહ-અસ્તિત્વ ધરાવતા છે. આ વિભાજન તર્કયુક્ત, સંપૂર્ણ અને નિર્વિવાદ છે.

દરેક ધર્મનો સૂર એક જ છે : 'તને પોતાને જાણ.' તેથી આત્મદર્શનને જીવનનું લક્ષ્ય બનાવવા આદેશ આપતાં પ્રત્યેક દર્શનનો મુખ્ય વિષય છે આત્મા. કોઈક તેને પુરુષ પણ કહે છે. બધાં જ હિંદુ દર્શનો આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, પણ દરેકની તે વિષેની ધારણા ભિન્ન ભિન્ન છે. કેટલાક (નૈયાયિકો અને પ્રાભાકર મીમાંસકો) માને છે કે આત્મા પોતે સંવેદી (consciousness) છે પણ જ્ઞાન, ક્રિયા અને અનુભવનો આધાર છે. બીજા કેટલાક (સાંખ્યવાદીઓ, ભાટ્ટ મીમાંસકો અને વેદાંતીઓ) માને છે કે આત્મા પોતે જ જ્ઞાનમય છે. કેટલાક તેને સ્વભાવથી પાપ તેમજ દુઃખોથી મુક્ત માને છે. જ્યારે બીજા માને છે કે તે આનંદમય અને શુદ્ધ છે. ત્રીયેના મુદ્દાઓ વિષે બધા એકમત છે : આત્મા, દેહ, મન કે ઈન્દ્રિયો નથી. દેહ, મન, અને ઈન્દ્રિયો ભૌતિક છે. આત્મા નિત્ય છે. તે દુઃખ અને પાપથી મુક્ત છે પણ દેહમાં વસતો હોવાને કારણે, તેમ જ મન અને ઈન્દ્રિયો સાથેના સંબંધને કારણે તે વિચાર, કાર્ય, અને અનુભૂતિ કરે છે. જન્મ અને મૃત્યુ સાથે આત્માનું આવેષ્ટન અનાદિ છે, પણ આત્મા મોક્ષ પામે ત્યારે આ આવેષ્ટનનો અંત આવે છે. બધા જીવો સ્વભાવે એક સરખા છે પણ કર્મને કારણે તેમનામાં ભિન્નતા છે. આત્મા બ્રહ્મમય અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તિ છે. એક વાક્ય વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે : 'એકમેવાદ્વિતીયમ્'.

જૈ.—૫

બ્રહ્મ અને આત્માનાં ઐક્યનો સિદ્ધાંત વેદાંતદર્શનનાં મૂળમાં છે અને પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આ ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

શંકરાચાર્યે એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે બ્રહ્મ પરમ સત્ય છે. વિશ્વની રચના વિવર્તને આધારે થઈ છે એટલે કે સત્નો, તે જ નથી તેમાં આભાસ થાય છે જ. બ્રહ્મ, જગતમાં એક માત્ર સત્ય છે. આ અદ્વૈત દર્શન છે. સાંખ્યદર્શન દ્વૈતવાદનો પુરસ્કાર કરે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવાં બે તત્ત્વોનું તે પ્રતિપાદન કરે છે. આ બંને એકબીજાથી સ્વતંત્ર અને સત્ય છે. પુરુષ ચૈતન્યમય છે અને તેની સાંખ્યા અનંત છે. જગતના બધા દૃશ્ય પદાર્થો પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવે છે. તે ઉપરાંત બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થો પણ તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. પ્રકૃતિ, સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસ્ની બનેલી છે. આ ત્રણ ગુણોનાં જુદાં જુદાં પ્રકારનાં સંયોજનોને કારણે જગતમાં પરિવર્તનો થાય છે એવું કહી શકાય. વિશિષ્ટાદ્વૈત અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેનાં દર્શન પ્રમાણે બ્રહ્મ અથવા સત્ અદ્વૈત નથી પણ એક મિશ્ર પ્રકારની એકતા છે, જેમાં એકતા અને ભિન્નતા બંનેનું સંયોજન છે. શંકર કેવલાદ્વૈતમાં માને છે, જેમાં ભિન્નતાનો લોપ થયો હોય છે, જ્યારે રામાનુજના મતે ભિન્નતા માત્ર મનની રચના—માયા—નથી; રામાનુજના મતમાં ભિન્નતાને સત્તા ધરાવતાં તત્ત્વ સાથે સાંકળી દેવામાં આવી છે. આ પ્રકારની વિશિષ્ટ એકતામાં છેવટે ત્રણ તત્ત્વો છે : અચિત્, ચિત્ અને ઈશ્વર. આ ત્રણ તત્ત્વો અનુક્રમે જડ પદાર્થો, જીવો અને પરમેશ્વરને સૂચવે છે. એક બાજુ ઈશ્વર અને બીજી બાજુ ચિત્ અને અચિત્ના સંબંધ, દ્રવ્ય અને તેના ધર્મ જેવા છે. સત્ આમ સમિશ્ર સ્વરૂપનું છે જે એક બ્રહ્માંડ અને તેના પર આધાર રાખનારાં—જગત અને જીવોનું બનેલું છે. વૈશેષિક દર્શન અનેક આત્માઓને અને જગતની સત્તાને માન્ય રાખે છે. સંવેદન, સંકલ્પ અને વિચારને આત્માનાં કાર્યો માનવામાં આવ્યાં છે.

આ ભેદો બહુ મહત્ત્વના નથી. મુક્તિ પછીનાં આત્માનાં સ્વરૂપ વિષે તેમના વિચારો જુદા જુદા છે.

જેન દર્શનકોએ જીવનાં લક્ષણો બે દષ્ટિથી જોયાં છે : (૧) વ્યવહારનય અને (૨) નિશ્ચયનય. વ્યવહારનય એટલે પ્રચલિત દષ્ટિબિદુ. મનુષ્ય પોતે જે રીતે પદાર્થોને જુએ કે જાણે તેને આ દષ્ટિબિદુ આવરી લે છે. સામાન્ય રીતે લોકો જે સમજે તે જ આ દષ્ટિબિદુમાં આવે (વ્યવહારો જનોદિતમ્). નિશ્ચયનય એટલે સત્યનું દષ્ટિબિદુ, યથાર્થ દષ્ટિબિદુ, યથાર્થ અભિવ્યક્તિ અને

સૂક્ષ્મ વર્ણન એ તેનાં લક્ષણો છે. પ્રચલિત વ્યવહારમાં ધ્યાન બહાર રહ્યાં હોય એવાં સંન્યોનું આમાં વર્ણન હોય છે. દા. ત. આપણે શાહીના ખડિયાનું વર્ણન કરીએ તો તે ધાતુ, કાચ, કે માટીનો બન્યો છે તે કહેવું પડે અને શાહી રાતી, ભૂરી કે કાળી છે તે પણ કહેવું પડે.

આ જગતમાં આપણે એકલા જીવને કયાંય જોતાં નથી. જીવ, અજીવ સાથે હંમેશાં સંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં જીવ એટલે આત્મા. સામાન્ય મનુષ્ય, અજ્ઞાનને કારણે પોતાના દેહને આત્મા માને છે અને પોતાના બધા વિચારો અને ધ્યાનને દેહના સુખ પર કેન્દ્રિત કરે છે. જીવનાં લક્ષણો વિષેનું અજ્ઞાન આપણાં દુઃખોનું મૂળ કારણ છે.

જૈન તત્ત્વદર્શન પ્રમાણે જીવ, અસૃષ્ટ અને અવિનાશી છે. ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિ જીવ અને અજીવ, એવાં બે દ્રવ્યોની બનેલી છે. જીવનું મુખ્ય લક્ષણ ચૈતન્ય છે, જે જીવનનું લક્ષણ છે. સાવધાનપણું—સતર્કપણું એ તેનો સ્વભાવ છે કારણ કે તેના સિવાય, તે સંકલ્પશક્તિ ધરાવી ન શકે. કોઈ પણ પ્રકારનાં જ્ઞાન માટે તે જરૂરી છે. પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે જીવ ચાર પ્રાણ ધરાવે છે. બળ અથવા શક્તિ, ઈન્દ્રિયો, આયુ અથવા જીવન અને આન—પ્રાણ એટલે કે શ્વસનક્રિયા. આ ચાર પ્રાણ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, ત્રણે કાળમાં તેની પાસે હોય છે. ઈન્દ્રિયો પાંચ છે : દર્શન, શ્રવણ, સ્પર્શ, સ્વાદ અને ઘ્રાણ. બળ ત્રણ પ્રકારનું છે : શરીરનું, વાણીનું અને મનનું. લોકમાન્યતા પ્રમાણે આ ત્રણ જીવંત વ્યક્તિઓના જીવનની નિશાની છે. નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ આ બધા ચૈતન્યના આવિભાવો છે.

પારિભાષિક રીતે ચૈતન્યને 'ઉપયોગ' કહે છે. તેના બે પ્રકારના આવિભાવો હોય છે : દર્શન અને જ્ઞાન. દર્શન અને જ્ઞાનમાં ફેર એ છે કે દર્શનમાં વિષયની બધી વિગતો ગ્રાહ્ય બનતી નથી જ્યારે જ્ઞાનમાં આ બધી વિગતોનું ગ્રહણ કરી શકાય છે. જૈન દર્શનમાં વખતોવખત આવતી આ બે સંજ્ઞાઓ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજી લેવો જોઈએ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ક્રિયામાં દર્શન એક અનિશ્ચિત દશા છે. ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયના સંસર્ગથી જ્ઞાનની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે અને પહેલાં તે ચૈતન્યને જાગૃત કરે છે. આ દશામાં માત્ર વિષયની ઉપસ્થિતિની જ ખબર પડે છે અને પરિણામે વિષયનો અનિશ્ચિત અને અસ્પષ્ટ ખ્યાલ જ આવે છે. વિષયની વધુ માહિતી મળતી નથી તેથી વિષય અમુક વર્ગ કે અમુક પ્રકારનો છે એવું સમજાવું નથી. મનુષ્યમનમાં

સ્વભાવથી જ રહેલી પૃથક્કરણની ક્રિયાને કારણે ઈન્દ્રિયગ્રહણમાંથી ઈન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પરિવર્તન થાય છે. ઈન્દ્રિય સામે ઉપસ્થિત થયેલા વિષયની અસ્પષ્ટ સભાનતાને સ્થાને તેના વર્ગનાં લક્ષણોનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે. વિષયને બીજા વિષયોમાંથી ભિન્ન તારવી શકાય છે અને એના દ્વારા જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધે છે.

આ વિષે મતભેદ છે. હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે દર્શન એટલે વિષયનું એવું જ્ઞાન જેમાં વિશિષ્ટ નિશ્ચય આવતો નથી. ઈન્દ્રિય અને વિષયનો સંસર્ગ થતાં જ તે અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેમના મત પ્રમાણે દર્શનનું જ્ઞાનમાં રૂપાંતર થાય છે. જે અસ્તિત્વ ધરાવતું જ નથી તે ઉત્પન્ન થતું જ નથી અને જે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સંપૂર્ણપણે નાશ પામતું જ નથી. આમ દર્શનનું એના પછીની અવસ્થા-જ્ઞાનમાં રૂપાંતર થાય છે. દર્શન એ જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થા છે. તે અવસ્થા કોઈ પણ જાતની વિગતો વગરની હોય, અથવા અનિશ્ચિત બોધની બનેલી હોય. જ્ઞાનમાં વિગતોનો બોધ હોય છે.

દર્શન ચાર પ્રકારનાં હોય છે: ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવલ. આનો અર્થ એવો થયો કે ચાર પ્રકારના બોધ હોય છે: ચાક્ષુષ, અચાક્ષુષ, અતીન્દ્રિય અને પૂર્ણ. આંખથી થતો બોધ તે ચાક્ષુષ દર્શન કહેવાય છે. મન, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા દ્વારા થતો બોધ તે અચક્ષુ દર્શન. અવધિ દર્શન એટલે જીવ પાસેથી થતો સીધો બોધ. આધુનિક માનસિક સંશોધનોએ દર્શાવ્યું છે કે ઈન્દ્રિય અને મન વગર પણ બોધ થઈ શકે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન (clairvoyance), દૂરસંવેદી જ્ઞાન, અતીન્દ્રિય શ્રાવણ વગેરે, અતીન્દ્રિય દર્શન હોવાની યથાર્થતા પુરવાર કરે છે. જે વ્યક્તિઓ આ શક્તિ ધરાવતી હોય છે, તેઓ તેમની ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર વગર બીજાના મનના ગુપ્ત વિચાર જાણી શકે છે. તેઓને સ્થળ કે સમયની દૃષ્ટિએ દૂરની ઘટનાઓનો પણ બોધ થાય છે. મેકડુગલ, એચ. એચ. પ્રાઈસ અને બીજા આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ એવું માન્ય રાખ્યું છે કે દૂરસંવેદી જ્ઞાન, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન વગેરે માટેની પ્રાચીન માન્યતાઓ સાચી છે અને મનુષ્ય એક એવી મહાન બોધશક્તિ ધરાવી શકે છે, જેના વડે ઈન્દ્રિયદ્વારા અપ્રાપ્ય એવી ઘણી વિગતો મળી શકે છે. કેવલ દર્શન અથવા તો પૂર્ણ દર્શનમાં વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળની ઘટનાઓનો બોધ થાય છે.

જ્ઞાનના આઠ પ્રકારો છે: (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન:પર્યાયજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન (૬) કુમતિ અથવા અજ્ઞાન

(૭) કુશ્રુત અને (૮) વિભંગાવધિ અથવા અવધિનું અજ્ઞાન. છેલ્લાં ત્રણ તે પ્રથમ ત્રણનાં અયથાર્થ જ્ઞાન છે. નેમિચન્દ્ર પોતાના દ્રવ્યાર્થસંગ્રહમાં જ્ઞાનને દર્શન પછી મૂકે છે. ઉમાસ્વામી જ્ઞાનને પહેલું અને દર્શનને પછી મૂકે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પરની ટીકામાં પૂજ્યપાદે જોવી સમજ્યુતી આપી છે કે દર્શન કરતાં જ્ઞાન ઉન્કૃષ્ટ છે.

મતિજ્ઞાન એટલે ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન. મનની ક્રિયા દ્વારા થએલાં જ્ઞાનનો પણ અર્હો જ સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્રુતજ્ઞાન એટલે ધર્મગ્રંથોના વાચન અથવા શ્રવણથી થતું જ્ઞાન. એને શબ્દજ્ઞાન કહી શકાય. મતિજ્ઞાન, જે શાબ્દજ્ઞાન નથી, તેનાથી તે ભિન્ન છે. ધર્મગ્રંથોના જ્ઞાન માટે ભદ્રબાહુ બુદ્ધિના આઠ ગુણો જરૂરી માને છે : (૧) સાંભળવાની ઈચ્છા (૨) વારંવાર પ્રશ્ન (૩) સાવધાનપણે શ્રવણ (૪) ગ્રહણ (૫) પરિપૂરણ (૬) વિશ્વાસ (૭) ધારણા (૮) યથાર્થ આચરણ. જે કાંઈ લખાયું હોય તેને સમજવાની શક્તિ તે જ્ઞાન. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ફેર એ છે કે મતિજ્ઞાનમાં ભાષા કે પ્રતીક જેવાં ઉપકરણોની જરૂર પડતી નથી જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનમાં, ધર્મગ્રંથો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન માત્ર વાંચવા કે સાંભળવા પૂરતું સીમિત ન રહેતાં, વ્યક્તિની શક્તિ અનુસાર ચિંતન અને કાર્યમાં પરિણમે છે.

ત્રીજા પ્રકારનું જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન એટલે કે અર્તાંદ્રિય જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન જીવ સીધું જ, ઈન્દ્રિયો કે મનની સહાય વગર મેળવે છે. સંમોહનની અસર હોય તેવી દશામાં મેળવેલાં જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ ગણી શકાય. જેન ધર્મ પ્રમાણે જીવ એની પૂર્ણ વિશુદ્ધ અવસ્થામાં બધું જાણી શકે છે અને એમાં સ્થળ કે કાળની કોઈ અચેક્ષા રહેતી નથી. આ જ્ઞાન આકાર અથવા રૂપ ધરાવતી વસ્તુઓનું જ્ઞાન છે અને એને સ્વયંસ્ફુરણથી જાણી શકાય છે. જુદાં જુદાં માણસોની સ્વયંસ્ફુરણનાં ક્ષેત્ર અને સ્થાયિત્વ જુદાં જુદાં હોય છે અને આવી સ્વયંસ્ફુરણનું કારણ તેમનાં પુણ્યો છે. શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ, રૂપ ધરાવતી કોઈ પણ વસ્તુની સ્વયંસ્ફુરણ મેળવી શકે છે. સ્થળની દષ્ટિએ એની સ્વયંસ્ફુરણ અગણિત આકાશપ્રદેશોથી વ્યાપ્ત આકાશ પર વિસ્તરી શકે છે. સમયની દષ્ટિએ, ભૂત, અને ભવિષ્યકાળોનાં અનેક સમયચક્રને ભેદી શકે છે. તે અગણિત વસ્તુઓને જાણી શકે છે.

મન:પર્યાયજ્ઞાન એટલે બીજાના વિચારોનું જ્ઞાન. તેને Telepathy કહી શકાય. મનુષ્યલોક તેની સીમા હોય છે. તે પુણ્યને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે અને

ઉંચા પ્રકારનો વિકાસ પામેલાં મનુષ્યોને તે પ્રાપ્ત થાય છે (એટલે કે અનગાર-ગૃહવિહીન સાધુને પ્રાપ્ત થાય છે). પૂજ્યપાદ દેવનંદી તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે: “મન સાથેના સંયોગને કારણે, બીજના મનનો વિષય પણ મન કહેવાય છે અને તે વિષયનું પર્યાય એટલે કે જ્ઞાન તે મન:પર્યાયજ્ઞાન.” તે મતિ-જ્ઞાન નથી કારણ કે મન એક નિષ્ક્રિય ભૂમિકા રૂપે હોય છે અને આવાં જ્ઞાનમાં મનનો કોઈ રીતનો હિસ્સો હોતો નથી. પોતાનાં કે બીજનાં મન દ્વારા (મન સાથેના સંયોગ દ્વારા) તે સ્વાયં હોય છે પણ તે વિનાશ સાથે ઉપશમનની શક્તિ દ્વારા થએલું હોય છે. ‘આકાશમાં ચાંદો જુઓ’ એવા રૂઢિપ્રયોગમાં આકાશ દ્વારા ચંદ્ર બતાવ્યો હોય તેવું જ અહીં છે.

મન:પર્યાયજ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે: ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. ઋજુમતિ-જ્ઞાન પોતાની કે બીજની લાગણીઓ અને વિચારોના સંદર્ભમાં છે જ્યારે વિપુલ-મતિજ્ઞાન એટલે વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનું બીજનાં વિચારો અને લાગણીઓનું જ્ઞાન. દૂરસંવેદન ઢાંકતાં કર્મના આવરણનો વિનાશ સાથે ઉપશમ થતાં જીવની અવસ્થા શુદ્ધ થાય છે. દૂરસંવેદીપણની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર શુદ્ધિ અને પતનના અભાવના વિસ્તાર પર છે. વિષય, સ્થળ, કાળ, સ્વરૂપ અને સ્થિતિના સંદર્ભમાં ઋજુમતિજ્ઞાન કરતાં વિપુલમતિજ્ઞાન વધુ શુદ્ધ છે.

શુદ્ધિ, સ્થળ, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયને કારણે અર્તીદ્રિય જ્ઞાન (clairvoyance) અને દૂરસંવેદીજ્ઞાન (Telepathy) જુદાં પડે છે. દૂરસંવેદીજ્ઞાન ઉપર કહેલા બધા મુદ્દાઓમાં વધુ શુદ્ધ છે. ઊંચું ચારિત્ર્ય ધરાવતા અને સાતમી-પૂર્ણ વ્રતની-અવસ્થામાંથી બારમી-ભ્રમના ક્ષય-ની અવસ્થાએ પહોંચેલા સાધુઓને આવું જ્ઞાન થાય છે. સાધુઓમાં પણ જોઓની ઉત્તરોત્તર આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થતી હોય તેમને જ આ જ્ઞાન મળે છે. દેવો, નારકીઓ, મનુષ્યો અને પશુઓ અર્તીદ્રિય જ્ઞાન મેળવી શકે છે. બે જ્ઞાન વચ્ચેના તફાવતનો આધાર, તે જ્ઞાન ધરાવનારાના તફાવત પર છે.

પશ્ચિમમાં પણ મેકડુગલ જેવા મનોવૈજ્ઞાનિકોએ અર્તીદ્રિયજ્ઞાન, દૂરસંવેદી-જ્ઞાન, પૂર્વબાધ અને માધ્યમદ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન જેવાં ઈન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનને સાચાં માન્યાં છે તે નોંધતાં આનંદ થાય છે. પ્રો. એચ. એચ. પ્રાઈસ કહે છે કે ‘અર્તીદ્રિય જ્ઞાન અને દૂરસંવેદિતા માટેના પુરાવા વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે.’ અર્તીદ્રિય ગ્રહણ વિષે ડૉ. હ્લાઈને ઘણું કામ કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે અર્તીદ્રિય જ્ઞાન અને દૂરસંવેદીજ્ઞાન જેવાં ઈન્દ્રિયાતીત દર્શનો સાચાં છે. તેમનાં ઉદાહરણરૂપે ઘણા વૃત્તાન્તો રજૂ કરી શકાય. આવાં જ્ઞાન ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોતાં નથી.

કેવલજ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞત્વ. શુદ્ધ અને મુક્ત અવસ્થામાં રહેલો જીવ જ સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે. તે દરેક રીતે, દરેક આકારનાં દ્રવ્યોનું દર્શન કરી શકે છે. ઉમાસ્વામીએ કહ્યું છે કે સર્વજ્ઞત્વ એક સાથે બધાં દ્રવ્યો અને તેમની બધી સ્થિતિઓ સુધી વિસ્તરેલું છે. અત્યાર સુધી ગણાવેલાં અને વર્ણવેલાં વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનો, જ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ દર્શાવે છે. સર્વજ્ઞત્વ અંતિમ કક્ષાનું જ્ઞાન છે. આ અવસ્થામાં કર્મનાં દરેક પ્રકારનાં આવરણમાંથી જ્ઞાન મુક્ત થયું હોય છે. સર્વજ્ઞ જીવનું દર્શન ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું હોતું નથી તેથી તે ઈન્દ્રિયાતીત વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકે છે. તે ઉત્તરોત્તર ઉત્પન્ન થતું નથી પણ એકસાથે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એકસાથે અને એક જ સમયે તે વિશ્વના બધા જ વિષયોનું દર્શન કરી શકે છે કારણ કે તે સ્થળ અને સમયથી પર છે. સર્વજ્ઞ જીવ શુદ્ધ અને પૂર્ણ છે તેથી ઈન્દ્રિયો અને મનની અપૂર્ણતાઓથી તે દૂષિત થતો નથી. સર્વજ્ઞ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનું દર્શન વર્તમાનકાળમાં નહીં પરંતુ ભૂત અને ભવિષ્ય તરીકે કરે છે. આથી ભ્રમનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. સર્વજ્ઞ ભૂતકાળની સત્તાને ભૂતકાળની અને ભવિષ્યકાળની સત્તાને ભવિષ્યકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી જાણે છે. કર્મનાં આવરણના સંપૂર્ણ ક્ષયને કારણે સર્વજ્ઞનું દર્શન બાહ્ય ઈન્દ્રિયો કે મનના માધ્યમ વિના, જીવે કરેલું સીધું દર્શન છે.

અયથાર્થ અથવા વિકૃત જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. મતિ, શ્રુત અને અવધિનું અજ્ઞાન. ખોટા અભિગમ, ખોટાં વલણ કે ખોટા વિવેકને પરિણામે અયથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અયથાર્થ જ્ઞાનનું કારણ અયથાર્થ માન્યતા છે. યથાર્થ જ્ઞાન માટે વિવેકશક્તિ જરૂરી છે. ચિંતનની અસ્પષ્ટતાને કારણે અયથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ખોટી માન્યતાને કારણે વસ્તુઓ પર ખોટા ગુણધર્મો આરોપિત કરવામાં આવે છે. ખોટી માન્યતાને કારણે વ્યક્ત થએલો મત સત્ય કરતાં કાલ્પનિક વધુ હોય છે. આમાંનાં એક કે વધુ કારણોને લીધે ખોટું મતિજ્ઞાન, ખોટું શ્રુતજ્ઞાન કે ખોટું અવધિજ્ઞાન થાય છે.

બીજા એક દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. આ બંને પ્રકારનાં જ્ઞાનનો તફાવત તેમના માધ્યમ પર આધાર રાખે છે. ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન તે પરોક્ષ જ્ઞાન. જેન ચિંતકોના મત પ્રમાણે મન ઈન્દ્રિય નથી. તે અતીન્દ્રીય છે. ઈન્દ્રિયોનું સ્થાન શરીરના વિવિધ ભાગોમાં છે જ્યારે મનને શરીર સાથે કોઈ સંબંધ નથી. તે બોધને માટેનું આંતરિક

કરણ છે અને સુખ કે દુઃખ જેવી સ્થિતિઓના બોધ કરવામાં જીવને સહાય કરે છે. આ દષ્ટિએ જોતાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાનના પ્રકારો બને છે કારણ કે આ બંનેમાં જ્ઞાન, ઈન્દ્રિય અને મનના માધ્યમ દ્વારા આવે છે. બાકીનાં ત્રણ એટલે કે અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવલ, સીધાં અથવા માધ્યમ-રહિત જ્ઞાન છે. જૈન મનોવિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનના ચાર ક્રમો માને છે. (૧) અવગ્રહ—પહેલી દષ્ટિ. (૨) ઈલા—ચિતન, જાણવાની ઈચ્છા (૩) અપાય—નિર્ણય. (૪) ધારણા—ચાલુ રાખવું. અવગ્રહથી કોઈ પણ વસ્તુ વિષેનું ભાન અને બોધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બોધ અનિશ્ચિત હોય છે અને વસ્તુના સામાન્ય ધર્મનો બોધ કરે છે. આ સામાન્ય ભાન પછી ઈલા આવે છે. વસ્તુનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો સમજવા માટે વિશિષ્ટ ભાન તરફ આપણી જાણવાની ઈચ્છા આગળ વધે છે. દા. ત. આપણે એક અવાજ સાંભળીએ છીએ પણ એનું સ્વરૂપ જાણતાં નથી. અહીં આપણને માત્ર અવાજનો પરિચય થાય છે. ઈલામાં આપણે મહદંશે અવાજના સ્વરૂપનો બોધ કરી શકીએ છીએ. અવગ્રહમાં વસ્તુનો એક ભાગ જ ઓળખાય છે જ્યારે બાકીનો બોધ ઈલામાં થાય છે, અને તેમાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય કરવાનો પ્રયાસ હોય છે. તર્ક પર આધાર રાખીને સત્યનો નિશ્ચય કરવા માટે પ્રયત્નશીલ માનસિક અવસ્થા તે ઈલા. સત્યનો નિશ્ચય અને મિથ્યાને દૂર કરવું તે અપાય. તે વસ્તુનો નિશ્ચિત બોધ આપે છે તેમાં વસ્તુમાં રહેલા ગુણોનો બોધ થાય છે અને વસ્તુમાં ન રહેલા ગુણ દૂર થઈ જાય છે. અપાય પછી ધારણા આવે છે કારણ કે એમાં કેટલાક સમય માટે વિષયનું ગ્રહણ દટ થાય છે. તેને કોઈ પણ રીતે સ્મૃતિ ન કહી શકાય. ધારણાનાં સ્વરૂપ વિષે જે કંઈ કહેવાયું તે પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન મનોવિજ્ઞાન સ્મૃતિને એક પ્રકારનો બોધ ગણે છે. મનના અથવા ઈન્દ્રિયના સંસ્કારો ચાલુ રાખીને સ્મૃતિ તેની પુનરુત્પત્તિ કરે છે. પૂર્વે અનુભૂત વસ્તુનું તેમાં કલ્પન (image) હોય છે. તે મતિજ્ઞાનનો એક ભાગ છે.

નિશ્ચયનય પ્રમાણે જીવ શુદ્ધ દર્શન અને શુદ્ધ જ્ઞાન છે. ઉપર જોયા પ્રમાણે નિશ્ચયનય અનુસાર દર્શનના ચાર અને જ્ઞાનના આઠ પ્રકાર છે. જૈન ધર્મ પ્રત્યેક વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી તપાસે છે. કોઈ જાતનું હઠ-પૂર્વકનું વિધાન કરતો નથી. ન્યાય દર્શન ગુણ અને ગુણીનું એક્ય માન્ય રાખવું નથી જ્યારે જૈન ધર્મ તે માન્ય રાખે છે. પંચાસ્તિકાય માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે દર્શન અને જ્ઞાન જીવ સાથે એક્ય ધરાવે છે અને જીવથી છુટાં હોઈ શકે નહીં.

પૂવે કહેવાઈ ગયું છે કે સામાન્ય રીતે જગતમાં આપણે જીવને કોઈ આકારમાં જોઈએ છીએ, પરંતુ નિશ્ચયનય પ્રમાણે જીવને રૂપ નથી. તેને વર્ણ સ્વાદ, ઘ્રાણ કે સ્પર્શ નથી. સ્વભાવે જીવ અદૃશ્ય છે. પુદ્ગલ અથવા કર્મદ્રવ્યના સંયોગને કારણે તે દૃશ્ય બને છે. જીવ જ્યારે પુદ્ગલના બંધનમાં હોય, ત્યારે જ આપણે તેને રૂપ, સ્પર્શ, સ્વાદ, ઘ્રાણ અને વર્ણ ધરાવતો જોઈએ છીએ. કર્મદ્રવ્યના બંધનમાં રહેલા અને પુનર્જન્મ અનુભવતા જીવ સંસારી જીવ કહેવાય છે. જીવ કર્મફળનો ભોક્તા હોય છે.

જીવ રૂપરહિત છે પણ મૂર્ત હોય ત્યારે તે દેહ જેટલો જ વિસ્તાર ધરાવે છે. તે ઊર્ધ્વગતિ ધરાવે છે. જીવ નાના કે મોટા દેહમાં હોઈ શકે. વેદાન્તીઓ આ મતની ટીકા કરે છે. તેઓ માને છે કે એક જ જીવ માખીના શરીરમાં પણ હોય અને હાથીના શરીરમાં પણ હોય. આ શક્ય નથી. પોતાના મતના સમર્થનમાં જૈનો દીવાનું ઉદાહરણ આપે છે. દીવાને નાના પાત્રમાં મૂકવામાં આવે કે મોટા ખંડમાં મૂકવામાં આવે તો પણ પોતાના પ્રકાશથી તે આખું સ્થળ ભરી દે છે. જે દેહમાં પોતે રહ્યો હોય તે દેહના પરિમાણ પ્રમાણે જીવ સંકોચાય છે કે વિસ્તાર પામે છે. આ વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયનય પ્રમાણે લોકાકાશના અગણિત પ્રદેશોમાં જીવ રહે છે. ઊર્ધ્વ ગતિ ધરાવવાનાં તેનાં લક્ષણ વિષે પંચાસ્તિકાયામાં કહેવાયું છે કે જ્યારે જીવ કર્મની અશુદ્ધિમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે લોકના છેડા તરફ ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે. સિદ્ધશિલાની ચર્ચા વખતે આ મુદ્દાનો વિચાર થઈ ગયો છે.

સંસારી જીવોના બે વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે : સમનસ્ક અને અમનસ્ક. મન દ્રવ્યરૂપ છે અથવા ભાવરૂપ છે. જેન ચિતકોના મત પ્રમાણે મન અતિન્દ્રીય છે. બીજા ઈન્દ્રિયો બાહ્ય છે જ્યારે મન આંતર છે. મન કોઈ પણ વિષયના સીધા સંસર્ગમાં આવતું નથી. તે ઈન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરાએલા વિષયનો બોધ કરે છે. દ્રવ્યરૂપ મન પુદ્ગલના અણુઓનું, મનના આકારમાં થએલું રૂપાંતર છે. ભાવરૂપ મન જીવની શુદ્ધિનું પરિણામ છે. મન ધરાવતાં પ્રાણીઓ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટનો વિવેક કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

સંસારી જીવોના બે વર્ગો છે : ત્રસ (ચલ અથવા ગતિશીલ) અને સ્થાવર (અગતિશીલ). આ ભેદ કર્મફળ પર આધાર રાખે છે, ગતિ ધરાવવા કે ન ધરાવવા પર અધાર રાખતા નથી. માત્ર એક જ ઈન્દ્રિય ધરાવતા—માત્ર સ્પર્શની જ ઈન્દ્રિય ધરાવતા સ્થાવર જીવો અનેક પ્રકારના છે, જ્યારે ત્રસ જીવોના વર્ગીકરણનો આધાર તેમની ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા પર છે. તેઓ બે, ત્રણ,

ચાર કે પાંચ ઈન્દ્રિય ધરાવતા હોય છે, પાંચ ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવોના બે વર્ગો છે : સમનસ્ક અને અમનસ્ક. એક જ ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવો બાદર (સ્થૂળ) અથવા સૂક્ષ્મ હોય છે. આ બંને પ્રકારોના બીજા બે પ્રકારો છે : પર્યાપ્ત-વિકાસ પામી શકે એવા અને અપર્યાપ્ત-વિકાસ ન પામી શકે એવા.

દ્રવ્યસંગ્રહના બારમા શ્લોકમાં સંક્ષેપમાં જીવના ચૌદ પ્રકારો જણાવ્યા છે. જૈન દર્શનમાં તેને 'જીવસમાસ' કહે છે. ગોમ્મતસાર (જીવકાણ્ઠ) જેવા ગ્રંથોમાં હજી વધારે વર્ગો જણાવ્યા છે.

જંતુના દ્રવ્યકોષથી માંડીને પૂર્ણવિકસિત માનવ સુધી અગણિત જીવો આ વિશ્વમાં રહેલા છે. અત્યારે જાણીતું છે તે પ્રમાણે દ્રવ્યકોષને સાંભળવાને કાન નથી, જોવાને આંખ નથી, સુંઘવાને માટે નાક નથી અને સ્વાદ અનુભવવા માટે જીભ નથી. તેને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય છે. મનુષ્ય પૂર્ણવિકસિત પાંચ ઈન્દ્રિયો ધરાવે છે. તે એક વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની, દષ્ટિથી અગોચર એવી એક વધુ ઈન્દ્રિય—મન—પણ ધરાવે છે. જૈન ધર્મ પ્રમાણે મન, 'મનોવર્ગણ' નામના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું બનેલું છે. તેનો આકાર, હૃદયની નજીક, આઠ પાંખડીવાળાં કમળ જેવો છે. પ્રો. ટ્રાઉક અને યુદ્ધ સમયના વિખ્યાત શલ્યચિકિત્સકો મન માનસિક ક્રિયા-ઓનો આધાર હોવા વિષે શંકાશીલ છે. યુદ્ધ સમયની શલ્યક્રિયા વખતે, મગજને દૂર કરવામાં આવ્યું છતાં માનસિક શક્તિઓને કોઈ હાનિ પહોંચી ન હતી.

એક જ ઈન્દ્રિય ધરાવતા સ્થાવર જીવો, બાદર (સ્થૂળ) અથવા સૂક્ષ્મ હોઈ શકે. વળી તેઓ પર્યાપ્ત કે અપર્યાપ્ત પણ હોઈ શકે. આ જીવો પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, તેમજ વનસ્પતિકાય હોઈ શકે. આ જીવોનાં નામ, તેમના નામકર્મના ફળને આધારે પહેલાં હોય છે. તેઓ ચાર જીવનશક્તિઓ ધરાવે છે : સ્પર્શેન્દ્રિય, શારીરિક બળ અથવા કાર્યશક્તિ, શ્વસનક્રિયા અને જીવનકાળ. પૃથ્વીકાય જીવોનો દેહ પૃથ્વીનો બનેલો છે. બીજા શબ્દોમાં, તે જીવ પૃથ્વીદેહમાં જીવે છે. આજું જ જળકાય જીવોનું પણ છે. પૃથ્વીકાયનાં ઉદાહરણો ખાણની કપચી, હીરો કે કોલસો, પથ્થરો, ધાતુઓ, સિન્દૂર, હળદર વગેરે છે. પાણી, ઝાકળ, બરફ, ધુમ્મસ વગેરે જળકાય જીવોનાં ઉદાહરણ છે. જ્વાળા, વીજળી, ઉલ્કા વગેરે અગ્નિકાય જીવોનાં ઉદાહરણ છે. શ્વાસમાં આવતાં નાનાં જંતુઓ વાયુકાય જીવો છે. પાંચમો વર્ગ વનસ્પતિકાય જીવોનો બનેલો છે. તેઓ વ્યક્તિગત જીવ ધરાવતા હોય છે અથવા સમૂહ-જીવો હોય છે.

સૂક્ષ્મ, એક ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવોને આપણી ઈન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શકતી નથી. આવા જીવો વિશ્વમાં સર્વત્ર હોય છે અને બધાં દ્રવ્યને ભેદીને રહે છે. તેઓ કોઈને હરકત પહોંચડતા નથી, તેમ કોઈ તેમને હરકત પહોંચાડતું નથી. કેટલાક વિકાસ માટે અસમર્થ હોય છે.

નિગોદ અથવા વનસ્પતિજીવોમાં ઘણું વૈવિધ્ય હોય છે. છોડ, વૃક્ષો, ઝાડવાંઓ, ઘાસ, શાક, ભાતભાતના પાક, લસણ, કાંદા, ફળ, ફૂલ વગેરે. પ્રયોગો દ્વારા શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે દર્શાવ્યું છે કે વનસ્પતિને જીવ હોય છે અને તે અનુભૂતિની શક્તિ ધરાવે છે. આધુનિક પ્રયોગોએ દર્શાવ્યું છે કે પાક અને છોડના વિકાસ ઉપર સંગીતની ઘણી સારી અસર થાય છે. આપણને દષ્ટિગોચર થતાં બધાં નિગોદ સ્થૂળ હોય છે અથવા એવું બને કે વનસ્પતિને નિગોદનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવ્યો છે. સૂક્ષ્મ નિગોદ વિશ્વમાં સર્વત્ર છે અને અદૃશ્ય છે. તેઓ જળકાય, અગ્નિકાય કે વાયુકાય જીવોથી ભિન્ન છે. કેટલીક વનસ્પતિને એક જીવ અને એક દેહ હોય છે. કેટલીક વનસ્પતિને ઘણા જીવ અને એક દેહ હોય છે. તેમને નિન્યનિગોદ કહેવામાં આવે છે. ઘણાખરા વનસ્પતિકાય જીવો પર્યાપ્ત હોય છે કારણ કે ખોરાક, પાણી વગેરે મળતાં તેમનું સંવર્ધન કે વિકાસ શક્ય બને છે. તેઓ ગતિની શક્તિ ધરાવતાં ન હોવાથી સ્થાવર છે.

બે ઈન્દ્રિયોવાળાં પ્રાણીઓ સ્પર્શ અને ઘ્રાણની શક્તિ ધરાવે છે. કીડા, છીપલાં, શંખ, જળો, આ પ્રકારના જીવ છે. ત્રણ ઈન્દ્રિયો ધરાવતા જીવો સ્પર્શ, ઘ્રાણ અને દર્શનની ઈન્દ્રિયો ધરાવે છે. માંકડ, જૂ, કીડી અને ફૂદાં તેનાં ઉદાહરણ રૂપે છે. ચાર ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવો સ્વાદ, ઘ્રાણ, દર્શન અને શ્રવણની ઈન્દ્રિય ધરાવે છે; તેમનાં ઉદાહરણરૂપે મધમાખી, માખી અને મચ્છર છે.

પાંચ ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવોના ઘણા પ્રકાર હોય છે. તેમના ત્રણ વર્ગો હોય છે : (૧) જળમાં રહેતા જીવો, જેવા કે માછલી, મગર, વ્હેલ વગેરે. (૨) ભૂમિ પર રહેતા જીવો, જેવા કે ગાય, હાથી, ભેંસ વગેરે. (૩) હવામાં રહેતા જીવો, જેવા કે પક્ષીઓ, ચામાચીડીયાં વગેરે.

મનુષ્યોના બે વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે : પૂર્ણવિકસિત અને અપૂર્ણવિકસિત અથવા અશક્ત. માનસિક અને શારીરિક બંને રીતે વિકાસ પામેલા જીવો જ જીવની સ્વભાવગત શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેમ જ પુનર્જન્મનાં ચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખી શકે છે. જેમની ઈન્દ્રિયો અને માનસિક શક્તિઓ પૂર્ણવિકસિત હોય છે તેમનાં જ મન અને કાર્ય તંદુરસ્ત તેમ જ સમતોલ હોય છે.

મનુષ્ય મન ધરાવે છે. મનનું કાર્ય શુભની પ્રાપ્તિના અને અશુભના નિવારણના ઉપાયો શોધવાનું છે. મન ધરાવતાં પ્રાણીઓને 'સંજી' પણ કહેવામાં આવે છે.

સ્વર્ગના અને નરકના જીવોનો જન્મ વિશિષ્ટ શય્યામાં તત્કાળ થતો હોય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વી પરના જીવોના જન્મના ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) ગર્ભનાળ સાથેનાં બાળકો (૨) સેવાઈને જન્મ લેતાં, ઈંડાં, મરઘીનાં બચ્ચાં વગેરે. (૩) નાળ વગરનાં—સિંહનાં બચ્ચાં, હરણનાં બચ્ચાં વગેરે. આ ત્રણ પ્રકારના જન્મો ગર્ભાશયમાંથી થએલા હોય છે. સ્વર્ગના જીવો પેટીરૂપી શય્યામાં જન્મેલા છે જ્યારે નારકી જીવો નરકની છતના ઇંદ્રોમાંથી લટકતી કોથળીમાં જન્મેલા હોય છે.

સ્વર્ગના જીવો અથવા દેવોની આવી સ્થિતિ અને આવો જન્મ તેમનાં પુણ્યોને કારણે હોય છે. તેઓ હંમેશાં આનંદમાં હોય છે અને “વૈકલ્પિક શરીર” કહેવાતું પ્રકાશિત શરીર ધરાવે છે. તે શરીર પ્રવાહી હોય છે તેથી દેવો પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેવું રૂપ લઈ શકે છે. તેમના દેહને માંસ, હાડકાં, કે લોહી હોતાં નથી પરિણામે તેમના દેહમાંથી વાસ મારતા કોઈ ઉત્સર્ગ બહાર આવતા નથી. તેમના દેહ તેજસ્વી હોય છે. કુદરતી રીતે જ દેવોને આઠ સ્વર્ગીય પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે. (૧) અણિમા—શરીરને સંકોચવાની કે નાનું બનાવવાની શક્તિ (૨) મહિમા—શરીરને ગમે તે પરિમાણમાં વિસ્તારવાની શક્તિ (૩) લઘિમા—શરીરને હળવું બનાવવાની શક્તિ (૪) ગરિમા—શરીરને ભારે બનાવવાની શક્તિ (૫) સક્રમરૂપિત્વ—એટલે એક જ સમયે કોઈ પણ એક કે અનેક દેહોનો આકાર ધારણ કરવાની શક્તિ (૬) વાસિતા—બીજાને તાબે કરવાની શક્તિ (૭) ઈશિતા—બીજા પર અધિકતા બતાવવાની શક્તિ (૮) પ્રકામ્ય—પોતાની ઈચ્છા મુજબ વર્તન કરવાની શક્તિ.

કર્મના ઉદયને પરિણામે સ્વર્ગમાં જન્મ થતાં દેવો મુક્તપણે વિહાર કરે છે અને અંતરિક્ષના પર્વત કે સાગર જવા વિવિધ ભાગોમાં આનંદ કરે છે. તેમને ભવ્યતા, શાભા અને અદ્ભુત શક્તિઓ મળેલી હોય છે. તેમની પદવીઓ અને જીવનકાળ અંગે વિભિન્ન મતો છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના ચોથા પ્રકરણમાં ઉમાસ્વામીએ સ્વર્ગના જીવો વિષે વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. સ્વર્ગના જીવો ચાર પ્રકારના હોય છે: (૧) ભવનવાસી અથવા સ્થાનિક (૨) વ્યંતર અથવા ભ્રમણશીલ (૩) જ્યોતિષ્ક અથવા તારાકાર (૪)

વૈમાનિક અથવા સ્વર્ગીય. ભવનવાસીના દસ, વ્યંતરના આઠ, જ્યોતિષકના પાંચ અને વૈમાનિકના ચાર વર્ગો છે. તેમનામાં ઉચ્ચનીચ કક્ષાઓ છે. ભવનવાસી દેવો અને બીજા કેટલાક જાતીય સુખ અનુભવે છે કારણ કે તેઓ વેદના અને અસ્વસ્થતા ધરે તેવાં કાર્યોથી પ્રવૃત્ત થતા હોય છે. બીજાઓ મધુર સંગીત, સ્મિત, જ્યશબ્દો અને દેવીઓએ ધારણ કરેલા અલંકારોના રણકારથી આનંદ મેળવે છે. ભવનવાસી દેવો પ્રાસાદોમાં વસે છે, જ્યારે વ્યંતર દેવો અગણિત સમુદ્રો અને ટાપુઓના પ્રદેશમાં વસે છે. જ્યોતિષક દેવોમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ આવે છે. તેઓ તેજસ્વી હોવાથી તેમને જ્યોતિષક કહેવામાં આવે છે. આ દેવો અવકાશમાં વિસ્તરેલા છે. અવકાશની જડાઈ ૧૧૦ યોજન છે. અવકાશ ભેજવાળા વાતાવરણ સુધી, અગણિત ટાપુઓ અને દ્વીપો સુધી વિસ્તરેલા છે. વૈમાનિક દેવો એટલે વિમાનનું પુણ્ય ધરાવતા દેવો. તેઓ ઈન્દ્રક, શ્રેણી અને પુષ્પકરંડક નામના ત્રણ પ્રકારના વિમાનોમાં વસે છે. એક ઉપર એક એમ ૧૬ સ્વર્ગલોક આવેલા છે. ઉપર વસતા વૈમાનિકો તેમની નીચે વસતા વૈમાનિકોથી જીવનકાળ, શક્તિ તેજ, વિચારશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ, દૂરસંવેદીપણાંની મર્યાદા અને સુખમાં ચઢિયાતા હોય છે. આનું કારણ કર્મ છે. વધારે ઉંચેના સ્વર્ગલોકના જીવમાં અભિમાન અને બીજા આવેગો ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. બધા દેવોની બેશ્યા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

હવે નરકમાં વસતા નારકી જીવો વિષે જોઈએ. આ પ્રદેશ, એકની નીચે બીજા, એમ કરતાં સાત છે. તેમની આજુબાજુ ભેજવાળું વાતાવરણ છે જેને ગાઢ હવાનો ટેકો હોય છે, અને એ હવા પોતે પાતળી હવા પર આધાર રાખતી હોય છે. આ પ્રત્યેક પ્રદેશને રત્ન જેવું તેજ (રત્નપ્રભા), કાંકરાના જેવો રંગ (શર્કરાપ્રભા), રેતીનો રંગ (વાલુકાપ્રભા) માટી અથવા કાદવનો રંગ (પંકપ્રભા), ધુમાડાનો રંગ (ધૂમપ્રભા), અંધકારનો રંગ (તમ:પ્રભા) અને ગાઢ અંધકારનો રંગ (મહાતમ:પ્રભા) હોય છે. આ પ્રદેશો ત્રણ પ્રકારની હવા અને અવકાશથી વીંટળાએલા હોય છે.

આ પ્રદેશના અનિષ્ટ સ્વરૂપને કારણે, નારકી જીવોના સંયોગમાં આવતી બધી વસ્તુઓ અણગમો, દુ:ખ અને સંતાપ ઉપજાવે એવી હોય છે. આ જીવોના વિચારો અશુદ્ધ અને ઘૂણાજનક હોય છે. તેમની પરિસ્થિતિ અને દેહો દુ:ખથી ખદબદતાં હોય છે; અને જેમ જેમ નીચે ઉતરતાં જઈએ તેમ તેમ દુ:ખ વધતું જાય છે. તેમના દેહ કઢંગા, ઘૂણા અને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે એવા હોય છે.

તેમનો દેખાવ અનાકર્ષક અને ભયંકર હોય છે. તેમની દેહાકૃતિ ધૃણાબનક હોય છે. પ્રથમ ચાર પ્રદેશોના જીવો અત્યંત ગરમીથી પીડાતા હોય છે. નીચેના ચાર પ્રદેશોના જીવો અત્યંત ઠંડીથી પીડાતા હોય છે. તેમની સુખ માટેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અસહ્ય વેદના અને દુઃખમાં પરિણમે છે અને જેમ નીચેના પ્રદેશમાં જઈએ તેમ તેનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. કર્મને પરિણામે નારકી જીવો યાતના અને પરિતાપ સાથે જ જન્મેલા હોય છે. આ જીવો જેમ એકબીજાની નજીક આવતા જાય તેમ તેમની શત્રુતા વધે છે, અને પૂર્વસ્મૃતિ તેમના એકબીજા પ્રત્યેના ધિક્કાર અને શત્રુતામાં વધારો કરે છે. જાતજાતના હથિયારોથી તેઓ એકબીજા પર હુમલો કર્યા કરે છે અને એકબીજાના દુઃખમાં વધારો કરે છે. આસુરી કર્મનો ઉદય થવાને કારણે તેઓ દુષ્ટતામાં પ્રવૃત્ત રહીને બીજાને અસહ્ય દુઃખ આપ્યાં કરે છે. “બીજાને પીગળેલું લોટું પાઈને, તપાવીને લાલ કરેલા થાંભલા સાથે બાથ ભરાવરાવીને અને કાંટાળાં વૃક્ષો પર ઉતરાવી અને ચઢાવીને તેઓ દુઃખ આપ્યાં કરે છે. તેઓ બીજાને હથોડાથી મારે છે, કુહાડા અને ચપ્પુથી કાપે છે, તેમના પર ઉકળતું તેલ રેડે છે, અને ઘાણીમાં પીલે છે. તેમને વિવિધ પ્રકારની શારીરિક યાતનાઓ સહન કરવાની હોય છે તેથી તેઓ વહેલા મૃત્યુ પામી શકતા નથી અને તેમનો જીવનકાળ ટુંકાવી શકાતો નથી”

ઉપરની ચર્ચા જીવે કઈ કઈ ગતિઓમાંથી પસાર થવાનું છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. આ ગતિઓ માનવી, સ્વર્ગીય, તિર્થંચ અને નારકી હોઈ શકે. જીવ અનેક પ્રકારના દેહો અને દશાઓમાં આવી પડે છે. જુદા જુદા જીવોના દેહ, ઈન્દ્રિય અને મનમાં સ્પષ્ટ ભેદ હોય છે. તેમ છતાં આખું વર્ગીકરણ, માત્ર શરીરના પ્રકાર પર આધારિત છે.

છેવટે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે વિશ્વમાં જીવની આ મુસાફરીઓમાં પરિવર્તનો શાને કારણે આવ્યા કરે છે? પુનર્જન્મનું કારણ માત્ર સંયોગ છે કે સુસંગત અને સમજી શકાય એવો કોઈ કાનૂન છે? સ્વભાવથી શુદ્ધ અને પૂર્ણ જીવો માટે જન્મની શૃંખલા કે બંધનો તોડવાનું અને ફરીથી પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય છે? આ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના જવાબ જૈન ધર્મ આપ્યા છે. જીવનું આ બંધન કેવી રીતે આવી પડે છે તે જોઈશું અને પછી એ બંધનમાંથી મુક્ત થવાની રીતનો અભ્યાસ કરીશું.

પ્રકરણ ૭

કર્મનો સિદ્ધાંત

“આપણાં કર્મ હજી આપણી સાથે આવ્યાં કરે છે; આપણે જેવું આચરણ કર્યું છે તેને પરિણામે અત્યારે આપણે જે છીએ તે છીએ.”

—જ્યોર્જ ઈલિયટ

બીજાં હિન્દુ દર્શન કરતાં જૈન ધર્મમાં કર્મનો સિદ્ધાંત વધુ મહત્ત્વનો છે. સુખ કે દુઃખનું કોઈ દેખીતું કારણ હોતું નથી તે સૌના અનુભવની વાત છે. સજ્જનો દુઃખ અનુભવતા હોય છે અને દુર્જનો જરા પણ મુશ્કેલી વગર આગળ વધે છે અને મોજ ઉડાવતા દેખાય છે. ઉજ્જવળ કારકિર્દી અને ઊંચી શૈક્ષણિક ગુણવત્તાવાળી વ્યક્તિઓ નીચે સબડે છે તેમ જ પવિત્ર ચારિત્ર્ય ધરાવતા મનુષ્યો મુશ્કેલીઓ વેઠે છે અને દુઃખ ભોગવે છે. આ બધી અસમાનતાઓનું કારણ સામાન્ય રીતે નસીબ અથવા દૈવને ગણવામાં આવે છે. બીજા કહે છે : “કોઈ દિવ્ય તત્ત્વ આપણું ભાવિ ઘડે છે, આપણી તેની આગળ કોઈ વિસાત નથી.” શું મનુષ્યો સાવ અસહાય પ્રાણીઓ છે અને તેમને કોઈ જાણ્યાં કે અજાણ્યાં તત્ત્વને આધીન કરી દેવામાં આવ્યાં છે ?

કર્મનો સિદ્ધાંત, જન્મ અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ, શારીરિક અને માનસિક અસમાનતા અને જીવોના ઉચ્ચાવચ પ્રકારને બુદ્ધિપૂર્વક અને સંતોષ-જનક રીતે સમજાવે છે એ જ તેની મહત્તા છે.

જૈન ધર્મનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે કે પ્રત્યેક જીવ ચેતન છે, અને દર્શન અને જ્ઞાનરૂપી ‘ઉપયોગ’ ધરાવે છે; તેને આકાર નથી, પણ તે બધાં કાર્યોનો કર્તા છે; જે શરીરમાં પોતાનો નિવાસ હોય તે શરીરનાં પરિમાણ જેટલાં પોતાનો વિસ્તાર કરવાની તેનામાં શક્તિ છે; તે કર્મફળનો ભોક્તા છે અને તેને પરિવર્તન-શીલ સંસારમાં મૂકવામાં આવ્યો છે; તેની વૃત્તિ ઊર્ધ્વગતિ કરવાની હોય છે અને પૂર્ણત્વની દશા પ્રાપ્ત થતાં તે સિદ્ધ બને છે. વ્યવહારનય પ્રમાણે તેને ચાર પ્રાણ છે : ઈન્દ્રિય, બળ, જીવનકાળ અને શ્વસનક્રિયા. યથાર્થનય પ્રમાણે જીવ અને ચૈતન્ય એકરૂપ છે.

જીવનાં જો આ લક્ષણો છે તો જીવ સંસારમાં લપટાય છે, જન્મ-મૃત્યુના ફેરા ફેરે છે, સુખદુઃખ અનુભવે છે, તેનું કારણ શું? જગતમાં બહુ ઓછા જીવો ઉન્નતિ કરતા હોય છે. મોટા ભાગના જીવો તો પોતાના સાચા સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ હોય છે અને આકાર તેમ જ દેહ ધારણ કરીને રહે છે.

આ બધી સમસ્યાઓનું કારણ એક જ છે—કર્મદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ. એને કારણે જ જીવના સ્વાભાવિક ગુણો પર આવરણ આવી જાય છે અને ગુણોની શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે. જૈન ધર્મ એવી પૂર્વધારણા સાથે ચાલે છે કે અનંત કાળથી જીવ કર્મદ્રવ્યને વળગેલો છે. ધર્મનું પહેલું કાર્ય એ છે કે કર્મનો પ્રવાહ ક્ષીણ કરવો, જીવ સાથેનો તેનો સંબંધ શમાવી દેવો અને મોક્ષમાર્ગ બતાવવો તેમ જ જીવ જ રીતે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે તે રીત બતાવવી.

કર્મનો સ્વભાવ કેવો છે? સામાન્ય ભાષામાં કર્મ એટલે કાર્ય અથવા કામ. કેટલીક વખત તેનો અર્થ, ‘ધર્મગ્રંથોએ નિયોજેલાં ધાર્મિક કર્મકાંડ’ એવો પણ થાય છે. જૈન ધર્મમાં એ પુદ્ગલનું એક સ્વરૂપ છે. તે નિષ્ક્રિય, નિર્જીવ, આણુરૂપ અને સૂક્ષ્મ છે. આપણી કોઈ પણ ઈન્દ્રિય તેને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. અત્યંત સૂક્ષ્મ, સૌથી વધુ આવર્ધનશક્તિ ધરાવતા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે પણ તેને જોઈ શકાતું નથી. કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી કે ભૌતિકશાસ્ત્રી તેને ઓળખી શકતો નથી કે તેનું પૃથક્કરણ કરી શકતો નથી, અને કરવા જાય, તો ગુંચવાઈ જાય છે. ધ્વનિ, પ્રકાશ કે વિદ્યુતના તરંગો કરતાં કે આધુનિક વિજ્ઞાને કલ્પેલાં વિદ્યુદાણુ કરતાં પણ તે લાખોગણું સૂક્ષ્મ અને બારીક છે. આપણને તે દરેક બાજુએથી હમેશાં ઘેરનું રહે છે અને અવકાશમાં તેમ જ વાતાવરણમાં પણ તે વ્યાપેલું હોય છે. એ જ વિશ્વની ગતિનું કારણ છે. સૃષ્ટિની બધી ઘટના કર્મના પરિણામનો જ આધાર છે.

કર્મનો જીવ સાથેનો સંબંધ શી રીતે અસ્તિત્વમાં આવે છે? જીવના આંદોલનને ‘યોગ’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘યોગ’ અથવા પ્રવૃત્તિ દેહ, વાણી કે વિચારને કારણે હોઈ શકે. શરીરની પ્રવૃત્તિઓને કારણે કે વાણીની ઈન્દ્રિયોનાં આણુઓની પ્રવૃત્તિને દારણે કે મનને રચતાં આણુઓની પ્રવૃત્તિને કારણે જીવમાં આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ઝરણાંઓ દ્વારા પાણી સરોવરમાં વહે છે તેવી રીતે યોગ અથવા પ્રવૃત્તિના માધ્યમ દ્વારા કર્મદ્રવ્ય જીવમાં વહે છે. તેથી પ્રવૃત્તિ, જે કર્મના પ્રવાહનું કારણ છે તેને આસ્ત્રવ કહેવામાં આવે છે. વિચારની પ્રવૃત્તિને ભાવકર્મ કહેવામાં આવે છે જ્યારે જીવમાં વહેતાં અને તેને બંધનમાં

નાખતાં દ્રવ્યોને દ્રવ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે. જીવ શુદ્ધ અને પૂર્ણ છે પણ કર્મ-દ્રવ્યના ક્ષોભનો પ્રવાહ તેના સ્વાભાવિક ગુણોને ઝંખવી નાંખે છે—જેમ સૂર્યના પ્રકાશને ધૂળના ગોટ કે ઘેરાં વાદળો ઝંખવી નાંખે છે તેમ. કોઈ પૂછી શકે કે જીવ તો અમૂર્ત છે, તે મૂર્ત ક્ષોભથી શી રીતે ઝંખવાય? અનુભવ આપણને કહે છે કે સ્વચ્છતા, સંયમ અને સુસંગત વાણી જેવા મનુષ્યના ઘણા ગુણો કેફી ઔષધો કે પીણાંને કારણે ઢંકાઈ જાય છે. અહીં પણ એવું જ છે.

પ્રવૃત્તિ શુભ કે અશુભ હોય, તેના અનુસાર, કર્મ, પુણ્ય કે પાપના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેલો આશય, અને તેનાં પરિણામ બંનેની ગણતરી થાય છે. કોઈને ઈજા પહોંચાડવી, ચોરી કરવી, એ બધી અશુભ શારીરિક પ્રવૃત્તિ છે. તેવી જ રીતે કઠોર વાણી, અસત્યભાષણ, વગેરે વચનની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છે. શત્રુતા, ધિક્કાર, ઈર્ષ્યા, એ બધી મનની અશુભ પ્રવૃત્તિઓ છે. જીવને વિશુદ્ધ કરે કે સુખ આપે તે પુણ્ય. દુઃખ, આપત્તિ, અસ્વસ્થતા વગેરેનું કારણ પાપ છે.

કર્મો બીજાં દષ્ટિબિદુથી પણ જુદાં પડે છે- પ્રકૃતિ અને પરિણામમાં તેઓ ભિન્ન હોઈ શકે. તેમની અસરની ગહનતા (અનુભાગ) અથવા તેમના જથ્થા (પ્રદેશ)માં ભિન્નતા હોઈ શકે. આ બધું પ્રવૃત્તિના સ્વભાવ પર, અને પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરતા સંજોગો અને કારણો પર પણ આધાર રાખે છે. પ્રવૃત્તિ નિર્ભળ કે પ્રબળ હોય, તે પ્રમાણે આસાવનું સ્વરૂપ બદલાય છે. આંતર અને બાહ્ય સંજોગો ભેગા થઈને પ્રવૃત્તિને પ્રબળ કે નિર્ભળ બનાવે છે. કેટલીક વખત કાર્યો ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. કેટલાંક કાર્યો બેદરકારીપૂર્વક થાય છે. ધારો કે એક માણસ બદલો લેવાની ઈચ્છાથી બીજાને મારી નાંખે છે. આ કાર્ય જાણી-જુઝીને કરવામાં આવ્યું તેથી ઉદ્ભવેલા આવેગની ઘનતા પ્રબળ છે. બીજા બાજુ, કોઈ કીડી પર થઈને ચાલતો હોય અને અજાણતાં કીડીને મારી નાંખે, તો તેની પાછળનો ઈરાદો મારી નાંખવાનો હોતો નથી. ક્રોધ, ગર્વ, કપટ અને લોભ એવા ચાર કષાયોથી પ્રેરાઈને મનુષ્ય કાર્ય કરે કે ન કરે તેને કારણે પણ કર્મપ્રવાહની ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો અને ચાર કષાયો ઉપરાંત પાંચ પ્રકારનાં વ્રતો ન લેવાથી પણ કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. હિંસા, અસત્યભાષણ, ચોરી, અબ્રહ્મચર્ય અને આસકિત—આ પાંચેયને કારણે દેહ, વચન, અને મનની પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. પરિણામે કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, જે જન્મ-મૃત્યુના ચક્રનું કારણ છે.

જૈ.—૬

આઠ પ્રકારનાં કર્મો

અનંતકાળથી જીવ કર્મ સાથે બંધાયેલો છે. તે ઉપરાંત, પ્રત્યેક ક્ષણે નવાં કર્મદ્રવ્યના પ્રવાહમાં તે ખેંચાતો હોય છે તે હવે સ્પષ્ટ થયું હશે. સાંસારના અનેક જીવોમાંનો પ્રત્યેક જીવ, પોતાની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તેમ જ પ્રવૃત્તિ અનુસાર કર્મને આધીન છે, તેથી જીવના 'યોગ' કે કષાયોના વિકાર માટે જૂનાં કર્મો સહાયક કારણો છે. શુદ્ધ હોવા છતાં, જીવ, ઉપર જણાવેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને કારણે કર્મદ્રવ્યનાં આણુઓથી પ્રભાવિત થાય છે અને પરિણામે મિથ્યા દર્શન, અજ્ઞાન, કષાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે કર્મદ્રવ્યને કારણે જીવ વિચાર-પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી જ રીતે, કર્મદ્રવ્યનાં આણુઓને કારણે, આ પ્રવૃત્તિઓનાં કૃળ પણ તે અનુભવે છે. આવી રીતે વિવિધ પ્રકારનાં વિધનકારક કર્મો જીવના સાચા સ્વરૂપને અસ્પષ્ટ બનાવે છે અને જીવના સાચા ગુણોના સાક્ષાત્કારના કાર્યને મુશ્કેલ બનાવે છે.

જીવના ચાર મહાન ગુણો — જીવ સત્ય છે એવું અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત શક્તિ અને અનંત આનંદ—ને અસ્પષ્ટ કરનારાં અને પરિણામે તેમના સાક્ષાત્કારને બાધક એવાં કર્મો અનુક્રમે દર્શનાવરણીય, જ્ઞાનાવરણીય, અંતરાય અને મોહનીય કર્મો કહેવાય છે. પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ દર્શનગુણને અસ્પષ્ટ કરે છે, બીજું જ્ઞાનને અસ્પષ્ટ કરે છે, ત્રીજું જીવની શક્તિ ઘટાડે છે અને તેની સફળતામાં બાધક નીવડે છે તે ચોથું ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી જીવ સાચું સુખ ક્યું અને મોહ ક્યો તે જાણી શકતો નથી. આ ચાર પ્રકારનાં કર્મ જીવના ચાર મહાન ગુણોને ઝાંખા પાડતાં હોવાથી તેમને ઘાતનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

બાકીનાં ચાર પ્રકારનાં કર્મો જીવના ગુણોનો નાશ નથી કરતાં પણ તેના સાંસારિક અસ્તિત્વ પર અસર કરે છે. તે આ પ્રકારનાં છે : આયુષ્કર્મ, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ, અને વેદનીયકર્મ. પહેલા પ્રકારનું કર્મ જીવનના સમય તેમ જ અસ્તિત્વની બીજી સ્થિતિઓને નક્કી કરે છે. બીજા પ્રકારનું કર્મ શરીર, ઊંચાઈ, વર્ણ, પરિમાણ વગેરે નક્કી કરે છે. ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ વ્યક્તિનાં કુટુંબ, રાષ્ટ્રીયતા વગેરે નક્કી કરે છે અને ચોથા પ્રકારનું કર્મ સાંસારિક જીવનનાં એનાં સુખ અને દુઃખ નક્કી કરે છે. આ કર્મો જીવના મહત્ત્વના ગુણોને પ્રભાવિત કરતા નથી તેથી તેમને અઘાતીય અથવા અ-વિનાશકારક કર્મો કહે છે. આમ કર્મોના આઠ પ્રકાર હોય છે.

ઘાતિકર્મ

આ કર્મોનું કારણ શું છે તે જાણવું જરૂરી છે, જેથી આવા કર્મોના સંગ્રહને વ્યક્તિ રોકી શકે અને તેમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ રહી શકે. ઉમા-સ્વામીએ જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ચર્ચા પહેલી કરી છે તેથી હું પણ એની ચર્ચા પહેલી કરીશ.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ

જ્ઞાનની નિદા, અથવા જ્ઞાન માટેનો ધિક્કાર, બીજાથી જ્ઞાનને છુપાવવું, ઈર્ષ્યાને કારણે જ્ઞાનને અપમાનિત કરવું અથવા પ્રાપ્ત ન કરવું, બીજાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં હોય ત્યારે વિદ્યન કે રુકાવટ ઉત્પન્ન કરવાં, સાચા જ્ઞાનની અવગણના કરવી, સાચા જ્ઞાનને નુશ્ચ ગણવું—આ બધું કર્મપ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે. અને એ કર્મપ્રવાહ જ્ઞાન અને દર્શનને અસ્પષ્ટ કરે છે. દર્શન જ્ઞાનની પહેલાં આવે છે તેથી આચાર્ય સૂત્રના અંતભાગમાં જ્ઞાન અને દર્શન બંને શબ્દો મૂક્યા છે. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે: મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન. મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયો દ્વારા મેળવાય છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન ધર્મગ્રંથોના અધ્યયનથી, તેમનાં વાચન કે શ્રવણથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અવધિજ્ઞાન અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે, જેને કારણે જ્ઞાતા દૂર બનતા પ્રસંગોનો બોધ કરી શકે છે. આ બનાવો ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનકાળના હોઈ શકે. તેને clairvoyance પણ કહે છે. મન:પર્યાય જ્ઞાન એટલે Telepathic જ્ઞાન. કેવલ જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞત્વ, જેની પ્રાપ્તિ માત્ર મુક્ત આત્માઓ જ કરી શકે.

સૂત્રમાં નિર્દેશોનાં વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો જીવના જ્ઞાનને વિદ્યનરૂપ થઈ પડે કે તેને અસ્પષ્ટ બનાવે તેવા કર્મોના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે. આચારના સ્વાભાવિક નિયમો કે માનસિક વૃત્તિઓનું તેઓ ઉલ્લાંઘન કરે છે. સાચું જ્ઞાન વ્યક્તિને નમ્ર બનાવે છે. જ્ઞાન અનંત છે એવું જે સમજાય તે અહંકાર ઓછો થવો જોઈએ પણ કેટલાક લોકો એવું માને છે કે પોતે બધું જાણે છે. તેઓ બીજી પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના જ્ઞાનની ઈર્ષ્યા કરે છે. અહીં જ્ઞાન એટલે સાચું જ્ઞાન, મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તેવું જ્ઞાન. બીજાની નિદા કરી, મિથ્યા અભિમાન ધરી કોઈએ પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવું જોઈએ નહીં. કેટલાક પોતાનું જ્ઞાન છુપાવે છે અને માત્સર્યને કારણે બીજાંને શીખવવાની ના પાડે છે. કેટલાક આચાર્યો બીજાંને જ શીખવ્યું હોય, તે પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે અથવા તેની અવગણના

કરે છે. બીજાએ શીખવ્યું હોય તેની કેટલાક અવજ્ઞા (ઉપપાત) કરે છે અથવા તેને તુચ્છ ગણે છે. પહેલામાં સન્માનનો અભાવ છે, તો બીજામાં સાચા જ્ઞાનને માંડું કહી તુચ્છકારી દીધું હોય છે. આ બધી મનની વિકૃતિઓ છે. આવી વિકૃત માનસિક પ્રવૃત્તિઓ એવાં કર્મો ઉત્પન્ન કરે છે જે જ્ઞાન અને દર્શન બંનેને અવરોધે છે. પ્રથમ જે પ્રકારનાં જ્ઞાનને અસ્પષ્ટ કરતાં કર્મોના પ્રકાર ઉપર ચર્ચાઈ ગયા છે. બાકીનાં ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન જીવના આંતરિક બળના આવિર્ભાવ પર આધાર રાખે છે. મનુષ્ય ભવ્ય છે કે અભવ્ય તેના પર આવિર્ભાવની શક્યતાનો આધાર હોય છે. જે મનુષ્ય સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર ધરાવતો હોય તે ભવ્ય છે. જ્યાં સુધી આ ગુણોનો આવિષ્કાર ન થયો હોય અથવા જ્યાં સુધી વ્યક્તિ અભવ્ય હોય, ત્યાં સુધી ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન ગુપ્ત રહે છે અને એક પણ પ્રકારના જ્ઞાનનો આવિષ્કાર થતો નથી. અભવ્ય મનુષ્ય મોક્ષ માટે નિર્માયો હોતો નથી.

દર્શનાવરણીય

આ પ્રકારનાં કર્મોનાં કારણો આ પ્રમાણે છે: ધર્મગ્રંથો, સાધુસંઘ, સાચા ધર્મ, કે સ્વર્ગના જીવો અને સર્વજ્ઞ પર દોષનું આરોપણ કરવું અથવા નિર્બળતાઓ આરોપિત કરવી. વાણી અને મનની આવી પ્રવૃત્તિઓથી દર્શનાવરણીય કર્મોના પ્રવાહનો ઉદ્ભવ થાય છે. સર્વજ્ઞો પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે અને ગણધરો કે તેમના શિષ્યોએ આપેલા જ્ઞાનને આધારે ધર્મગ્રંથો રચાએલા હોય છે. સાધુઓના સંઘના ઉપરી આચાર્ય હોય છે. સાચો ધર્મ મનુષ્યને કર્મોનો ક્ષય કરવામાં અને સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં મદદ કરે છે. આ સંદર્ભમાં દર્શન એટલે ધર્મગ્રંથોમાં જે કાંઈ કહેવાયું છે તે સાચું માનવાની માન્યતા અથવા આસ્થા અથવા કેટલીક વ્યક્તિઓ ખોટી હોય જ નહીં એવી માન્યતા: જ્ઞાનમાં, મનની શુદ્ધિમાં અને ચારિત્ર્યમાં અમુક માણસો ચઢિયાતા છે એવી દૃઢ માન્યતા રાખવી, મહાપુરુષોને તુચ્છ માની લેવા અને હોય નહીં ત્યાં તેમના દોષ કલ્પી લેવા તેને અવર્ણવાદ કહે છે.

દર્શનાવરણીય કર્મોના નવ વિભાગો છે: ચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અચક્ષુ દર્શનાવરણીય, અવધિ દર્શનાવરણીય, કેવલ દર્શનાવરણીય, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલ, પ્રચલપ્રચલ અને સ્થાનગૃધ્ધિ. ચક્ષુ દર્શનાવરણીય એટલે એવું કર્મ જે ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા થતા બોધને અસ્પષ્ટ કરે છે. ચાક્ષુષ દર્શનની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં અંતરાયરૂપ થતી મનની કે શરીરની ગુટ્ટિ આને કારણે થાય છે. અચક્ષુ

દર્શનાવરણીય એટલે એવું કર્મ જે અચક્ષુદર્શનોને અરુપ્ષ્ટ કરે. અચક્ષુ એટલે આંખ સિવાયની ઈન્દ્રિયો એટલે કે ચામડી, જીભ, નાક, કાન, જેના દ્વારા વ્યક્તિત્ત્વ સ્પર્શ, સ્વાદ, ઘ્રાણ અને ધ્વનિનો બોધ મેળવે છે. જ્યાં સુધી બધી ઈન્દ્રિયો યથાર્થ રીતે કાર્ય કરતી હોય છે, ત્યાં સુધી તેમના દ્વારા થતો બોધ યથાયોગ્ય હોય છે. કેટલાક માણસોની એક કે બે ઈન્દ્રિયોમાં કોઈક દોષ હોય છે અને પરિણામે આવી ઈન્દ્રિયો દ્વારા બોધ થતો નથી. ચક્ષુ અને અચક્ષુદર્શનને બાત્ત જંગતના ઈન્દ્રિયાનુભવો સાથે રુપ્ષ્ટ સંબંધ હોય છે.

અવધિ દર્શનાવરણીય, અવધિ જ્ઞાનાવરણીયની જેમ, એવા પ્રકારનું કર્મ છે જે જીવના સ્થળ કે સમયથી નિરપેક્ષ અર્તાદ્રિય બોધને અવરોધે છે. સામાન્ય અજ્ઞાન, સત્ય માટેનું મિથ્યા દર્શન, કષાયો અને ભ્રમ પૂર્ણ દર્શનની શક્તિને રોકે છે. કેવલ દર્શનાવરણીય કર્મને કારણે આવું થાય છે.

દર્શનની શક્તિને રોકે એવી મન અને શરીરની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરતાં દર્શનાવરણીય કર્મના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, બેઠાબેઠાં ઉઘવું (પ્રચલ) જેને ઝોકું ખાવું કહે છે, મોટું ઝોકું (પ્રચલપ્રચલ), શરીરની કોઈ ચેષ્ટા સાથે ઉઘમાં ચાલવું (સ્ત્યાનગૃધ્ધિ). આને નિદ્રાભ્રમણ (somnia-bulism) — ઉઘમાં જ કોઈ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ આચરવી — એવું કહે છે. શરીર અને મનની આ બધી એવી સ્થિતિઓ છે જે દર્શનની શક્તિને અવરોધે છે.

અન્તરાય

ત્રીજું ઘાતનીય કર્મ તે અંતરાય કર્મ છે. જીવનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરે એવાં કલ્યાણમય કાર્યો કરવામાં આ પ્રકારનું કર્મ, માનસિક સંઘર્ષો ઉત્પન્ન કરીને એક જાતની અનિશ્ચિતતા ઉભી કરે છે. અંતરાય કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે : (૧) દાન (૨) લાભ (૩) ભોગ (૪) ઉપભોગ અને (૫) વીર્ય— આ પાંચને અન્તરાય કર્મ અવરોધે છે. આ પાંચ પ્રકારનાં અવરોધક કર્મો પુણ્ય કે મુક્તિના કર્મો કરવામાંથી વ્યક્તિને અવરોધે છે. પહેલાંના ઉદાહરણરૂપે આપણે ઘણા માણસોનો અનુભવ લઈ શકીએ. તેઓ દાનમાં કાંઈક દ્રવ્ય આપવા ઈચ્છતા હોય પણ કોઈક લાગણી કે વિચાર તેમને આ ઈચ્છાનો અમલ કરતાં રોકે છે. મન નિશ્ચય કરી શકતું નથી અને તેની ઢીલને પરિણામે દાન કરવાનો નિર્ણય પડતો મુકવો પડે છે. બીજું કર્મ તેમને પોતે કરેલા લાભ કે નફાને ભોગવતાં રોકે છે. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારનાં કર્મો સ્થાવર કે જંગમ માલમિલકતના ઉપભોગને

રોકે છે. માણસ પાસે આ વસ્તુઓ હોય છે અને તે આ વસ્તુઓનો ઉપયોગ તેમ જ ઉપભોગ કરવા પણ ઈચ્છતો હોય છે. પણ આ કર્મ ઉપભોગમાં અવરોધક થાય છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે માણસે વસ્તુ ભેગી કરી હોય પણ કોઈ અજ્ઞાત કારણ તેને સંગ્રહેલી વસ્તુનો ઉપભોગ કરવા દેતું નથી. તેમાં આ પ્રકારનું કર્મ જ કારણભૂત હોય છે. પાંચમું કારણ જીવના શુભ અને કલ્યાણકારક પ્રાપ્તિના પ્રયાસોને અટકાવે છે. આ રૂકાવટ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં હોઈ શકે તેમ સાંસારિક સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં પણ હોઈ શકે.

મોહનીય

બીજાના માર્ગમાં વિઘ્નો કે રૂકાવટો ઉભી કરવી તે અન્તરાય કર્મનું કારણ હોય છે. દાન કે ઉદારતાનાં કૃત્યોમાં, જાહેર કલ્યાણનાં કાર્યોમાં, બીજાને મુશ્કેલીમાં સહાયરૂપ થવાનાં જાહેર ઉપયોગિતાનાં કાર્યો કરવામાં વિઘ્નો ઉત્પન્ન કરવાથી અન્તરાય કર્મોના આસ્વા ઉદ્ભવે છે. શુભ કાર્ય કે શુભ વાણીને અવરોધ એવી પ્રવૃત્તિથી, આ કર્મનું ક્ષણ મળે છે.

ચોથા પ્રકારનું ધાતિકર્મ તે મોહનીયકર્મ. આ કાર્ય વિવેકશક્તિને રોકીને જુદી જુદી વસ્તુઓ પ્રત્યેના અભિગમમાં મોહ કે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારનાં કર્મો ૨૮ પ્રકારના છે. દર્શનાવરણીયના ત્રણ પેટા પ્રકારો, કષાયો અને નોકષાયોને ઉત્પન્ન કરે તેમ જ તેનાથી ઉત્પન્ન થાય એવાં ચારિત્ર-મોહનીયકર્મના બે પેટા પ્રકારો અને કષાયો અને નોકષાયોના પેટા પ્રકારો જે અનુક્રમે સોળ અને નવ છે. આ કર્મની પ્રવૃત્તિને કારણે મનુષ્ય જીવના સાચા સ્વરૂપથી અજાણ રહી જાય છે. તેનાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય મિથ્યા અને વિકૃત બને છે.

મોહનીય કર્મના બે મુખ્ય વર્ગો છે. દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. બધું મળીને મોહનીય કર્મના અઠ્ઠાવીસ ભેદ હોય છે.

દર્શનમોહનીય કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : પહેલા પ્રકાર છે મિથ્યાત્વ, અથવા ખોટી માન્યતા. જીવના સાચા સ્વરૂપ વિષે, તીર્થકરોએ ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતો વિષે અને સંતોએ રચેલા ધર્મગ્રંથોની યથાર્થતા વિષે ખોટી માન્યતા હોઈ શકે. બીજા પ્રકારમાં એવું માનસિક વલણ હોય છે જેમાં સમ્યક્ અને મિથ્યા માન્યતાઓનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે અને બે વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકાતો નથી. આને સમ્યક્-મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહે છે. છેલ્લું સમ્યક્ત્વપ્રકૃતિ છે. આ એવી અવસ્થા છે જેમાં સમ્યક્ માન્યતા પર થોડું મિથ્યાત્વનું પડ આવી ગયું હોય છે. પરિણામે શંકાશીલ માનસ પ્રવર્તતું હોય છે. સમ્યક્ માન્યતાની દૃઢતા અહીં જરા ડગમગતી હોય છે.

ચારિત્રમોહનીયકર્મ અથવા સમ્યક ચારિત્ર મોહનીયના અઠાવીસ પ્રકારો છે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મનો ઉદય થતાં, સર્વજ્ઞોએ દશવિલા માર્ગથી વ્યક્ત વિમુખ થાય છે અને સત્યના સાચા સ્વરૂપ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે. પોતાને માટે શું લાભદાયક છે અને શું નથી તેનો વિવેક કરવા સમર્થ બને છે. આવી જાતનું વલણ વિકૃત હોય છે. સાચી અને સદ્ગુણી વિચારપ્રવૃત્તિ દ્વારા જે તેનું નિયમન કરવામાં આવે, તો સમ્યક્ દર્શનનો અવરોધ થતો નથી. જે વિકૃત વલણ શુદ્ધ સ્થિતિ સાથે મિશ્ર થઈ જાય તો બીજા પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં મોહનીય કર્મોની અસરને જૈન લોકો, કોદરસ નામનું અનાજ ખાવાથી થતી અસર સાથે સરખાવે છે. સરખા તૈયાર થયા વિનાના કોદરા ખાવામાં આવે તો એવાં ચક્કર ચઢે છે કે ખાનાર ખૂબ ગભરાઈ જાય છે. મિથ્યાત્વની અસર આવી હોય છે. કોદરાનાં છોડાંને છડીને કોદરા ખાવામાં આવે તો અસર ઓછી ભયજનક હોય છે અને મિશ્ર કર્મની અસરને મળતી આવે છે. જે કોદરા સારી રીતે સાફ કરવામાં આવે, તો તે સ્હેજસાજ અસ્વસ્થતા ઉપજાવે છે જેને સમ્યક્ત્વની અસર સાથે સરખાવી શકાય.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મના પચ્ચીસ પ્રકારો છે. આ પુસ્તકમાં તેમનું વિગતવાર નિરૂપણ કરવું મુશ્કેલ છે. મુખ્યત્વે કષાયો ચાર છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ દરેકના ચાર પેટા પ્રકારો છે અને તેમની અસર ચારિત્ર પર થાય તો અનંત સંસારચક્રમાં ફેરા ફરવા પડે છે. એ ચાર પેટા પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : અનંતાનુબંધી અથવા આખા જીવનપર્યંત જે કર્મની અસર રહેતી હોય તે; અપ્રત્યાલ્યાનાવરણ—કોઈ પણ કષાયની ન રોકી શકાય એવી લાગણી; પ્રત્યાલ્યાનાવરણ અથવા રોકી શકાય અને અંકુશમાં રાખી શકાય એવા કષાયો. સજ્વલન અથવા ભભૂકતા, પરંતુ આત્મનિગ્રહથી અંકુશમાં આવી શકતા કષાયો. બીજા કર્મની મુદત એક વર્ષની, ત્રીજાની ચાર મહિના અને ચોથાની પંદર દિવસની હોય છે. કષાયોનું પ્રાબલ્ય ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. ક્રોધના ચાર પ્રકારો, પથ્થર પર, માટીમાં, ધૂળમાં અને પાણીમાં દોરેલી રેખાઓ જેવા છે. પથ્થર પર દોરેલી રેખા દૂર કરતાં ઘણો શ્રમ પડે છે. માટી, ધૂળ અને પાણીની રેખાઓ દૂર કરવામાં શ્રમનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે. તેવી રીતે, અનંતાનુબંધી કર્મ, ક્રોધની અસર મહાપ્રયાસે અને ઘણાં બળથી રોકી શકાય છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ પ્રકારના ક્રોધનું બળ ઓછું હોય છે. પરિણામે તે પ્રકારના ક્રોધનો ઝડપથી નાશ થઈ શકે છે. મનની કક્ષાઓ પથ્થરના થાંભલા, હાડકાં, લાકડાંના ટુકડા અને ઝાડની કુંપળ જેવી છે. અનુક્રમે દઢતા આ ચારેમાં ઓછી

થતી જાય છે. માયાના પેટા પ્રકારોને વાંસના મૂળ, ઘેટાંના શિંગડાં, ગોમૂત્ર અને લાકડાની સોટી સાથે સરખાવી શકાય. પૂર્વપૂર્વ કરતાં ઉત્તરોત્તરની વક્તા વધુ ઝડપથી દૂર થઈ શકશે. (ગોમૂત્રની વાંકીચુંકી રેખાઓ પવન અને હવાથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે). લોભની કક્ષાઓનું ઉદાહરણ વસ્ત્ર પર પડેલો રાતો રંગ, થોડો કચરો, અને હળદરના ડાઘ છે. આ ત્રણ જો વસ્ત્ર પર પડ્યા હોય, તો રાતો રંગને ભાગ્યે જ દૂર કરી શકાય, કચરાને દૂર કરતાં થોડી મુશ્કેલી પડે અને હળદરના ડાઘને સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય.

નોકપાય

છ નોકપાય આ પ્રમાણે છે : (૧) હાસ્ય (૨) રતિ-અયોગ્ય અને પક્ષપાત ભરી રૂચિ (૩) અરતિ-અયોગ્ય અને પૂર્વગ્રહ-યુક્ત અણુગમો (૪) શોક (૫) ભય (૬) જુગુપ્સા. આ છ નોકપાયો ચારિત્રમોહનીય છે કારણ કે તેમના સંબંધમાં આવેલો જીવ સમ્યક્ ચારિત્રનું પાલન કરી શકતો નથી. સુખ કે દુઃખની આ લાગણીઓની લાંબી અસર હોતી નથી તેથી વેદનીય કર્મોને નોકપાયોથી ભિન્ન માનવાં.

આ જાતનું કર્મ મિથ્યા દર્શન ઉત્પન્ન કરે છે અને ગૃહસ્થ કે સાધુના આત્મિક વિકાસને રૂંધે છે. નોકપાયો અથવા અર્ધકપાયો નવ છે : હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ (સ્ત્રીઓ માટેની ઈચ્છા), પુંવેદ (પુરુષો માટેની ઈચ્છા), નપુંસકવેદ (નપુંસક માટેની ઈચ્છા). આ બધાંને કારણે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો ઉદ્ભવે છે. સંયમ દ્વારા તેમને રોકી શકાય. આ બધી લાગણીઓના અનુભવ વિચાર અને આચારની સમતુલાને ઉથલાવે છે. કપાયોની તીવ્રતા ઉપર કર્મોનો સમય આધાર રાખે છે. જ્યારે કપાય કે નોકપાયને કારણે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યારે ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે. કેટલાક લોકો બીજાના સમ્યક્ દર્શનની હાંસી ઉડાવે છે અને દુઃખમાં આવી પડેલાં માણસોનો ઉપહાસ કરે છે. કેટલીક વખત હાસ્ય નિરૂદ્ધેશ હોય છે. શિથિલ ચારિત્ર્યવાળાં સ્ત્રી કે પુરુષ સાથેનો સંબંધ દુઃખ અને શોક ઉત્પન્ન કરે છે બીજાની ધૂણા કરવી, તેમની સાથે ધિક્કારપૂર્વક વર્તન કરવું, વિરુદ્ધ જાતિ પ્રત્યે ગાઢ આસક્તિ રાખવી—આ બધાં કારણોથી જીવ દૂષિત થાય છે અને નવાં કર્મો આચરે છે.

અઘાતીય કર્મ

આ કર્મો ચાર પ્રકારનાં છે : આયુ, નામ, ગોત્ર, અને વેદનીય. આ ચારેય પ્રકાર, માનવ, સ્વર્ગના જીવો, નારકી જીવો અને તિર્યક એમ ચાર પ્રકારની ગતિમાં જન્મેલા જીવો સાથે સંકળાએલાં છે.

આયુષ્કર્મ

નારકી, તિર્થંચ, માનવ અને સ્વર્ગીય એવી ચાર ગતિઓ આયુષ્કર્મને કારણે થાય છે. જે કર્મ વ્યક્તિની અમુક ગતિમાં રહેવાની સમયમર્યાદા નક્કી કરે છે તેને નારકીય આયુષ્કર્મ, તિર્થંચ આયુષ્કર્મ, મનુષ્ય આયુષ્કર્મ અને દેવ આયુષ્કર્મ કહે છે. આ કર્મને આધારે, વ્યક્તિની પોતાની ગતિમાં જીવનમર્યાદા નક્કી થાય છે. કર્મની મુદત પૂરી થતાં પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે. આમ પ્રાણીના જન્મ અને મૃત્યુ માટે આ કર્મ જવાબદાર છે.

ઉમાસ્વામીએ વિવિધ ગતિઓમાં જીવોના કર્મપ્રવાહનાં કારણો સમજાવ્યાં છે. અત્યંત દુઃખ આપવાથી કે અત્યંત આસક્તિ રાખવાથી એવો કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, જે નારકીય ગતિમાં લઈ જાય છે. સૂત્રમાં આરમ્મ અને પ્રતિગ્રહ એવા બે શબ્દો છે. આરમ્મ એટલે જીવોને દુઃખ અને સંતાપ આપવાં અને પ્રતિગ્રહ એટલે વિશ્વના વિવિધ પદાર્થો પ્રત્યે અત્યંત આસક્તિ રાખવી. હિંસાથી કે ઈજા કરીને અત્યંત દુઃખ પહોંચાડવાથી નરકમાં જન્મ આપે એવો કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૌતિક પરિગ્રહોની આસક્તિને કારણે સતત કૂર કર્મ કરવાથી કે બીજાની મિલકત આંચકી લેવાથી આ પ્રકારના આયુષ્કર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે.

માયાને કારણે તિર્થંચ કે વનસ્પતિકાય જીવોની ગતિ આપે એવાં આયુષ્કર્મનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનું માયાવૃત્તિયુક્ત વર્તન ચારિત્ર-મોહનીય કર્મને પરિણામે હોય છે અને તેને કારણે તિર્થંચોમાં ગતિ થાય છે. વિકૃત વલણ રાખી ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, ઔચિત્ય અને શુભ ચારિત્ર્યનો અભાવ, બીજાને છેતરવાની ઈચ્છા, જીવની કષ્ટોત્કેષ કે કર્બુર લેશ્યા, અને મૃત્યુ દરમ્યાન શોકભરી એકાગ્રતા—આ બધી માયાપૂર્ણ વર્તણૂક, તિર્થંચગતિમાં લઈ જતાં આયુષ્કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે.

થોડી હિંસા, થોડી આસક્તિ અને સ્વાભાવિક મુદુતા, મનુષ્યજન્મ આપતા આયુષ્કર્મનાં કારણ છે. નમ્રતા, મુદુતા, શ્રેષ્ઠ આચરણ, થોડા કષાય, મૃત્યુ વખતે દુઃખભર્યા વલણનો અભાવ, મનુષ્યગતિ આપતા આયુષ્કર્મ માટે જવાબદાર છે. બીજા શબ્દોમાં, કરુણા, કૃપા, પ્રેમ, સ્નેહ, આર્જવ અને સત્ય જેવાં લક્ષણો આ પ્રકારનાં આયુષ્કર્મનાં લક્ષણ છે.

સમ્યક્ દર્શન, આસક્તિ પર અંકુશ, શિથિલતામિશ્ર આત્મનિગ્રહ, સ્વેચ્છિક કર્મત્યાગ, વિકૃત દર્શનથી યુક્ત તપસ્યા, દેવગતિમાં જન્મ આપે એવાં

આયુષ્કર્મના કારણરૂપ છે. આત્મનિગ્રહ ચારિત્ર અને વિચારની શુદ્ધિની ચાવી છે. ઘણી વખત એવું થાય છે કે મન અને વાણીનો અત્યંત સંયમ ધરાવનાર લોકો પણ નિર્ણય ન કરી શકવાથી અસ્વસ્થ હોય છે. મિથ્યા દર્શનને કારણે લોકો ઉગ્ર તપસ્યા કરે છે. વળી તે ઉપરાંત સમ્યક્ દર્શનનો અલગ નિદેશ હોવાથી એમ લાગે છે કે તે પણ દેવગતિમાં જન્મ આપનારા આયુષ્કર્મનું કારણ હોઈ શકે. બે સૂત્રો વચ્ચે સમાધાન કરવાનો એક માત્ર માર્ગ એ છે કે જે જીવો સમ્યક્ દર્શન ધરાવે છે તેઓ ખોડખાંપણરહિત હોય છે જ્યારે આનું દર્શન ન ધરાવતા દેવોને ખોડખાંપણ હોઈ શકે.

હકીકતમાં જીવના સાચા સ્વરૂપનો ભોધ ન થાય અને સાંસારિક વિષયો સાથેનો સંબંધ તૂટે નહીં ત્યાં સુધી સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય નહીં.

નામકર્મ

આ જાતનું કર્મ જીવ જે દેહમાં મૂર્ત થશે તે દેહનાં લક્ષણો નક્કી કરશે. આપણે જ્યેષ્ઠું છે કે જીવ ચાર ગતિઓમાંથી ગમે તે એક ગતિમાં જન્મ લઈ શકે. સ્વાભાવિક રીતે જ દેહનાં સ્વરૂપ, પ્રમાણ, રંગ, ઉંચાઈ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. નામકર્મના પ્રથમ બે વર્ગો પડે છે : પિંડપ્રકૃતિ અથવા ભૌતિક ગુણો અને અપિંડપ્રકૃતિ અથવા અભૌતિક ગુણો.

નવીન જીવવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનું પૂર્વાનુમાન કરતો હોવાથી નામકર્મનો સિદ્ધાંત અત્યંત રસપ્રદ છે. તેના ૯૩ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે. નવીન જીવવિદ્યા જીવંત વસ્તુના ઉદ્ગમ અને વિકાસને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમ કરતાં તે ઉત્સેચકો અને જનીન અતિસૂક્ષ્મ તત્ત્વોની અભિધારણા કરે છે, જેના પર સેન્દ્રિય પદાર્થનો વિકાસ આધારિત છે. તેવી જ રીતે હજારો વર્ષો પૂર્વે જન્મે ચિત્કોએ સ્થાયેલા નામકર્મનો સિદ્ધાંત, જીવંત તત્ત્વોના એક પ્રકાર અને બીજા પ્રકાર વચ્ચેના ભેદ, શરીરના હાડકાંના સાંધાઓની જુદી જુદી રીત, પૃષ્ઠવંશીય અને અપૃષ્ઠવંશીય દેહોની રચના વચ્ચેનો ભેદ, શરીરની સંવેદનશીલ ઈન્દ્રિયોની રચના — આ બધા જીવવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નોને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. શરીરની ઈન્દ્રિયો પૂર્ણવિકસિત અને ક્રિયાત્મક રીતે સમર્થ હોય તેમજ અપૂર્ણવિકસિત અને ક્રિયાત્મક રીતે અસમર્થ પણ હોય. આ બધું વિવિધ પ્રકારનાં નામકર્મ પર આધાર રાખે છે. નામકર્મ પ્રત્યેક વ્યક્તિની દેહરચનાનાં નિયામક પણ હોય છે.

જેને કારણે પ્રાણી બીજી ગતિમાં જન્મે છે તે નામકર્મની વધુ વિગતો આ પ્રમાણે છે. 'નામ-કર્મ' માં ગતિ, વર્ગ, દેહ, મુખ્ય અને ગૌણ ભાગોની રચના, સંયોજન, અણુઓનું આંતર સંયોજન, બાંધા, સાંધા, સ્પર્શ, સ્વાદ, દ્રાણુ, વર્ણ, મૃત્યુ પછીની ગતિ, આત્મહત્યા, બીજા દ્વારા વધ, શીતોષ્ણ પ્રભા, સ્પર્શનક્રિયા, ગતિ, વ્યક્તિગત દેહ, જંગમ પ્રાણી, સૌમ્યતા, સુરીલો અવાજ, આકારસૌષ્ઠવ, સૂક્ષ્મ દેહ, (ઈન્દ્રિયોનો) પૂર્ણ વિકાસ, મજ્જુતાઈ, તેજોમય દેહ, ભવ્યતા અને પ્રતિષ્ઠા, આ બધાનું ઉંધુ (વ્યક્તિગત દેહથી માંડીને) તેમજ તીર્થ'કરત્વ—આ બધું આવી જાય છે.

આ ગણતરી અદ્ભુત રીતે વ્યાપક છે કારણ કે તે બધી જ ગતિઓ અને પ્રાણીઓના વર્ગોને આવરી લે છે. માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય ધરાવતાં, સ્પર્શ અને સ્વાદની ઈન્દ્રિયો ધરાવતાં, સ્પર્શ, સ્વાદ અને દ્રાણુની ઈન્દ્રિયો ધરાવતાં, સ્પર્શ, સ્વાદ, દ્રાણુ, દર્શન અને શ્રવણની ઈન્દ્રિયો ધરાવતાં—આ બધાં પ્રાણીઓના જીવોના જન્મ તેમનાં નામકર્મ અનુસાર છે.

શરીર નામકર્મ પાંચ પ્રકારનાં હોય છે. શરીર પાંચ પ્રકારનાં હોય છે :

- (૧) ઔદરિક દેહ અથવા સ્થૂળ શરીર, જે મનુષ્યો અને પશુઓ ધરાવે છે.
- (૨) વૈક્રિયિક અથવા રૂપાંતર કરી શકે એવા દેહ. તે સૂક્ષ્મ અને બારીક દ્રવ્યોનાં બનેલાં છે. તેમના આકાર અને ઊંચાઈનું રૂપાંતર થઈ શકે છે. દા. ત. દેવો અને નારકીય જીવો (૩) આહારક અથવા સૂક્ષ્મ દેહ. જેણે પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમ જ જે પૂર્ણવિકસિત ગૂઢ આત્મશક્તિ ધરાવે છે તેવા પૂર્ણ, જેન સાધુના મસ્તકમાંથી નીકળે છે અને વાતાવરણમાં પસાર થઈ પ્રભુના પગ આગળ પ્રકાશે છે, જ્યાં તેની શંકાઓ દૂર થાય છે. (૪) તૈજસ શરીર અથવા પ્રભામંડળ સાથેનો દેહ, અથવા વિદ્યુત અને ચુંબકત્વની શક્તિ ધરાવતો દેહ.
- (૫) કાર્મણ શરીર અથવા કર્મનાં પરમાણુથી બનેલો દેહ.

વિવિધ પ્રકારના દેહોના કારણરૂપ નામકર્મનો ઉદ્ભવ ઉમાસ્વામીએ સમજાવ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે કપટભરેલી પ્રવૃત્તિઓ અને છળ એવા પ્રકારના કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે જેને કારણે અશુભ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. કુટિલતા એટલે વક્તા-સરળ માર્ગ છોડી દેવો તે, વિકૃત અને આર્જવરહિત પ્રવૃત્તિ કરવી તે. બીજાંને છેતરવાં તે પણ વક્તાનું બીજું રૂપ છે. બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ વિચિત્ર પ્રકારનાં માનસિક આંદોલનો ઊભાં કરે છે. આ પ્રવૃત્તિઓ જે સફળ થાય તો બીજાંને હાનિકારક નીવડે છે. બંને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે તેથી અશુભ દેહરચના આપે તેવાં કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે. કુટિલતા અને છળ જન્મ વધારે તેમ કર્મનું સ્વરૂપ વધુ ગાઢ.

આથી ઊલટું, ઝઞ્ઞ પ્રવૃત્તિ, પ્રામાણિકતા અને નિષ્કપટ સ્વભાવ, શુભ દેહ આપતાં નામકર્મોના પ્રવાહનો ઉદ્ભવ કરે છે. પ્રમાણિક અને માનવતા ધરાવતા મનુષ્યોને સદ્ગુણી મનુષ્યો પ્રત્યે આદર હોય છે. તેઓ પવિત્ર અને નિર્મળ સંતોનું સન્માન કરે છે. આવાં મનુષ્યોને સાંસારિક જીવનનાં દુઃખોનો ખ્યાલ હોય છે તેથી તેઓ આચારવિચારમાં ખૂબ કાળજી રાખે છે.

શુભ દેહ આપતાં કર્મોના નિર્દેશ ઉપરાંત, ત્રણે જગત પર વિજ્ય અપાવે એવાં નામકર્મોના પ્રવાહના કારણરૂપ વિચાર અને આચારની પણ વિગતવાર ગણતરી કરવામાં આવી છે. આવાં કર્મોથી ત્રણે ભુવનોમાં વિજ્ય મળે છે. ઉમાસ્વામીના મત પ્રમાણે તીર્થંકર નામકર્મોના પ્રવાહ સોળ પ્રકારનાં વ્રતોનાં પાલનથી ઉદ્ભવે છે: ભક્તિયુક્ત શુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શન, કોઈ પણ જાતના અનિચાર વિનાનું વ્રતો અને અનુવ્રતોનું પાલન, જ્ઞાનની અવિરત શોધ, સંસારચક્રનો સતત ભય, દાન, યથાશક્તિ તપશ્ચર્યા, સાધુઓનાં સમત્વને માટે પ્રતિકૂળ એવાં વિધનોનું નિવારણ, દુઃખ કે અનિષ્ટ દૂર કરીને પુણ્યશાળી જનોની શુશ્રૂષા, સર્વજ્ઞ ભગવાન આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયો તેમ જ ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે ભક્તિ, છ દૈનિક કર્તવ્યોનું પાલન, સર્વજ્ઞના આદેશોનો પ્રચાર અને પોતાના બાંધવો પ્રત્યે પ્રેમ. આત્માને મુક્તિ અપાવે એવું સમગ્ર નીતિશાસ્ત્ર અને આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓને આ આખું ક્ષેત્ર આવરી લે છે.

અંગનામકર્મોના વિવિધ પ્રકારો હોય છે. મસ્તક, છાતી, પીઠ, હાથ, પેટ અને પગ જેવા શરીરના વિવિધ ભાગો સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે. ઉપાંગનામ કર્મ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મુખ્ય ભાગો સાથે સંકળાયું છે. કપાળ, ખોપરી, તાળવું, ગાલ, દાઢી, દાંત, હોઠ વગેરેનો આકાર ઉપાંગનામકર્મોના પ્રવાહને કારણે છે. નામકર્મોનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો સ્નાયુ, બાંધો, અંગોના આકાર, અને પ્રમાણ, શરીરના રંગ, સ્પર્શના પ્રકાર, અને સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એકવીસ પ્રકારનાં પ્રકૃતિનામકર્મો દેહના પ્રકાર અને વિશિષ્ટતાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ગોત્રકર્મ

ગોત્રકર્મ ત્રીજા પ્રકારનું અઘાતિ કર્મ છે. તેને કારણે કુળનો મોભો, રાષ્ટ્રીયતા વગેરે નક્કી થાય છે. આધુનિક જીવવૈજ્ઞાનિકો આનુવંશિકતાના સિધ્ધાંતને મનુષ્યની તેમ જ પ્રાણીઓની જીંદગીમાં કામ કરતો બતાવે છે. મોભો અથવા પદ નક્કી કરતાં કર્મો બે પ્રકારનાં છે: (૧) ઉચ્ચ પદ નક્કી કરતાં કર્મ અને

(૨) નીચ પદ નક્કી કરતાં કર્મ. પહેલાં પ્રકારનાં કર્મને કારણે મનુષ્ય જ્ઞાનદાન, પ્રતિષ્ઠિત કુળમાં જન્મ લે છે. બીજા પ્રકારનાં કર્મને લીધે તે એવા નીચ કુટુંબમાં જન્મે છે, જેને કદી પ્રતિષ્ઠા ન મળે.

ઉમાસ્વામી કહે છે કે પરનિદા, સ્વપ્રશંસા, બીજાના સદ્ગુણોની વિસ્મૃતિ, પોતાનામાં ન હોય એવા સદ્ગુણોની જાહેરાત એવા કર્મપ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે, જેને કારણે નીચે કુળમાં જન્મ થાય છે. ઘણા લોકો એવા હોય છે જેઓ બીજાના સદ્ગુણો પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરે છે. તેઓ પોતા સદ્ગુણોનાં પુતળાં હોય એવી ડંકાસ હાંકે છે અને પોતાની અનુચિત પ્રશંસા કરે છે. પરનિદા એ દુર્ગુણ છે. મિથ્યાભિમાન પણ એવો જ દુર્ગુણ છે. બીજા બાબુ, વિનય, નમ્રતા, બીજાના સદ્ગુણોની કદર, વગેરે ગુણો એવો કર્મપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરે છે જેને કારણે મોભાદાર કુટુંબમાં જન્મ થાય છે. ગુણીજનોને પ્રણામ કરવામાં નમ્રતા છે. વિદ્યા, ધન અને ઔશ્વર્ય હોવા છતાં વિનય, અહંકાર અને ક્રોધનો અભાવ સૂચવે છે.

વેદનીય કર્મ

ચોથા પ્રકારના અઘાતિકર્મને વેદનીય કર્મ કહે છે. તેને કારણે વ્યક્તિને સુખદ કે દુઃખદ અનુભવો થાય છે. સુખદ અને દુઃખદ અનુભવો ઉપજવનારાં કર્મો વેદનીય કર્મોના પેટા પ્રકાર છે. વેદનીય કર્મ બે પ્રકારનાં છે : સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય.

સાતાવેદનીય કર્મ એવા કર્મપ્રવાહનું પરિણામ છે જે દેવો, મનુષ્યો અને પશુઓના શરીર તેમ જ મનમાં આનંદદાયક અને સુખી અનુભવો ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્મપ્રવાહને ઉત્પન્ન કરતી પ્રવૃત્તિઓ, ઉમાસ્વામીના કહેવા પ્રમાણે, આટલી છે : બધાં જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે, અને ખાસ કરીને પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે કરુણા, દાન, આસક્તિ સહિતનું સાધુત્વ (સંયમ અને અસંયમનું મિશ્રણ), વિના પ્રયાસે પણ અનિચ્છાએ કર્મત્યાગ, સમ્યક્ જ્ઞાન પર આધારિત ન હોય એવી તપશ્ચર્યા, ચિંતન, સમત્વ, અને નિર્લોભ. બધાં જ પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર જુદી જુદી ગતિઓમાં જન્મે છે. તેમનામાંના કેટલાંકને જીવના સાચાં સ્વરૂપનો ભાવ હોય છે. તેઓ વ્રત, તપશ્ચર્યા અને કરુણાપ્રેરિત કાર્યોમાં રત હોય છે. તેઓ સાંસારિક આસક્તિ ઓછી કરી નાંખે છે અને ઉદાર હૃદયે બીજાને મદદ કરે છે. બીજાની વેદના પ્રત્યે તેઓ સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે; અને તેમની વેદના હળવી કરવાના પ્રયાસ કરે છે. અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ દૂર રહે છે.

મન અને ચારિત્ર્યની આવી પ્રવૃત્તિઓ એવા કર્મપ્રવાહને જન્મ આપે છે જેને પરિણામે સુખદ લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

અસાતાવેદનીય કર્મો દુઃખદ લાગણીઓનાં કારણ છે. પોતાનાં કે બીજાનાં કે બંનેનાં વેદના, શોક, વિલાપ, ઈજા અને પ્રલાપ આ કર્મોનાં કારણરૂપ છે. સંતાપ અને દુઃખના આ બધા અનુભવો ક્રોધ, લોભ વગેરે કષાયોના પરિણામ રૂપ હોય છે. અસંયમ, વ્યક્તિ કે તેની સંપત્તિને નુકસાન, અનૈતિક કાર્યો, વાણીથી સહેવો પડતો અપયથ, અનિષ્ટ અથવા બીનજરૂરી ચીજો માટેની પ્રબળ ઈચ્છાને કારણે તેઓ ખિન્નતાનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કષાય ન હોય ત્યાં વેદના હોતી નથી. ભાવિક લોકો ઘણી તપશ્ચર્યા કરે છે પણ તેમને વેદના થતી નથી, કારણ કે તેમણે સ્વેચ્છાએ આત્મશુદ્ધિ માટેની ક્રિયાઓ સ્વીકારી હોય છે. આ ક્રિયાઓ પાછળ અનિષ્ટ આશય હોતો નથી. મન શાંત અને સમતોલ હોય છે. શલ્યચિકિત્સક દુઃખ આપે છે પણ તેનો હેતુ દર્દીને દર્દમુક્ત કરવાનો છે જેથી એ દુઃખમુક્ત થાય અને વધુ વેદના ન અનુભવે.

આ આઠ પ્રકારનાં કર્મો જીવની શુદ્ધિને દૂષિત કરે છે, અને તેની બધી અથવા થોડી આંતરિક ગુણવત્તાઓને મલિન કરે છે. આ કર્મો બહારનાં પરિબળો છે. જીવના માર્ગની દિશાને તેઓ બદલી દે છે અને સાંસારિક જીવનની જંજળમાં તેને ખેંચે છે. અજ્ઞાન, વેદના, નિર્બળતા, આ જ કર્મોને કારણે છે. સ્થિતિની અસમાનતા પણ તેમને કારણે જ છે. આપણાં પોતાનાં મન, વચન અને દેહ તેમના પ્રવાહના કારણરૂપ છે.

કર્મનો સિદ્ધાંત દૈવવાદ તથી. એ કાર્યકારણનો કાનૂન છે. નૈતિક કાર્ય-કારણભાવનો આ કાનૂન બતાવે છે કે આપણી ખુશનસીબી કે કમનસીબી આપણે જ સર્જી છે. કોઈ માણસનાં સુખ કે દુઃખ તેનાં પોતાનાં જ કાર્ય, વાણી અને વિચારના પરિણામરૂપ હોય છે. પસંદગીના તત્ત્વની ઉપેક્ષા કરીએ તો જ દૈવવાદ આવે છે. દૂધથી શરીરને સારી અસર થશે એવું બરાબર જાણ્યાં છતાં કોઈ માણસને દારૂ પીવાની ઈચ્છા થઈ આવે, અને એ દારૂ પીવો પસંદ કરે એવું બને પણ ખરૂં. ઈચ્છા માણસને ફરજ નથી પાડતી. દૂધ છોડીને દારૂ પીવાની માણસની પસંદગીનું એ નિમિત્તકારણ હોય છે. દૂધ પસંદ કરવાની શક્તિ તો તેની પાસે હતી જ. આટલું જો યાદ રાખીએ તો પોતે કરેલા કાર્યમાં દૈવવાદ કામ કરતો નહીં દેખાય.

વળી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે કારણતાનો આ નિયમ યાંત્રિક નથી કારણ કે તેનું મહત્ત્વનું કારણ ચૈતન્ય છે. જીવન એક લાંબો પ્રવાસ છે. પ્રાણી આગળ વધે જાય છે. પોતાની મુસાફરી સગવડભરી રાખવી હોય, અકસ્માતોથી બચવું હોય, તો સંયમની બ્રેક લગાવવી જોઈએ. કષાયો, ટ્રેનને પાટા પરથી ગબડાવી દે એવાં પરિબલો છે. પણ સાચા માર્ગનું જ્ઞાન, અને સમ્યક્ દર્શનના પ્રભાવમાં શ્રદ્ધા, માણસને ધારેલે રસ્તે પહોંચાડે છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાની ગતિમાં દેહ, જીવનમર્યાદા, રંગ, પરિસ્થિતિ અને બીજાં લક્ષણો સાથે જન્મ લે છે. આ બધું કરેલાં કર્મોને આભારી છે. જૈન તીર્થંકરોએ પૃથક્કરણ કરીને આ કારણો ક્યાં છે તે બતાવ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રાણી, પોતે જ કાંઈ લઈને જન્મ્યો છે તેનું કારણ પોતે જ છે. કર્મો અકુદરતી આવરણો છે જે જીવના સ્વાભાવિક ગુણોને મલિન કરે છે.

મુક્તિનો માર્ગ બતાવવો તે ધર્મનું કાર્ય છે. જો અશુદ્ધ કે અસ્વચ્છ સ્થિતિમાં જન્મ્યાં છે તેમણે આ અસ્વચ્છતામાંથી કેમ મુક્ત થવું અને જીવના અનંત ગુણોનો વિકાસ કેમ કરવો તે જાણવું જ જોઈએ.

જીવની પ્રગતિને રૂંધતી અશુદ્ધિઓ માણસ કેવી રીતે દૂર કરી શકે તે હવે જોઈશું અને જૈન ધર્મ પ્રમાણે આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકે તે પણ જોઈશું.

પ્રકરણ ૮

વેશ્યાનો સિધ્ધાંત

કર્મનાં બીજાં લક્ષણોનું નિરુપણ કરતાં પહેલાં, કર્મસિધ્ધાંત સાથે ગાઢ રીતે સંકળાએલો એક બીજો સિધ્ધાંત સમજવો જરૂરી છે. આ સિધ્ધાંત તે વેશ્યાનો સિધ્ધાંત.

જેન ચિંતકોના વિચાર પ્રમાણે, વિશ્વમાં અગણિત જીવો છે. આ બધા જીવો પૂર્ણ જ્ઞાન, આનંદ જેવા સ્વાભાવિક ગુણો ધરાવે છે. કર્મદ્રવ્યનાં સૂક્ષ્મ, બારીક, અણુસ્વરૂપો વળગેલાં હોવાથી જીવો ભિન્ન લાગે છે. તેજસ્વી અને આનંદમય જીવ, શરીર, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓ અને કષાયોથી આવેષિત થઈને દૂષિત બને છે. કષાયો અને પ્રવૃત્તિઓનાં આંદોલનોથી, બંધનનાં સ્વરૂપ અને દ્રવ્યનો નિશ્ચય થાય છે. જીવે કરેલાં કર્મોનો સંગ્રહ, તેના પર, આંખોથી ન દેખી શકાય તેવી સર્વોપરિ રંગની છાયાને પ્રેરિત કરે છે. આને લેહ્યા કહે છે. વેશ્યાઓ છ છે : કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત (રાખોડી), પીત, રક્ત, અને શ્વેત, અથવા શુક્ર. નીતિની દષ્ટિએ પણ તેનો વિશિષ્ટ અર્થ થાય છે. વેશ્યાના રંગ ઉપરથી તેને ધરાવતા મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય સુચવાય છે. પ્રથમ ત્રણ રંગો દુષ્ટ ચારિત્ર્ય સુચવે છે અને છેલ્લા ત્રણ રંગો શુભ ચારિત્ર્ય સુચવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રથમ ત્રણ દુષ્ટ ભાવોનાં પરિણામ રૂપ છે તો છેલ્લા ત્રણ શુભ ભાવોના પરિણામરૂપ છે.

કર્મનું નિરૂપણ કરતા લગભગ બધા જ દાર્શનિકોએ વેશ્યાના વિષયનો વિસ્તારપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો છે. દ્રવ્યરૂપ અથવા દ્રવ્ય સાથે મિત્રા પ્રત્યેક પદાર્થ, કોઈને કોઈ પ્રકારનો સ્પર્શ સ્વાદ, વાસ કે વર્ણ ધરાવે છે. આમાં આપણું મન કે મનની પ્રવૃત્તિ પણ અપવાદરૂપ નથી. આ બંને દ્રવ્યરૂપ છે અને તેમનો રંગ પણ બદલાય છે. ‘કાળા મનનો માણસ’ ‘ક્રોધથી રાતો થયેલો,’ ‘ભયથી ફિક્કો પડેલો’ ‘ઈર્ષ્યાથી લીલો થયેલો’ આવા શબ્દપ્રયોગો બહુ જાણીતા છે. આપણા વિચારો અને લાગણીઓને રંગ સાથે બહુ ગાઢ સંબંધ હોય છે. ઘણા તો વિચાર-રંગો છે એવું કહી શકાય, પરંતુ મુખ્ય રંગો કાળા, ભુરા, રાખોડી, પીળા, ગુલાબી અથવા રાતા અને સફેદ હોય છે મુદ્દુ કે કઠોર કષાયથી ભાવિત થએલ,

જીવના આંદોલનો તે વેશ્યા. તેઓ સ્વભાવમાં રહેલી લોભ વગેરેની કોટિ-ઓના ઉદાહરણરૂપ છે. આ રંગોની છાયાઓ સર્વોપરી છે પણ ભૌતિક નથી.

નેમિયન્દ્ર સિદ્ધાંતયજ્ઞવર્તીએ કહ્યું છે કે વેશ્યાના ગુણોને જોઈ જાણે છે તેમના મત પ્રમાણે ભાવવેશ્યા જીવને રંજિત કરે છે. જીવ તેને પોતાની ગણી લે છે અને પરિણામે પુણ્ય અથવા પાપનો ઉદ્ભવ થાય છે. વર્ણ અથવા રંગ, દ્રવ્યની સ્થિતિ છે. જીવ પોતે આકાર, સ્વાદ, ગંધ, રંગ અને સ્પર્શ વગરનો છે. રંગ દ્રવ્યનું મહત્ત્વનું અને વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. ચૈતન્ય જીવનું લક્ષણ છે. ચિત્તનપ્રવૃત્તિઓને કારણે તેમાં રૂપાંતરો થયાં કરે છે. આ રૂપાંતરો પણ આકાર અને રંગ વિનાનાં હોય છે. જ્યારે દેહ, મન અને વચનની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ કષાયો આંદોલનો ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે એક કર્મપ્રવાહ જીવમાં જાય છે અને બંધન ઉત્પન્ન કરે છે. કર્મની પ્રવૃત્તિને કારણે આ આંદોલનોની પ્રવૃત્તિ રંજિત થાય છે. આપણે જ્યેષ્ઠ કે આંદોલનક્રિયાઓથી માત્ર કર્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ નહીં પરંતુ કર્મના આણુઓની સંખ્યા પણ નક્કી થાય છે. આ આણુઓ જીવને બંધનમાં નાખે છે. કષાયોની તીવ્રતા પરથી બંધનની મુદત અને ફળનાં સ્વરૂપનો નિર્ણય થાય છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વેશ્યા છ પ્રકારની છે. કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ (પીળી), પદ્મ (રાતી) અને શુક્લ. પણ રૂપાંતરની દૃષ્ટિએ જેતાં રંગો અગણિત રહે છે. વેશ્યા બે પ્રકારની હોય છે : ભાવલેશ્યા અને દ્રવ્યલેશ્યા. ભાવલેશ્યા વિચારની પ્રવૃત્તિનો રંગ છે. દ્રવ્યલેશ્યા નામકર્મને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. જુદી જુદી ગતિના જીવોના જુદા જુદા રંગ હોય છે. નારકી જીવો કાળા હોય છે જ્યારે બીજા જીવોના છમાંનો કોઈક રંગ હોય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પ્રદેશોના જીવોને અનુક્રમે સૂર્ય જેવો, ચંદ્ર જેવો અને લીલા રંગ હોય છે. જલકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય જીવોને શ્વેત, પીત અને અવર્ણનીય રંગોના દેહો હોય છે.

વિશ્વના અગણિત આકાશપ્રદેશોમાં કષાયોનાં ઉદયસ્થાનો હોય છે. દુષ્ટ કષાયોનાં રંગ શ્યામ, નીલ અને રાખોડી હોય છે જ્યારે શુભ વિચારોના રંગો પીત, ગુલાબી અને શ્વેત હોય છે. દુષ્ટ વિચારોના રંગો ઘેરા, વધુ ઘેરા કે અતિ-ઘેરા હોય છે. તેવી જ રીતે શુભ વિચારોના રંગો આછા, વધુ આછા અને સૌથી આછા હોય છે. શુભ કે અશુભ વિચારપ્રવૃત્તિ કે કષાયોના ઘટાડા કે વધારા પ્રમાણે રંગોનાં રૂપાંતર થયાં કરે છે. દુઃખમાં વધારો થતાં વેશ્યા રાખોડી, નીલ કે શ્યામમાં રૂપાંતરિત થાય છે. જીવની શુદ્ધિ કે શુભ ચિત્તન વધતાં પીત, પદ્મ

અને શ્વેત રંગોમાં પ્રગતિ થાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૌથી દુષ્ટ અથવા અશુભ વિચારપ્રવૃત્તિ કાળી છે જ્યારે સૌથી શુદ્ધ અને શુભ વિચારપ્રવૃત્તિ શ્વેત છે. તે પાણુ, લેશ્યા, રંગો કરતાં પાણુ રંગોની પરિભાષામાં વૃત્તિની તીવ્રતાની કોટિનો વધારે પરિચય આપે છે. નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીએ મનની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે ઉદ્ભવેલી લેશ્યાઓને સમજાવવા બહુ સુંદર ઉદાહરણ આપ્યું છે. છ મુસાફરો અરણ્યમાં ભુલા પડે છે અને ક્ષોથી લચી પડતાં એક વૃક્ષને જુએ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને ક્ષણ ખાવાની ઈચ્છા હોય છે. એક માણસ આખું ઝાડ ઉખેડીને ક્ષણ ખાવા માંગે છે. તેની લેશ્યા કાળી છે. બીજા માણસ ઝાડનું થડ કાપીને ક્ષણ ખાવા માંગે છે. તેની લેશ્યા નીલ છે. ત્રીજા ઝાળીઓ કાપીને ક્ષણ ખાવા ઈચ્છે છે. તે કાપોત લેશ્યા ધરાવે છે. આ ત્રણે ઝાડને નુકસાન કરીને એનાં ક્ષણ ખાવા ઈચ્છે છે, જો કે દરેકના નુકસાનની કક્ષા જુદી જુદી છે. બાકીની ત્રણ વ્યક્તિઓ વધારે સારી જાતની છે. તેઓ ઝાડના ભાગોનો નાશ કર્યા વગર પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માંગે છે. ચોથા માણસ ઝાડની જ દુંખ ઉપર ક્ષણ છે તે દુંખ જ કાપીને ક્ષણ ખાવા ઈચ્છે છે. તે પીત લેશ્યાવાળો છે. પાંચમાને માત્ર ક્ષણ જ ખાવું છે. તેની પક્ષલેશ્યા છે. છેલ્લાને તો માત્ર પાકેલાં જ ક્ષણ ખાવાં છે. વૃક્ષને કોઈ નુકસાન પહોંચાડવાની તેની ઈચ્છા નથી. તેથી તે શ્વેત અથવા શુકલલેશ્યા ધરાવતો શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે.

આ વિવિધ લેશ્યાઓ મનની આંતરપ્રવૃત્તિની પરિચાયક છે. લેશ્યાઓ સૂચવે છે કે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ યોજવા ઉપાયો, વ્યક્તિના માનસિક અને નૈતિક લક્ષણો અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન છે. કૃષ્ણ લેશ્યા ધરાવતો મનુષ્ય ક્રોધી, દુશ્મનાવટથી ભરેલો, દુષ્ટ, ઉગ્ર, છ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને નુકસાન કરવાનાં પરિણામોની ઉપેક્ષા કરનારો, પવિત્રતા અને કરુણા વિનાનો, સંયમહીન, સિદ્ધાંતહીન, જડ, સામાન્ય બુદ્ધિ વિનાનો, ચતુરાઈ વિનાનો, ઈન્દ્રિયસુખોમાં આસક્ત, અભિમાની, માયાવાદી, આજસુ, તોફાની અને મીઠો હશે. નીલ લેશ્યાવાળો મનુષ્ય અત્યંત નિદ્રાળુ અને માયાવાદી, અજ્ઞાન, ઉદ્વેગ, દુષ્ટ, પ્રમાદી, દુન્યવી પરિગ્રહો અને સમૃદ્ધિનો અત્યંત લોભી, પાપકર્મોમાં પ્રવૃત્ત અને ઝટ ઉશ્કેરાઈ જાય એવો હોય છે. કાપોત લેશ્યાવાળી વ્યક્તિ સ્વભાવે ગુસ્સાખોર, બીજા વિષે માદું બોલતી, બઝાઈખોર, મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે એવી, વિષણુ, ભયંકર, શત્રુતાભરી, બીજાનું અપમાન કરનારી, કપટી, નીચ, નાસ્તિક, બીજાના લાભ કે નુકસાનની ઉપેક્ષા કરનારી, યુદ્ધભૂમિ પર મૃત્યુ પામવાની ઈચ્છા રાખતી, ખુશામતખોર અને વગર વિચાર્યો કામ કરનારી હોય છે.

ત્રણ પ્રકારના, શુભ પ્રકૃતિ ધરાવતા મનુષ્યોની વેશ્યા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પીત વેશ્યા ધરાવતો મનુષ્ય શું કરવું, શું ન કરવું તે જાણતો હોય છે. તે કર્તવ્યનિષ્ઠ, સ્થિર, ઉપભોગ માટે શું અયોગ્ય તે સમજનારો, ચાર કષાયોથી યુક્ત, સંયમી, નિષ્પક્ષપાતી, દયાળુ, દાની, શાંત અને મૃદુ હોય છે. ગુલાબી અથવા રાતી વેશ્યા ધરાવતી વ્યક્તિ હજી વધુ મૃદુ ગુણો ધરાવતી હોય છે અને દાની, માયાળુ, પરોપકારી, બીજાનું કલ્યાણ ઈચ્છનારી, નમ્ર, સ્થિર, શિષ્ટ, સંયમી, ક્ષમાશીલ, સાંતો અને આચાર્યો પ્રત્યે નિષ્ઠાવાળી, અને સત્ય માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. શુકલ વેશ્યા ધરાવતી વ્યક્તિ નિષ્પક્ષપાતી, ધર્મ અને સત્યનાં ધ્યાનમાં મગ્ન, ઉપભોગની સ્પૃહારહિત, સમિતિ અને ગુપ્તિનું પાલન કરનારી, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારી, પ્રશાંત, કષાયરહિત અને સાંસારિક સુખો પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ હોય છે.

મન તેમ જ વિચારની શુદ્ધિનાં પરિવર્તનો સાથે આ વેશ્યાઓ બદલાય છે. આ પરિવર્તનો છ વેશ્યામાં ૨૬ પ્રકારનાં પરિવર્તનો આણે છે.

ઉપર જે કાંઈ કહેવાઈ ગયું તે પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે વેશ્યાઓ જુદાં જુદાં કર્મોના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થએલી જુદી જુદી સ્થિતિઓ જ છે. તેઓ જીવના સ્વભાવ પર નહીં પરંતુ જીવનાં સહકારી કર્મો પર આધારિત છે. એટલે કે સૂક્ષ્મ કર્મ-દ્રવ્ય વેશ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી વેશ્યાને રંગ, સ્વાદ, ગંધ, સ્પર્શ, કોટિ, સ્વભાવ, પ્રકાર, સમયમર્યાદા, પરિણામ વગેરે હોય છે.

કૃષ્ણ, નીલ, કપોત, પદ્મ, પીત અને શુકલ વેશ્યાઓને અનુક્રમે પાણીથી ભરેલા મેઘ, નીલ આકાશ, કબૂતરના કંઠ, સિદ્ધૂર, હળદર અને વહેતાં પાણી જેવા રંગો હોય છે, તેમના સ્વાદ અનુક્રમે લીંબાળીથી કડવો, ત્રિકૂટ કરતાં પણ વધુ તૂરો, કાચી કેરી કરતાં વધુ ખાટો, પાકી કેરી કરતાં વધુ મધુર, મધ કરતાં અનેક ગણો વધુ મીઠો, અને દૂધ કરતાં અનેક ગણો ચઢિયાતો હોય છે. પ્રથમ ત્રણ દુષ્ટ વેશ્યાઓની ગંધ ગાય, કૂતરા અને સર્પના મૃત દેહ કરતાં અનેકગણી વધુ દુષ્ટ અને ત્રણ શુભ વેશ્યાઓની ગંધ ચોળી નાંખેલાં સુવાસિત પુષ્પો, કે અત્તરથી અનેકગણી વધુ સુખદ હોય છે. પ્રથમ ત્રણ દુષ્ટ વેશ્યાઓનો સ્પર્શ કરવત કે ગાયની જીભ કરતાં અનેકગણો અનિષ્ટ હોય છે જ્યારે છેલ્લી ત્રણનો સ્પર્શ સુતર, માખણ કે શિરીષ પુષ્પ કરતાં પણ અનેક ગણો વધુ સુખદ હોય છે.

કષાય અને પ્રવૃત્તિની તીવ્રતા પ્રમાણે વેશ્યાઓ બદલાય છે તેથી તેમની ઊંજરી અને રંગની કોટિ પ્રત્યેક વ્યક્તિના આત્મિક વિકાસ પર અવલંબન રાખે

છે. પ્રારંભમાં મિથ્યાદર્શન ધરાવતી વ્યક્તિની વેશ્યા જે તેના કષાયો મુદ્દુ હોય તો પ્રારંભમાં શુકલ હોઈ શકે. જ્યારે સમ્યક્ દર્શનની ચોથી કક્ષા ધરાવતી વ્યક્તિ, જે તીવ્ર કષાયોથી પ્રવૃત્ત થતી હોય તો કૃષ્ણ વેશ્યા ધરાવી શકે. આઠથી તેર સુધીની આત્મિક વિકાસની અવસ્થા જણે પ્રાપ્ત કરી હોય, તે વ્યક્તિ શુકલ વેશ્યા ધરાવતી હોય છે. ૧૪મી અવસ્થામાં આંદોલનો હોતાં નથી તેથી વેશ્યા પણ હોતી નથી. કર્મફળને કારણે અપૂર્ણ મનોવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એવું નક્કી કરી શકાય કે કર્મત્યાગ કરવાથી વેશ્યામાં પરિવર્તન આવવું જ જોઈએ. તેથી ધર્મગ્રંથો એવું વિધાન કરે છે કે સર્વજ્ઞો, તેમ જ જન્મના કષાયો શમી ગયા હોય, કે જન્મના કષાયોનો વિનાશ થયો હોય, તેમની આસપાસ શુકલ વેશ્યા હોય. પ્રચલિત દષ્ટિકોણ—વ્યવહાર નય—પ્રમાણે સર્વજ્ઞનો રંગ શ્વેત છે. પણ ખરું જોતાં સર્વજ્ઞમાં ક્રિયાનો અભાવ હોય છે તેથી તેમને રંગ હોતો નથી.

વિભિન્ન ગતિઓમાં જીવનાં રૂપાંતરોનાં કારણરૂપ ચૌદ માર્ગજ્ઞસ્થાનોનું નિરૂપણ કરતાં, 'ષટ્કલંગમ'ના પહેલા ભાગમાં જીવનાં રૂપાંતરોની વેશ્યાના દષ્ટિ-બિંદુથી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. કષાયથી પ્રવૃત્ત થયેલા યોગને કારણે જીવે છ પ્રકારની વેશ્યા ધરાવે છે. કષાયો તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ કે મંદ, મંદતર મંદતમ હોય તેના પરથી વેશ્યાની કોટિનો નિર્ણય થઈ શકે છે. વેશ્યાનો અભાવ હોય એવી સ્થિતિને અવેશ્યા કહે છે. વેશ્યા ઉપરથી જીવની નૈતિક અને આત્મિક સ્થિતિ જાણવી શક્ય બને છે. પ્રથમ ત્રણ વેશ્યાઓને પાપની નિશાની માનવામાં આવે છે અને છેલ્લી ત્રણને શુભ માનવામાં આવે છે.

કષાય અને વેશ્યાના વિષયનું જૈન ચિંતકોએ અત્યંત કાળજી અને બુદ્ધિ-પૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કષાય અને પ્રવૃત્તિઓ (યોગ) નું પારસ્પરિક કાર્ય કર્મદ્રવ્યને આકર્ષે છે અને તેને કારણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન વેશ્યાઓ ધારણ કરે છે તે અંગે વિગતવાર ચર્ચા થઈ ગઈ છે. માનસિક પ્રવૃત્તિઓની ગહનતા સાથે ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ અને રંગનું રૂપાંતર કેવી રીતે થાય તે સાદાં ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે. જૈન ધર્મના ચિંતકોનું મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આ એક મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ સ્વીકાર્યું છે કે લાગણીઓની પ્રક્રિયાની તીવ્રતા કે મંદતાને કારણે રંગમાં પરિવર્તન થાય છે. શુદ્ધ સ્થિતિમાં જીવ કર્મથી મુક્ત છે. કષાય અને યોગથી પ્રવૃત્ત થયેલાં કર્મદ્રવ્યની પકડ ખરેખર આશ્ચર્યકારક અને અગમ્ય હોય છે. આ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન જીવનાં શુદ્ધ સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવશે અને અશુભ કર્મોની હાનિકારક

અસરને પણ સ્પષ્ટ કરશે. કુંદકુંદનું વિધાન છે કે વ્યવહાર નય પ્રમાણે લેશ્યાઓ, જીવ આધ્યાત્મિકતાની કક્ષાએ પહોંચે ત્યાં સુધી જીવમાં પ્રવેશે છે. જે જીવો સાંસારચક્રમાંથી મુક્ત થયા હોય છે તેઓ લેશ્યાથી મુક્ત હોય છે.

વિવિધ પ્રકારનાં ધ્યાન ધરવામાં આ સિદ્ધાંત કેટલો મહત્વનો છે તે જિનભદ્રે નોંધ્યું છે. યોગ પરના બીજા ચિંતકોની જેમ, તે પણ ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન છે એવું કહે છે; આર્ત, રૌદ્ર, ઘર્મ્ય અને શુક્લ. આ ચારમાંથી દરેક પ્રકારનું ધ્યાન ધરતી વ્યક્તિના નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ગુણો કેવા હોય, તે તેમણે પોતાની ચર્ચામાં જણાવ્યું છે. ધ્યાન ધરવા ઈચ્છતી વ્યક્તિએ મનને એક વિષય પર એકાગ્ર કરીને તેને ચિત્તને વિશ્લુબ્ધ કરે તેવા બધા વિષયોમાંથી પાછું ખેંચવાનું છે. એકાગ્રતા માનસિક પ્રક્રિયા છે. તેને વિશ્લુબ્ધ કરે તેવી બધી પ્રવૃત્તિઓને દૂર કરવાની છે. ઘણા લોકોનાં મન સાંસારિક દુઃખોથી ભરેલાં હોય છે. કેટલાકનાં ઉદ્દેશો અને વૃત્તિઓ દુષ્ટ, વેરીલાં અને નુકસાનકારક હોય છે. આવા મનુષ્યોની લેશ્યા કૃષ્ણ, નીલ, કે કાપોત હશે. માત્ર તેમની તીવ્રતામાં ફેર હશે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ ભ્રમ, આસક્તિ, માત્સર્ય અને વિકૃતિથી ભરપૂર હશે. રૌદ્ર ધ્યાનમાં મગ્ન વ્યક્તિની લેશ્યાઓ વત્તેઓછે અંશે અધિકતાદર્શક હશે. છેલ્લા બે પ્રકારનાં ધ્યાનમાં મગ્ન વ્યક્તિના વિચારો શુભ હશે અને ક્રમશઃ આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધતાં તેમનાં મન આત્મસાક્ષાત્કાર કે જીવતા સાચા સ્વરૂપનાં જ્ઞાન સુધી પહોંચશે. શુક્લ ધ્યાનમાં મનની સ્થિરતા, ભ્રમનો અભાવ, વિવેક, દેહ તેમજ સાંસારિક વિષયો પ્રત્યે અનાસક્તિ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ કક્ષાએ પહોંચેલી વ્યક્તિની લેશ્યા શુક્લ હશે.

મેખલી ગોશાલના સિદ્ધાંતોને અનુસરતા આજીવકો પણ કર્મસિદ્ધાંત અને લેશ્યાના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખે છે આ સિદ્ધાંતનું અર્થઘટન ગોશાલકે વિશિષ્ટ રીતે કર્યું. તેના મત પ્રમાણે બૌદ્ધો અથવા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નીલ લેશ્યા ધરાવતા હતા. કારણ કે તેમનામાંના કેટલાકને સગવડભર્યું જીવન જોઈતું હતું અને તેથી તેઓ સુખનો આદેશ આપતા હતા. નિગ્ગંથોની લેશ્યા રાતી માનવામાં આવતી હતી કારણ કે તેમણે સગવડોનો ત્યાગ કર્યો હતો. પણ તેમને આજીવકો કરતાં ઉતરતી શ્રેણીના માનવામાં આવ્યા હતા, કારણ કે તેઓ અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા હતા. તેણે પોતાના સામાન્ય અનુયાયીઓને પીત લેશ્યાના, જ્યારે પોતાના દૃઢ અનુયાયીઓને શ્વેત લેશ્યા ધરાવતા માન્યા.

બૌદ્ધ ધર્મ પણ કર્મનું વર્ગીકરણ રંગની પરિભાષામાં કરે છે: કૃષ્ણ, શ્વેત, શ્યામ અને શ્વેતનું મિશ્રણ, અને શ્યામ પણ નહીં અને શ્વેત પણ નહીં. તેઓ કર્મને સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનું બનેલું સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય માનતા નથી. યોગ દર્શને પણ તે જ વર્ગીકરણ સ્વીકાર્યું છે. દાસગુપ્તનું સુચન છે કે યોગદર્શનમાં કૃષ્ણ અને શ્વેત કર્મનો વિચાર ઘણું ખરું જૈનદર્શનમાંથી લેવામાં આવ્યો હશે.

જીવ પોતે લેશ્યાથી રંજિત થાય છે એવું જૈનધર્મનું પ્રતિપાદન નથી. લેશ્યાનો પહેલો સંબંધ કર્મદ્રવ્ય સાથે છે. જીવ પરનું તેનું પ્રતિબિંબ શ્વેત સ્ફટિક પર પડતાં રંગીન પુષ્પ કે રંગીન પદાર્થ જેવું છે. ઈશ્વરવાદીઓએ પણ કથાયો અને મનની પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં રંગનો સિધ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે મર્ત્ય દેહો ત્રણ પ્રકારના હોય છે : ભૌતિક, સૂક્ષ્મ અને માનસિક. ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોના સૂક્ષ્મ દેહનો વિકાસ અત્યંત જુદો હોય છે. આ દેહ જ સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. કપાય, ઈચ્છા અને ભાવોથી પ્રેરાઈને આ દેહ જ કાર્યમાં પ્રેરિત થાય છે. અને એ દેહની અંદર જ દર્શન, શ્રવણ, સ્વાદ, ઘ્રાણ અને સ્પર્શની ઈન્દ્રિયનાં કેન્દ્રો આવેલાં છે. જે આવેગ, ઈચ્છા અને ભાવ, હલકા પ્રકારનાં, વિષયાસક્ત અને પાશવી હોય, તો તેનું દ્રવ્ય બરછટ, તેનાં આંદોલનો પ્રમાણમાં ધીમાં અને રંગો શ્યામ અને અનાકર્ષક બદામી, ઘેરો કાળો, ઘેરો લીલો અને તેમનાં મિશ્રણરૂપ હોય છે, અને વખતોવખત તેમાં લોહી જેવા રાતા રંગના ઝબકારાનો પ્રકાશ હોય છે. સૂક્ષ્મ શરીરના રંગોનાં વર્ણનચિત્રો કલાકારોએ દોર્યાં હોવાનું કહેવાય છે અને તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનના અન્વેષકોનાં વર્ણન પ્રમાણે દોર્યાં હોય છે. તે રંગોને આ પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યા છે: રતાશ પડતો બદામી રંગ વિષયો પ્રત્યેની આસક્તિ અને લોભ સૂચવે છે. લીલાશ પડતો રાખોડી રંગ માયા અને કપટ સૂચવે છે. બદામી રંગ સ્વાર્થ સૂચવે છે. મસ્તકની ડાબી બાજુ પર રાતો રંગ ક્રોધ સૂચવે છે. મસ્તકની આજુબાજુ પીળો રંગ ભુદ્ધિ સૂચવે છે. મસ્તક ઉપર ભુરાશ પડતો રાખોડી રંગ આદિમ ધાર્મિક લાગણી સૂચવે છે. ઘેરા ગુલાબી રંગની છાંટ પ્રેમનો પ્રારંભ સૂચવે છે. વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ દ્રવ્ય વધારે સૂક્ષ્મ, રંગ વધારે સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ અને વધુ તેજસ્વી થતા જાય છે. વધુ વિકસિત સૂક્ષ્મ શરીરમાં લીલો રંગ સહાનુભૂતિ અને સમાવેશની વૃત્તિ સૂચવે છે. ગુલાબી રંગ પ્રેમ, ભૂરો રંગ ધાર્મિક લાગણી, પીળો રંગ ભુદ્ધિ અને મસ્તકની ઉપર જાંબલી રંગ આધ્યાત્મિકતા સૂચવે છે.

લેશ્યાના સિધ્ધાંતનું મનોવિજ્ઞાન, અને ખાસ કરીને પરામનોવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં અર્થઘટન કરી શકાય. ભાવલેશ્યાનું મનોવૈજ્ઞાનિક મહત્ત્વ છે. જીવની આબુબાબુ યોગ અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓને કારણે ઉત્પન્ન થતી આભા તે ભાવલેશ્યા. તે મનની પ્રક્રિયા પર આધાર રાખે છે. પહેલા છ રંગો માનસિક સ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાંથી ઉદ્ભવતા કર્મપ્રવાહના પરિણામરૂપ છે. પ્રત્યેક વિશુદ્ધ મનઃસ્થિતિ ભૌતિક તેમજ માનસિક અસર લાવે છે. યોગ્ય પૃથક્કરણ અને અન્વેષણ દ્વારા એવું બતાવવું શક્ય છે કે પ્રત્યેક માનસિક પ્રપંચ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેનું અન્વેષણ પણ કરી શકાય છે.

એક અદ્યક્તો નિર્દેશ કરી લઉં. કેટલાક વિદ્વાનો એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે મહાવીરે લેશ્યાનો સિધ્ધાંત ગોશાલક પાસેથી લીધો. આ મતમાં બહુ વલ્ગુદ નથી. કર્મનો સિધ્ધાંત જૈન ધર્મનો એક સુસંગત ભાગ છે. જૈનોએ તેને વૈજ્ઞાનિક આધારે વિકસાવ્યો છે અને તે જ લેશ્યાસિધ્ધાંતના મૂળમાં છે. સાધુવ્રતમાં માનનારા કેટલાક સાધારણ વિચારોનો એ વારસો જૈન ધર્મમાં ઉતરી આવ્યો છે.

પ્રકરણ ૯

સાત તત્ત્વો (કર્મ સિદ્ધાંત ચાલુ)

અમેરિકન કવિ વૉલ્ટ વ્હીટમેન, પોતાનાં 'Starting from Paumanok' નામનાં કાવ્યમાં લખે છે :

“કોઈ મને આત્માને જોવાનું કહેતું હતું? તમારો પોતાનો આકાર અને ચહેરો જુઓ. બીજા લોકોને, પદ્મથોને, પશુઓને જુઓ. વૃક્ષોને, વહેતી નદીઓને, ખડકોને અને રેતીને જુઓ.”

જેને કારણે જીવો વિવિધ ગતિઓમાં જન્મ લે છે, તે કર્મના સિદ્ધાંતમાં તેઓ માનતા લાગે છે. બીજા ઘણા ધર્મોની જેમ, કર્મનો સિદ્ધાંત જૈન ધર્મના પાયાનો સિદ્ધાંત છે. પણ આપણા મૂળ સ્ત્રોતો અને તેમનું જ્ઞાન બધાનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો કહી શકાય કે જૈન ધર્મે કર્મના ભૌતિક સ્વરૂપનો વિચાર જોતલો ભારપૂર્વક કર્યો છે, એટલો બીજા કોઈએ કર્યો નથી. આ સિદ્ધાંતનો વિકાસ, સૂક્ષ્મતાભરી વિગતો સાથે, કાળજીપૂર્વકનાં વર્ગીકરણ સાથે અને યથાર્થ વિધાનો સાથે કરવામાં આવ્યો છે. આ વિચાર અત્યંત વાસ્તવદર્શી છે અને અત્યંત વ્યવસ્થિત તેમજ આધુનિક વિચારસરણીને અનુરૂપ છે. ગોમતસારમાં સંક્ષિપ્ત, અને ઘવલા, અને જયઘવલા પરની વિસ્તૃત ટીકાઓમાં આ વિગતો જોઈ શકાય છે.

જૈન તત્ત્વવિદ્યા પ્રમાણે વિશ્વ શાશ્વત, અસૃષ્ટ અને સ્વતંત્ર એવા બે વર્ગો — જીવ અને અજીવમાં વહેંચાયું છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. જીવ અને અજીવને સાંકળતી કડી તે કર્મ. જીવનાં લક્ષણો અને તેને સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય વળગેલું રહે છે તે આપણે જોઈ ગયા. કર્મનાં સ્વરૂપ અને પ્રકારો આગલાં પ્રકરણોનો વિષય હતો.

સાત તત્ત્વો

ઉમાસ્વામીએ સમ્યક્ દર્શનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે : “તત્ત્વોનાં સાચાં સ્વરૂપમાં દૃઢ માન્યતા”. આંતરિક વલણ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા સમ્યક્ દર્શનનો ઉદય થાય છે. (૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) આત્મવ (૪) બંધ (૫) સંવર (૬) નિર્જેરા અને (૭) મોક્ષ આ સાત તત્ત્વો છે.

આસ્રવ અથવા કર્મપ્રવાહ

જીવ અને અજીવ એ બે સિદ્ધાંતોના સાચાં લક્ષણોનું નિરૂપણ આગલાં પ્રકરણોમાં થઈ ગયું. હવે આપણે આસ્રવ નામનાં ત્રીજાં તત્ત્વની ચર્ચા કરીશું. આસ્રવ એટલે એવી પ્રક્રિયા જેના દ્વારા કર્મદ્રવ્ય જીવમાં પ્રવેશ કરે છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મમાં આસ્રવ એટલે જીવમાં દ્રવ્યનો પ્રવાહ. જે કે બૌદ્ધો આવો જ શબ્દ 'આસવ' પાલિમાં પ્રયોજે છે અને એને કલેશ (પાપ, આવેગ, ભ્રષ્ટતા)નો પર્યાય માને છે. દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓમાંથી આસ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેનોનો પ્રયોગ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર થતા અર્થની વધુ નજીક છે અને વધુ મૌલિક પણ છે.

આસ્રવ બે પ્રકારના છે. ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવ. ભાવાસ્રવ વિચારોની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાએલો છે. દ્રવ્યાસ્રવ કર્મદ્રવ્યના પોતાના પ્રવાહ સાથે સંકળાએલો છે. ભાવાસ્રવનું કારણ અશુદ્ધ આસક્તિ જેવી પાંચ ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ છે. આની સરખામણી, વહાણ નદીમાં ચાલતું હોય તે વખતે છિદ્ર વાટે તેમાં પાણી પેસે તેની સાથે કરી શકાય. દ્રવ્યાસ્રવ એટલે અશુદ્ધ વિચારપ્રવૃત્તિ દ્વારા ગ્રહણ કરેલું દ્રવ્ય, જે જીવને વળગેલું રહે છે. ભાવાસ્રવનું પાંચ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે: મિથ્યાત્વ, અવિરતિ (સંયમનો અભાવ), પ્રમાદ (બેદરકારી), યોગ (પ્રવૃત્તિઓ) અને કષાય.

આ દરેક ભાવાસ્રવના પેટાવિભાગો છે: મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે: એકાન્ત, વિપરીત, વિનય, સંશય અને અજ્ઞાન. એકાન્તમિથ્યાત્વ એટલે એવા પ્રકારનું ખોટું દર્શન, જેને બીજા કોઈ સાથેની ચકાસણી વિના, કે યથાર્થતાની ખાતરી કે પરીક્ષા કર્યા વિના સાચું માનવામાં આવે છે. કેટલીક માન્યતાઓને આપણે સાચી માનીને સ્વીકારી લઈએ છીએ કારણ કે કુટુંબમાં કે સમાજમાં તે પ્રચલિત હોય છે. બીજા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ એટલે કે વિકૃત અથવા સરખાપણું ધરાવતી બીજી માન્યતાઓની સાથેસાથ સાચી માનીને સ્વીકારી લીધેલી માન્યતા. માન્યતા ખોટી છે એવું જાણ્યા પછી પણ તેને પકડી રાખવી તે વિનયમિથ્યાત્વ. માન્યતાના સત્ય વિષે મન જ્યારે શંકાશીલ બને અથવા કોઈ પણ વ્યક્તિ સિદ્ધાંતની યથાર્થતામાં સંશય ગુમાવે, ત્યારે સંશય મિથ્યાત્વ કહેવાય. છેલ્લા પ્રકારનું ભાવાસ્રવ કર્મ શ્રદ્ધાના અભાવ વિશેના અજ્ઞાનમાં છે. આ નિર્બળતાથી પીડાતી વ્યક્તિ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી અથવા કોઈ પ્રકારના નિશ્ચિત નિર્ણયો લઈ શકતી નથી.

અવિરતિના પણ પાંચ પ્રકારો છે : હિંસા, અનૃત (અસત્ય), ચૌર્ય (ચોરી) અબ્રહ્મ (અસંયમ) અને પરિગ્રહાકાંક્ષા (બિનજરૂરી વસ્તુ પાસે રાખવાની ઈચ્છા) આ પાંચ અવિરતિને અવ્રત ગણવામાં આવે છે.

પ્રમાદના પણ પાંચ પ્રકારો છે : વિકલ્પ એટલે કે વ્યક્તિ, રાજ્ય, સંસ્થા રાજા, સ્ત્રી વગેરે વિશે નિંદનીય વાતો કરવી. કષાય ચાર પ્રકારના હોય છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. પાંચ ઈન્દ્રિયો, વિવિધ પ્રકારનાં બેદરકારીભર્યાં કાર્યો, નિદ્રા જ્યાં અસ્વાભાવિક હોય, ત્યાં બેદરકારીભરી ભૂલનું કારણ થઈ શકે. રાગ એ પાંચમા પ્રકારનો પ્રમાદ છે. જુદા જુદા સાંસારિક પદાર્થો તરફની આસક્તિ રાગમાં પરિણમે છે.

યોગ એટલે દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિ. તે સત્ય, અસત્ય અને મિશ્ર હોઈ શકે.

કષાયોમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ મૂઠ્ઠુ, ગહન કે વધારે હોય તે પ્રમાણે તેમના પણ ભાગ પડે છે. આગલા પ્રકરણમાં નોકષાયોનો નિર્દેશ થઈ ગયો છે.

કુન્દકુન્દાચાર્યો સમયસાર ના પાંચમા પ્રકરણમાં કર્મના આસ્ત્રવનાં આવાં જ કારણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય અને યોગ, જીવના ગુણોને દૂષિત કરતા કર્મદ્રવ્યના પ્રવાહના કારણરૂપ છે. સમ્યક્ જ્ઞાન કે સમ્યક્ દર્શન ન ધરાવતા મનુષ્યમાં આવા કષાયો અને માનસિક સ્થિતિઓ પ્રવર્તે છે. મન કે વચનની અશુદ્ધ કે મિથ્યા પ્રવૃત્તિને કારણે આસ્ત્રવનો આરંભ થાય છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી અંકુશમાં લેવામાં ન આવે તો કષાયો પ્રેરક પરિબલો હોય છે.

અધ

આસ્ત્રવ જીવને શી રીતે બાંધે છે? આની પ્રક્રિયા સમજાવવા માટે એક માણસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. આ માણસનું શરીર તેલથી પૂરું લીંપાઈ ગયું હોય છે અને તે પવનવાળી જગ્યામાં ઊભો હોય છે. આવા માણસને ધૂળના રજકણો ચોંટી તે બહુ સ્વાભાવિક છે. તેવી જ રીતે વિવિધ પ્રકારની મનની પ્રવૃત્તિઓને કારણે જીવ જ્યારે નિર્બળ બની ગયો હોય છે, ત્યારે તે કર્મદ્રવ્યના પરમાણુઓને પ્રવેશ કરવા અવકાશ આપે છે. ભાવાસ્ત્રવ અથવા મનની પ્રવૃત્તિઓ,

દ્રવ્યાસ્ત્રવ અથવા દ્રવ્યપ્રવાહના સીધાં કારણરૂપ હોય છે અને આ પ્રક્રિયા અફર હોય છે. જે ચૈતન્યમય મનઃસ્થિતિ કર્મને જીવ સાથે બાંધે છે તેને ભાવબંધ કહે છે જ્યારે કર્મપ્રદેશો અને જીવ એકબીજાને ભેદે તેને દ્રવ્યબંધ કહે છે.

ઉપર દર્શાવેલાં રાગદ્વેષ જેવાં કારણોથી જીવ ઉત્તોજિત થયો હોય, તે વખતે એક ચૈતન્યમય મનઃસ્થિતિ કર્મને જીવ સાથે બાંધે છે. બંધના બે પ્રકાર છે : ભાવબંધ અને દ્રવ્યબંધ. ભાવબંધ એટલે ઉશ્કેરાટ, કષાય, મિથ્યા દર્શન વગેરેને કારણે ઉત્પન્ન થતી મનની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જીવનું મળવું. વર્ધમાનપુરાણમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે રાગદ્વેષ જેવા ચૈતન્યનાં રૂપાંતરો, જેને કારણે કર્મ જીવ સાથે બંધાયું છે તેને ભાવબંધ કહે છે. કર્મદ્રવ્યના અરસપરસ ભેદાએલા આણુઓ અને જીવના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો બંધ તે દ્રવ્યબંધ. બંધ એટલે ઘણા પ્રદેશોમાં રહેલાં દ્રવ્યનું જીવ દ્વારા થતું આત્મીકરણ. જીવની પ્રવૃત્તિમાં જુદાં જુદાં આંદોલનો થતાં હોવાથી કર્મના આણુઓ પ્રવેશ કરે છે અને જીવના પ્રદેશ સાથે રહે છે. તેઓ પ્રતિપળે પ્રત્યેક જીવ પાસે અગણિત સંખ્યામાં આવે છે.

ઉમાસ્વામી પહેલાં કહે છે કે મિથ્યાવાદ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ, બંધનનાં કારણો છે. કષાયમાં પ્રવૃત્ત થએલા જીવ, કર્મમાં પરિવર્તિત થવા યોગ્ય દ્રવ્યનાં આણુઓને આકર્ષે છે, ત્યારે બંધનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં પૂજ્યપાદ કહે છે : “જેવી રીતે જઠરાગ્નિ પોતાને અનુકૂળ આહારને સમાવી લે છે તેવી રીતે જીવ, કષાયોના મુદુ ઉગ્ર કે સામાન્ય સ્વભાવને અનુરૂપ કર્મના સમય અને ફળને આકર્ષે છે.”..... મિથ્યાવાદ વગેરેની શક્તિને કારણે જીવ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા જીવે રોકેલા આકાશ પ્રદેશોને આવરી લેતા સૂક્ષ્મ દ્રવ્યના અસંખ્ય આકાશપ્રદેશોને આકર્ષે છે. દ્રવ્યને તે કર્મદ્રવ્યમાં રૂપાંતરિત કરે છે અને જીવના આકાશપ્રદેશોને ભેદીને તેની સાથે સંયોજાય છે. આ બંધ છે. જવ, પુષ્પ, ફળ વગેરેના રસોને એક પાત્રમાં મિશ્ર કરવાથી માદક આસવ તૈયાર થાય છે તેવી રીતે જીવ જેટલા જ વ્યાપક દ્રવ્યનું, કર્મદ્રવ્યમાં, યોગ અને કષાયોને કારણે રૂપાંતર થાય છે.

પ્રકૃતિ (સ્વભાવ), સ્થિતિ (સમયમર્યાદા), અનુભાગ (ગહનતા) અને પ્રદેશ (આકાશપ્રદેશોનું દળ) અનુસાર કર્મના બંધ ચાર પ્રકારના હોય છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે આઠ પ્રકારનાં કર્મોના નિર્દેશ થઈ ગયો છે. આ કર્મો જીવના ચાર ગુણોને અસ્પષ્ટ કરી દે છે તે પણ કહેવાયું છે. આ કર્મો જ વિદ્ધનો વગેરે ઉત્પન્ન કરી, જીવનની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ સર્જે છે, તેથી

સ્વાભાવિક રીતે જ આઠે ય કર્મોનાં સ્વરૂપમાં ભેદ હોય છે. પરિણામે બંધના પણ વિવિધ પ્રકારો હોઈ શકે.

બંધનો બીજો પ્રકાર છે સ્થિતિ અથવા પ્રત્યેક કર્મની સમયમર્યાદા. બંધની સમયમર્યાદા કર્મની સમયમર્યાદા જેટલી જ વિસ્તૃત હોવી જોઈએ. બંધની સમય-મર્યાદા, તેને દૂર કરવા માટે લાગતા સમય પર આધાર રાખે છે. બંધની સમયમર્યાદા અને તેની ગહનતા કષાયોની ગહનતા પર આધાર રાખે છે. કષાયો જેમ વધુ પ્રબળ, તેમ બંધની સમયમર્યાદા અને ક્ષણ પણ વધારે. અશુભ કર્મોમાં આ પ્રમાણે હોય છે; શુભ કર્મોમાં ક્ષણની ગહનતા ઓછી હોય છે. અશુભ કર્મોની ગહનતા વધુ તેમ તેની વેદના પણ વધુ, ભલે પછી તે અકલ્પ્ય મુદત સુધી સહન કરવાની હોય. આ સમયમર્યાદાને ‘સાગરોપમ’ વર્ણની પરિભાષામાં માપવામાં આવે છે. ઓછામાં ઓછી સમયમર્યાદા મુહૂર્તના (૪૮ મિનિટના) એકમની હોઈ શકે. ગહનતાની કક્ષાના ચાર વર્ગો પડે છે. શુભકર્મનાં ક્ષણોની ગહનતા વધુ હોય, તો તેનો ઉપભોગ પણ વધારે સમય માટે હોય.

બંધના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં અનુભાગનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. અશુભ કર્મોમાં પરિણામ રૂપ વેદના અને શુભ કર્મોના પરિણામરૂપ ઉપભોગ મૂદુ, વધુ કે ગહન હોઈ શકે, અને તેનો આધાર કર્મને ઉત્પન્ન કરતા કષાયો અને યોગ ઉપર રહે છે. કર્મપ્રવૃત્તિનાં ઊંડાણની કક્ષા પ્રમાણે બંધમાં વૈવિધ્ય આવે છે. અનુભાગ માટેની ધારણા એવી છે કે અનંત સંખ્યામાં તેના અવિભાજ્ય ભાગો પાડી શકાય. આ પ્રત્યેક ભાગનું વધુ વિભાજન શક્ય હોતું નથી. આવો પ્રત્યેક અવિભાજ્ય ભાગ ‘અવિભાગપરિચ્છેદ’ કહેવાય છે. સમગ્ર કર્મદ્રવ્યનો, ઓછામાં ઓછી ગહનતા ધરાવતો એક આણુ પણ આવા અગણિત પરિચ્છેદોની અગણિત સંખ્યા ધરાવે છે.

બંધનો ચોથો પ્રકાર તે પ્રદેશ અથવા કર્મોથી ભેદાતા આકાશના આણુઓ. જીવ અને કર્મના સંયોગથી બંધ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આપણે પ્રદેશની વાત કરીએ છીએ. જ્યારે જીવમાં કર્મનો અવિરત પ્રવાહ વહેતો હોય છે ત્યારે જીવ દ્રવ્યને આકર્ષે છે અને દ્રવ્ય જીવની જગ્યાને રોકી લે છે. બંધની હદ જીવમાં રોકાએલી જગ્યા જેટલી હોવાથી બંધને પ્રદેશબંધ કરવામાં આવે છે. સૃષ્ટિનો અવકાશ કર્મદ્રવ્યથી ભરેલો છે અને જીવ, કષાયની પ્રવૃત્તિથી ખેંચાય એટલી સંખ્યાના આણુઓને જ આકર્ષે છે. આકર્ષણથી દ્રવ્યના પરિણામના આઠ મુખ્ય ભાગ હોઈ શકે કારણ કે કર્મના આઠ પ્રકારો છે.

સંવર

સંવર એટલે નવાં કર્મોના આસ્રવોમાંથી વિરામ. કર્મથી મુક્ત થવાની જીવની પ્રક્રિયામાં એ પહેલું મહત્ત્વનું પગથિયું છે. સંવર, આસ્રવથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. જીવમાં કર્મનો પ્રવેશ થતો રોકે છે તેથી તેને સંવર કહેવામાં આવે છે. ઉમાસ્વામીએ તેની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપી છે : “આસ્રવનો અવરોધ અથવા વિરામ તે સંવર.” આત્માની મુક્તિનો તે અગ્રદૂત છે અને નવાં કર્મોના પ્રવેશને તે રોકે છે.

ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવ જેવી રીતે આસ્રવના બે પ્રકાર છે, તેવી રીતે સંવરના પણ બે પ્રકાર છે. માવસંવર અને દ્રવ્યસંવર. સગદ્રોષથી મનુષ્ય મુક્ત થાય ત્યારે કર્મનો પ્રવાહ અથવા આસ્રવ અટકી જાય છે. દેહ, મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ તેમજ કષાય, કર્મોના આસ્રવના કારણરૂપ હોવાથી સંવરની પ્રાપ્તિ માત્ર આસ્રવને અટકાવવાથી થાય છે. ભાવસંવરના ઘણા પ્રકારો છે : વ્રત, સમિતિ (કાળજી), ગુપ્તિ (સંયમ), ઘર્મ, અનુપ્રેક્ષા (ચિંતન), પરિસહજય (મુશ્કેલીઓ પર વિજય) અને ચારિત્ર.

આગળ આપેલી ઉપમા ચાલુ રાખીએ, તો વહાણના છિદ્ર વાટે પ્રવેશેલું પાણી અટકાવવું હોય, તો છિદ્ર પૂરવું જોઈએ. બારીમાંથી પવન આવતો હોય તો બારી બંધ કરવી જોઈએ. આ સામાન્ય બુદ્ધિ પ્રમાણે સૂઝતો ઉપાય છે. આ જ સિદ્ધાંત નવાં કર્મોના આસ્રવના વિરામમાં લાગુ પડે છે. આસ્રવને રોકવો હોય, તો તેને ઉત્પન્ન કરતી પ્રવૃત્તિઓ રોકવી જોઈએ. કષાયો જે કારણરૂપ હોય, તો તેમને પણ શમાવવા જોઈએ. ઘણાંખરાં કર્મોનું કારણ મિથ્યાદર્શન હોય છે. જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ મોહમાં કે કષાયોમાં સપડાયેલી હોય, ત્યારે જીવ માટે શું ઈષ્ટ છે તે તે જાણતી નથી. આવી વ્યક્તિ સાંસારિક આસક્તિઓમાં રચીપચી રહે છે અને જાતજાતની આપત્તિઓથી ચિતિત રહે છે.

મન, વચન અને દેહને શુદ્ધ કરવાથી આ જાતના બંધનના પાશને રોકી શકાય છે કારણ કે મન, વચન અને દેહ જ કર્મોના આસ્રવનો ઉદ્ભવ કરતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને જન્મ આપે છે. તેવી રીતે સમ્યક્ દર્શન અને સંયમ દ્વારા કષાયોને શમાવી શકાય છે.

આમ, કર્મોના આસ્રવોને ઉત્પન્ન કરતી પ્રવૃત્તિઓનો નિરાસ કરીને, કષાય ઉપર વિજય મેળવીને, સંવરનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે. વ્રતો

પાંચ છે : અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. બૌદ્ધધર્મના નીતિ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચારના આ નિયમને ‘પંચશીલ’ કહેવામાં આવે છે. આ વ્રતોનું પાલન પાંચ ઈન્દ્રિયોની ધણી અશુભ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવશે અને કષાયોના ઉદયને રોકશે.

સમિતિ પાંચ પ્રકારની છે. તેઓ આચાર અને વર્તનમાં કાળજી અને સંયમ રાખવાનો આદેશ આપે છે. ઇર્ષ્યા સમિતિ એટલે ચાલતી વખતે કાળજી રાખવી. મનુષ્યો અને પશુઓ જે રસ્તે ચાલતાં હોય, તે જ રસ્તે જવું જોઈએ. આ રસ્તાનો ઉપયોગ એવી રીતે થવો જોઈએ કે કીડી કે બીજાં જંતુઓને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કે હાનિ ન પહોંચે. માઘા સમિતિ એટલે બોલવામાં કાળજી રાખવી. વાણી નમ્ર, મિત અને કલ્યાણકારક હોવી જોઈએ. કઠોરતા, ઉદ્ધતાઈ, કરડાકી અને કડવાશ વગેરેને આપણે જ્યારે બીજાં સાથે વાત કરતાં હોઈએ ત્યારે દૂર રાખવાં જોઈએ. ઇષળા સમિતિ એટલે ભિક્ષા લેવામાં કાળજી રાખવી, જેથી ચારિત્રના નિયમોનું ખંડન ન થાય. આદાનનિક્ષેપ—ધર્મના આચરણ માટેની ચીજો લેવામાં અને રાખવામાં કાળજી રાખવી. જે સ્થાન પર આ વસ્તુઓ રાખવાની હોય તે સ્થાનની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. છેલ્લી જ્ઞાનસમિતિ છે. મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવાની કે બીજા ઉત્સર્ગો માટેની ભૂમિ પસંદ કરવામાં કાળજી રાખવાની હોય છે. આ સ્થાન એવું હોવું જોઈએ જેમાં ઘણા લોકોની અવર-જવર ન હોય, તેમ જ તે જીવજંતુ રહિત હોવું જોઈએ.

ગુપ્તિ એટલે દેહ, મન અને વાણીના વ્યાપારોમાં અંકુશ. ચાલતાં કે શરીરની કોઈ પણ હિલચાલ કરતાં ખૂબ કાળજી રાખવાની હોય છે. તેને કાય-ગુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. વાગ્ગુપ્તિ એટલે જીભ પર અંકુશ રાખવો તે. બીજાની લાગણી દુભાય એવા શબ્દો ન બોલાય તે માટે વાણી પર અંકુશ રાખવો જોઈએ. ત્રીજી મનોગુપ્તિ છે, જેમાં મન પર સંયમ રાખવાનો છે. અનિષ્ટ કે હાનિકારક વિષયોમાં મનને ભટકવા દેવું જોઈએ નહીં.

ધર્મમાં આચારના દશ ગુણો અથવા નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે. ‘ધર્મ’ શબ્દના સામાન્ય અર્થથી જુદા તારવવા માટે ‘ઉત્તમ’ એવું વિશેષણ પ્રત્યેક ગુણને આપવું અનિવાર્ય છે. એટલે કે આ ગુણોનાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપો અહીં અભિપ્રેત છે. તે આ પ્રમાણે છે : ઉત્તમ ક્ષમા, ઉત્તમ માર્દવ, ઉત્તમ આર્જવ, ઉત્તમ સત્ય, ઉત્તમ શૌચ, ઉત્તમ સંયમ, ઉત્તમ તપ, ઉત્તમ ત્યાગ, ઉત્તમ આકિચન્ય અને ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય. આ દશ આચારના નિયમો મનને શુદ્ધ કરે છે,

સંયમને કેળવે છે, અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિનો વિકાસ કરે છે. આ દરેક પ્રકારનો ધર્મ ઈચ્છનીય છે, અને વિચાર તેમજ આચારમાં તેનું સૌથી વધારે પાલન કરવાનું છે. અહીં એ કહેવું જરૂરી છે કે શ્રેષ્ઠ તપ બે પ્રકારનું છે: આખ્યંતર અને બાહ્ય. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસ, આહારનું નિયમન, એકાંત આસન અથવા શયન અને બીજી શારીરિક તપશ્રય્યાઓ આવે છે. આખ્યંતર તપમાં પશ્ચાત્તાપ, પૂજા, ધર્મ-ગ્રંથોનું અધ્યયન, સાંસારિક વિષયોના વિચારનો ત્યાગ અને ધ્યાન આવી જાય છે. આ દશ ગુણો અત્યંત મહત્ત્વના હોવાથી પાછળથી તેમને વિષે વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

અનુપ્રેક્ષાના બાર પ્રકારો છે: (૧) અનિત્યાનુપ્રેક્ષા— જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ ક્ષણભંગુર છે એવો વિચાર કરવો. (૨) અચારણાનુપ્રેક્ષા— જીવના સાચા જ્ઞાન સિવાય જગતની કોઈ વસ્તુ આશ્રય કે શાંતિ આપી શકે નહીં એવું ચિંતન. (૩) સંસારાનુપ્રેક્ષા એટલે સંસારચક્ર અનંત છે એવું ચિંતન. (૪) એકત્વાનુપ્રેક્ષા એટલે જગતમાં મનુષ્ય એકલો છે અને તે જ પોતાના ભાગ્યને ઘડનારો છે એવો વિચાર. (૫) અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા એટલે જીવ, અજીવ એટલે કે દેહ કરતાં ભિન્ન છે. એવો વિચાર. (૬) અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા એટલે શુદ્ધ જીવ સિવાય જગતના સઘળા પદાર્થો અશુદ્ધ છે એવો વિચાર. (૭) આસ્રવાનુપ્રેક્ષા એટલે કર્મના આસ્રવનો વિચાર. (૮) સંવરાનુપ્રેક્ષા એટલે કર્મપ્રવાહને રોકવાનો વિચાર. (૯) નિર્જરાનુપ્રેક્ષા એટલે ઉપચિત થએલાં કર્મમાંથી મુક્તિ મેળવવાના ઉપાયોનો વિચાર. (૧૦) લોકાનુપ્રેક્ષા એટલે વિશ્વ અને તેમાં રહેલા પદાર્થોના સાચા સ્વરૂપનો વિચાર. (૧૧) બોધિદુર્લાભાનુપ્રેક્ષા એટલે જગતમાં મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવવું અત્યંત મુશ્કેલ છે એવો વિચાર. (૧૨) ધર્માનુપ્રેક્ષા એટલે સાચા ધર્મ અને તેના મહત્ત્વના સિદ્ધાંતોનો વિચાર.

પરિસહજય એટલે બાવીસ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ પર વિજ્ય મેળવવો. તેમને આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય. (૧) ક્ષુધાપરિસહજય એટલે ભૂખનાં દુઃખ ઉપર વિજ્ય. (૨) પિપાસાપરિસહજય એટલે તરસના દુઃખ ઉપર વિજ્ય. (૩) શીતપરિસહજય—ઠંડીની અસરથી થતાં દુઃખ પર વિજ્ય. (૪) ઊષ્માપરિસહજય એટલે ગરમીને લીધે થતાં દુઃખો પર વિજ્ય. (૫) દંશમશકપરિસહજય એટલે મચ્છર, માંકડ વગેરે કરડવાથી થતાં દુઃખ (ધ્યાનમાં ભંગ પડવો વગેરે) પર વિજ્ય. (૬) નાગનપરિસહજય એટલે નગ્નતાને કારણે ઉત્પન્ન થતી શરમની લાગણી ઉપર વિજ્ય. (૭) અરતિપરિસહજય એટલે અરુચિ કે અસંતોષની લાગણી પર

વિનય (૮) સ્ત્રીપરિસહજય એટલે સ્ત્રી કે તેના હાવભાવ વગેરેનાં દર્શનથી ઉપજતી ચિત્તાની વિક્ષુબ્ધિ ઉપર વિનય (૯) ચર્યાપરિસહજય પગે ચાલવાથી ઉપજતાં થાક, દુઃખ વગેરે પર વિનય (૧૦) નિષદ્ધાપરિસહજય એટલે ધ્યાન માટે નિશ્ચિત સ્થળ પરથી ખસવાની ઇચ્છા પર કે તેને કારણે થતી અગવડથી ઉપજતાં દુઃખ ઉપર વિનય (૧૧) શય્યાપરિસહજય એટલે ખુલ્લી જમીન પર સુવાથી થતી કષ્ટની લાગણી પર વિનય (૧૨) આક્રોશપરિસહજય એટલે બીજાનાં વર્તનથી ઉપજતી ક્રોધ વગેરેની લાગણી પર જ્ય (૧૩) બાઘાપરિસહજય એટલે બીજાથી થતી અવગણનાને પરિણામે ઉપજતી મુશ્કેલી પર જ્ય (૧૪) યાત્રા પરિસહજય કોઈપણ વસ્તુની અનિવાર્ય જરૂર હોય ત્યારે બીજા પાસે માંગવાની ઇચ્છા પર જ્ય (૧૫) અભાગપરિસહજય એટલે કે ભિક્ષા માંગતાં તે ન મળે તો થતા અસંતોષ પર જ્ય (૧૬) રોગપરિસહજય - રોગથી થતાં કષ્ટ ઉપર વિનય (૧૭) તૃણપરિસહજય એટલે કાંટા કે ઘાસ ખુંચવાથી થતાં કષ્ટ ઉપર જ્ય (૧૮) મલપરિસહજય એટલે પોતાના દેહની અસ્વચ્છતા જોઈને થતા તિરસ્કાર કે અસંતોષના ભાવ પર વિનય (૧૯) સત્કારપરિસહજય એટલે પ્રશંસા કે સન્માન મેળવવાની લાગણી પર વિનય (૨૦) પ્રજ્ઞાપરિસહજય - જ્ઞાનથી થતા અભિમાન પર જ્ય (૨૧) અજ્ઞાનપરિસહજય એટલે પોતાના જ અજ્ઞાનથી અનુભવાતી નિરાશા અને શરમની લાગણી પર વિનય (૨૨) અદર્શનપરિસહજય એટલે તપશ્રય્યા કરીને શુદ્ધ જીવન ગાળ્યા પછી પોતાનો આદર્શ સિદ્ધ ન થાય તેનાથી થતી નિષ્ફળતાની લાગણી પર જ્ય. આમ બાવીસ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ પર વિનય મેળવવામાં આવે તો સમત્વ મળે અને દૈનિક જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાંથી ઉદ્ભવતાં શોક અને દુઃખની અસરમાંથી મુક્ત રહી શકાય.

ભાવસંવરનો સાતમો ઉપાય છે સમ્યક્ ચારિત્ર. ચારિત્રના પાંચ પ્રકાર છે : (૧) સામાયિક પાંચ વ્રતોનાં પાલન અને જીવમાં લીન થવાથી પ્રાપ્ત થતું સમત્વ (૨) હેદોપસ્થાપન બેદરકારી કે અસાવધાનીથી થએલા દોષ માટે પશ્ચાત્તાપ કરી ચારિત્રનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ પ્રાણીઓની અહિંસામાંથી પ્રાપ્ત થતી વિશુદ્ધિ (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય લોભ સિવાયના બધા કષાયોથી રહિત ચારિત્ર (૫) યથારૂયાત બધા કષાયોનું શમન થવાથી કષાયરહિત આચરણ. જે પ્રાણીઓ વિકાસના ૧૧ થી ૧૪મા ક્રમ સુધી પહોંચ્યા હોય તેઓ આ પ્રકારનું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપર જે કાંઈ કહેવાયું તે પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે જુદી જુદી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ સંવરની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ અને

કષાયોથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ બંનેનો અંત આવવાથી ભાવસંવર પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિઓ પરનો અંકુશ અને કષાયો પર વિજ્ય મેળવવાથી કર્મદ્રવ્યનો પ્રવાહ અટકે છે એટલે કે દ્રવ્યસંવર પ્રાપ્ત થાય છે.

બધા અનિષ્ટનું મૂળ મિથ્યા દર્શન અને કષાયોનો ઉદય છે. એને કારણે અનંત સંસારચક્ર અને સંયમનો અભાવ પ્રવર્તે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉચ્ચ કક્ષાઓનો તેઓ અવરોધ કરે છે. દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓના નિગ્રહથી સંવર પ્રાપ્ત થાય છે. ફરવા, ખાવા, બેસવા, સુવા જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ નિયમન હોવું જોઈએ જેથી સૂક્ષ્મ જીવોને હાનિ થાય નહીં. દશ ગુણોનું નિયમિત અને સૂક્ષ્મ પાલન વિચાર અને આચારની શુદ્ધિ માટેની આંતરિક સભાનતા જાગૃત કરે છે. ઉપર જણાવેલી વિવિધ પ્રકારની અનુપ્રેક્ષાઓ માનસિક અને આત્મિક ગુણોની પરાકાષ્ટા કેળવાય તે માટે મદદરૂપ થાય છે. તેઓ જીવના અને ભૌતિક જગતની ક્ષણભંગુરતાના સાચા જ્ઞાન માટેનાં વિશાળ ક્ષેત્રો ખુલ્લાં કરે છે. ભ્રમ દૂર કરી, અંગત તેમજ ભૌતિક દરેક પ્રકારની આસક્તિઓ- માંથી આપણને તેઓ મુક્ત કરે છે. સાંસારિક જીવનની આપત્તિઓનો વિચાર કરવાથી આપણે સત્યને અસત્યથી જુદું તારવી શકીએ છીએ. આ ક્ષણિક જગતમાં દશ ધર્મો જ આપણા સાચા માર્ગદર્શકો, અને પથપ્રવર્તકો છે. જીવ દેહથી ભિન્ન છે એવો વિચાર કરવાથી આપણને ખાત્રી થાય છે કે દેહ માત્ર અશુદ્ધિ-ઓનો સંગ્રહ છે. ધર્મનું સતત અનુષ્ઠાન અને ધર્મમાં ઉપદેશાએલા નિયમોનું પાલન, નવાં કર્મોની આડે આવે છે. આપણી શ્રદ્ધા અડગ રહે તે માટે પરિસહો સહેવા જ જોઈએ. વિવિધ પ્રકારના પરિસહોને જેઓ સમત્વપૂર્વક જીતી લે છે તેઓ સત્ય અને અહિંસામાંથી ડગશે નહીં. નવાં કર્મોના આસ્રવ રોકવા માટે આંતર અને બાહ્ય તપનું પાલન અત્યંત જરૂરી છે. પશ્ચાત્તાપ, ચિંતન, સાધુઓ અને ચતુર્વિધ સંઘના સભ્યોની સેવા તેમ જ ધર્મગૃથોનું અધ્યયન અને સંન્યાસ- આ બધાં દ્વારા અંતરની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નિર્જરા

નવાં કર્મોનો આસ્રવ જ્યારે બંધ થાય છે ત્યારે એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઊભો થાય છે: જે કર્મો જીવમાં પ્રવેશી ચુક્યાં છે તે કર્મોનું શું? જે પ્રક્રિયાથી આ કર્મોના ક્ષય કરવામાં આવે છે તેને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. એક રીતે જોઈએ તો નિર્જરા એટલે કર્મોના ક્ષય. કર્મનાં ફળરૂપે સુખદુઃખ ભોગવી

જૈ.—૮

લીધા પછી ભાવનિર્જરાનો ઉદ્ભવ થાય છે. તપશ્ચર્યાને કારણે પણ તે ઉદ્ભવી શકે. કર્મદ્રવ્યના પોતાના નાશને દ્રવ્યનિર્જરા કહેવામાં આવે છે.

કર્મફળ સકામ અથવા અકામ હોઈ શકે. ચાર પ્રકારની ગતિના જીવોનાં કર્મોનો, તેના પરિચાકરૂપ સુખદુઃખનો, સમયમર્યાદા પ્રમાણે ઉપભોગ થઈ ગયા પછી, ક્ષય થઈ જાય છે. પોતાના પ્રયાસથી કર્મ સાથેનો સંબંધ તોડી કર્મ પર વિવ્યય મેળવવો તે બીજા પ્રકારની નિર્જરા છે.

ઉમાસ્વામીએ કહ્યું છે કે કર્મ સાથેનો સંબંધ તપશ્ચર્યા કે ઉગ્ર વ્રતો દ્વારા પણ તૂટી શકે. કેટલાંક સૂત્રોમાં તેમણે સંવર અને નિર્જરાનો ભેગો વિચાર પણ કર્યો છે, કારણ કે તે બંનેને એક જ પ્રકારનાં તપ, વિજ્ય, નિયમન, અને ધાર્મિક વિધિઓ અનુકૂળ થઈ પડે છે. સાધુઓ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પામેલા મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારનાં તપ અને ધાર્મિક વિધિઓ આચરે છે, અને તેને પરિણામે ફળનો ઉપભોગ થતાં પહેલાં જ કર્મ અદૃશ્ય થાય છે. ફળનો ઉપભોગ થયા સિવાય પણ નિર્જરાનો ઉદ્ભવ થતો હોવાથી નિર્જરાને અવિપાકનિર્જરા કહેવામાં આવે છે. બીજા દષ્ટિબિદુથી જોતાં, આયાસ અને તપશ્ચર્યાથી કર્મનો ક્ષય કરવામાં આવે ત્યારે નિર્જરાને સકામનિર્જરા કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક કર્મોના ઉપભોગનો સમય નિશ્ચિત હોય છે. એ સમય પૂરો થયા પછી, કર્મના સુખદુઃખ ભોગવાઈ ગયાં પછી કર્મોનો તેમની જાતે જ ક્ષય થાય છે. આને સવિપાકનિર્જરા કહે છે.

ઉપભોગ કે ક્ષય દ્વારા કર્મફળનો સંયોગ તૂટી ગયા પછી જીવ પોતાની શુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. કુન્દકુન્દાચાર્યે પંચાસ્તિકાયાના શ્લોક ૧૪૪ થી ૧૪૬માં આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. તેમના મત પ્રમાણે જે વ્યક્તિએ ઘણી તપશ્ચર્યા કરી હોય છે અને પોતાનાં કર્મોની શુદ્ધિ માટે ઘણા નિયમોનું પાલન કર્યું હોય છે તે પોતાનાં ઘણાં કર્મોને દૂર કરી શકશે. તપશ્ચર્યા આંતર પણ હોઈ શકે અને બાહ્ય પણ હોઈ શકે. જે વ્યક્તિ જીવનાં સાચાં સ્વરૂપને અને સાંસારિક વસ્તુઓ પ્રત્યેની નિરર્થકતાને સમજે છે તેને સમ્યક્જ્ઞાન મળે છે. પોતાના વિચાર અને આચારની શુદ્ધિ દ્વારા તે કર્મોનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. સંપૂર્ણ એકાગ્રતાથી જે જીવનું ચિંતન કરે છે, તે જ પોતાનાં કર્મોને દૂર કરી શકે છે.

કર્મેને દૂર કરવામાં સમ્યક્ દર્શનનાં મહત્ત્વ પર કુંદકુંદે ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. સમ્યક્ દર્શન સાંસારિક વસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન કરાવે છે અને કષાયોની પ્રવૃત્તિને અંકુશમાં રાખે છે; નવી આસક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી તે ગુંથવણો ઊભી કરતું નથી. આવું દર્શન ધરાવતા માણસની વિચારપ્રવૃત્તિઓ શુદ્ધ હોય છે અને તે કર્મનું નવું બંધન રચવાની વૃત્તિ ધરાવતો હોતો નથી સમ્યક્ દર્શનમાં જીવ વિષેની સાચી દષ્ટિ આવી જાય છે. કર્મના વિનાશક અને હાનિકારક સ્વરૂપને તે સારી પેઠે જાણતો હોય છે તેથી સમ્યક્ દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વનાં આંદોલનો દ્વારા કર્મેનો પ્રતીકાર થાય છે. માઠાં કે સારાં કર્મબંધનોને કારણે સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એવું તે જાણતો હોય છે. તે હંમેશાં જાગૃત રહે છે અને જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપ વિષે સભાન રહે છે. જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ જ્ઞાનમય છે અને સાચો માર્ગ તે મુક્તિમાર્ગ હોય છે એવું તત્ત્વદર્શન તેણે કર્યું હોય છે. સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ જેને નથી થઈ તે વ્યક્તિ અજ્ઞાન, વિકૃત મનવાળી અને જીવના સાચા સ્વરૂપ વિષે નિર્ણય કરવા અસમર્થ રહેવાની અને તેથી જ તે સાંસારિક વિષયોને લગતી વિચારપ્રવૃત્તિઓમાં જ મગ્ન રહેવાની. સમ્યક્ દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું છે તે વ્યક્તિ પોતાના સમ્યક્ દર્શનથી સંતુષ્ટ રહે છે અને તેને કારણે તેને શાંતિ અને સુખ મળે છે. માત્ર મિથ્યાવાદી અને અજ્ઞાની મનુષ્ય જ ઈન્દ્રિયનૃપિતમાં રાચે છે અને પરિણામે તેના કષાયો તૃપ્ત થાય તેવા ભૌતિક પરિગ્રહોનો સંગ્રહ કરે છે. સમ્યક્ દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે મનુષ્ય સાત પ્રકારના ભયથી મુક્ત હોય છે : જીવનનો ભય, પુનર્જન્મનો ભય, અસહાયતાનો ભય, પરિગ્રહો ગુમાવવાનો ભય, દુઃખનો ભય, અકસ્માતનો ભય, મૃત્યુનો ભય. સમ્યક્ દર્શન ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાની માન્યતામાં દઢ અને વિચારમાં અડગ હોય છે

સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને અનાસક્તિથી જ બળ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કારણે પૂર્વાવસ્થામાં જ કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે. જીવમાં લીન થવાના પ્રયાસને પરિણામે ભાવનિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાવનિર્જરાને કારણે દ્રવ્યનિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે.

મોક્ષ

સાતમું તત્ત્વ તે મોક્ષતત્ત્વ છે. બંધનનું કારણ ન હોવાથી તેમ જ જીવથી કર્મ દૂર થયાં હોવાથી, કર્મેનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય છે, અને જીવ મુક્ત થાય છે. કર્મના સિદ્ધાંતના નિરૂપણ વખતે આપણે જ્યુ છે કે કર્મો આઠ પ્રકારનાં

હોય છે: ચાર ઘાતિકર્મ અને ચાર અઘાતિકર્મ, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. આ ચાર ઘાતિકર્મેનો ક્ષય થવાથી જીવને ભાવમોક્ષ મળે છે. જીવ જ્યારે અયોગી નામના છેલ્લા વિકાસક્રમમાં હોય છે ત્યારે ચાર પ્રકારનાં અઘાતિકર્મેનો ક્ષય થાય છે. સર્વ કર્મેનો સમગ્રપણે ક્ષય થતાં સંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે.

જૈન ચિંતકોના મત પ્રમાણે આખી સૃષ્ટિ જીવ અને અજીવની બનેલી છે. જીવ શુદ્ધ, અનંત જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ અને આનંદમય છે પણ અનાદિકાળથી તે કર્મ સાથે સંયુક્ત છે. જીવને કર્મ, જે એક ભારીક, સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય છે, તેનું બંધન દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિથી થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ અને કથાયોને કારણે જીવ જુદાં જુદાં પ્રકારનાં કર્મો સાથે બંધાય છે, તેને વિવિધ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જન્મમરણના અનેક ચક્રોની વેદના તે સહ છે. જીવ પોતાના ભવિષ્યને ઘડનારો છે. કર્મસંયોગનાં કારણો, અને મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિરુપણ વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટતાથી કરવામાં આવ્યું છે.

કર્મથી જીવની સંપૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ. મોક્ષ પ્રત્યેક જીવનું ધ્યેય હોવાથી એ વિષયનું બીજા પ્રકરણમાં સ્વતંત્ર નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૦

નવ પદાર્થો

જૈન તત્ત્વવિદ્યાનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે જીવ અને અજીવ એટલે કે ચેતન અને અચેતન એવાં બે દ્રવ્યોનું બનેલું વિશ્વ સત્ય છે. ભારપૂર્વક આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. 'અજીવ' એક વ્યાપક સંજ્ઞા છે અને પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, અને કાળ એ તેના પેટા વિભાગો છે. જીવ અને અજીવ સાત તત્ત્વોનાં મૂળમાં છે. સાત તત્ત્વોની સંપૂર્ણ સમજ, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શન માટે અત્યંત જરૂરી છે. અનાદિકાળથી જીવ કર્મ સાથે સંયુક્ત થએલો હોવાથી જીવનું સાચું જ્ઞાન, મુક્તિની પ્રક્રિયા અને જૈનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે તે અંતિમ ધ્યેયનું સ્વરૂપ, એ બધાનું જ્ઞાન, મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી શકાય એવા જીવન માટે અનિવાર્ય છે. ઘણા જીવો એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ભટક્યાં કરે છે. કારણ કે તેઓ જીવ અને અજીવને ભૂલથી એક માની લે છે. આને કારણે આજુબાજુની વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ સાથે અનેક ભ્રમભરેલી આસક્તિ થાય છે.

મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉદ્ભૂત બનેલો મનુષ્ય બધા ભૌતિક પદાર્થો પોતાના હોવાનો દાવો કરે છે અને જીવના સાચા સ્વરૂપને ભુલી જાય છે. જીવના વિશુદ્ધ ગુણો અસ્પષ્ટ બની જાય છે. જીવમાં કર્મદ્રવ્યના આસ્રવ તેમજ તેના બંધ વિષેની ચર્ચા જૈન દર્શનનાં સાત તત્ત્વોમાં થઈ ગઈ છે. આ સાત તત્ત્વોમાં જો પાપ અને પુણ્ય ઉમેરવામાં આવે તો નવ પદાર્થો થાય છે.

કુન્દકુન્દે કહ્યું છે કે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા બંધ અને મોક્ષ-એમ નવ પદાર્થો છે. પદાર્થ માટે યોગ્ય પર્યાય શોધવો મુશ્કેલ છે પણ શ્રીમતી સ્ટીવન્સન નવ પદાર્થોને મૂળ સત્યના નવ વર્ગો એવું નામ આપે છે.

સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતાં શુભ અને અશુભ વિચારો કર્મના ઉત્પાદક છે એવો ઉલ્લેખ થઈ ગયો. પુણ્ય અને પાપ બંને એવા પ્રકારનાં કર્મો છે, જે અનુક્રમે શુભ અને અશુભ વિચારોથી ઉત્પન્ન થાય છે. શુભ વિચારો અથવા

તો શુભ મનોવૃત્તિની પ્રવૃત્તિથી પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિવિધ પ્રકારના ભ્રમ, ક્રોધ અને ધિક્કારમાંથી પાપ ઉદ્ભવે છે. તેઓ શુભ અને અશુભ કર્મોને જન્મ આપે છે. પુણ્ય મનના શુભ વિચારોનું પરિણામ છે જ્યારે પાપ અશુભ વિચારોનું પરિણામ છે. બંને પ્રકારના વિચારો, સ્વભાવે પુદ્ગલ હોવાથી, કર્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ કર્મનાં ફળોને પ્રવાહ જીવમાં વહી અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા સુખ કે દુઃખ રૂપે અનુભવાય છે. જીવને આકાર નથી પરંતુ કર્મની સ્તિગ્ધતા કે શુષ્કતાને કારણે જીવને બાંધતાં કર્મદ્રવ્યમાં પાપ અને પુણ્ય સમાઈ જાય છે. આ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મોની બંધ શરૂ થાય છે.

દરેક પ્રકારનું કર્મ બે જાતનું છે : ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મ. પાપ અને પુણ્યકર્મના પણ બે પ્રકારો છે.

વિચારપ્રવૃત્તિઓ જ્યારે પ્રેમ, કરુણા અને શુદ્ધિથી ભરેલાં હોય છે, ત્યારે પુણ્યકર્મો આરૂપ શરૂ થાય છે. અહંત, સિદ્ધ, અને સંતો પ્રત્યે જેઓ આદર-ભાવ અને ભક્તિભાવ ધરાવે છે તેમજ જેઓ આચાર્યને માન આપે છે તેમને યોગ્ય પ્રકારનો સ્નેહ થશે. તરસ્યાં, ભૂખ્યાં, સંતપ્ત, અને દુઃખીને માટે જે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે, તેને દયાળુ કહેવો જોઈએ. આ પ્રકારની વિચારપ્રવૃત્તિઓ પુણ્યમાં પરિણમે છે.

ક્રોધ, માન, મોહ અને લોભને કારણે મન અસ્વસ્થ થાય છે અને અશુભ કર્મોનાં કારણો ઉત્પન્ન થાય છે. કપટભરી મુખમુદ્રા ધરાવતા, વિષયાસક્ત અને પરનિદા કરનારાં મનુષ્યો પાપ કરે છે. વિષયાસક્તિ, દુઃખી અને ક્રુદ્ધ મનોવૃત્તિ તેમજ દુષ્ટ વલણને કારણે છ પ્રકારની લેશ્યાઓ રચાય છે.

પુણ્ય અને પાપના સિદ્ધાંતો માન્ય રાખતા બીજા ધર્મોની જેમ, જન-ધર્મના નીતિનિયમો એવું વિધાન કરે છે કે પોતાના કે બીજાના કલ્યાણને અનુ-રૂપ વિચાર અને આચાર પુણ્યકારક હોય છે જ્યારે નીતિના નિયમોનું જે ઉલ્લંઘન કરે છે તેમના વિચાર અને આચાર પાપમાં પરિણમે છે.

પુણ્યની વ્યાખ્યા એવી આપવામાં આવી છે કે તે જીવને શુદ્ધ કરે છે અથવા જીવની શુદ્ધિ પ્રત્યે ઉન્મુખ છે. સ્વભાવે તે કર્મ (પુદ્ગલ) છે. ભૌતિક જગતમાં સુખ અને આર્નાદમાં પરિણમવાને કારણે, આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવા માટેનું તે એક અનુકૂળ સાધન છે. નીતિપરાયાણ વિચારો અને આચરણ સમ્યક્

દર્શન, આત્મનિગ્રહ અને આંતરશક્તિને સહાયક થાય છે. સંપત્તિ, સત્તા અને તંદુરસ્તી જેવી સાંસારિક પ્રાપ્તિઓ પુણ્યનાં ફળરૂપ હોય છે. પુણ્ય જ મનને ધર્મને વળગી રહેતાં શીખવે છે.

પાંચ વ્રતોનાં પાલન, તપશ્ચર્યા અને બીજી ધર્મક્રિયાઓથી ભાવપુણ્ય અને દ્રવ્યપુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિવિધ પ્રકારનાં દાન પણ પુણ્યને ઉપકારક હોય છે. ગૃહસ્થનાં દૈનિક કર્તવ્યોમાં દાનને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દાન, ભોજન, ઔષધ, ઉપકરણો અને આશ્રયનું દાન કરવાનો ધર્મગ્રંથનો આદેશ છે. દાન આપતી વખતે દાતાનાં દેહ, મન અને વચન શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. દાન ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિની પાત્રતા પણ તેણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. તેની મનોવૃત્તિ નારાજી, વિષાદ કે સંતાપ રહિત હોવી જોઈએ. મન પ્રસન્ન અને સાંસારિક સુખ માટેનો કોઈ બદલો લેવાની ઈચ્છા વગરનું હોવું જોઈએ. ઉપકરણો એટલે સાધુઓ માટે વસ્ત્રો અને શ્રમણો માટે મધુરપિચ્છના રજોણા. આ ચાર દાન ઉપરાંત વિદ્યાદાન, નિરાધારને આશ્રયનું દાન, વગેરે પણ થઈ શકે. પોતાની સંપત્તિ જિનપ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવવામાં, મંદિરના બાંધકામમાં, યોગ્ય વ્યક્તિને ધર્મગ્રંથોનું વિતરણ અને ધર્મસંસ્થાના સભ્યો તેમજ સામાન્ય જનોને ભિક્ષા આપવામાં ખરચાય તેને વિશિષ્ટ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

મુનિ સુશીલકુમારે નવ પ્રકારનાં પુણ્યો ગણાવ્યાં છે: ખાદ્ય, પેય (તરસ્યાને પાણી), આશ્રય, શય્યા, વસ્ત્ર વગેરેનાં દાન, શુભ વિચાર, મધુર વાણી, બીજને મદદ કરવી અને વંદન. દાન આપવામાં અને બીજને મદદ કરવામાં જૈન દર્શનના અનુયાયીઓ અને જૈન સાધુઓને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ.

પુણ્યનાં ફળ વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે: ઊંચી ગતિઓમાં જન્મ, પ્રતિષ્ઠિત કુળમાં જન્મ, ઈચ્છાઓનો અભાવ, દરેક પ્રકારના દ્રવ્યપરિગ્રહોનો અભાવ, સુંદર અને નિરોગી દેહ, તેમજ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, કોઈ પણ પ્રકારના રોગમાંથી મુક્તિ, અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થઈ શકે એવો જન્મ— આ બધાં પુણ્યનાં ફળ છે.

પોતાના વિચાર, વાણી અને વર્તનને કારણે પોતાને જે દુઃખ સહન કરવું પડે તેને પાપ કહે છે. દરેક સચેતન પ્રાણી પોતાનાં પાપનું ફળ અનુભવે છે. (પાપની) પ્રવૃત્તિઓ તેર પ્રકારની હોય છે. (૧) પોતાના હેતુ માટે (૨) પોતાના અંગત સ્વાર્થ વગર (૩) વધ કરીને (૪) અકસ્માતથી

(૫) દષ્ટિદોષથી (૬) જુદું બોલીને (૭) જે નથી અથાપું તે લઈને (૮) માયાથી (૯) અભિમાનથી (૧૦) પોતાના મિત્રો સાથેનાં દુષ્ટ વર્તનથી (૧૧) છેતરપીંડીથી (૧૨) લોભથી (૧૩) અને ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પાપની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. ઉપર કહેલી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત સંપત્તિનો સંગ્રહ કરવાની અને જાળવી રાખવાની લાલસા, લોભથી જે કાંઈ મેળવ્યું હોય તેનું રક્ષણ કરવામાં મગ્ન રહેવું, બીજા પ્રત્યે શત્રુતા અને ધિક્કારમાં, વિષયાસક્તિ અને જાતીય આનંદ માટેની તૃષ્ણા, તકરાર, ટંટા કે યુદ્ધમાં રત રહેવું, બીજાની નિંદા કરવી કે દૂષણો જોવાં, ઉશ્કેરાઈ જવું અને મિથ્યાવાદ—આ બધું પણ અશુભ કર્મોને આકર્ષે છે. પાંચમાંથી કોઈ પણ વ્રતનો ભંગ, અને કષાયથી પ્રેરાએલું કોઈ પણ વર્તન પાપમાં પરિણમે છે. અશુભ કર્મોની મુદત કષાયોની ગહનતા પર આધાર રાખે છે. પાપ જીવના ગુણોને મલિન કરી નાંખે છે અને બીજા જન્મમાં પણ મન અને શરીરની વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રથમ બાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ છે. તેમજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક જીવન સાથે સંકળાએલી છે. આત્મકલ્યાણ માટે આત્મનિગ્રહ કરતો સાધુ જીવલિસા ન થાય તે માટે કાળજીથી ચાલે છે, વાણીમાં મૃદુતા રાખે છે, ધાર્મિક ક્રિયાઓ કાળજીપૂર્વક કરે છે, અને પવિત્ર જીવન ગાળે છે. તે બધાં અનિષ્ટોથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે, પાપ કરતો નથી અને એવાં કર્મો કરે છે જેનો પાછળથી ક્ષય થાય છે.

પરિગ્રહો અને પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવાથી, નીતિપરાયણ રહેવાથી, સાહ્ય ચારિત્ર્ય અને આચાર રાખ્યાથી, બીજાને દુઃખ આપે એવી લિસા અને લિસક કૃત્યોથી દૂર રહેવાથી પુણ્ય મળે છે. સાધુઓ અને આ બધાં વ્રતોનું પાલન કરતી વ્યક્તિઓ આ વર્ગમાં આવે છે.

દનિક જીવનમાં લોકોને પુણ્ય ગમે છે કારણ કે તેને પરિણામે આનંદ અને સાંસારિક સુખો મળે છે. લોકો પાપને ધિક્કારે છે કારણ કે તે દુઃખનું મૂળ છે. ખરું જોતાં આનંદ અને સાંસારિક સુખો આવકારપાત્ર નથી કારણ કે ઈન્દ્રિય-તૃપ્તિની પ્રત્યેક ક્ષણ સુખોપભોગની તૃષ્ણા વધારે છે. સોનાની બેડીનું બંધન, લોખંડની બેડીનાં બંધન જેટલું જ પ્રતિબંધક છે. તેવી જ રીતે સારાં કે માઠાં કાર્યો, જીવને બંધનમાં નાંખે છે. નિશ્ચયનય પ્રમાણે પાપ અને પુણ્ય જીવને સાંસારચક્રમાં ધકેલે છે—ગતિ કે સુખદુઃખની પરિસ્થિતિ ગમે તે હોય.

સમ્યક્ દર્શન ધરાવતા પુરુષે કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મોનો સંગ્રહ કરતાં અટકવું જોઈએ અને જીવના સાચા ગુણોનું ચિતન કરી મોક્ષમાર્ગ તરફ જ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. આધ્યાત્મિક વિકાસની નીચલી કક્ષાઓમાં મન અને ઈન્દ્રિયો સુખ તરફ આકર્ષણ અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ માટે સત્કર્મો કરવા તરફ પ્રેરણા છતાં તીર્થંકરોની અવિરત ભક્તિ, ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન, આત્મનિરીક્ષણ, દુષ્કૃત્યો માટેનો પશ્ચાત્તાપ વગેરે મનને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તરફ દોરશે. મુમુક્ષુ વ્યક્તિએ જાણવું જોઈએ કે સારાં કે નરસાં—બંને પ્રકારનાં કાર્યો જીવને બંધનમાં નાંખે તેવાં કર્મો ઉત્પન્ન કરશે. તેથી સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાનનો આશરો લઈ, અનાસક્તિ કેળવવી જોઈએ અને કર્મપ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.

નવ તત્ત્વોના સાચા આદેશના સ્પષ્ટ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ એ છે કે તે મોક્ષમાર્ગ માટે વ્યક્તિને તૈયાર કરે છે. જીવના સાચા સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન મેળવવાથી તેમજ પુણ્ય અને પાપ બંને જીવને કેટલાં નુકસાનકારક છે તે જાણવાથી વ્યક્તિ તેમની (પાપ—પુણ્યની) અસરમાંથી મુક્ત થશે અને જીવના ઉચ્ચતર ચિતન તરફ અભિમુખ થશે. કાર્યકારણના આ નિયમમાં દૃઢ આસ્થા રાખવાથી રાગ, દ્વેષ, માયા, માન જેવા કષાયોને શમાવવા માટે વ્યક્તિ સમર્થ બનશે. સમ્યક્ જ્ઞાન આ સમજણ ઉપર આધાર રાખે છે અને સમ્યક્ દર્શન આ સત્યો પ્રત્યેની આસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. મિથ્યા અથવા વિકૃત જ્ઞાન ઉન્માર્ગો દોરવે છે અને મોક્ષમાર્ગથી દૂર ધસડે છે. આ નવ તત્ત્વો વ્યક્તિ પોતે જે કાંઈ છે અને જે થવાની છે તે માટે પોતે જ જવાબદાર છે એવું સ્થાપિત કરે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસ એક સભાન અને વિચારશીલ પ્રક્રિયા છે અને અટળ નિષ્ઠાપૂર્વક તેને માટે પ્રયાસ કરવાનો છે.

નવ પદાર્થો પર વિચાર કરતી કોઈ પણ વ્યક્તિને તેની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. કર્મ પ્રત્યેની આસક્તિ વિશુદ્ધ જીવને સંસારચક્રની યાતનાઓમાં કેવી રીતે ધસડે છે તેમજ મુક્તિમાર્ગને અનુસરવાથી સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન નવાં કર્મોના સંગ્રહને કેવી રીતે રોકે છે તે પણ તે જાણી શકે છે. નવ પદાર્થો જીવનની સમસ્યાઓને ઉકેલે છે અને બતાવે છે કે પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય વ્યક્તિની પોતાની પાસે જ છે.

પ્રકરણ ૧૧

ગુણસ્થાનો

અથવા

જીવની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની ચૌદ કોટિઓ

“ આપણા મહાપ્રયાસનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય, આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિ, વ્યક્તિનાં સત્ત્વની પ્રાપ્તિ છે. કોઈ પણ ભોગે એ પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ થવો જોઈએ, કોઈ પણ ભોગે એ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ અને કોઈ પણ ભોગે એ નિશ્ચિત હોવી જોઈએ”.

—રોબર્ટ બ્રિજીસ

બધાં નીતિશાસ્ત્રો અને દર્શનશાસ્ત્રોનું ધ્યેય, આધ્યાત્મિક પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિમાં વ્યક્તિને સહાયરૂપ થવાનું છે. આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવામાં વ્યક્તિને શું બાધારૂપ નીવડે તે જાણવું મહત્ત્વનું છે. પ્રત્યેક જીવ, શુદ્ધ અને નિર્મળ હોવા છતાં મિથ્યાદર્શન, શિથિલ આત્મનિગ્રહ અને કષાયથી પ્રેરાએલી દેહ, મન અને વચનની પ્રવૃત્તિઓથી, કર્મના આસ્રવને કારણે દૂષિત બને છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થતી કાર્મિકિત, જીવને અશુદ્ધ બનાવે છે અને દરેક પ્રકારે જીવને નિર્બળ બનાવે છે. કર્મની શૃંખલા, પુણ્યને પરિણામે સોનાની હોય કે પાપને પરિણામે લોખંડની હોય, પણ તેને ભાંગી શકાય છે. જીવનાં જૂનાં કર્મોને માત્ર દૂર કરવાથી જ નહીં પણ નવાં કર્મોનો આસ્રવ રૂંધવાથી પણ આમ કરી શકાય છે.

જનધર્મો ઉપદેશોનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અનુશાસન કમિક કેળવણી માંગી લે છે. આ કેળવણી ક્રમે ક્રમે લેવાની હોય છે. તેથી દાર્શનિકોએ મુક્તિના માર્ગનું ચૌદ ક્રમોમાં વિભાજન કર્યું છે. પ્રત્યેક ક્રમ વિકાસની એક વિશિષ્ટ અવસ્થા, સ્થિતિ કે કોટિ સૂચવે છે. આ સ્થિતિ કર્મના પરિત્યાગ, નિષ્ક્રિયતા કે અંશતઃ નિષ્ક્રિયતા કે કર્મના અર્ધપરિત્યાગથી, પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મની પ્રવૃત્તિઓ અંકુશમાં રાખ્યાથી જ ગુણો કે લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ આ ક્રમવિકાસના કારણરૂપ હોઈ શકે. ચૌદ ગુણસ્થાનો ધ્યેય તરફના કમિક વિકાસને અનુરૂપ પ્રાપ્ત થતા ધર્મો અને લક્ષણોનું વર્ગીકરણ કરે છે.

ગુણસ્થાનોનો ક્રમ તર્કયુક્ત છે — કાલક્રમાનુસાર નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ દીઠ એનો ક્રમ બદલાય છે. અત્યંત ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી જીવનું પુનઃ પતન થઈ શકે અને ત્યાં સુધીમાં સાધી શકાયેલો વિકાસ પૂર્ણતઃ કે અંશતઃ નષ્ટ થઈ શકે. એક જ કક્ષામાં સ્થિતિ ઘણી ઓછી ક્ષણો સુધી હોઈ શકે. સવારમાં કોઈ મોટી ઊંચાઈ પર હોઈ શકે, બપોરે ગભડી શકે અને સાંજે ફરી પાછો ચઢી પણ શકે. આ આંતર અને આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા છે અને બાહ્ય દેખાવમાં તે દષ્ટિગોચર થતી નથી. ગુણસ્થાનોના ક્રમની જુદી જુદી શક્યતાઓ જે પ્રક્રિયા દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેના પર આધાર રાખે છે. જે બે માર્ગો દ્વારા કર્મનો ક્ષય થાય તે બે માર્ગો પર પણ આધાર રાખે છે.

કર્મદ્રવ્યનો ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષયોપશમ થવાને કારણે જીવની જે આત્મિક ગતિ થાય છે તેને ગુણસ્થાન કહે છે. અવિદ્યાને કારણે જુદી જુદી કક્ષાની સમજદારી ધરાવતા કેટલાય જીવો હોય છે, તે તો આપણા અનુભવની વાત છે. કેટલાક જીવોને કર્મના બંધનો ખંખેરવાં જોઈએ એ વાતની ખબર હોય છે જ્યારે કેટલાકને તે વાતનું સ્પષ્ટ ભાન હોતું નથી; જીવ પોતે, પોતાની પ્રગતિમાં જે કોઈ અવરોધક બને છે તેનાથી સભાન બને ત્યારે જગૃતિ આવી ગણાય. ત્રણ વસ્તુઓનો ઉપશમ અથવા તેો પરિત્યાગ કરવાનો છે: કર્મનો જથ્થો, તેની ગહનતા, અને તેની સમયમર્યાદા. પૂરતો આધ્યાત્મિક પ્રયાસ થાય ત્યારે જ કર્મના આ લક્ષણોનો ઉપશમ થાયેલો ગણાય.

ગોમ્મતસારના જીવકાણ્ડના નવમા અને દશમા શ્લોકમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ચૌદ ક્રમો બતાવ્યા છે, જે આ પ્રમાણે છે: (૧) મિથ્યાત્વ (૨) સાસાદન (૩) મિશ્ર (૪) અવિરતસમ્યક્ત્વ (૫) દેશવિરત (૬) પ્રમત્તવિરત (૭) અપ્રમત્તવિરત (૮) અપૂર્વકરણ (૯) અનિવૃત્તિકરણ (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલીજિન (૧૪) અયોગ કેવલી આ પ્રમાણેનો ગુણસ્થાનોનો ક્રમ છે. છેલ્લી કોટિ પછી જીવ મુક્ત થાય છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમની પ્રમુખ વિચારપ્રવૃત્તિને આધારે ચૌદ ગુણસ્થાનોનાં નામ અપાયાં છે. આપણે એ જ ક્રમમાં એમને જોઈશું.

૧. મિથ્યાત્વ

ભ્રાંતિકારક અથવા મોહનીય કર્મોને કારણે આ કોટિએ જીવ મિથ્યાદર્શનથી પ્રભાવિત થાયેલો હોય છે. આ કોટિ મિથ્યા દર્શનની હોય છે. આવી વ્યક્તિ

સાચા માર્ગમાં માનતી નથી તેમજ સત્યમાં અને સત્યનાં તેમજ સૌજન્યનાં મૂલ્યોમાં માનતી નથી. વળી તે મિથ્યા દર્શનને વળગી રહે છે. સાચું અથવા સમ્યક્ દર્શન તેને અરુચિકર લાગે છે. આવી વ્યક્તિ સાત તત્ત્વોમાં પણ માનતી નથી. તેથી તેનું દર્શન એકપક્ષી, વિકૃત, શંકાશીલ, મિથ્યા અને વિવેકરહિત હોય છે. આ કક્ષાએ જીવનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી અભિભૂત થયેલું હોય છે.

જૈન ધર્મ તર્ક અને બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. ઉપર કહેલી પાંચ મનની સ્થિતિઓમાં એક યા બીજી માન્યતા રહેલી છે. કેટલાક લોકો મિથ્યા આચારોમાં અને અંધશ્રદ્ધાળુ માન્યતાઓમાં રાચે છે. જીવ જ્યારે આવી મિથ્યા માન્યતાઓમાં પરોવાએલો હોય છે ત્યારે માણસ વિકૃત બને છે. કષાયોના પુનઃ પુનઃ આગમનને કારણે શ્રદ્ધા લુપ્ત થઈ ગઈ હોય છે. સાચી દષ્ટિના આવિર્ભાવ માટે તેનો ઉપશમ જરૂરી છે. સત્યની એને કોઈ કિંમત હોતી નથી. જિનોએ આદેશેલા મહાન સિદ્ધાંતોમાં મિથ્યા દર્શન ધરાવતી વ્યક્તિ માનતી નથી. આ કક્ષાએ દર્શનાવરણીય કર્મોને કારણે આધ્યાત્મિક અંધાપો પ્રવર્તેલો હોય છે. મિથ્યા અથવા વિકૃત દર્શન ધરાવતી વ્યક્તિ અંધજન જેવી છે, કારણ કે બેમાંથી કોઈને સાચું અને ઈષ્ટ શું તેમજ નરસું અને અનિષ્ટ શું તે જોવાની દષ્ટિ હોતી નથી.

૨. સાસાદન (પતન)

પતન એટલે સમ્યક્ દર્શનમાંથી પતન. અનંતાનુબંધી કષાયોને કારણે સમ્યક્ દર્શનનો ક્ષય થયો હોય છે, ત્યારે જીવ સમ્યક્ દર્શનના શિખર પરથી અથવા તે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક કક્ષાએથી પડે છે અને મિથ્યા દર્શનના અરણ્યમાં ભૂલો પડે છે. આને સાસાદન કહેવામાં આવે છે.

આ કક્ષાને સાસાદનસમ્યક્દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, અને તેમાં સમ્યક્ દર્શનની કક્ષાએથી પતન થયેલું હોય છે. ઉપદેશ કે સાચી સમજ મળે તો સમ્યક્ દર્શનની કક્ષાએ પહોંચી શકાય; પણ કષાય અને મિથ્યા વિચારપ્રવૃત્તિઓથી જે માણસ ઘેરાઈ જાય, તો પોતે નિસરણીના જે ઉપલા પગથિયા ઉપર ચઢ્યો હોય છે, ત્યાંથી પડે છે. આ પતન દરમ્યાન જીવને સમ્યક્ કે મિથ્યા, કોઈ પણ પ્રકારનું દર્શન હોતું નથી. આ કક્ષાએ જીવ ઔદયિક ભાવ ધરાવે છે. આ કક્ષા ક્ષણિક છે પરંતુ મોહનીય કર્મોનો ક્ષય થવાથી વિકાસનો પ્રારંભ થવાનો જ હોય છે.

૩. સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ

આ કક્ષાએ મનુષ્ય સમ્યક્ અને મિથ્યા બંને દર્શન ધરાવે છે. અનિર્ણ-
યાત્મક અને ડામાડોળ મનઃસ્થિતિને કારણે આવી સ્થિતિનો ઉદય થાય છે. આ
મનઃસ્થિતિમાં મન સમ્યક્ દર્શન અને મિથ્યા દર્શન વચ્ચે ઝોલાં ખાતું હોય છે,
અને તેને કારણે આ સ્થિતિનો ઉદય થાય છે. આ કક્ષામાં આવેલા મનુષ્ય
સમ્યક્ દર્શનને વળગી રહેતો નથી તેમ મિથ્યાદર્શનને ત્યજી પણ નથી દેતો.
આ સ્થિતિ પણ ક્ષણભંગુર છે. ઉપાધ્યાય પાસેથી મેળવેલાં નવાં જ્ઞાનને કારણે કે
પુણ્યને કારણે સમ્યક્ દર્શનનું પુનરુત્થાન થાય તો વ્યક્તિ વધારે ઉચ્ચ કક્ષાએ
પહોંચી શકે છે અથવા તો મિથ્યાદર્શનની કક્ષાએ પાછી ફરી પણ શકે છે.

આ ત્રણ પ્રાથમિક કક્ષાઓમાં ધાતિકર્મ હજી પ્રવર્તતું હોય છે પણ તેનું
પ્રમાણ જુદું જુદું હોય છે. સમ્યક્ જ્ઞાનનો હજી ક્ષય થયો હોતો નથી પણ તે
મિથ્યા દર્શનથી ઘેરાએલું હોય છે; જન્મ શેરડીનો રસ અને દહીં બે ભેગાં થયાં
હોય, ત્યારે તેમને છુટાં પાડી શકાતાં નથી તેમ મિશ્ર વિચારપ્રવૃત્તિના બે ભાગ
પાડી શકાતા નથી. આ મિશ્ર કક્ષા ડામાડોળ અશુદ્ધ, અને અસ્થિર હોય છે.
પરંતુ તેને કારણે કર્મનો ક્ષય થાય છે. મિશ્ર કક્ષામાં આયુષ્કર્મનું બંધન હોતું
નથી. કારણ કે આયુષ્કર્મ જીવને બાંધતું હોવાથી મૃત્યુ થાય છે અને જીવ
જ્યારે જન્મ્યો હોય છે તે જ સમયે અમુક ગતિમાં પુનર્જન્મ તો બાંધાઈ જ
ગયો હોય છે.

૪. અવિરતસમ્યક્ત્વ

આ કક્ષામાં જીવ સમ્યક્ દર્શન, તેમજ સત્ય અને અસત્યનું જ્ઞાન
ધરાવતો હોય છે. પણ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયને કારણે (અંશતઃ વ્રતપાલન
અટકાવતા કષાયોને લીધે) તે વ્રતનું પાલન કરવા સમર્થ હોતો નથી. આ કક્ષાએ
સમ્યક્ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે : (૧) ઉપશમસમ્યક્ત્વ. ચાર પ્રકારના
કષાયોથી ઉત્પન્ન થએલી ભ્રામક માન્યતાઓ અને મિથ્યા દર્શનને કારણે જીવમાં
તેનો (ઉપશમસમ્યક્ત્વનો) ઉદય થાય છે. આ પહેલાં જીવને સમ્યક્ દર્શન
પ્રાપ્ત થયું હોતું નથી. કર્મને પરિણામે જે સમ્યક્જ્ઞાન ભ્રાંતિમય બની ગયું હતું
તે હવે જાગૃત થાય છે, એવું પણ બને કે જીવને સમ્યક્ દર્શન હોય જ અને
પ્રથમ ત્રણ કક્ષાઓમાં દર્શાવેલાં દર્શન માટે જવાબદાર એવાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી
તે આગળ પ્રગતિ પણ કરે. વળી એવું પણ બને કે એક અંતર્મૂહૂર્ત માટે જીવ

ત્રણ નીચલી કક્ષાઓમાં લપસી પડે. જે પતન ન થાય તો જીવ બીજા પ્રકારના સમ્યક્ દર્શન તરફ પ્રગતિ કરી શકે. (૨) આ સ્થિતિને ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ કહે છે. આ કક્ષાએ સમ્યક્દર્શનની પ્રવૃત્તિ પર ત્રીજાં ગુણસ્થાનની જામ, મિથ્યા દર્શનનું થોડું આવરણ આવી ગયું હોય છે. ચાર કષાયોનો લગભગ ક્ષય થયો હોય છે અને થોડે અંશે તેમનો ઉપશમ પણ થયો હોય છે. (૩) ક્ષયિકસમ્યક્ત્વ—ચાર પ્રકારના કષાયો અને મોહનીય કર્મોનો નાશ થયો હોવાથી સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન છે. જે જીવ આગું સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે તેની પ્રગતિ થાય છે.

આ કક્ષાએ જીવને મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા હોય છે. કર્મથી જીવ સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત હોય છે પણ આત્મનિગ્રહના બધા નિયમોનું પાલન કરી મોક્ષમાર્ગ માટે પ્રયત્ન કરવા તે સમર્થ બનતો નથી. જૈન ધર્મગ્રંથોએ પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતોમાં તે માને છે પણ કેટલીક વખત અજ્ઞાની ગુરુઓના ખોટા આદેશોથી પ્રભાવિત થાય છે. યોગ્ય ગુરુ પાસેથી ધર્મસિદ્ધાંતોનું સંતોષકારક વિવરણ મેળવવાથી તે મિથ્યા દર્શનમાંથી પાછો ફરે છે.

આ કક્ષાએ વ્યક્તિ સમ્યક્ત્વ ધરાવે છે પણ તેને અત્યંત અનુરૂપ હોય એવું વર્તન દાખવી શકતું નથી. ઈન્દ્રિય સંયમ (વિષયાસક્તિ પર અંકુશ) અને પ્રાણસંયમ (જીવોને હિંસા પહોંચાડવામાં સંયમ)ના વ્રતોથી તે પોતાના જાતને બદ્ધ કરતો નથી. તે દયાળુ, શાંત, સાંસારિક જીવનથી ત્રાસેલો અને સત્યશીલ હોય છે. કોઈ એને ઉત્તેજિત ન કરે તો એ કોઈને ઈજા કરતો નથી. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ જેવા પ્રબળ કષાયો પર તે અંકુશ મેળવી શક્યો હોય છે. બહુ ઓછી માયામાં તે આ કષાયોની અસર લેકળ હોય છે પણ સમ્યક્ત્વમાં તે શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય છે.

૫. વૈશવિરત (આંશિક વ્રત)

આગલી કક્ષા કરતાં, આ કક્ષામાં આવેલો મનુષ્ય વધારે પ્રમાણમાં સંયમ કેળવી શક્યો હોય છે. આ અવસ્થાને દેશવિરત કહે છે કારણ કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયોની પ્રવૃત્તિને કારણે પૂર્ણ સંયમનો અહીં અભાવ હોય છે. કષાયોને કારણે, જીવને બંધનમાં નાંખતાં કર્મોનો કેટલેક અંશે વિનાશ અને કેટલેક અંશે ઉપશમ થયો હોય છે. થોડી માત્રામાં જ વ્રતોને રોકે એવાં કષાયોને રચતાં કર્મદ્રવ્યનો અહીં ઉદય થયો હોય છે. આ કક્ષાએ મનુષ્ય ઉચિત આધ્યાત્મિક

વલણ ધરાવે છે અને વધુ વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. સંપૂર્ણ સંયમનો અભાવ હોવાથી, તે સમ્યક્ ચારિત્રના નિયમોનું માત્ર આંશિક રીતે પાલન કરે છે. આ કક્ષામાં આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઉપરાંત ચારિત્ર એટલે કે ધર્મગ્રંથોએ આદેશેલા નિયમોના પાલન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે. અગિયાર પ્રતિમાઓનો સમાવેશ અહીં જ થઈ જાય છે.

પોતે સમ્યક્ દર્શન ધરાવતો હોવાથી મનુષ્ય કષાયો પર અંકુશ રાખે છે અને બીનજરૂરી પાપ કરતો નથી. જંગમ જીવોની તે હિંસા કરતો નથી અને સ્થાવર જીવોની પણ તે વિના કારણે હિંસા કરતો નથી. તે જીનનો પૂર્ણ ભક્ત હોય છે અને વ્રત ધરાવતો (વિરત) પણ હોય છે અને વ્રત ન ધરાવતો (અવિરત) પણ હોય છે. એ જે જંગમ જીવોની હિંસા કરે, તે જીનશાસનમાં તેને શ્રદ્ધા નથી એવું ગણાય.

૬. પ્રમત્તવિરત

આ કક્ષાએ મનુષ્ય સમ્યક્ દર્શન ધરાવે છે અને ચારિત્રના બધા નિયમો પાળવા તે પ્રયત્નશીલ રહે છે; જે કે તેની વિચારપ્રવૃત્તિ લગભગ બધા કર્મદ્રવ્યનો ક્ષય અને ઉપશમ કરી ચુકી હોય છે, છતાં ક્ષય થવામાંથી બાકી રહેલાં અલ્પ કર્મદ્રવ્ય તેમજ ગૌણ કષાયોની (નોકષાયોની) પ્રવૃત્તિને કારણે વ્રતનું સંપૂર્ણ પાલન કરવામાંથી એ અટકી જાય છે. સંજવલનકષાય એટલે એવા કષાયો જે પૂર્ણત્વ મેળવવામાંથી પૂર્ણ સમ્યક્ ચારિત્રને અવરોધે છે. આ કષાયો તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આવા જ અવરોધક નોકષાય પણ છે. નોકષાય નવ છે : હાસ્ય, રતિ, ઝરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ. આવા કષાયોનો સંપૂર્ણ ક્ષય બાકી હોવાથી વ્રતપાલનમાં બેદરકારી અથવા અપૂર્ણતા રહે છે. તેથી આ વ્રતને 'વ્રત (વિરત)માં પ્રમાદ (બેદરકારી)' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વ્રતપાલન માટેનો સંયમ જાળવવા વ્યક્તિ પ્રયત્નશીલ હોય છે પણ સાંસારિક વિષયોની આસક્તિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ ન થયો હોવાથી તૃષ્ણા અને આવેગોને કારણે વિઘ્નો નડ્યાં કરતાં હોય છે. વાસ્તવિક રીતે આ સાધુની અવસ્થા છે.

સૌથી નીચી કક્ષામાં સાધુ જે અટ્ટઠાવીસ મૂળ ગુણો ધરાવતો હોય છે તે બધા ગુણો આ કક્ષાનો સાધુ ધરાવે છે. અધ્યાપન, ધર્મગ્રંથોનો ઉપદેશ, પુસ્તકોનું વાંચન અને લેખન જેવાં પોતાનાં કર્તવ્યો તે કરતો હોય છે અને શિષ્યોના આચાર અને શિસ્તનું પણ તે ધ્યાન રાખતો હોય છે. સ્ત્રી, ભોજન, રાજનીતિ,

રાજ, કષાયોના નિગ્રહ, નિદ્રા અને આસકિતની વાતોને કારણે એટલે કે સ્નેહ અને મોહને કારણે પ્રમાદ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. આ કક્ષાના મુનિનું ચારિત્ર, તે અપ્રમત હોવાને કારણે નોંધપાત્ર હોય છે.

૭. અપ્રમત્તવિરત

આધ્યાત્મિક વિકાસની આ કક્ષાએ પહોંચેલા જીવ છટ્ઠી કક્ષાની અપૂર્ણતાઓથી મુક્ત હોય છે. તે આધ્યાત્મિક ધ્યાનમાં મગ્ન હોય છે. સમ્યક્ ચારિત્રનો અવરોધ કરતાં કર્મો અને સંજવલન કષાયોનો ઉપશમ થાય છે ત્યારે અપ્રમાદનો ઉદય થાય છે અને જીવ અપ્રમત્તસંયત કક્ષાએ પહોંચે છે. તે ધ્યાનમાં મગ્ન રહે છે પણ તે વધુ ઊંચે આવી શકતો નથી કારણ કે તેનાં કર્મ વગેરેનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો હોતો નથી. સાતમા ગુણસ્થાન પર અટકી જવાની કક્ષા એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી ચાલી શકે અને છટ્ઠા ગુણસ્થાન પર પતન પણ થાય. ઉપર ચઢવાની બીજી શ્રેણીમાં જીવની વિચારપ્રવૃત્તિની શુદ્ધિ પ્રત્યેક ક્ષણે વધે છે અને તે ઉપલી કક્ષાની શુદ્ધિ સુધી આગળ વધી શકે.

આધ્યાત્મિક વિકાસની આ એક મહત્વની અવસ્થા છે. અહીંથી આગળ જતાં વિકાસના બે માર્ગો હોય છે. એક માર્ગમાં કર્મો અને કષાયોનો માત્ર ઉપશમ થયો હોય છે (उपशमश्रेणि) જ્યારે બીજા માર્ગ ક્ષયકશ્રેણિનો છે જેમાં કર્મોનો નાશ થયો હોય છે. બધા આસકિતઓના વિરામને કારણે તેમજ દેહ પર સંપૂર્ણ અંકુશ હોવાને કારણે જીવ બળ પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્ણ આત્મનિગ્રહ પ્રાપ્ત થયો હોવાથી, વ્રતોનાં પાલનમાં જરા પણ બેદરકારી હોતી નથી તેમ કોઈ જાતનો અતિચાર પણ થતો હોતો નથી.

૮. અપૂર્વકરણ

આ કક્ષાને અપૂર્વકરણ કહે છે કારણ કે જીવના આધ્યાત્મિક વિકાસને કારણે પહેલાં ન પ્રાપ્ત થઈ હોય એવી વિચારપ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિકાસની કક્ષાએ પહોંચેલા બધા જ જીવો વિચારની શુદ્ધિમાં એક સરખા હોતા નથી કારણ કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સમયે આ કક્ષાએ પહોંચ્યા હોય છે. નવી વિચારપ્રવૃત્તિઓ ચારિત્રમોહનીય કર્મોના ક્ષય કે ઉપશમ સાથે જ સંકળાએલી હોય છે. આ જીવો નિદ્રા અને પ્રચલનાં કર્મદ્રવ્યોથી મુક્ત હોય છે, અને તેથી ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો ઉપશમ કરવા માટે સમર્થ હોય છે.

આયુષ્કર્મ હજી પ્રવર્તતું હોય છે. ક્વચિત્ ઉદય પામતા કષાયની પ્રવૃત્તિને શમાવવામાં કે તેમનો ક્ષય કરવામાં જીવને આનંદ આવતો હોય છે. આ શુદ્ધ ધ્યાનની કક્ષા છે. તેને શુક્લ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં જીવ અપૂર્વ માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરે છે અને કર્મોના નાશમાં પણ આ જ બળ તેને મદદરૂપ થઈ પડે છે, આ બળ જીવે પહેલાં કદી પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી હોતું. ઉપશમશ્રોણિ અથવા ક્ષપકશ્રોણિના જીવોને આ બળ પ્રાપ્ય હોય છે. આ અવસ્થામાં ચારિત્ર પૂર્ણ હોય છે. જીવ પોતાની જાતને પવિત્ર ધ્યાનમાં મગ્ન રાખી શકે છે.

૯. અનિવૃત્તિકરણ

આ કક્ષાએ જીવ વધારે વિકસિત વિચારપ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યેક વખતે માત્ર એક જ વિચારપ્રવૃત્તિ કામ કરે છે. એકાગ્રતા શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોવાથી વિચારો પાવકજવાળાની જેમ કામ કરતા હોય છે, અને કર્મરૂપી વનનો નાશ કરતા હોય છે. વિચારપ્રવૃત્તિનો વિકાસ અને એની વિશુદ્ધિ એક જ પ્રકારનાં હોય છે. કષાયોના એકવીસ પેટાવિભાગોનો તેમ જ ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો જીવ ઉપશમ અથવા ક્ષય કરે છે. આને પરિણામે સ્થૂળ ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓ અભિભૂત થાય છે.

આ અવસ્થા જોણે પ્રાપ્ત કરી હોય છે તે વ્યક્તિ પોતે જ કાંઈ જોયું હોય, સાંભળ્યું હોય કે ખાધું હોય તેના ઉપભોગની ઈચ્છા પર વિજ્ય મેળવે છે. જીવનાં સાચાં સ્વરૂપનું તે ધ્યાન ધરે છે.

૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય

પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણીય, ચાર પ્રકારનાં દર્શનાવરણીય, અને પાંચ પ્રકારનાં અન્તરાયકર્મોના થોડા ભ્રમની આ કક્ષા છે. ધ્યાન દ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મ કર્મોનો પણ ઉપશમ કે ક્ષય કરવાનું બળ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિની સૂક્ષ્મ ઈચ્છા હજી ચાલુ હોય છે. જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થઈ હોવા છતાં પણ હજી શરીરને માટે અભાનપણે આસક્તિ રહે છે. લોભ—કષાયની જરા છાંટ અહીં હોય છે. વિચારોની પ્રવૃત્તિ ઉપશમ અથવા ક્ષપકશ્રોણિની હોય છે.

૧૧. ઉપશાંતમોહ

આ કક્ષાએ શુદ્ધ વિચારપ્રવૃત્તિને કારણે મોહ અથવા કષાયોનું શમન થયું હોય છે. શિયાળાની ઋતુમાં તળાવનાં પાણી સ્વચ્છ હોય છે કારણ કે

જૈ.—૯

બધા કાદવ તળિયે જમા થઈ ગયો હોય છે. તેવું જ આ અવસ્થામાં છે. ઊર્ધ્વગમન કરતા જીવે ઉપશમશ્રેણિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે. ક્ષપકશ્રેણિ જોણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે જીવે આ શ્રેણિ પસાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કર્મેણો ઉપશમ થયો હોય પણ ક્ષય ન થયો હોય એવી અવસ્થામાં જીવ હોવાથી કષાયો ફરી જાગૃત થાય એવી નીચી કક્ષામાં જીવ ઉતરી જાય એ ઘણું સંભવિત હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મોહનીય કર્મેણા અંકુશને કારણે પ્રાપ્ત થએલી માનસિક સ્થિતિ બદલાઈ જાય અને ફરી કર્મો કરવા જીવને પ્રવૃત્ત કરે એ સંભવિત હોય છે. આ અવસ્થામાં જીવ છદ્મસ્થ એટલે મોહનીય કર્મ સિવાયનાં બીજાં કર્મેણો અસરથી ઘેરાએલો હોય છે. આસક્તિ પણ અંકુશમાં આવેલી હોય છે. કર્મો અંકુશમાં આવેલાં હોવાથી જીવ આનંદ અનુભવે છે. અને તેથી આ અવસ્થામાં તે વધુમાં વધુ એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. હજી સુધી મોહનીય કર્મેણો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો હોતો નથી તેથી તે પ્રકારનાં કર્મેણો ક્ષય કરવા તે બળ મેળવે છે.

૧૨. ક્ષીણમોહ

આ અવસ્થામાં પરિગ્રહરહિત સંતે (નિર્ગ્રાથે) પોતાનાં બધાં મોહનીય કર્મેણો નાશ કર્યો હોવો જોઈએ. સ્ફટિકમણિના પાત્રમાં રહેલાં પાણીની જેમ તેના વિચારો શુદ્ધ હોય છે. જીવ જ્યારે આ અવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય છે ત્યારે વિચારપ્રવૃત્તિ દેહને શુદ્ધ કરે છે અને તેને અત્યંત સુંદર રૂપમાં (પરમ ઔદરિકરૂપમાં) ફેરવી દે છે તેમ જ બીજાં ધાતિકર્મેણો (જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મેણો) ક્ષય કરે છે. મોહનીય કર્મેણો નાશ થઈ ચુક્યો હોય છે. આ અવસ્થામાં કષાયો નષ્ટ થયા હોય છે. આ અવસ્થા અને આગલી અવસ્થામાં ફેર એ છે કે આગલી અવસ્થામાં જીવ ઉપશમની શ્રેણિમાં હોય છે તો આ અવસ્થામાં ક્ષપકશ્રેણિ પર હોય છે. તે એક અંતર્મુહૂર્ત માટે ત્યાં રહે છે અને પછી ધાતિકર્મેણો વિનાશ થાય તે રીતે આગળ વધે છે.

૧૩. સયોગકેવલી

આગલી દશામાંથી જીવ સર્વજ્ઞની દશામાં આગળ વધે છે પણ હજી તેણે ધાતિકર્મેણો ક્ષય કરવાનો હોય છે તેથી એ કેવલી છે પણ ક્રિયા સાથેનો (સયોગ) છે. દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓ હજી ચાલુ રહે છે. જીવ અહીં અહીંત બને છે; વાદળાંમાંથી મુક્ત બનેલા સૂર્યની જેમ જીવ તેજસ્વી

બને છે અને તેને સુષ્ટિનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે. ઘાતિ કર્મનો નાશ થયો હોવાથી, નવ શુદ્ધ વિચારપ્રવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થવાથી પરમાન્મદશાએ પહોંચ્યો હોય છે. નવ કેવલ લબ્ધિઓ આ પ્રકારની હોય છે: (૧) ક્ષયિક જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો નાશ થવાને કારણે શુદ્ધ અથવા પૂર્ણ જ્ઞાન (૨) ક્ષયિક દર્શન એટલે દર્શનાવરણીય કર્મોનો નાશ થવાને કારણે પૂર્ણ દર્શન (૩) ક્ષયિક દાન એટલે દાનાન્તરાયકર્મનો નાશ થવાને કારણે પૂર્ણ દાન (૪) ક્ષયિક લાભ એટલે લાભાન્તરાય કર્મનો નાશ થવાને કારણે પૂર્ણ લાભ (૫) ક્ષયિક ભોગ એટલે ભોગાન્તરાય કર્મનો નાશને કારણે ઉપભોગ થઈ શકે એવી વસ્તુઓનો પૂર્ણ ભોગ (૬) ક્ષયિક ઉપભોગ એટલે ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો નાશને કારણે ઉપભોગ કરી શકાય એવી વસ્તુઓનો ઉપભોગ (૭) ક્ષયિક વીર્ય એટલે વીર્યાન્તરાય કર્મનો નાશ થવાને કારણે પૂર્ણ બળ (૮) ક્ષયિક સમ્યક્ત્વ એટલે દર્શનમોહના વિનાશને કારણે પૂર્ણ સમ્યક્ત્વ (૯) ક્ષયિક ચારિત્ર એટલે ચારિત્ર્યમોહના નાશને કારણે સંપૂર્ણ ચારિત્ર.

પહેલાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાની આ કોટિમાં દેહ, મન અને ઈન્દ્રિયો સાથેનો સંબંધ ચાલુ છે. બધાં પ્રાણીઓને ધર્મનો ઉપદેશ આપતો અર્હંત પરમેષ્ઠી સયોગ કેવલીનું ઉદાહરણ છે.

૧૪. અયોગકેવલી

દેહ, મન અને વાણીના યોગ—(પ્રવૃત્તિઓ)—ફેંકાઈ ગયા હોવાથી, પવિત્ર દેહના આંદોલનોનો અંત આવે એવી આ મોક્ષની અવસ્થા છે. સર્વોપરી પૂર્ણતાની આ સિદ્ધાવસ્થા છે. આ ક્ષણે સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાને વળગી રહેલા આસ્ત્રવો પૂર્ણ રીતે રોકી લીધા હોય છે અને આંદોલનક્રિયાનો નાશ કર્યો હોય છે. જીવ આઠ પ્રકારનાં કર્મોથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત હોય છે અને શાશ્વત આનંદમય અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્ણ મુક્ત થઈને જિન સૃષ્ટિને શિખરે પહોંચે છે. એના નિવાસને સિદ્ધશિલા કહે છે. મુક્ત જીવો ત્યાં શુદ્ધ અને શાંતિમાં જીવે છે.

સામાન્ય વાચકોને, અજ્ઞાનની અવસ્થામાંથી પૂર્ણત્વની અવસ્થા સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસની તર્કસંગત પદ્ધતિને ફરી એક વાર ટૂંકમાં જોઈ જઈશું તે રસપ્રદ થઈ પડશે. આ વિશાળ વિશ્વમાં અનંત જીવો છે; તેમનામાંના કેટલાક ઈન્દ્રિયગોચર હોતા નથી. અત્યાર પૂરતું તો જીવોના બે ભાગ પડે છે. (૧) ભવ્ય

જીવો, જેમનામાં સુષુપ્ત ગુણોની જગૃતિ છે અને (૨) અભવ્ય જીવો, જેમનામાં આવી જગૃતિ નથી. ગુણસ્થાનોની વ્યવસ્થા કૃત્રિમ નથી પરંતુ વૈજ્ઞાનિક છે. મુક્તિનું મુખ્ય કારણ દેહ, મન, અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓનું દમન અને આંતર તપ છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્કાંતિનો પંથ અજ્ઞાન કે મિથ્યા દર્શનની અવસ્થાથી શરૂ થાય છે. આ પ્રથમ અવસ્થામાં મનુષ્ય વિકૃત અને અંધશ્રદ્ધાળુ માન્યતાઓમાં ફસાએલો રહે છે. જીવ દેહથી ભિન્ન છે એવા સત્યથી તે અજાણ છે અને માને છે કે દેહના આનંદ કે ભૌતિક પરિગ્રહો જીવનના ધ્યેય અને ઉદ્દેશ છે. બીજી અવસ્થા ખરૂં જોતાં વિકાસની અવસ્થા નથી. કર્મને કારણે ઊંચી અવસ્થામાંથી ચ્યુત થએલા જીવોને રોકાઈ જવાની આ જગ્યા છે, અથવા તેો મિથ્યાત્વમાં રહેલા જીવને સમ્યક્ત્વની સ્હેજ, અસ્પષ્ટ ઝાંખી થાય છે. ત્રીજી અવસ્થા સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ વચ્ચેની ડામાડોળ સ્થિતિ છે. મનને સમ્યક્ દર્શનની ઝાંખી થઈ હોય છે પરંતુ લાંબા સમય સુધી તે સમ્યક્ત્વને વળગી રહેતો નથી. તે સમ્યક્ અને મિથ્યા દર્શનો વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે. ચોથી અવસ્થામાં મનુષ્યે સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે. આ નિઃશંક વિકાસની અવસ્થા છે કારણ કે મનુષ્ય સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર વિષે સભાન થતો જાય છે. તેણે સંયમ પ્રાપ્ત કર્યો હોતો નથી કારણ કે કષાયો અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ઉપશમ, વિયોગ કે ક્ષય થયો હોતો નથી. આમ પ્રથમ ચાર કક્ષાઓમાં મનુષ્ય મિથ્યાત્વમાંથી સમ્યક્ત્વ તરફ જઈને વિકાસ સાધે છે પણ તેનામાં સંયમ હોતો નથી.

પાંચમીથી સાતમી કોટિ સુધીની ત્રણ કક્ષાઓ પૂર્ણ સંયમની ઉત્કાંતિ અને વિકાસ માટેની છે. ચોથાં ગુણસ્થાનમાં સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનુષ્ય પોતાના કષાયો પર પ્રભુત્વ મેળવવા પ્રયાસ શરૂ કરે છે, અને અંશતઃ સંયમ મેળવે છે. આ આંશિક સંયમ સાથે તે આગળ વધે છે, અને પૂર્ણ સંયમ મેળવવા તે પ્રયાસ શરૂ કરે છે પણ પ્રમાદને કારણે તેના પ્રયાસો નિષ્ફળ જાય છે. કષાયો અને લાગણીઓથી તે કાંઈક રંજિત થાય છે અને આધ્યાત્મિક સ્થિરતાની દશામાં રહે છે. ૩માં ગુણસ્થાનની સ્થિતિ સંયમ મેળવવાની સફળતાની સૂચક છે. આગલી અવસ્થાઓની આધ્યાત્મિક સ્થિરતા તેની પાસે ટકી શકતી નથી. દેહની અપૂર્ણતાઓ પર વિજ્ય મેળવવાનું આધ્યાત્મિક બળ હવે તે ધરાવતો થાય છે. કર્મોનો વિનાશ કે શમન કરવાની શક્તિ પર આગળનો

વિકાસ આધાર રાખે છે. કર્મના શમનથી પ્રાપ્ત થએલી ઉચ્ચતા, કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થએલી ઉચ્ચતા કરતાં ઉતરતી શ્રોણીની છે.

આઠમી કક્ષા જીવની વધુ શુદ્ધિ માટેના શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રારંભની પરિચાયક છે. કર્મેનો હવે ત્યાગ અને ઉપશમ થઈ ગયો છે અને જીવની શુદ્ધિને કારણે કર્મની ગહનતા અને સમયમર્યાદા ઘટયાં હોય છે. નવાં કર્મેનો આત્મવ મર્યાદિત થયો હોય છે. આમ હોવાથી આ કક્ષામાં જીવ અત્યંત શુદ્ધ હોય છે. એના પછી નવમી કક્ષામાં આવતાં મનુષ્ય સ્થૂળ લાગણીઓ તેમજ ઈચ્છાઓ પર વિન્ય મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. સફળતા મેળવીને તે વધુ ઊંચે ચઢે છે. અહીં તેને લોભ અને શરીરની અસંપ્રજ્ઞાત આસક્તિ છોડવાં પડે છે; આ દશમું ગુણસ્થાન છે. અગિયારમાં ગુણસ્થાનમાં કર્મેનો ઉપશમ કરી તેમના પર મનુષ્ય વિન્ય મેળવે છે. જીવી રીતે દબાવી દીધેલો શત્રુ પાછો ઊભો થાય એવી સંભાવના રહે છે, તેવી રીતે કષાયો અને ભાવોનો ફરી પાછો ઉદય થાય અને દશમાં ગુણસ્થાન પર પાછું વળવું પડે એવી સંભાવના રહે છે. ૧૨ મું ગુણસ્થાન કષાયોના પૂર્ણ વિનાશની કક્ષા છે. જીવ જ્યારે તેરમાં ગુણસ્થાને પહોંચે છે, ત્યારે બધાં ધાતિકર્મેનો નાશ કરી તેણે સર્વજન્તવ પ્રાપ્ત કર્યું હોવું જોઈએ. છેલ્લું અથવા ચૌદમું ગુણસ્થાન, અધાતિકર્મેનો પણ નાશ કરી, જીવ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મળે છે.

ગૃહસ્થ આધ્યાત્મિક પરાક્રમ્ણાએ પહોંચે ત્યારે પાંચમાં ગુણસ્થાને પહોંચેલો હોય છે અને સંસારના આંશિક ત્યાગનું ધ્યાન ધરતો હોય છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર — આ ત્રણ રત્નો એવાં છે જેનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર વ્યક્તિને મોક્ષમાર્ગમાં સહાયક થાય છે. પ્રવાસની આગલી કક્ષાઓમાં નિશ્ચિત મિથ્યા દર્શનમાંથી સમ્યક્ દર્શનમાં પરિવર્તન થયું હતું. પછીનાં ગુણસ્થાનો સમ્યક્ ચારિત્રને માર્ગે પ્રગતિ કરનારાં હોય છે. આઠમાં અને નવમાં ગુણસ્થાનો વધુ ધ્યાન અને પરિણામે જ્ઞાનની પ્રગતિની અવસ્થાઓ છે. પણ સિદ્ધાના આદેશોને અનુસરવા અને નિસરણીના ઊંચિનાં પગથિયાં ચઢવા માટે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે સંપૂર્ણ ચારિત્ર એટલે ઈચ્છારહિત મનઃસ્થિતિની પ્રાપ્તિ— એથી કાંઈ વધારે પણ નહીં અને ઓછું પણ નહીં. તૃણામાંથી નીપજતાં દરેક લક્ષણોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થાય, ત્યારે જ તે મનઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

નીચેનો કોઠો ચૌદ ગુણસ્થાનોનાં મુખ્ય લક્ષણો દર્શાવે છે. શ્રી સી. આર. જૈન પાસેથી તે સાભાર સ્વીકાર્યો છે.

ક્રમ.	ગુણસ્થાનનું નામ	લક્ષણો
૧.	મિથ્યાત્વ	ઘોર અજ્ઞાન
૨.	સાસાદન	લુપ્ત થતું દર્શન એટલે કે ચોથાથી પહેલાં ગુણસ્થાન પર લપસતી વખતે હોય તેવી મનની સ્થિતિ.
૩.	મિશ્ર	મિશ્ર સમ્યક્ દર્શન અને મિથ્યા દર્શન.
૪.	અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ	તપશ્ચર્યા વિનાનું સમ્યક્ દર્શન.
૫.	દેશવિરત	સમ્યક્ ચારિત્રનો પ્રારંભ.
૬.	પ્રમત્ત	આહારક શરીરની રચના અને વ્રતોનું પાલન, પરંતુ પ્રમાદ સહિત. મુનિ તરીકેના જીવનની આ પહેલી અવસ્થા છે.
૭.	અપ્રમત્ત	પ્રમાદનો લોપ અને સ્વાભાવિક આનંદની આંશિક પ્રાપ્તિ.
૮.	અપૂર્વકરણ	મનની શુદ્ધિને કારણે નવી વિચારપ્રવૃત્તિઓ; વિધનકારક તત્ત્વોનું અપસારણ.
૯.	અનિવૃત્તિ	વધુ આગળ વધેલી મનની પ્રવૃત્તિઓ.
૧૦.	સૂક્ષ્મ	થોડા લોભ પર અંકુશ મેળવવો બાકી.
૧૧.	ઉપશાંતમોહ	બાકી રહેલા લોભનો ત્યાગ.
૧૨.	ક્ષીણમોહ	લોભનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, પરિણામે તૃણારહિત સ્થિતિ અને પૂર્ણ સમ્યક્ ચારિત્ર.
૧૩.	સયોગકેવલી	સર્વજ્ઞત્વ, સમ્યક્ જ્ઞાનનું પૂર્ણત્વ. જીવન્મુક્તિની અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર. આ અવસ્થામાં તીર્થંકરોને રહસ્યોદ્ઘાટન થાય.
૧૪.	અયોગકેવલી	ત્રણ 'યોગ'નો અંત. આના પછી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય.

પ્રકરણ ૧૨

રત્નત્રય

મનુષ્યો મિથ્યા દર્શનની અવસ્થામાં જન્મ્યાં હોય છે અને તેમનો જીવન-પ્રવાસ મિથ્યા દર્શનથી જ શરૂ થાય છે. મિથ્યા દર્શન મનુષ્યનો સૌથી મોટો શત્રુ છે. કારણ કે જીવનાં સાચાં સ્વરૂપને સમજવામાં તે મનુષ્યને રોકે છે અને તેને એમ માનવા પ્રેરે છે કે દેહ, અને તેની સાથે સંકળાએલી આ ભૌતિક જગતની વસ્તુઓ સાચી છે, તેમજ સુખસગવડ ભરેલી જિંદગીને માટે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં જ સુખ છે. આજું જીવન સંયમરહિત, નિયમરહિત અને વ્રત-રહિત હોય છે. સંયમી જીવન જીવવાની વૃત્તિ થાય, ત્યારે પણ જીવનને સુમાર્ગે વાળતાં વ્રતોનું જ્ઞાન એની સમજ બહાર હોય છે.

આપણી મુસાફરીના પંથમાં મોટા શત્રુઓ હુમલો કરવા તૈયાર બેઠા હોય છે. કષાયો આપણા સૌથી મોટા શત્રુઓ છે, કારણ કે આપણી આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને હરી લઈને તેઓ આપણને દીન બનાવે છે. દેહ, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓ અનેક બાધાઓથી ભરેલી છે અને કર્મના ભારને વધારે છે. જીવની વિશુદ્ધિઓ વિષે જોને આદ્યું પણ જ્ઞાન હોય છે, તે તેનાં સ્વરૂપ વિષે વધુ જાણવા પ્રેરાશે અને પોતાનાં જીવનધ્યેયને સિદ્ધ કરવા ઉત્સુક બનશે.

પ્રત્યેક દર્શનનું મધ્યબિંદુ પરમાત્મા છે. તેનાં જુદાં જુદાં નામો અને જુદાં જુદાં લક્ષણો વર્ણવાયાં છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જૈન ધર્મ, ઈશ્વરને સૃષ્ટિનો સર્જક માનતો નથી. ઈશ્વર એક આદર્શ, વિશુદ્ધ, પૂર્ણ જીવ છે અને અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત શક્તિ અને આનંદ તેના ધર્મો છે. પૂર્ણત્વ અને સર્વજ્ઞત્વની એ એક કક્ષા છે. વિશ્વમાં જીવની અપૂર્ણતા, કર્મદ્રવ્ય સાથેના તેના સંયોગને કારણે છે. આપણાં હર્ષશોક, મિત્ર અને શત્રુ, સ્વજનો અને મિત્રો, આપણું સમસ્ત સાંસારિક જીવન, આપણી બધી જ કરણી આપણા પોતાના જ કષાયો તેમ જ દેહ, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિઓ (યોગ)થી આપણે જ કર્મ કર્યાં હતાં તેનું જ ફળ છે.

વિશુદ્ધિ અને પૂર્ણત્વની કક્ષા આપણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ? પ્રત્યેક દર્શનશાખા, મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કરતાં પોતાને જ મહત્ત્વનું લાગે તે લક્ષણનું ભારપૂર્વક

પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈકે શ્રદ્ધા અને ભક્તિના માર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું, તો કોઈકે જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તે પર ભાર મૂક્યો. ત્રીજી શાખાએ કાર્ય અથવા આચાર પર ભાર મૂક્યો. આ વિષયને જૈન ધર્મ બે દષ્ટિબિંદુઓથી જુઓ છે: (૧) વ્યવહારનય એટલે કે વ્યાવહારિક દષ્ટિબિંદુ અને નિશ્ચયનય અથવા સત્ય દષ્ટિબિંદુ. સત્યની પરિભાષા સમજવી આપણામાંના ઘણાખરા માટે અત્યંત મુશ્કેલ છે. તેને સમજવા માટે, આપણે જેનાથી ટેવાયાં છીએ તે વ્યાવહારિક દષ્ટિબિંદુથી પ્રચલિત અભિવ્યક્તિનો તેમજ અનુભવો કે પદાર્થોનાં સામ્યનો આશ્રય લઈશું. પરમ સત્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે આપણાં સમજ અને અનુભવની ઉપરવટ હોય છે.

ઉમાસ્વામીએ એક અત્યંત સુંદર સૂત્રમાં કહ્યું છે: “સમ્યગ્દર્શનવિજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:—” ‘સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર—ત્રણ મળીને મોક્ષમાર્ગ બને છે.’ સૂત્રમાંનો ‘સમ્યક્’ શબ્દ માત્ર ‘દર્શન’નું જ નહીં પણ ‘જ્ઞાન’ અને ‘ચારિત્ર’નું પણ વિશેષણ છે. આ ત્રણને જૈન ચિંતકો ‘રત્નત્રય’ કહે છે. કુંદકુંદાચાર્યની કૃતિઓ, ખાસ કરીને નિયમસાર વિગતવાર તેનું નિરૂપણ કરે છે. આચાર્ય અમૃતચન્દ્રનાં પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુવાય નામનાં પુસ્તકનો વિષય પણ રત્નત્રય જ છે. પ્રત્યેક જૈન ધર્મગ્રંથ આ વિષયનું નિરૂપણ કરે છે કારણ કે તે જ મોક્ષમાર્ગનો સાર છે. તે એમ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે જૈનો આ માર્ગનાં સામર્થ્યમાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી, તેમને માટે પ્રગતિની કોઈ આશા નથી.

જ્ઞાન કરતાં દર્શનને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું તે વિષે બે શબ્દો કહેવા જરૂરી છે. કોઈ એવી દલીલ કરી શકે કે દર્શન કરતાં જ્ઞાન પહેલું આવવું જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન વિનાનું દર્શન અંધશ્રદ્ધા છે. સાચી શ્રદ્ધાના મૂળમાં જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. જીવમાં એક સાથે દર્શન અને જ્ઞાનનો ઉદય થઈ શકે. પણ દર્શન પ્રથમ આવે છે કારણ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઈચ્છાનો ઉદય દર્શનમાંથી જ થાય છે. દઢ શ્રદ્ધા જ્ઞાનસાધનાની પ્રેરણાક છે. દર્શનમાં મનુષ્યની માનસિક સમતુલાને ક્ષુબ્ધ કરે તેવાં ભ્રામક તરવો અને શંકાઓનો નિરાસ કરવાની ઈચ્છા આવી જ જાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિને તે સાર્થક બનાવે છે, તેને માર્ગ બતાવે છે અને ચારિત્ર્યને ઘડે છે.

નિશ્ચયનયના દષ્ટિબિંદુથી જોતાં આપણે સ્વીકારવું પડશે કે સર્વજ્ઞ જીવ પોતે બધા જુલો ધરાવે છે. આવો વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ જીવ કર્મબંધનોથી મુક્ત છે અને ભૌતિક દ્રવ્યની અશુદ્ધિઓ તેને સ્પર્શતી નથી. જીવ આનાંદમય

છે અને બધી આદાલતક્રિયાઓથી મુક્ત છે. જીવ પોતે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. મનુષ્યનાં સાચાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર જીવમાં જ કેન્દ્રિત થયાં છે. આવા જીવ ચિતન અને સમાધિનું મધ્યબિંદુ છે.

શુદ્ધ જીવ સર્વજ્ઞ છે અને તેથી વિશ્વનાં રહસ્યને તેમજ જીવનનાં નિયામક મૂળતત્ત્વને ધામી શકે છે. સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોએ જે કાંઈ પ્રતિપાદિત કર્યું તેના પર બધા ધર્મગ્રંથો આધારિત છે. આ ધર્મગ્રંથોને જીવન અને ચારિત્રના પાયમાં રાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સાચું સુખ મળતું નથી. આથી જ કહ્યું છે કે નિશ્ચયનય પ્રમાણે ત્રણ રત્નો શુદ્ધ જીવમાં જ કેન્દ્રિત થયાં છે.

વ્યવહારમાં રાજાની સેવા કરી જે વ્યક્તિ ધન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે, તેણે રાજામાં શ્રદ્ધા રાખવી જ જોઈએ, તેનાં સત્તા અને સંપત્તિને જાણવાં જોઈએ અને સમગ્ર સેવાકાળ દરમ્યાન એવું વર્તન રાખવું જોઈએ, જે તેનું સાંસારિક ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ નીવડે. આ જ પ્રમાણે નિશ્ચયનયમાં શુદ્ધ જીવને રાજા જાણવો. તેનામાં પૂર્ણત્વના બધા ગુણો મૂર્ત થએલા માનવા અને તેનાં સ્વરૂપ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી તેનું જ ચિતન કરવું.

વ્યાવહારિક દષ્ટિકોણ પ્રમાણે દેહધારી જીવે રત્નત્રયને માર્ગે ચાલવું જોઈએ. જેથી સૂક્ષ્મ કર્મદ્રવ્યનો બનેલો દેહ પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ ન થાય.

સમ્યક્ દર્શન

સૌપ્રથમ સમ્યક્ત્વનો અર્થ સમજવો અત્યંત જરૂરી છે. આચાર્ય સમંતભદ્રે તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે : “તત્ત્વોના અર્થમાં, અર્હંતમાં, ધર્મગ્રંથમાં, ત્રણ પ્રકારના અંધવિશ્વાસથી અને આઠ પ્રકારના માનથી મુક્ત એવા સંતોમાં શ્રદ્ધા”. જેને ધર્મના વિચાર પ્રમાણે ઈશ્વર એટલે શુદ્ધ, પૂર્ણ જીવ જે અનંત જ્ઞાનને કારણે સર્વજ્ઞ છે તેમજ આનંદમય છે. ઉમાસ્વામીએ સમ્યક્ દર્શનની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે “દ્રવ્યોનાં સાચા સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા” (તત્ત્વાર્થબ્રહ્માનં સમ્યગ્દર્શનમ્). નવ પદાર્થોમાં ગાઠ શ્રદ્ધાને સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની પૂર્વાવશ્યકતા માની છે.

વીતરાગ અથવા જિનમાં, ધર્મગ્રંથોમાં, નવ તત્ત્વોમાં, અને આચાર્યમાં રહેલી શ્રદ્ધા, શંકા અને અજ્ઞાનથી મુક્ત હોવી જોઈએ. સાંસારિક જીવોમાં માત્ર સમનસ્ક અને કષાયરહિત મનુષ્યોમાં જ સમ્યક્ દર્શનનો ઉદય થાય છે. કેટલાક

જીવને અને દેહને એકરૂપ માને છે, અને સમાજમાં પ્રવર્તતી મિથ્યા માન્યતાને દૂર કરી શકતા નથી.

સામાન્ય મન ત્રણ પ્રકારના અંધવિશ્વાસોથી ભ્રાંત થયું હોય છે; ખોટા દેવોમાં શ્રદ્ધા (દેવમૂહતા), સ્થાનની પવિત્રતા વિષે મિથ્યા દર્શન (લોકમૂહતા) અને શંકારપદ સાધુઓમાં મિથ્યા માન્યતા (વાલ્કળિમૂહતા). પ્રથમ પ્રકારના અંધવિશ્વાસમાં એવું માનવામાં આવે છે કે વિનાશક અને આવેગપૂર્ણ શક્તિઓ ધરાવતાં દેવદેવીઓ તેમનાં ભક્તોની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી, તેમના પર કૃપા કરે છે. બીજા પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા ધરાવતા લોકો કેટલીક નદીઓમાં સ્નાન કરે છે, પર્વતોના શિખરો પરથી કૂદી પડે છે અને અગ્નિમાં પ્રવેશે છે. આ બધું તેઓ પોતાને કે પોતાના સગાંસંબંધીઓને પુણ્ય મળે તે માટે કરે છે. ત્રીજા પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા ધરાવતા લોકો ખોટા સાધુઓને પૂજે છે, તેમનું સન્માન કરે છે અને એવી આશા રાખે છે કે તેઓ કાંઈક કૃપા કરશે, કારણ કે તેમની પાસે જદુઈ કે ભેદી શક્તિ છે. જે કે સાધુઓ અંગત સ્વાર્થ અથવા પ્રદર્શન માટે આ શક્તિઓ બતાવતાં હોય છે. આવા અંધવિશ્વાસોથી મન મુક્ત રહેવું જોઈએ. કારણ કે અંધશ્રદ્ધા કે સંશયથી મુક્ત મનમાં જ સમ્યક્ દર્શનનો ઉદય અને વિકાસ થઈ શકે.

ત્રણ પ્રકારનાં મૂઠ્ઠવ ઉપરાંત, આઠ પ્રકારનાં માન હોય છે. (૧) કુળનુ અભિમાન (કુલમદ) (૨) કૌટુંબિક સંબંધોનું અભિમાન (જાતિમદ) (૩) પોતાના બળનું અભિમાન (બલમદ) (૪) સૌન્દર્યનું અભિમાન (સૌન્દર્યમદ) (૫) જ્ઞાનનો મદ (જ્ઞાનમદ) (૬) ધનનો મદ (ધનમદ) (૭) ઐશ્વર્યનો મદ (ભાજામદ) (૮) તપનો મદ (તપ:મદ). આમાંનો એક, એકથી વધુ કે બધા મદ માનસિક સમતુલા ઉથલાવે તેવા, તેમ જ મનુષ્યો કે વસ્તુઓ માટે રુચિ—અરુચિ પેદા કરે એવા હોય છે. આવો મદ હોય તો મનુષ્ય નિષ્પક્ષપાત ન હોઈ શકે. આવા મદ સાથેનું જ્ઞાન વિકૃત નહીં તો દોષયુક્ત તો હોય જ. આમાંના કોઈ પણ કારણસર પોતાને માટેનો વધારે પડતો ઊંચો ખ્યાલ દષ્ટિમાં અવરોધ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. સમ્યક્ દર્શનનો ઉદય થતાં પહેલાં અભિમાનનાં આ તત્ત્વો દૂર થવાં જ જોઈએ.

સમ્યક્ દર્શનનાં આઠ અંગો હોય છે અને તેમને આધારે જ તેની શ્રોષ્ઠતા પુરવાર થાય છે. (૧) ધર્મના સિદ્ધાંતોનાં સત્ય તેમજ પ્રામાણિકતા વિષે સંશય ન હોવો જોઈએ. (નિ:શંકતા) (૨) બધું ક્ષણિક હોવાથી સાંસારિક સુખો

માટે પ્રેમ કે રુચિ ન હોવાં જોઈએ. (નિષ્કાંક્ષિતમ્) (૩) નિર્વિચિકિત્સાંગ. દેહ, રોગ અને અશુદ્ધિઓથી ભરેલો હોવા છતાં તેના પ્રત્યે ઘૂણાભર્યું વલણ રાખવાનો ઈન્કાર. આવું વલણ ત્રણ રત્નોની પ્રાપ્તિમાં મદદરૂપ થાય છે. (૪) અમૂઢદૃષ્ટિ એટલે વિકૃતિ અને અંધશ્રદ્ધામાંથી મુક્તિ. નાસ્તિક અને મિથ્યા દર્શનોમાં કોઈએ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ નહીં. (૫) ઉપગૂહન—બીજાની મુખર્ષી કે નિર્બળતાને કારણે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જોખમાય ત્યારે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ જાળવી રાખવી અને મોક્ષમાર્ગનું ગૌરવ જાળવી રાખવું. પવિત્ર પુરુષોની પ્રશંસા કરવી પણ ધર્મ માટે પ્રયત્નશીલ મનુષ્યો ભૂલ કરે તો તેમની નિંદા ન કરવી. (૬) સ્થિતિકરણાઙ્ગ બીજાં મનુષ્યો જ્યારે ઉન્માર્ગે જતાં હોય, ત્યારે ધાર્મિક સત્યોનો ઉપદેશ આપીને કે તેનું સ્મરણ કરાવીને તેમને સમ્યક્ ચારિત્રના માર્ગ પર પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવાં. (૭) વાત્સલ્યાઙ્ગ સહધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવો અને આધ્યાત્મિક માર્ગે જમણે પ્રગતિ કરી હોય, તેમના પ્રત્યે આદર અને ભક્તિ ધરાવવાં તેમજ સભ્યતાપૂર્વક તેમને આવકારી તેમની સગવડોનું ધ્યાન રાખવું. (૮) પ્રભાવના—ધાર્મિક ઉત્સવો અને દાનનું આયોજન કરી, ધર્મનાં મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી, લોકોને મિથ્યાચાર અને મિથ્યા દર્શનમાંથી રોકવા. જેન ધર્મના સિદ્ધાંતો અને ધર્મગ્રંથનું મહત્ત્વ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ આઠ અંગો અથવા સમ્યક્ દર્શનના ભાગો મનુષ્યને સર્વજ્ઞના, સાચા ધર્મ વિષેના, અને ઉપાધ્યાયના સાચા ગુણો વિષેની શંકાઓમાંથી મુક્ત રાખે છે. આ અંગોનું પાલન કરનારી વ્યક્તિએ ભક્તિપૂર્વક આ માર્ગ પર ચાલવાનું છે અને તેમાં પતનની શક્યતાઓ ક્યાં છે તે પણ સમજવાનું હોય છે. પોતે જાતે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મેળવ્યા પછી, ઉન્માર્ગે ગએલા સહધર્મીઓને ગુરસે કરે એવું કશું તેણે કરવાનું હોતું નથી, પણ સલાહ અને સમજાવટથી તેમને સન્માર્ગે વાળવાના હોય છે, તેમજ નિંદાથી તેમને બચાવવાના છે. પોતાના ધર્મને અપયશ અપાવે એવું કશું તેણે કરવાનું હોતું નથી. પવિત્ર અને પુણ્યશાળી આત્માઓને ભક્તિભાવપૂર્વક સન્માનવા જોઈએ, જોથી તેમના તેમજ તેમના આધ્યાત્મિક આચારથી પ્રભાવિત થએલા બીજાના ગુણોનું ચિંતન કરી શકાય. જિનોના સિદ્ધાંતને ઉપદેશ અને ઉદાહરણ દ્વારા યથાશક્તિ ફેલાવવો જોઈએ.

સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિમાં મન સામે કેવા સંશયો આવે તે અમૃતચંદ્ર સૂરિએ દર્શાવ્યું છે. સમજવાની આપણી શક્તિની મર્યાદાને કારણે સંશય ઊભા થાય છે. બીજા ધર્મો ધાળતા અને બીજા ધર્મોના ગુણ ગાતા મિત્રો કે પડોશીઓ

આપણા મનમાં (આપણા ધર્મ પ્રત્યે) શંકા પ્રેરે છે. મન જ્યારે સંતપ્ત હોય, ત્યારે દુઃખો અને આપત્તિઓ આપણાં મિથ્યાત્વમાં વધારો કરે છે, કારણ કે રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓ, ખોટાં દેવદેવીઓને પૂજા કે નેવેદ્ય ધરાવવાથી મનુષ્યનાં દુઃખો દૂર થાય છે એવો પ્રચાર કર્યા કરે છે. કર્મના નિયમની અટળતામાં પોતાની શ્રદ્ધાની દૃઢતાની ચકાસણી કરવાનો આ યોગ્ય પ્રસંગ હોય છે.

આપણી સમજશક્તિ મર્યાદિત હોવાથી, જીવનમાં ઘણી વસ્તુઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણે તેમને સ્વીકારી લેવી પડે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જુદા જુદા વિષયોમાં જુદી જુદી સિદ્ધિ મેળવેલી વ્યક્તિઓને આપણે જોઈએ છીએ. ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાને પ્રયત્નપૂર્વક અને નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરવાં જોઈએ. ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણવેલાં, તીર્થંકરો અને એમનાં લક્ષણો કે એવા બીજા વિષયો માની લીધા વગર આપણે ધર્મના અધ્યયનમાં પ્રગતિ કરી શકીએ નહીં. આનો અર્થ એવો નથી તમે પ્રશ્ન પૂછી જ ન શકો. આપણા સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે જે વસ્તુઓ આપણી સમજ બહાર હોય, તે પણ, આપણાં અધ્યયન અને વિચારની પ્રક્રિયાઓ આગળ વધતાં સ્પષ્ટ થતી જાય છે. જ્ઞાનનાં દ્વાર આપણે માટે એકાએક ખુલી જતાં નથી. ભક્તિપૂર્વકનું અધ્યયન બધા સંશયો દૂર કરી, ખંતીલા જિજ્ઞાસુને જ્ઞાનનો નવો પ્રકાશ આપે છે. કેટલીક વખત આચાર્ય કે વધુ જ્ઞાની વ્યક્તિઓ આપણા સંશયને દૂર કરે છે. આમ પહેલાં જે અદૃશ્ય હતું તેને જ્ઞાનનો પ્રકાશ, મનના અંધકારભર્યા ખૂણાઓને અજવાળીને દૃશ્ય બનાવે છે.

અનેકાન્તવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનું આપણે વિવિધ દષ્ટિ-બિંદુઓથી પરીક્ષણ કરવું જોઈએ, અને સત્યનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ. તત્ત્વવિદ્યાના પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે જ દુર્બોધિ હોય છે. આપણે ખુલ્લું મન રાખીને પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને મિથ્યા સિદ્ધાંતો કે ધર્મગ્રંથો પર આધાર ન રાખવો જોઈએ.

બદલાની આશા રાખે એવી શ્રદ્ધા કે એવાં દર્શનને સમ્યક્ દર્શન ન કહી શકાય. સાચો શ્રદ્ધાળુ રાજકુળમાં જન્મ લેવાની ઈચ્છા નહીં રાખે કે સત્તા અને સંપત્તિની પ્રાપ્તિની આશા પણ નહીં રાખે. આ બધી વસ્તુઓ કર્મફળરૂપે મળે છે. ભૂખ, દરિદ્રતા, રોગ, ગંદકી, જેવી સ્વાભાવિક વસ્તુઓ તરફ ધૃણા ન સેવવી જોઈએ. જીવની દિવ્યતામાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. કષાયોને અવકાશ આપ્યા વગર, દશ ગુણો આચરવાથી સમ્યક્ત્વનો વિકાસ થાય છે. આ દશ ગુણો આ પ્રમાણે છે : ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતા, શુદ્ધિ, સત્ય, સંયમ, તપ, દાન, અના-

સક્રિત અને બ્રહ્મચર્ય. આપણા પ્રયત્ન આત્મસુધારણા માટેનો હોવો જોઈએ. બીજાની નિંદા કરવી કે છિદ્રો જોવાં તે માનસિક તંદુરસ્તીની નિશાની નથી તેમ સાચી વૃત્તિ સાથે સુસંગત પણ નથી. કષાયો ઉપર વિજ્ય મેળવીને અને વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણે પ્રામાણિક માર્ગથી વિમુખ થતાં અટકી શકીએ.

જૈનધર્મ અનુસાર સમ્યક્ત્વ નીતિશાસ્ત્રનો પાયો છે. શ્વેતાંબરોના મતે સૌથી વધુ પ્રાચીન આગમ એવા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય અને શી રીતે કેળવી શકાય તે વિષે સંક્ષેપમાં સૂચન કર્યું છે. સમ્યક્ત્વનાં પ્રાપ્તિસ્થાન દશ છે: (૧) નિસર્ગ એટલે કે જીવનાં સ્વરૂપને અને સાંસારિક જીવનમાં તેની સાથે સંકળાએલા સિદ્ધાંતને સમજવા માટેનો મનનો સહજ પ્રયાસ. (૨) ઉપદેશ (૩) આજ્ઞા (ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ) (૪) સૂત્ર અંગો અને બીજા પવિત્ર ગ્રંથોનું અધ્યયન (૫) વીજ (જે જાણીતું છે તેના પરથી તર્કશુદ્ધ અનુમાન કરી જાણવું) (૬) અભિગમ (પવિત્ર વિદ્યાનો અર્થ સમજવો) (૭) વિસ્તાર (વિસ્તૃત અધ્યયન) (૮) ક્રિયા ચારિત્ર્યના નિયમોનું પાલન (૯) સંક્ષેપ અને (૧૦) ઘર્મ.

આ જ વાત કાંઈક વધારે વિગતવાર અને થોડા સુધારા સાથે ગુણભદ્રે કહી છે. સમ્યક્ દર્શનને તેમણે બે પ્રકારનું ગણાવ્યું છે: નિસર્ગજ અને અધિગમજ. પહેલું સ્વયંભૂ અને સ્વયંપ્રેરિત હોય છે જ્યારે બીજું ઉપદેશ, અધ્યયન અને માર્ગદર્શન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોનો ઉપશમ કરવાની જરૂર છે અને કષાયો પર વિજ્ય મેળવવાની જરૂર છે તે વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. તે પછી સમ્યક્ દર્શનનાં દશ પ્રાપ્તિસ્થાન તેઓ ગણાવે છે: (૧) આજ્ઞા એટલે કે કષાયરહિત સંતોનો ઉપદેશ. (૨) માર્ગ એટલે ક્ષણિક સંબંધો અને આસક્રિતઓથી મુક્ત એવા શાશ્વત, શાંતિમય મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા મોહનીય કર્મોના નાશમાંથી ઉદય પામે છે. (૩) ઉપદેશ એટલે પૂર્વે થઈ ગએલા સંતોના ઉપદેશથી તેમજ સમ્યક્ જ્ઞાનથી પૂર્ણ ધર્મગ્રંથોરૂપી સાગરમાંથી પ્રાપ્ત થએલી સૂક્રિતઓમાંથી ઉદય પામતી શ્રદ્ધા. (૪) સૂત્ર શ્રદ્ધાનું બીજું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. સાધુઓ માટે નક્કી થએલા આચાર અને ધાર્મિક અનુશાસન પ્રમાણેના સાધુઓના નિયમોનું અધ્યયન કરતાં નવાં જ્ઞાન અને સમજણ ઉત્પન્ન થાય છે. (૫) વીજ એટલે દ્રવ્યો અને પદાર્થોનાં જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતી શ્રદ્ધા. દ્રવ્યો કે પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવવું અઘરું છે પણ ધીરજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાથી અને વિકૃત શ્રદ્ધાનું ઉપશમન થવાથી આ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. (૬) સંક્ષેપ એટલે સ્તુત્ય વ્યક્તિઓમાં શ્રદ્ધા. સિદ્ધાંતો અત્યંત સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા હોય, તો પણ તેમાં શ્રદ્ધા

થાય જ છે. (૭) વિસ્તાર—બાર અંગોનાં કાળજીભર્યા અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થતી શ્રદ્ધા. આ બાર અંગોમાં પ્રાચીન પવિત્ર વિદ્યા હોય છે. (૮) અર્થ—ધર્મગ્રંથોના સિદ્ધાંતોનો સાચો અર્થ કરી, તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી. માત્ર શબ્દો પર વધારે પડતો ભાર ન મૂકવો. (૯) અવગાઢ—અંગો અને બીજા ધાર્મિક ગ્રંથોનાં અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થતી શ્રદ્ધા. (૧૦) પરમાવગાઢ—તીર્થંકરોને જોતું દર્શન થયું છે એવાં સત્યમાં શ્રદ્ધા.

ઉપર જે કાંઈ કહેવાયું છે તે પરથી સ્પષ્ટ થયું છે કે સંવેગ (ધર્મ પ્રત્યે (પ્રેમ), નિવેદ (સાંસારિક સુખો પ્રત્યે અલિપ્તતા), અને જાણીને કે પ્રમાદથી થએલા આચારના નિયમોના અતિચાર માટે પોતાની ટીકા કરવાની વૃત્તિ—આ સૌ સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણો છે. સમ્યક્ત્વ ધરાવતી વ્યક્તિએ પોતાના આધ્યાત્મિક ગુરુ પાસે પોતાના દોષ કબુલ કરી પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ, અને પોતાના કષાયોના ઉપશમ માટે જગૃત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને પંચપરમેષ્ઠીઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ, અને સદ્ગુણી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અનુકંપા તો હોવી જ જોઈએ. આમ સમ્યક્ દર્શનનાં મૂળ આધ્યાત્મિકતામાં છે. સત્યનાં જ્ઞાન માટે વસ્તુઓનાં સાચાં સ્વરૂપ વિષે ઊંડું જ્ઞાન તે સમ્યક્ત્વ. આવું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ કોઈ પણ ભોગે યથાર્થ સત્યને જાણવા કૃતનિશ્ચયી હોય છે. જેન ધર્મ માત્ર નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યાનો બનેલો નથી. એક પણ અપવાદ વિના બધા જેન દાર્શનિકોએ, મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ માટેનો કોઈ પણ આચાર શરૂ કરતાં પહેલાં સમ્યક્ દર્શનને અચૂક પ્રાપ્ત કરવા માટે ભારપૂર્વક કહ્યું છે, તે દર્શવિ છે કે જેન ધર્મ એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા. સમંતભદ્રે કહ્યું છે કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જોણે કરી છે, તે ભલે નીચ કુળમાં જન્મ્યો હોય, પણ ગણધરો પણ તેને દેવ જોવો ગણશે. સમ્યક્ દર્શનનો આધાર ન હોય, તો જ્ઞાન અને ચારિત્રનાં ઉદય, સ્થિરતા, વિકાસ અને પૂર્ણતા શક્ય નથી.

સમ્યક્ જ્ઞાન

સમ્યક્ દર્શનને કારણે આપણે જીવ અને દ્રવ્યને કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ; સમ્યક્ દર્શનને કારણે જ આપણે આપણા વિચારો અને પૂજને જીનો પર એકાગ્ર કરી શકીએ છીએ અને ધર્મગ્રંથોનાં અધ્યયનમાં ઉદ્યમપૂર્વક પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થતાં, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થએલી ગણાય. વળી તેને કારણે જ વિચારો વિશુદ્ધ બને છે

અને અભિગમ અન્યત સન્માનભર્યો છતાં તર્કયુક્ત રહે છે. મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ જ્ઞાનનું અવરોધક છે.

સમન્તભદ્રે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે: “વસ્તુનાં પૂર્ણ અને સાચાં સ્વરૂપનો યથાવત્, સંશય, વિકૃતિ કે અતિશયોક્તિ વિનાનો બોધ તે જ્ઞાન.” જે બોધ આંશિક, અતિશયોક્તિપૂર્ણ, વિકૃત કે સંશયયુક્ત હોય તે મિથ્યાજ્ઞાન છે. નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તી એવો મત ધરાવે છે કે પૂર્ણ જ્ઞાન એટલે જીવ અને દ્રવ્યનાં સાચાં સ્વરૂપનો, સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમ રહિત, પૂર્ણ બોધ. જેન દાર્શનિકોએ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાર પ્રમાણો ગણાવ્યાં છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ.

યથાર્થનય પ્રમાણે જ્ઞાન, એ જીવનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. જીવ જ્ઞાતા છે અને જ્ઞાનનો મુખ્ય સ્ત્રોત પણ છે. જ્ઞાન પૂર્ણ છે પરંતુ કર્મના આવરણને કારણે તેની પ્રગાઢતા અને તેનાં તેજનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. મિથ્યાત્વ અથવા મિથ્યા દર્શનનો જેમાં અભાવ હોય, તે જ પૂર્ણ જ્ઞાન. મિથ્યાત્વ સમજ અને વૃત્તિ બંનેને વિકૃત કરતું હોવાથી, સમ્યક્ જ્ઞાનનું વિરોધી છે. કુન્દકુન્દનો મત એવો છે કે જીવનું જ્ઞાન તે જ સાચું જ્ઞાન. આ જ વસ્તુને નકારાત્મક રીતે રજૂ કરતાં તેઓ કહે છે કે જ્ઞાન એટલે ધર્મગ્રંથો, શબ્દ, રૂપ, રંગ, વાસ, સ્વાદ, સ્પર્શ, કર્મ કે દ્રવ્યોમાંનું કાંઈ પણ નહીં. આનું કારણ એ છે કે આ બધાં દ્રવ્યનાં લક્ષણો છે અને જીવનાં સ્વરૂપ સાથે તેમને કોઈ લેવાદેવા નથી. જીવ જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન છે, અને તેથી જ્ઞાતાથી જ્ઞાન ભિન્ન નથી. આ જ્ઞાન તે જ સમ્યક્ દર્શન.

સમ્યક્ દર્શન એ સમ્યક્ જ્ઞાનનું પગથિયું છે. તેથી જ બધા જેન ચિત્તકોએ મનમાંથી મિથ્યા દર્શનને દૂર કરવા માટે વારંવાર કહ્યું છે. મિથ્યાત્વ કાંઈક અંશે વેદાન્તની ‘અવિદ્યા’નું, સાંખ્યદર્શનના ‘અવિવેક’નું અને બૌદ્ધ દર્શનની ‘માયા’નું સ્મરણ કરાવે છે. જેન ધર્મ વારંવાર કહે છે કે મિથ્યાત્વને દૂર કર્યા વગર સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી.

જીવ વિષે વિચાર કરતાં આપણે વ્યવહાર નય અનુસાર જ્ઞાનના પ્રકારો જોયા હતા. જ્ઞાન સ્વભાવજ્ઞાન (કુદરતી) અને વિભાવજ્ઞાન (અકુદરતી) એમ બે પ્રકારનું હોઈ શકે. સ્વભાવજ્ઞાન પૂર્ણ છે અને તેની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુની જરૂર પડતી નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની પ્રવૃત્તિને લીધે લોકોને સ્વભાવજ્ઞાન

થતું નથી. બાહ્ય અથવા બીજી કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન તે વિભાવજ્ઞાન ગણાયે. વિભાવજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે : તે સારું જ્ઞાન હોઈ શકે અથવા મિથ્યાજ્ઞાન હોઈ શકે. આમ જ્ઞાનના આઠ પ્રકાર છે જેને વિષે થોડું પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે.

પ્રકરણ બીજાંમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનોના સંદર્ભમાં જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો અથવા મન દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. જ્યારે ધર્મગ્રંથો દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. મતિજ્ઞાન, અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુઓ પૂરનું મર્યાદિત છે તો શ્રુતજ્ઞાન, વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય-કાળની સઘળી ઘટનાઓને આવરી લે છે. ધર્મગ્રંથોમાં આ ઘટનાઓનું પ્રતિપાદન થયું જ હોય છે. અવધિજ્ઞાન એટલે દૂરના ભૂતકાળનું જ્ઞાન. જેમણે વિચારોની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય અને તપશ્ચર્યા દ્વારા પોતાની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ સાધ્યો હોય, તેને જ આજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વર્ગના અને નારકી જીવો પણ આ જ્ઞાન ધરાવે છે. ચોથા પ્રકારનું જ્ઞાન તે મન:પર્યાયજ્ઞાન એટલે બીજાના વિચારોનું જ્ઞાન. પોતાની જાતને જેમણે વશ કરી હોય તેઓ આ પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે. છેલ્લું જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન. આ જ્ઞાનનો ઉદ્દય તીર્થંકરો અથવા પૂર્ણ જીવોમાં જ થાય છે.

મોક્ષમાર્ગ માટે સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અને અત્યંત જરૂરી હોય, તો તે કેવલજ્ઞાન છે. સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં, ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરીને અને તેના સિદ્ધાંતોને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારીને જેન દર્શનને પચાવવું જોઈએ. જીવની પ્રગતિ કરાવે એવો પ્રત્યેક સિદ્ધાંત યથાર્થ અને પૂર્ણ રીતે સમજવો જોઈએ અને બધા ખોટા ખ્યાલો તેમ જ સંશયો દૂર કરવા જોઈએ. આજું જ્ઞાન જ આપણા વિચારો અને વાણીનું પ્રેરક બળ હોવું જોઈએ. પૂર્ણ જ્ઞાન જીવના સ્વભાવમાં જ છે પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને લીધે તે અસ્પષ્ટ થયું છે. કર્મોના ઉપશમ કે ક્ષય દ્વારા જ આંશિક કે પૂર્ણ સમ્યક્ જ્ઞાન મેળવી શકાય.

સમ્યક્ દર્શન થાય તે જ સમયે સમ્યક્ જ્ઞાન થતું હોવા છતાં બંનેનાં ઉદ્દય અને પ્રગતિને બાધક કર્મો જુદાં જુદાં છે. બંને પ્રકારનાં કર્મોની પાછળ મિથ્યાત્વ છે પણ દર્શનાવરણીય કર્મો, સમ્યક્ દર્શનને અસ્પષ્ટ કરનું આવરણ છે. સમ્યક્ત્વ અથવા સમ્યગ્દર્શન શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તે વિષે આગળ ચર્ચા થઈ ગઈ છે. સમ્યક્ત્વ સમ્યક્ જ્ઞાનનો પ્રાણ છે. જ્ઞાનવરણીય કર્મોના નેટલા પ્રમાણમાં ક્ષય થતો જાય, તેટલાં પ્રમાણમાં સમ્યક્જ્ઞાનનાં પરિમાણ અને તેજસ્વિતા વધે છે. કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં, સર્વજ્ઞત્વનું તેજસ્વી જ્ઞાન થાય છે. બધાં વાદળો

દૂર થાય ત્યારે જ સૂર્ય પૂરા તેજ સાથે પ્રકાશી ઊઠે, તેવી રીતે સ્વાભાવિક જ્ઞાન, જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપી વાદળાં વિખરાતાં, જીવમાં સર્વજ્ઞત્વરૂપ ધારણ કરે છે. સમ્યક્ જ્ઞાન જોટલું જ સમ્યક્ દર્શન પણ જીવનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન પર આધાર રાખતું હોવા છતાં, જ્ઞાન અને દર્શન વચ્ચેનો કાર્ય-કારણસંબંધ સ્પષ્ટ છે કારણ કે બુદ્ધિભરી શ્રદ્ધા બૌદ્ધિક પૂછપરછ કે અન્વેષણની અપેક્ષા રાખે જ છે. આમ જ્ઞાન અને દર્શન બંને પરસ્પરના આધાર છે.

ઈન્દ્રિયો અને મન, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેનાં માધ્યમ છે તો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આત્મસાત્ કરવા માટે ધર્મગ્રંથો અત્યંત મહત્ત્વના છે. તેમનું નિષ્ઠાપૂર્વકનું અધ્યયન માત્ર આપણા દષ્ટિકોણ અને ચારિત્રને જ ધડતું નથી પણ આખાં જીવનને સાર્થક બનાવવા અને નિશ્ચિત માર્ગે લઈ જવા માટે મનને સુયોગ્ય રીતે તૈયાર કરે છે. બાર અંગો અને સૂત્રો ધર્મગ્રંથોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ તેમનાં પ્રામાણ્ય વિષે દિગંબરો અને શ્વેતાંબરોમાં મતભેદ છે. તે ઉપરાંત ઘણા પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોએ અમૂલ્ય સાહિત્યનું વિપુલ સર્જન કરીને જૈન ધર્મનાં આધ્યાત્મિક વારસાને સમૃદ્ધ કર્યો છે. સામાન્ય માણસોને સમજાય એવી સાદી શૈલીમાં આ ધર્મગ્રંથો જૈન દર્શનનાં સમગ્ર તત્ત્વોને આવરી લે છે.

જૈન ધર્મનો આદેશ છે કે સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જ ઉગ્ર તપ અને સાધના દ્વારા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન—સર્વજ્ઞત્વને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો. ધાતિકર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય, ત્યારે જ આ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાનનો સંબંધ દીપક અને તેનો પ્રકાશ જેવો છે. દીપક અને તેનો પ્રકાશ સાથે-સાથે હોવા છતાં પ્રકાશ થાય તે માટે તેલ અને વાટ જરૂરી છે. તેવી જ રીતે, સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અખૂટ વિશુદ્ધિ અને જિજ્ઞાસારૂપી તેલ હોવાં જોઈએ. ધર્મગ્રંથો જેવાં જ્ઞાનનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો તેમ જ ઉપાધ્યાય અને સંતોનાં આખ્યાનો તે વાટ છે. ભાવપૂર્વકનું અધ્યયન અને ખંત દીવો પ્રગટાવવા બરોબર છે. આ બધું હોય તો જ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય.

વ્યવહાર નય અનુસાર, મૂળ તત્ત્વો જાણવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે; શંકાઓથી મન ઘેરાતું હોય, તો વધારે સારી સમજ પ્રાપ્ત કરી શંકાઓ દૂર કરવી જોઈએ. જે વિકૃતિ હોય તો તેનું મૂળ કારણ દૂર કરવું જોઈએ અને જે અસ્પષ્ટતા હોય, તો જ્ઞાની સંતો અને આચાર્યો સાથે ચર્ચા કરી, વધુ અધ્યયન દ્વારા ચિતન અને વિચારોને શુદ્ધ કરવાં જોઈએ.

જૈ.—૧૦

અમૃતચંદ્ર આચાર્યનું એવું સૂચન છે કે સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપી મજબૂત ઈમારત બાંધવા આપણને આઠ સ્તંભોની જરૂર છે. એ સ્તંભો આ પ્રમાણે છે : (૧) ગ્રંથ—ધર્મગ્રંથોનું વાચન. કાળજીપૂર્વક અને નિષ્ઠાપૂર્વક આવા ગ્રંથોનું વાચન સૌ પ્રથમ જરૂરી છે. (૨) અર્થ—અર્થ સમજ્યા વગરનું યાત્રિક વાચન નિરર્થક છે. શબ્દો, વાક્યાંશો, તેમનો અભિપ્રેત અર્થ વગેરેનું મહત્વ સંતોષપૂર્વક સમજાય કે પચાવાય, તો જ વાચન સફળ બને છે. (૩) અમ્યાસ—વાચન અને તેના અર્થની સમજ બંને જરૂરી છે. બંને ભેગાં થાય ત્યારે જ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને તાત્પર્ય પૂર્ણ થાય. (૪) કાલ—અધ્યયન માટે પસંદ કરેલો સમય યોગ્ય હોવો જોઈએ. મન શાંત હોવું જોઈએ અને ચિંતા કે વ્યથાઓથી મુબ્ધ થએલું હોવું ન જોઈએ. (૫) વિનય—નમ્રતા. ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે સન્માનભર્યું વલણ અને વિષય પ્રત્યે જિજ્ઞાસાભર્યો અભિગમ, આપણાં જ્ઞાન પ્રત્યેની નિષ્ઠાને વિકસાવવા માટે કેળવાય તે જરૂરી છે. (૬) સોપઘાન—ચારિત્ર અને વર્તણૂકનું ઔચિત્ય. અધ્યયન કરતાં કઠિન શબ્દો કે પદાવલીઓ આવે, ન સમજાય એવા વિચારો અને ભાવો પણ હોય; મન આ બધાંને ગ્રહણ કરવા અનુકૂળ રહે તે જરૂરી છે. અધીરાઈભર્યા, ઉતાવળાં કે અનુચિત વર્તનને ધ્રેરે એવા નિર્ણયો ન લેવા જોઈએ. (૭) બહુમાન—અધ્યયનમાં રસ અને સાતત્ય જળવાય તે માટે જે વિષયનું અધ્યયન કરતાં હોઈએ તેને સંપૂર્ણ રીતે સમજવાનો ઉત્સાહ પણ અનિવાર્ય છે. (૮) અનિહનવ—જ્ઞાન કે તેનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો છુપાવવાં ન જોઈએ. જ્ઞાનાર્થીએ પોતાનાં મન અને વૃત્તિને ખુલ્લાં રાખવાં જોઈએ જેથી સંકુચિત વિચારો જ્ઞાનનું પૂર્ણત્વ પામવામાં તેને રોકે નહીં.

આમ પવિત્ર ધર્મગ્રંથોનાં ભક્તિભાવભર્યાં વાચનથી, યોગ્ય સમયે, નિયમિત રીતે, તેમના અર્થ અને રહસ્યને ઉત્સાહપૂર્વક, ઔચિત્યપૂર્વક અને ખુલ્લાં મનથી સમજવાથી સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપસંહારમાં આપણે ઉમેરી શકીએ કે જેન જ્ઞાનસિદ્ધાંતનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે ખરૂં જોતાં પ્રત્યક્ષ અને પૂર્ણ જ્ઞાનનો એક જ પ્રકાર છે અને તે કેવલજ્ઞાન છે. આજું હોવાથી આ પ્રકારનાં જ્ઞાનને સર્વોપરી અને અતીંદ્રિય ગ્રહણ કહ્યું છે. ઈંદ્રિયો અને મનના વ્યાપારને જ્ઞાનમાં અવરોધક માન્યાં હોવાથી, અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાયજ્ઞાનને એક વિશિષ્ટ અર્થમાં જ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કહ્યાં છે. આ વિશિષ્ટ અર્થ તે એ કે, કેવલજ્ઞાનની તૈયારી માટેની પ્રારંભિક અવસ્થાઓ રૂપે આ જ્ઞાનને ગણવામાં આવે છે. સમ્યક્ જ્ઞાનનું નિર્ણાયક તત્ત્વ

અવરોધનો અભાવ છે. અવધિ અને મન:પર્યાય જ્ઞાનમાં મન એક જ અવરોધક તત્ત્વ છે તેથી તેમને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપવા માટે સમર્થ ગણ્યાં નથી.

સમ્યક્ ચારિત્ર

મોહમાંથી મુક્ત થવા માટે અને પરિણામે મનુષ્યે કોનો ત્યાગ કરવો અને કોનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે સ્પષ્ટ કરી આપે તેવાં તત્ત્વોનાં જ્ઞાનથી વ્યક્તિ સજ્જ થાય તે માટે સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન જરૂરી છે. આ બંનેને મોક્ષના એક પ્રધાન અને અનિવાર્ય અંગ તરીકે સમ્યક્ ચારિત્રની જરૂર પડે છે. કુન્દ-કુન્દના કહેવા પ્રમાણે વ્યવહાર નય અનુસાર સમ્યક્ ચારિત્ર તપશ્ચર્યાની વિધિમાં રહેલું છે જ્યારે નિશ્ચય નય અનુસાર જીવનાં સાચાં સ્વરૂપનાં ધ્યાનમાં મગ્ન રહી તપનું પાલન કરવામાં સમ્યક્ ચારિત્ર સમાયેલું છે. આ જ વિચારનો વિસ્તાર કરતાં નેમિચન્દ્ર કહે છે કે નિશ્ચય નય પ્રમાણે દેહની અને વાણીની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ પર તેમજ મનની આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ રાખવાથી સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાથી જીવનાં સાચાં સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં બાધક તેમજ આવરણરૂપ બંધી જ વસ્તુઓ દૂર થાય છે. સમ્યક્ ચારિત્ર પુનર્જન્મનાં કારણોનો નાશ કરે છે. એકાગ્રપણે ધ્યાન ધરવાથી, સંસારના કારણરૂપ અને શુદ્ધ જીવનાં સાચાં સ્વરૂપથી પર એવાં શુભ અને અશુભ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. સુખદ કે દુઃખદ વસ્તુઓ પ્રત્યે અનાસક્તિ પર તેમજ મનને બીજાં માર્ગે દોરે તેવાં ચિંતન પર ધ્યાનની સફળતાનો આધાર રહેલો છે.

નિશ્ચય નય અનુસાર, જેણે જગતનો ત્યાગ કર્યો છે, જે મનની એકાગ્રતા ધરાવે છે અને જીવનાં સાચાં સ્વરૂપને જેણે જાણ્યું છે તે જ વ્યક્તિ સમ્યક્ ચારિત્ર દાખવી શકે. સમ્યક્ ચારિત્ર જીવના ગુણો સાથે સંવાદ ધરાવતું હોવું જોઈએ અને જીવનાં સ્વરૂપથી પર એવાં દૂષણો અને વિકૃતિઓથી મુક્ત હોવું જોઈએ. ત્રણ રત્નો ભેગાં થાય તો જ મોક્ષમાર્ગ રચાય છે. જે પોતાને જાણે છે તે જ પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અને ચારિત્ર, જ્ઞાન તેમજ દર્શનની પ્રતીતિ પણ તે જ કરી શકે છે.

જેન તત્ત્વચિંતકોએ સમ્યક્ ચારિત્ર પર ઘણો ભાર મૂક્યો છે. સમ્યક્ જ્ઞાન સાથે અસંગત ચારિત્ર, મિથ્યા ચારિત્ર અથવા દુષ્ટ ચારિત્ર છે. રત્નત્રયની પરિપૂર્ણતાથી જ જીવને બંધનમાંથી મુક્ત કરી શકાય. ધર્મગ્રંથોમાં પ્રવીણ વ્યક્તિ એ જાતે આત્મનિગ્રહી ન હોય અને તપશ્ચર્યાનું પરિપાલન ન કરે, તો તેનું જ્ઞાન

નિરર્થક છે. આવી વ્યક્તિ સુખડને ઉચકીને જતા અને છતાં તેની સુગંધને ન માણતા ગધેડા જેવી છે. કાર્ય દ્વારા કર્મનો વિનાશ કરવાનો છે. સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો સંવાદ સધાય તો જ તે પૂર્ણ ગણાય.

સમ્યક્ ચારિત્ર ઈન્દ્રિય અને મનની પ્રવૃત્તિઓનું શમન કરી, આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે. વિચારની શુદ્ધિ અને આત્મનિગ્રહ દ્વારા જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનનાં પાપ કરતાં દેહનાં પાપ વધુ હાનિકારક હોવાથી જૈન વિચારકોએ વર્તન-ચારિત્રને ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું છે, કારણ કે તેની અસર માત્ર તેના કર્તવ્યે જ નથી થતી પણ બીજાને પણ થાય છે. કાર્ય, વાણી કે લખાણનાં રૂપમાં સંકલ્પની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ તે જ ચારિત્ર. જીવ અને બીજા સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રામાણિકતા, દયા, કૃપા, અને ક્રોધ, ધિક્કાર, માન તેમજ ઘુણાનો અભાવ એ તેનાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો હોવાં જોઈએ.

આમ જૈન નીતિશાસ્ત્ર મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનાં વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક પાસાંને આવરી લે છે. અહિંસા અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ એ સમ્યક્ ચારિત્રનો પાયો છે. તે જીવને તેજસ્વી બનાવે છે અને વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક બળ આપે છે.

મનુષ્યોનાં માનસિક ઉપરકરણની કક્ષાઓ વિભિન્ન કોટિની હોય છે, તે સૌએ અનુભવ્યું અને જાણ્યું હોય છે. આથી સમ્યક્ ચારિત્રના બે પ્રકારો માનવામાં આવ્યા છે. સકલ અને વિકલ. સકલ ચારિત્રમાં ચારિત્રના બધા નિયમોનું કઠોરતાપૂર્વક તેમજ વધુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ક્ષમતાપૂર્વક પાલન કરવાનું હોય છે. વિકલ ચારિત્રમાં આ જ રીતનું પાલન, શક્ય એટલી શુદ્ધિપૂર્વક તેમજ વધુ ઉદ્યમપૂર્વક કરવાનું હોય છે. આથી સકલ ચારિત્ર મુનિ માટે જ છે—એ મુનિધર્મ છે. વિકલ ચારિત્ર ગૃહસ્થો માટે છે.

સમ્યક્ ચારિત્રનો ઉદ્દેશ મનની શાંતિ અને દૈનિક જીવનમાં સુખપ્રાપ્તિ ઉપરાંત કર્મનો ક્ષય કરવાનો પણ છે. તેથી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ચારિત્રની સિદ્ધિ માટે કેટલાંક વિશાળ વર્તનોનો આદેશ કરે છે : (૧) સામાયિક— દરેક પાપપૂર્ણ વસ્તુનો પરિહાર. આમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ હાનિકારક પ્રવૃત્તિઓને રોકવાની છે. આવો પરિહાર જૈન નીતિશાસ્ત્રનો પ્રાણ છે અને તીર્થંકરોના સંદેશોમાંનો એક છે. (૨) एकदेशोपस्थापन સમ્યક્ ચારિત્રના મર્મમાં નવા મુમુક્ષુની દીક્ષા. ચારિત્રના બધા નિયમોનો એને માત્ર પરિચય જ નથી કરાવવાનો પણ તે નિયમો પાછળનો ઉદ્દેશ પણ સમજાવવાનો હોય છે. નિયમ કે વ્રતની ઉપરછલ્લી સમજથી મન ઉન્નત થતું નથી. ચારિત્રપાલનમાં અજ્ઞાન નડતું હોય તો મન ઉજળવળ

બનતું નથી, અને કર્મોનો ક્ષય પણ થતો નથી. (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ તપશ્ચર્યાના પરિપાલનથી ઉદભવતી શુદ્ધિ. બીજા પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું કે જૈન નીતિશાસ્ત્ર સાધુઓ તેમજ ગૃહસ્થો માટે અનેક ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ સૂચવે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક આવી તપશ્ચર્યા કરવાથી મન વિશુદ્ધ બને છે અને જીવ અશુભ કર્મોથી મુક્ત બને છે. (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય એટલે આપણાં દુઃખ અને પુનર્જન્મના કારણરૂપ ઈચ્છા અને ક્રપાઓનો હાસ. વિવિધ વ્રતો અને તપશ્ચર્યાનો ઉદ્દેશ ત્યાગ કે શમન દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરવાનો છે. (૫) અક્ષયયથારવ્યાત એટલે અહિંસાનો આદેશાનુસાર પાપવૃત્તિઓનો નાશ. સાધુઓ તેમજ સંસારીઓ માટે આનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

વ્રતો, દશ ગુણો, પાંચ સમિતિઓ, પરિસહો, ત્રિવિધ ગુપ્તિઓ અને તપશ્ચરણ જૈન નીતિશાસ્ત્રનાં નિયમન અને વિશુદ્ધિ અંગેના સિદ્ધાંતો છે. આમાંના પ્રત્યેકની જુદી ચર્ચા કરવી જોઈએ. આત્મસાક્ષાત્કારમાં સમ્યક્ ચારિત્રનું મહત્વ એ છે કે સમ્યક્ જ્ઞાનનું જ્યારે આધ્યાત્મિક નિગ્રહમાં રૂપાંતર થાય ત્યારે જ મુક્તિનો માર્ગ સરળ બને છે.

ત્રિરત્નનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે જૈન દાર્શનિકોએ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અનુશાસનનું પાલન કરવાથી મોક્ષ મળે છે તે વિષયનું પૂર્ણપણે મૂલ્ય આંક્યું છે. સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચારિત્ર— આમાંના એકનું પણ પાલન બાકીના બે વિના સાર્થક કે અસરકારક નથી; કારણ કે આધ્યાત્મિક તત્વના સાક્ષાત્કારનો સિદ્ધાંત એક અમૂર્ત કલ્પના માત્ર નથી તેમ તેનું પાલન કરવું પણ સહેલું નથી. જૈનો ભારપૂર્વક કહે છે કે શ્રદ્ધા વિના જ્ઞાન અને ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. આધુનિક માનસશાસ્ત્ર સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ કરે છે કે કોઈ પણ ઈલાજમાં શ્રદ્ધા ચાવીરૂપ છે. તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાંત સમજી શકાય એવો છે.

સત્ય માટેનો પ્રેમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટેનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પૂર્ણજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરિણમે છે. સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોવા છતાં બધી પ્રવૃત્તિઓનો અંત ન આવે, ત્યાં સુધી જીવ દેહથી છુટો થતો નથી. સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક સંયમ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કર્મોનો અંત આવે છે. મિથ્યા વૃત્તિઓ, વિકૃત જ્ઞાન, અને વિકૃત આચરણ સંસારના કારણરૂપ છે, તેથી આવરણીય કર્મોને દૂર કરીને રત્નત્રય અભિવ્યક્ત થાય, ત્યારે જ મોક્ષ મળી શકે.

પ્રકરણ ૧૩

જૈન નીતિશાસ્ત્ર અથવા જીવનપદ્ધતિ

જગતના બધા મહાન ધર્મોએ નીતિ જ મનુષ્યના આચારનું નિયમન કરતું મોટું તત્ત્વ છે એવું ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે. નીતિનું પાલન મનુષ્યનું પોતાનું તેમજ એ જોનો સભ્ય છે તે સમાજનું પણ કલ્યાણ કરે છે. ભ્રાતૃત્વ, ન્યાય અને શાંતિ જેવાં નૈતિક મૂલ્યોને ટકાવવાં તે સમાજનું ધ્યેય છે. નીતિના આદર્શો પ્રત્યેની નિષ્ઠા એ આધુનિક સંસ્કૃતિઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રાચીન વિચારકોએ નીતિશાસ્ત્રને તત્ત્વવિદ્યાના તેમજ ધર્મતંત્રનાં ચિંતનનો એક ભાગ ગણ્યું. પરિણામે નૈતિક સિદ્ધાંતો તેમના ધર્મના એક અંગરૂપ બની ગયા. આમ કરતાં માનવ અને વિશ્વ તેમજ માનવ અને તેનાં જીવનધ્યેયનો સંબંધ કેવો હોય તેનું પણ તેમણે સૂચન કર્યું છે. સમાજમાં મનુષ્યના આચારનો વિષય નીતિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આવી જાય છે. પરંતુ જૈન ચિંતકોએ નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિદ્યાના આદર્શો તેમજ વિચારોને સાથે ગુંથી દીધા છે.

જૈન નીતિશાસ્ત્ર એ જૈન ધર્મનો સૌથી ઉજ્જવળ ભાગ છે. તે અત્યંત સરળ છે. આને કારણે કેટલાક લેખકોએ જૈન ધર્મને નીતિમય વાસ્તવવાદ તરીકે વર્ણવ્યો છે. માણસનું પોતાની જાત પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને સમાજ પ્રત્યે કર્તવ્ય, બંને વચ્ચે કોઈ સંઘર્ષ નથી. સમાજનું શ્રેય તેજ વ્યક્તિનું શ્રેય છે. જીવની શ્રેષ્ઠ શક્તિઓનો વિકાસ થવો જ જોઈએ. બીજાને પોતાનાં ઉદાહરણ, સલાહ, પ્રોત્સાહન અને સહાય દ્વારા ઉપકારક થવાથી આવો વિકાસ સાધી શકાય છે.

જૈન ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને પ્રથમ આદેશ એ આપે છે કે ધર્મમાં મનુષ્યે બુદ્ધિપૂર્વક અને તર્કયુક્ત શ્રદ્ધા રાખવી. આ શ્રદ્ધા સાચા પ્રકારની હોવી જોઈએ અને ઈશ્વર, ધર્મગ્રંથો કે ઉપાધ્યાય વિષેની મિથ્યા ધારણાઓથી મુક્ત હોવી જોઈએ. આ પ્રકારનું સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાનનું પ્રેરક હોય છે. દૈનિક જીવનનાં આચરણમાં તે પ્રતિબિંબિત થવું જોઈએ. યાકોબીના મત પ્રમાણે જૈન નીતિશાસ્ત્રનું ધ્યેય નિર્વાણ કે મોક્ષનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું છે. આ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે ચારિત્ર્યના નિયમોનું પાલન થવું જોઈએ, અને તેને યોગ્ય સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. ચારિત્ર એટલે કાર્યમાં પ્રતિબિંબિત થતી વ્યક્તિની ધર્મ પ્રત્યેની

આસ્થા. વ્યક્તિની વર્તણૂક ઉપરથી તેનો આત્મનિગ્રહ અને તેની મનોવૃત્તિ જાણાઈ આવે છે. એક જ વિષય કે વ્યક્તિઓ પરત્વેનું બે વ્યક્તિઓનું વર્તન, ભિન્ન હોય છે કારણ કે તેમના વિકાસકાળ દરમ્યાન ઘડાયેલાં સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

ધાર્મિક દષ્ટિબિદુથી જોતાં, જૈન ધર્મ શ્રાવકો અને મુનિઓ માટે જુદા નિયમોનું વિધાન કરે છે. આ આચારોને અનુક્રમે શ્રાવકધર્મ અથવા મુનિધર્મ કહે છે. કેટલાંક વ્રતો અને તપ બંને માટે સમાન છે, તેમનું સાધુઓએ શ્રાવકો કરતાં વધારે કઠોરતાથી અને ખંતથી પાલન કરવાનું છે. આનું કારણ એ છે કે ગૃહસ્થે કુટુંબનું પાલન કરવાનું હોય છે, જે સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિમાં પોતે રહેતા હોય તેને અનુકૂળ થવાનું હોય છે. સાધુને આવી મર્યાદાઓ નહીં નથી કારણ કે તેમનો એક માત્ર ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક માર્ગને અનુસરવાનો છે, અને તેથી તેણે સર્વનો ત્યાગ કર્યો હોય છે. પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર પૂર્ણ અંકુશ ધરાવતો હોવાથી આ વ્રતોનું તે સંપૂર્ણ પાલન કરી શકે છે. તે કષાયોનું દમન કરી શકે છે કારણ કે તે આધ્યાત્મિક નિગ્રહ અને ધાર્મિક જ્ઞાન ધરાવતો હોય છે.

શ્રાવકો માટે આદેશોલાં વ્રતો અને આચારોનો ઉદ્દેશ આત્મશુદ્ધિ છે તેથી શ્રદ્ધા અને શક્તિને આધારે આ આચારોના પાલકોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે, તે સ્વાભાવિક છે. શ્રાવક એટલે સાંભળનાર અથવા શ્રદ્ધા ધરાવનાર. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની જુદી અને સંકલ્પશક્તિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તે સૌના અનુભવની વાત છે. આથી જૈન ચિંતકોએ ત્રણ પ્રકારના વિભાગો આપ્યા છે. (૧) પાક્ષિક એટલે સામાન્ય જન, જેને અહિંસા પ્રત્યે પક્ષપાત છે. તે સમ્યક્ત્વ ધરાવે છે અને મૂળ ગુણો તેમજ આણુવ્રતોનું પાલન કરે છે. પૂજા કરવામાં તે ઉદ્યમ ધરાવે છે. (૨) નૈષ્ઠિક—અગિયારમી પ્રતિમા સુધી પહોંચે છે. પ્રતિમાઓ દ્વારા તે મોક્ષમાર્ગે જવા ઈચ્છે છે. પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતાં ગૃહસ્થજીવનનો ત્યાગ કરી દશ પ્રકારનો સાધુધર્મ આચરે છે. સ્ખલન થતાં તે પાક્ષિકની સ્થિતિમાં નીચો ઉતરે છે. (૩) સાધક—સલ્લેખના દ્વારા જે પોતાનો માનવજન્મ પૂરો કરે છે. અને જીવને શુદ્ધ કરે છે. નૈષ્ઠિકનો અર્થ ‘નિષ્ઠા ધરાવતો’, અથવા ‘ધર્મસિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતો’, એવો પણ થાય છે. મનુષ્યના સ્વભાવની દુર્બળતામાં આ વર્ગીકરણ સુપુત્ર રહેલું જ છે. આ વર્ગીકરણની પાછળ એવી અપેક્ષા રહેલી છે કે પોતાપોતાની શક્તિ કે સમજ અનુસાર સૌ કોઈ નિયમો અને વ્રતોનું પાલન કરે.

લગવાન મહાવીરના સમયમાં સમાજના ચાર જૂથો પાડવામાં આવ્યાં : સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા. પ્રથમ બે વર્ગ માટેના નિયમો લગભગ સરખા છે. છેલ્લા બે વર્ગો માટે આવા જ નિયમો છે. વ્રત દ્વારા પ્રત્યેક વર્ગના ચારિત્રનું નિયમન કરવામાં આવતું અને સંઘના પ્રત્યેક સભ્યે નિયમનું પાલન કરવાનું રહેતું.

વ્રત એટલે શું? વિચારણાપૂર્વક આચારનો અમુક નિયમ પાળવાનો પવિત્ર નિયમ તે વ્રત. સંતપુરુષની સલાહથી અથવા ચારિત્રના નિયમભંગમાંથી પોતાને બચાવવા માટે વ્રત લેવામાં આવે છે. તેનો હેતુ મનને અંકુશમાં રાખવાનો અને આધ્યાત્મિક માર્ગે જવા ચારિત્રનું ઘડતર કરવાનો છે. પ્રામાણિક માર્ગે પોતાનું રક્ષણ કરી, તે દ્વારા સમાજનું રક્ષણ કરવાનો તેનો આશય છે. વ્રત સંકલ્પને સ્થિરતા આપે છે અને ગ્રહણ કરનારને અનિયમિત જીવનનાં અનિષ્ટ પ્રલોભનોથી બચાવે છે. તે જીવનને હેતુ આપે છે અને આચારવિચારને સુયોગ્ય માર્ગે વાળે છે. સંયમની વૃદ્ધિમાં તે સહાયકારક હોય છે અને મુક્ત જીવનનાં ભયસ્થાનોમાંથી તે બચાવે છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક યા બીજી નિર્બળતા ધરાવતી હોય છે. પ્રત્યેક નિર્બળતાને ગણાવવી અને પ્રત્યેકના પ્રતિકારો નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે. આથી આચાર અથવા નીતિના નિયમો મનુષ્યસ્વભાવનાં મૂળતત્ત્વો પર આધારિત છે.

આવકંઠમ્

જૈન નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મોક્ષ છે તે વાતનું પુનરાવર્તન કરવું બિન-જરૂરી છે. સમ્યક્ ચારિત્રની નિશાની, ભ્રમરહિત, ક્રોધ, ધિક્કાર આદિ કષાયોરહિત વિચાર અને કાર્યમાંનું સમ્યક્ અભિશાસન છે. સમંતભદ્ર ચારિત્રની “હિસા, અનૂત, ચૌર્ય, મૈથુન, અને પરિગ્રહ—માંથી, (સમ્યક્ જ્ઞાન ધરાવતા મનુષ્યની) નિવૃત્તિ” એવી વ્યાખ્યા આપે છે. વ્યવહાર નય પ્રમાણે શુભ અને કલ્યાણમયનું અનુસરણ અને પોતાને તેમજ બીજને જે નુકસાનકારક છે તેનો પરિહાર તે ચારિત્ર.

આ પાંચ વ્રતો સાધુઓ તેમજ ગૃહસ્થો બંનેને માટે છે. મર્યાદિત પ્રમાણમાં વ્રતના પરિપાલનને અણુવ્રત (નાનાં વ્રત) એવું કહે છે જ્યારે વ્રતોનાં સંપૂર્ણ પાલનને મહાવ્રત કહે છે. જેવી રીતે એક વિશિષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ રોગને દૂર કરે છે તેવી રીતે આ વ્રતોનું જાગૃતિપૂર્વક કરેલું પાલન દુઃખોને દૂર કરે છે. મહાવ્રતો સાધુઓ માટે છે.

બધા જ લેખકોએ આ વ્રતો માટે નકારાત્મક વાક્યપ્રયોગ કર્યો હોવાથી ટીકાકારોએ વ્રત પાછળનાં દર્શનને નિષેધાત્મક માન્યું છે. આ સાચું નથી કારણ કે પ્રત્યેક વ્રતને નૈતિક નિષેધરૂપી નકારાત્મક પાસું છે તો નૈતિક કર્તવ્યનાં વિધાનરૂપી વિધેયાત્મક પાસું પણ છે. નિષેધના શબ્દોમાં બહુ અસરકારક વિધાન હોય છે. પ્રત્યેક નૈતિક આચાર, દશ ખિસ્તી ધર્મદિશોની જોમ, નિષેધો પર જ નિર્ભર છે. પણ જૈન ધર્મમાં પ્રત્યેક આણુવ્રતને વિધેયાત્મક તેમજ નિષેધાત્મક પાસું હોય છે. અહિંસાને દયા પણ કહી શકાય કારણ કે દયા એટલે પ્રત્યેક પ્રાણી તરફ કરુણા. જૈન ધર્મ સમાજના બંધારણને કદી પડકાર્યું નથી પણ દયાભાવથી સમાજને ભરી દેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મનુષ્યો સ્વાર્થથી પ્રેરાતાં હોવાથી શુભ કાર્ય કરવાના ઉત્તરતી કક્ષાના હેતુઓ પણ બતાવ્યા છે.

દરેક વ્રતને બે હેતુઓ છે : પ્રથમ પાસું આધ્યાત્મિક છે કારણ કે પ્રત્યેક વ્રતનું પાલન નવા કર્મના આસ્રવને રોકશે. હિંસા, ચોરી, અસત્યના વિચારો પાપના કારણરૂપ હોય છે. આ વિચારો આચરણમાં મુકાય તો રાજ્ય સજા કરશે. બીજો હેતુ સામાજિક છે. પ્રત્યેક વ્રતના પાલનથી વ્યક્તિ પોતાનું સામાજિક ઋણ ચુકવશે. હિંસા અને ચોરી કરતાં અટકવું એટલે સમાજમાં શાંતિ અને સલામતી જાળવી રાખવાં. વ્રતપાલનનું આધ્યાત્મિક ફળ સંયમ અને મનની દુષ્પ્રવૃત્તિઓનો અવરોધ છે, તો સાંસારિક ફળ માનસિક શાંતિ અને સમાજનું કલ્યાણ છે.

સમન્તભદ્રે કહ્યું છે કે ગૃહસ્થનું આ ચારિત્ર પાંચ આણુવ્રત, ત્રણ ગુણુ-વ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોનાં પાલનમાં છે. આ વિષયમાં હું પણ એ જ ક્રમને અનુસરીશ.

અહિંસા

પાંચ વ્રતોમાં પહેલું વ્રત અહિંસાનું છે. અહિંસા એટલે હિંસાનો અભાવ. બે કે તેથી વધુ ઈન્દ્રિયો ધરાવતાં ત્રસ અથવા જીવિત પ્રાણીની, ઈરાદાપૂર્વક, બીજા મારફત કે અનુમતિ આપીને હિંસા કરવામાંથી જ અટકે છે તે અહિંસા-વ્રતનું પાલન કરે છે. જૈન ચિંતકોનું કહેવું છે કે અહિંસા પરમ ધર્મ છે. અમૃતચંદ્ર સૂરિ કહે છે કે આસક્તિ અને કષાયોનો અભાવ તે અહિંસા. કષાયોથી અભિભૂત થએલી વ્યક્તિ બીજાની નહીં તો પોતાની તો હિંસા કરે જ છે. કષાયોથી મુક્ત થઈને, પૂરતી કાળજી સાથે મનુષ્ય આચરણ કરતો હોય ત્યારે બીજાં પ્રાણીના જીવની હિંસા થાય તો તે હિંસા નથી. આવી હિંસા જો બેદરકારીથી કે કષાયોના પ્રભાવ હેઠળ થાય, ત્યારે જરૂર તે હિંસા જ હોય છે. ખરેખરી હિંસા ન થઈ

હોય ત્યારે પણ મન હિંસા કરવાની વિરુદ્ધ હતું કે હિંસા કરવા તત્પર હતું? મનની સ્થિતિ અને ઉદ્દેશ્ય ઉપર બધા આધાર રાખે છે.

ઉમાસ્વામી હિંસાનો અર્થ ‘કષાયોથી અભિભૂત વ્યક્તિ કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ ઈન્દ્રિયવિહીન કરે તે’ એવો કરે છે. જૈન ધર્મ માને છે કે જડ જીવો ચાર ઈન્દ્રિયો ધરાવે છે : સ્પર્શ, કાર્યશક્તિ, શ્વસનક્રિયા અને સમયમર્યાદા. આ ઉપરાંત ગતિશીલ જીવો ઉપર ગણાવી તે ઉપરાંત બીજી બે કે તેથી વધુ ઈન્દ્રિયો ધરાવે છે. તે ઈન્દ્રિયો આ પ્રમાણે હોઈ શકે : સ્વાદ, વાસ, દર્શન, શ્રવણ, વાણી. સમનસ્ક જીવોની દશ ઈન્દ્રિયો હોય છે. જડ કે ચેતન જીવને આમાંની કોઈ પણ ઈન્દ્રિયથી વિમુખ કરવામાં આવે તો હિંસા થાય. આવી હિંસા જીવને દુઃખ અને પીડા પહોંચાડે છે. કષાયોને કારણે કે પ્રમાદથી જ હિંસા કરે છે તે હિંસાનો દોષ આચરે છે. કષાયોના પ્રભાવને કારણે થએલી હિંસા તે ભાવહિંસા. શારીરિક ઈજા તે દ્રવ્યહિંસા.

અહિંસાવ્રતના પાલનમાં દૃઢ રહેવા માટે ઉમાસ્વામી પાંચ પ્રકારના સંયમના નિયમો આપે છે : વાણીનો સંયમ, વિચારનો સંયમ, ગતિનું નિયમન, વસ્તુઓને લેવામૂકવામાં કાળજી અને ખાતાં કે પીતાં પહેલાં ખાવાપીવાનાં દ્રવ્યોનું પરીક્ષણ. પોતાની જાત પરનો અંકુશ અત્યંત મહત્ત્વનો છે. અહિંસાવ્રતના પાલનમાં બીજાની લાગણીઓ દુભવવામાંથી અટકવાનું હોવાથી, વાણી અને વિચારનો સંયમ અત્યંત અનિવાર્ય છે. સૌએ પોતાનાં હલનચલનમાં ખૂબ કાળજી રાખવાની છે કારણ કે બેદરકારીથી હલનચલન કે ગતિ કરવામાં બીજાની હિંસા થવાનો ભય રહ્યો હોય છે. તેવી જ રીતે વસ્તુઓ લેતાં કાળજી રાખવામાં ન આવે તો નાના ક્ષુદ્ર જીવોને હાનિ પહોંચે છે. વસ્તુઓ ઉંચકતાં પહેલાં પણ આવી જ કાળજી રાખવાની છે. પોતાનું ખાવાનું કે પીવાનું લેતાં પહેલાં તેને તપાસીને ખાત્રી કરવી જોઈએ કે તેમાં કોઈ જંતુ નથી.

ભાવહિંસા (હિંસાનો આશય) અને દ્રવ્યહિંસા (સાચેસાચ હિંસા) વચ્ચે જૈન ધર્મ ભેદ જુએ છે. આથી હિંસામાંથી અટકવા માંગતી વ્યક્તિએ રાખવાની સાવચેતી માટે પાંચ પ્રકારના સંયમોનો સ્પષ્ટ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સૂક્ષ્મ હિંસા અને સ્થૂળ હિંસા વચ્ચે પણ ભેદ માનવામાં આવ્યો છે. સૂક્ષ્મ હિંસામાં કોઈ પણ પ્રકારના જીવની હિંસા ઉપજવતાં અટકવાનું છે. જ્યારે સ્થૂળ હિંસામાં બેકે તેથી વધુ ઈન્દ્રિયો ધરાવતી વ્યક્તિની હિંસામાંથી અટકવાનું છે. એક જ ઈન્દ્રિય ધરાવતાં છોડ, ગૃક્ષ, પાક જેવા જીવોની હિંસા-

માંથી અટકવું ગૃહસ્થ માટે શક્ય નથી પણ બિનજરૂરી હોય ત્યાં એકેન્દ્રિય કે સ્થાવર જીવોને હિંસા પહોંચાડવી ન જોઈએ. સાધુએ તો કોઈ પણ પ્રકારના જીવની હિંસા કરતાં અટકવાનું છે.

વ્યવહારુ ધર્મ તરીકે જૈન ધર્મે સામાન્ય માણસ માટે સામાન્ય રીતે શું કરવું શક્ય છે તેનો વિચાર કર્યો છે. હિંસા બે પ્રકારની છે. સંકલ્પી (ઈરાદા-પૂર્વકની) અને આરમ્ભી (વ્યવસાયાત્મક). શિકાર, પશુચણ, આહાર કે રમત માટેની હિંસા તે ઈરાદાપૂર્વકની હિંસા છે. આમાંથી અટકી જઈએ તો કોઈને હાનિ થતી નથી. આરંભી હિંસા એટલે સામાન્ય જીવનક્રમમાં ગૃહસ્થથી થતી હિંસા. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સ્વમી (૨) ગૃહારંભી અને (૩) વિરોધી. (૧) ઉદ્યમી : પોતાના અને કુટુંબના નિર્વાહ માટે ગૃહસ્થે કોઈક ને કોઈક વ્યવસાય પસંદ કરવાનો જ છે. જૈન ધર્મ છ વ્યવસાયોની અનુમતિ આપે છે : (૧) અસિ એટલે કે તલવાર. કોઈ વ્યક્તિ સૈનિક બની શકે અથવા તો કર્તવ્યપાલનમાં જૈને તલવાર કે શસ્ત્ર વાપરવું પડે એવો અમલદાર બની શકે. (૨) મસિ એટલે શાહી. લેખનનો ધંધો સ્વીકારી શકાય અથવા એવો કોઈ ધંધો લઈ શકાય અથવા કચેરીનું કામ થઈ શકે જેમાં લખવાની જરૂર પડે. (૩) કૃષિ—ખેતી. જમીન ખેડીને કૃષિ અથવા બાગાયતને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ શકાય (૪) વાણિજ્ય અથવા વ્યાપાર. ઈરાદાપૂર્વકની હિંસા ન થતી હોય એવા વ્યાપારમાં ગૃહસ્થ જોડાઈ શકે. તે ખાટકી, કલાલ વગેરેનો વ્યવસાય સ્વીકારી ન શકે. (૫) શિલ્પ—માલસામાન ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો તે કરી શકે (૬) વિદ્યા—સાહિત્ય, શિક્ષણ, કળા વગેરે વિદ્વત્તાભર્યા વ્યવસાયોમાં તે જોડાઈ શકે. આ ધંધાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે થતી હિંસાનો પરિહાર શક્ય નથી.

(૨) ગૃહારંભી હિંસામાં ગૃહકાર્ય કે ઘરનાં કર્તવ્યો કરતાં કોઈક ને કોઈક હિંસા થાય છે જ. ઘર ચણવામાં, ભોજન તૈયાર કરવામાં, સ્નાન કે ઘોવા માટે પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં, પશુપાલનમાં, બાગને તાજે રાખવામાં કે શાકભાજી ઉગાડવામાં કે કાપવામાં, કૂવો ખોદવામાં, પાક લણવામાં કે ફળ તોડવામાં હિંસા છે જ. ટૂંકમાં, ગૃહસ્થ તરીકેનાં કર્તવ્ય કરતાં જ હિંસા થાય છે તે ક્ષમ્ય છે કારણ કે તે સિવાય જીવનનો નિર્વાહ શક્ય નથી.

(૩) વિરોધી હિંસા—સ્વરક્ષણ, માલમિલકતનું રક્ષણ, કુટુંબના સભ્યો કે સગાં અને મિત્રોનું રક્ષણ કરતાં હિંસાનું આચરણ થાય છે. ચોર, લૂંટારાથી, ડાકુથી કે યુદ્ધભૂમિ પર શત્રુથી રક્ષણ કરવું પડે છે. દેશની રક્ષા તે લશ્કરના સૈનિકની

ઘણી ફરજોમાંની એક છે. એકમાત્ર મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે કે શત્રુતા કે વેરભાવથી પ્રેરાઈને અનાવશ્યક હિંસક કૃત્યો કરવાં જોઈએ નહીં.

હિંસાથી બચવા દારૂ, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદુમ્બર ફળો (અંજીરની જાતિનાં ફળો—જેમાં અસંખ્ય જીવો હોય, દા. ત. ગુલર, અંજીર, વડના ટેટા, પીપળાનાં ફળો) નો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમાંના કોઈ પણ પ્રકારનું ફળ ખાતાં અસંખ્ય નાનાં અદૃશ્ય જંતુઓની હિંસા થાય છે. એટલું જ નહીં પણ ફળ, જે અસંખ્ય બીથી ભરેલું છે તેમાં બીની પણ હિંસા થાય છે. મદિરા ઘણા જીવોનું જન્મસ્થાન છે. તેવી જ રીતે માંસ, પશુની હત્યા કરીને અથવા મૃત પશુમાંથી મળે છે. પ્રત્યેક જીવનો વિનાશ તે દયાનો વિનાશ છે. મધથી દૂર રહેવાનું છે કારણ કે તેનો સંગ્રહ કરવામાં હિંસા છે. વળી તેમાં અસંખ્ય નાનાં ઈંડાં હોય છે. મદિરા, પીનારના મનને ઉન્મત્ત કરે છે. તેને આથો ચડાવીને તૈયાર કરવામાં આવતી હોવાથી જીવહિંસા અનિવાર્ય બને છે. માંસાહારીઓ વારંવાર એવી દલીલ કરે છે કે શાકભાજી, ફળ, દૂધ અને અનાજ ખાવામાં પણ હિંસા છે, તેથી માંસાહાર સામે વાંધો ન હોવો જોઈએ. શાકાહારી ભોજન ખાવામાં એકેન્દ્રિય જીવોની હિંસા થાય છે જ પણ ચેતન જીવોની હિંસા થતી નથી. વ્યાવહારિક આવશ્યકતાઓ અનુસાર જૈન લેખકોએ, જીવોના, તેમની ઈન્દ્રિયો તેમજ વિકાસ અનુસાર વર્ગો પાડ્યા છે. પશુઓના દેહમાં અસંખ્ય જડ અને ચેતન જીવો હોય છે તે વાત પ્રત્યે માંસાહારીઓની દલીલમાં દુર્લભ સેવવામાં આવ્યું છે. સૂક્ષ્મદર્શી પરીક્ષાઓથી માલૂમ પડે છે કે પ્રાણીદેહમાં ઘણા જીવોનું અસ્તિત્વ હોય છે. પશુનો વધ કરવામાં કે મૃત પશુનું માંસ ખાવામાં ઘણી ઈન્દ્રિયો ધરાવતા જીવોની હિંસા કરવામાંથી કોઈ મુક્ત રહી શકતું નથી. શાકાહારી ભોજનમાં આવું નથી થતું. એ ભોજનમાં ઓછામાં ઓછી હિંસા હોય છે અને તે પણ સ્થિર, એકેન્દ્રિય જીવોની જ.

દેવને નામે યજ્ઞ કરવામાં કે અતિથિઓ પ્રત્યે સન્માન દર્શાવવા પ્રાણીઓનો વધ કરવાનો જૈન ધર્મ નિષેધ કરે છે. બીજાને નુકસાનકારક છે એમ ગણીને સિંહ, વાઘ, સાપ જેવાં પ્રાણીઓનો વધ કરવો જોઈએ નહીં. બીવડાવવામાં ન આવે કે નુકસાન પહોંચાડવામાં ન આવે તે આ પ્રાણીઓ કાંઈ હાનિ પહોંચાડતાં નથી તે સ્વીકારવું જ રહ્યું. પ્રાણીજગતમાં અનિયંત્રિત વધ નથી થતા. મનુષ્યની સરખામણીમાં પ્રાણીઓ એકબીજા પ્રત્યે માયાભર્યું વર્તન રાખી જવે છે. વધ ત્રાસજનક છે. સૌ પ્રાણીઓ જીવવા ઈચ્છે છે, મરવા નહીં. હવે એવી શોધ થઈ છે

કે જંગલી પ્રાણીઓને અને પક્ષીઓને પણ કોઈ હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે. તેથી જ સરકારે અને લોકોપકારવાદી સંસ્થાઓએ વન્ય પ્રાણીઓનાં રક્ષણ માટે ઝુંબેશ ઉપાડી છે. દુઃખ અને પીડામાં સબડતાં પ્રાણીઓને, તેમને દુઃખ અને પીડામાંથી મુક્ત થાય એમ કરીને મારી નાંખવાં એ પણ હિંસા છે. તેમને દાકતરી સહાય કે સારવાર આપવાં જોઈએ. સુખદુઃખ કર્મોનાં ફળરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈજા કે રોગને કારણે દુઃખ અનુભવતાં પ્રાણીઓને જે દુઃખ થાય તેના કરતાં તેમની હત્યા કરવાથી તેમને વધારે દુઃખ થાય છે. હત્યા કરનારને તેનાં અનિષ્ટ કર્મોને કારણે વધારે બંધન ઉત્પન્ન થાય છે. હત્યા મોટું પાપ છે કારણ કે સૌ જીવવા માંગે છે, મરવા નહીં. દયા સર્વ પ્રાણીઓની કલ્યાણમયી માતા છે.

સમંતભદ્રે અહિંસાવ્રતના પાંચ અતિચાર કહ્યા છે : હેદન, વંધન, પીડન, અતિભારારોપણ અને આહારવારણ. વ્રતની શુદ્ધિ પર આની અસર થાય છે કારણ કે આ પાંચમાંનો કોઈ પણ અતિચાર, નોકર કે પ્રાણી જેવા જીવને દુઃખ આવે છે. છેદન એટલે કાન, નાક કે બીજા કોઈ પણ અંગને તલવાર, કુહાડી કે દાતરડાં જેવાં તીક્ષ્ણ સાધનથી કાપવું. આ જ વસ્તુ નિરૂદ્ધ શ્વેતકે આડનાં થડને કાપવામાં પણ લાગુ પડે છે. પ્રમાદથી કે શિક્ષા કરવા માટે આજુ કૃત્ય કરવામાં આવે પણ તે નિર્દય છે. બંધન એટલે મનુષ્ય કે પ્રાણીઓને પોતાના કબજામાં રાખવાં, અથવા ઢોરોને, ઘોડાને, કૂતરાઓને કે પાળેલાં પ્રાણીઓને બાંધવાં. બાંધવામાં સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડવાનો છે. પોપટ કે પાંજરામાં પૂરવામાં આવતાં પક્ષીઓને પણ તે લાગુ પડે છે. નાસી ન જાય તે માટે અપરાધી મનુષ્યોને સાંકળે બાંધવાં કે દોરડાંથી તેમના હાથપગ બાંધવા તે અતિચાર છે. પીડન એટલે મનુષ્યો કે પ્રાણીઓને દોરડાં, ચાબૂક, દંડ કે લાકડીથી ટીપવાથી થતો અતિચાર. નોકરોને લાત મારવી વગેરે આ અતિચારમાં જ આવી જાય છે. કાર્ય જ્યારે કૂરતા કે નિર્દયતાથી થતું હોય, ત્યારે જ આ અતિચાર થાય છે. કાર્યને કૂર બનતું અટકાવવા માટે મર્મસ્થળો પર પ્રહાર ન કરવો જોઈએ તેમજ ઉંમર વગેરેનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. અતિભારારોપણ એટલે બળદ, ઘોડા વગેરે પર કે તેમનાથી ખેંચાતાં વાહનો પર વધુ પડતો ભાર મૂકવો. શક્તિ હોય તેનાથી વધારે ભાર ઉપાડવા નોકરોને ફરજ પાડવી તે પણ એક અતિચાર છે. મનુષ્ય કે પ્રાણીની શક્તિ સૂચવાય તેનાથી અધિક ભાર તેમના પર મૂકવો તે આ અતિચારનો સારાંશ છે. આહારવારણ એટલે મનુષ્યો કે પ્રાણીઓને ખાતાં કે પીતાં અટકાવવાં. આરોગ્યને માટે અટકાવવામાં આવે

તો અતિચાર થતો નથી. મનુષ્યો કે પ્રાણીઓને ખાવાની કે પીવાની જરૂર હોય, ત્યારે તેમને ભૂખે મારવાથી આ અતિચાર થાય છે.

અહીં એ સમજાવવું ઠીક થઈ પડશે કે અહિંસા નકારાત્મક નથી. એ દયાની બીજી બાજુ છે. હેમચન્દ્ર દયાને ‘સર્વ પ્રાણીઓની કલ્યાણમયી માતા’, ‘સંસારસાગરમાં દુઃખમાં ભટકતાં પ્રાણીઓનું અમૃત’ કહે છે. આવી વિધેયાત્મક અહિંસાને ‘ક્રુણાદાન’ અથવા ‘અભયદાન’નાં રૂપે વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. બધાં પ્રાણીઓને રક્ષણ આપવામાં તે સમાએલી છે. સમંતભદ્ર કહે છે કે અહિંસા જગતનાં પ્રાણીઓ માટે પરબ્રહ્મ સમાન છે. (અહિંસા મૂતાનાં જગતિ વિદિતં બ્રહ્મ પરમમ્ ।)

હિંસાને પરિણામે આ લોક કે પરલોકમાં દુઃખ કે ભત્સના મળે છે. હિંસા કરનાર હંમેશાં સંતપ્ત અને ચિતિત રહે છે, કારણ કે તે દુશ્મનાવટથી ભરેલો રહે છે. તે દુઃખ અને પીડા અને કેટલીક વખત બંધન પણ સહન કરે છે. તેથી દરેક જાણે હિંસાથી દૂર રહેવું જોઈએ, અને બધાં પ્રાણીઓનું હિત કરવું જોઈએ. સદ્ગુણી લોકોને જોઈને રાજી થવું જોઈએ. સંતપ્ત જીવો પ્રત્યે દયા અને સહાનુભૂતિ દર્શાવવાં જોઈએ, અને ઉદ્ધત તેમજ ધૃષ્ટ માણસો પ્રત્યે સહિષ્ણુતાભર્યું વર્તન રાખવું જોઈએ. આવી જાતનું આચરણ કરતી વ્યક્તિ અહિંસા અને બીજાં વ્રતોનું પૂર્ણ પાલન કરી શકે છે. આથી, ઉમાસ્વામીના કહેવા પ્રમાણે અહિંસાના સાધકે આટલા ગુણો ધરાવવા જોઈએ: પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી, પ્રમોદ, (આનંદ), કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય. સોમદેવ કહે છે કે બધાં પ્રાણીઓની પ્રત્યેની દયા ચિતામણિ રત્ન જેવી અમૂલ્ય અને ચમત્કારિક છે.

સત્ય

સત્યનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એવું છે પણ એની વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. ઉમાસ્વામી કહે છે કે ‘જે પ્રશંસનીય નથી તેને બોલવું તે અસત્ય’. આ સૂત્ર પરની ટીકામાં પૂજ્યપાદ કહે છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ કે પીડા પહોંચાડવાં તે પ્રશંસનીય નથી—પછી તે હકીકતના સંદર્ભમાં હોય કે ન હોય. હિંસા ઉત્પન્ન કરતા શબ્દો અસત્ય છે. સમંતભદ્ર કહે છે કે જે સ્થૂળ અસત્ય બોલતો નથી તે બીજા પાસે બોલાવતો નથી. પોતાને કે બીજાને વિપત્તિમાં આણે એવું, ભલે સત્ય હોય, તો પણ ન બોલે તે સ્થૂળ અસત્યનો પરિહાર કરે છે એવું કહી શકાય. અમૃતચન્દ્રે સત્ય વિષે નકારાત્મક અભિપ્રાય આપ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે શરીર, મન કે વાણીના પ્રમાદયોગથી

ખોટું કથન કરવું તે અસત્ય છે. અસત્ય ચાર પ્રકારનું છે: (૧) સ્થિતિ, સમય, અને સ્વરૂપના સંદર્ભમાં, વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તોપણ તેના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરવો. (૨) વસ્તુ અસ્તિત્વ ન ધરાવતી હોય છતાં તેનાં સ્થિતિ, સમય કે સ્વરૂપના સંદર્ભમાં અસ્તિત્વનું વિધાન કરવું (૩) વસ્તુ હોય તે કરતાં જુદી રીતે રજૂ કરવી, દા. ત. ઘોડાને ગાય કહેવી. (૪) નિંદનીય અને પાપયુક્ત વાણી બોલવી.

પ્રમાદયોગથી પ્રવૃત્ત થએલી કોઈ પણ વાણી અસત્ય છે. યુગલીભરેલી, કર્કશ, અનુચિત, નિરર્થક કે અનૈતિક વાણી ગંહિત કહેવાય છે. જે વાણી બીજને વીંધવા, કાપવા, કે મારવા માટે ઉત્તેજિત કરે અને જીવનો વિનાશ કરે એવી હોય તે પાપયુક્ત છે. બીજને અસ્વસ્થતા, દુ:ખ, શત્રુતા, શોક કે પરિતાપ પહોંચાડતી વાણી અપ્રિય કહેવાય છે. અસત્યમાં એક કે બીજ પ્રકારની હિંસા હોય છે. વાણી પાછળનો આશય મહત્વનો છે. જ્યારે કોઈ સંત કે આચાર્ય, દુર્ગુણિ કે વાંધાજનક આદતો વિરૂદ્ધ સારી સલાહ આપે ત્યારે તેઓ અસત્ય બોલે છે એવું ન કહેવાય—પછી ભલે તેમની વાણીથી અપરાધી વ્યક્તિ લજ્જા કે અસુખ અનુભવે.

ઉમાસ્વામી કહે છે કે સત્યનું પાલન કરવા ઈચ્છતી વ્યક્તિએ ક્રોધ, લોભ કાયરતા, ભય, પરિહાસ અને નિન્દા શબ્દોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પ્રસંગ કે આજુબાજુના સંજોગો જોતાં, નિન્દા શબ્દોની જરૂર હોય, તો જાણીજોઈને તેમનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ. સોમદેવ સત્ય અને અસત્યની કોટિઓમાં ભેદ પાડે છે કારણ કે કેટલીક વખત સત્ય, અસત્ય સાથે મિશ્ર થયેલું જોવા મળે છે. રહસ્યભેદ (રહસ્ય ફોડી દેવું), નિંદા, યુગલી, ખોટાં લખાણ અને ખોટા સોગનને સત્યના બાધક ગણ્યા છે. અતિશયોક્તિ, દોષદર્શન અને અસભ્ય વાણીથી તે દૂર રહેવાનું કહે છે અને સલાહ આપે છે કે હંમેશાં ઉચ્ચ અને કલ્યાણકારક વાણી બોલવી તેમજ મિતભાષી થવું. બંડાઈખોરીથી કે બીજના ગુણની ઈર્ષ્યા કરવાથી પણ અજાણતાં જ, અસત્યનું આચરણ થઈ જાય છે.

સત્યપાલન કરવા માંગતા સૌને સમંતભદ્ર પાંચ અતિચારોથી સાવધ રહેવાનું કહે છે: સદાચારની વાત કે તેના નિયમો વિષે ખોટી કે જુદી શિખામણ આપવી (પરિવાદ) તે પહેલો અતિચાર છે. આચાર કે શ્રદ્ધામાં લોકોને ગેરરસ્તે દોરવવા તે ઘણો મોટો દોષ છે અને તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ. બીજનાં રહસ્યો

જાહેર કરી દેવાં કે ખાનગીમાં અપાએલાં વચનોનો ભંગ કરવો તે પણ અસત્ય છે. પોતે સાંભળી હોય તે ખાનગી વાતો જાહેર કરી દેવી તે પણ વાંધાભરેલું છે. બીજાની નિંદા કરવી કે બીજાની નિર્ભળતાની વાતો કરવી તે પણ ઠીક નથી કારણ કે તેનાથી જેની નિંદા થાય તેની પ્રતિષ્ઠા ઝાંખી પડે છે. ખોટાં લખાણ કરવાં કે ખોટી સાક્ષી આપવી (કૂટલેખન) તે સોમદેવના મતે ચોથા પ્રકારનો અતિચાર છે. આમાં ખોટા હિસાબ રાખવા કે જાળવવા કે બીજા વિષે ખોટા પ્રચાર કરવા તે પણ આવી જાય છે. વિશ્વાસનો ભંગ કરવો કે પોતાને સાંપાએલી વસ્તુ પચાવી પાડવી (ન્યાસાપહાર) તે સત્યવ્રતનો પાંચમો અતિચાર છે. ઘણી વખત લોકો પોતાનાં ઘરેણાં કે રોકડ રકમ, સંજોગવશાત્ બીજાને સોંપે છે, અને આશા રાખે છે કે જરૂર પડ્યે તે પાછાં મેળવી શકાશે. આવી પૂરી કે થોડી પણ થાપણ પાછી વાળવાનો ઈન્કાર કરવો તે અસત્ય છે.

દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર બંને સંપ્રદાયોને સ્વીકાર્ય એવા કેટલાક ધર્મ-ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરી આર. વિલિયમ્સ અસત્યનાં સ્વરૂપોના વર્ગો આ પ્રમાણે પાડે છે : (૧) જે છે તેનો ઈન્કાર કરવો. (૨) જે નથી તેનું વિધાન કરવું. (૩) વસ્તુને સાચા સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપે રજુ કરવી (૪) નિન્દાવાણી જે દુઃખદાયક અને અપમાનજનક હોય છે તેમજ ચોરી કરવા જેવાં હાનિકારક કાર્યોની સલાહ આપે છે. હરિભદ્ર, સિધ્ધસેન ગણી, વગેરેએ દશવિલા અતિચારોની તેમણે ગણના કરી છે. સંક્ષેપમાં તેમને આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય. બરાબર વિચાર કર્યા વિના, કોઈના ઉપર તેણે ન કર્યો હોય એવા દોષનું આરોપણ કરવું, ઉપહાસમાં આક્ષેપ કરવો, અમુક સંજોગોમાં પત્નીએ કહેલી ખાનગી વાત બીજાને જાહેર કરી દેવી, બીજાને દુઃખ પહોંચે એવા શબ્દો બોલવા, બીજાની મુદ્રાઓની નકલ કરવી, અમુક સંજોગોમાં પત્નીએ કહેલી ખાનગી વાત બીજાને જાહેર કરી દેવી, કોઈએ ન કર્યું હોય એવું વિધાન તેના પર આરોપિત કરવું અને ચેષ્ટા કે ચહેરાના ભાવ ઉપરથી અનુમાન કરીને બીજાના ગુપ્ત ઈરાદાને ઈર્ષ્યા કે બીજા કોઈ હેતુથી પ્રગટ કરવો.

જેન ધર્મ અસત્યને હિસાનું જ રૂપ માને છે. અસત્ય આ જન્મમાં કે બીજા જન્મમાં અનેક આપત્તિઓ લાવે છે. અસત્યવક્તા પોતાનો જ દ્રોહ કરે છે. સત્ય હંમેશાં વિજયી નીવડે છે તેથી દરેકે સત્યના આદર્શને વળગી રહેવું જોઈએ. અસત્યનું આચરણ કરનારે કેટલીક વખત જેલમાં જવું પડે છે. અસત્ય અપયશ અપાવે છે અને સંપત્તિને નુકસાન પણ કરે છે.

અર્ચાર્ય

ઉમાસ્વામી ચોરીની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : 'જે આપવામાં નથી આવ્યું તેને લેવું તે ચોરી છે (અદત્તાદાનં સ્તેયમ્).' ન આપેલી વસ્તુ લેવી તે ચોરી કર્યા બરાબર છે—જે આ પ્રવૃત્તિ અશુદ્ધ વિચારની પ્રેરણાથી થતી હોય તો. સમન્તભદ્રે ચોરી કોને ન કહેવાય તેની વ્યાપક વ્યાખ્યા આપી છે. અર્ચાર્યવ્રતનું પાલન ન અપાએલી વસ્તુ ન લેવામાં છે. આ વસ્તુ જમીનમાં દટાએલી હોય તો શું? તે મુદ્દો ક્યાં તો રહી ગયો છે અથવા ભુલાઈ ગયો છે. બીજા શબ્દોમાં, અર્ચાર્યવ્રતનું પાલન, માલિકે ન આપેલી સંપત્તિ લેવામાંથી અટકવામાં છે.

અમૃતચંદ્ર સ્પષ્ટ કહે છે કે ચોરીમાં હિંસા આવી જાય છે કારણ કે ન આપેલી વસ્તુ લેવામાં વિચારની શુદ્ધિને તો હાનિ થાય જ છે પણ જે વ્યક્તિની સંપત્તિ લઈ લેવામાં આવી હોય, તેને પણ દુઃખ થાય છે. ચોરી જે પકડાય તો કેદની સજા થાય છે. બીજાનું લઈ લેવામાં પ્રમત્તયોગ અથવા કષાયયુક્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે. બીજાની સંમતિ કે જાણ વગર તેની મિલકત લઈ લેવાની ઈચ્છા જીવની આધ્યાત્મિક અવનતિ દર્શાવે છે. માલિકની પરવાનગી વગર ગૃહસ્થે ખાનગી કૂવામાંથી પાણી લેવું ન જોઈએ. જાહેર કૂવા કે રસ્તા, જનતાના ઉપયોગ માટે જ હોવાથી તેમના ઉપયોગમાં કોઈ હરકત નથી. સોમદેવ કહે છે કે જેઓ અર્ચાર્યવ્રત લે છે તેમણે બીજાનું કાંઈ લેવું ન જોઈએ. પછી ભલે તે ઘરમાં, ફળિયામાં, પાણીમાં, જંગલમાં, કે ટેકરી પર હોય. ખાણ અને ગુપ્ત ખજાનાની માલિકી રાજની છે. પછી ભલે તેમની માલિકી જાણીતી ન હોય. આપણા દેશના આધુનિક કાયદા સાથે આ મત મળતો આવે છે.

બીજાં વ્રતોની જેમ, અર્ચાર્યવ્રતના પણ અતિચારો હોય છે. કોઈ જાતે ચોરી ન કરે પણ બીજાની, ચોરી કરવા માટે ચઢવણી કરે અથવા તેને ચોરી કરવાના રસ્તા બતાવે ત્યારે તે ચોરીને પ્રોત્સાહિત કરવાનો અપરાધ કરે છે. ચોરાએલી સંપત્તિ લેવી તે બીજા પ્રકારનો અતિચાર છે (ચૌર્યાર્થાદાન). ત્રીજા પ્રકારનો અતિચાર ત્રિલોપને નામે ઓળખાય છે. રાજ્યે મૂકેલા અંકુશ કે પ્રતિબંધોની અવગણના કરીને કોઈ વસ્તુ મેળવવા વ્યક્તિ છુપા સોદા કરે ત્યારે આ અતિચાર થાય છે. ભેળસેળ સદૃશસમ્મિશ્રં એટલે ઊંચા પ્રકારના માલ સાથે ગેરકાયદેસર રીતે તેના જેવા જ રંગ કે પદાર્થનો હલકા પ્રકારનો માલ ભેળવી દેવો અને વેચવો. દા. ત. ઘી કે માખણમાં ડાલડાનું મિશ્રણ કરવું. પાંચમા પ્રકારનો અતિચાર ખોટાં તોલમાપનો ઉપયોગ કરવામાં

જૈ.—૧૧

છે. દા. ત. બીજા પાસેથી લેતાં ભારે કાટલાં લેવાં અને પોતાની વસ્તુ વેચતાં હલકાં કાટલાં વાપરવાં.

આવી શંકારૂપદ યુક્તિપ્રયુક્તિથી સોદો કરનાર વ્યક્તિ પ્રયત્નપૂર્વક અટકે નહીં ત્યાં સુધી અર્થોર્થવ્રત પૂર્ણ કે પ્રામાણિક ગણાવું નથી. ભેળસેળ હવે એટલી સામાન્ય થઈ પડી છે કે કોઈ પણ ખાદ્ય પદાર્થ કે દવા હલકી વસ્તુના ભેગ વગર મેળવવાં શક્ય નથી. ભેળસેળ અને ખોટાં તોલમાપ હવે ધંધાની ચાલુ રસમ બની ગયાં છે.*

બ્રહ્મચર્ય

ચેશું વ્રત તે બ્રહ્મચર્ય છે. સમંતભદ્ર કહે છે કે આ વ્રતમાં પરસ્ત્રી સાથેનાં મૈથુનથી દૂર રહેવાનું હોય છે. બીજાને આવા સંબંધ બાંધવા પ્રોત્સાહન આપવામાંથી અટકવાનું હોય છે, કારણ કે આમ અટકે નહીં તો વ્યક્તિ પાપ વહોરી લે છે. ઉપાધ્યાય અને બીજાની સમક્ષ જે સ્ત્રી સાથે લગ્ન થયાં હોય તેનાથી જ સંતોષ માનવાનો હોય છે. પરસ્ત્રી સાથે જાતીય સુખની ઈચ્છા રાખવી ન જોઈએ તેમજ વાસનાભરી દષ્ટિથી તેની સામે જોવું ન જોઈએ. બીજાં બધાં વ્રતો કરતાં આ વ્રત તેનાં દ્વિવિધ સ્વરૂપમાં જુદું પડે છે. પોતાની સ્ત્રીથી સંતોષ (સ્વદારસંતોષ)નું વિધાન કરવામાં તે વિધ્યાત્મક તો પરસ્ત્રી સાથેના સંબંધનો પરિહાર કરવાનું વિધાન કરવામાં (અપરદારગમન)માં તે નકારાત્મક છે.

અમૃતચન્દ્રસૂરિ એવો ચોક્કસ મત ધરાવે છે કે દરેક પ્રકારનો જાતીય સંબંધ હિસાત્મક છે. જાતીય સંબંધને તેઓ તલથી ભરેલી નળીમાં ગરમ લોખંડનો સળિયો રાખવા સાથે સરખાવે છે. આમ કરવાથી બધાં બી બળી જાય છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક મૈથુન યોનિમાં મોટા પ્રમાણમાં, સતત જન્મતા જીવોનો નાશ કરે છે. વાસનાથી પ્રેરાયલું મૈથુન હિસામાં પરિણમે છે. બધા જ લેખકો એ બાબતમાં સંમત છે કે ગૃહસ્થે જો તે આ વ્રતનું પાલન કરવા માંગતો હોય, તો પોતાની પત્નીથી સંતોષ માનવો જોઈએ.

*નોંધ :— આર. વિલિયમ્સ નોંધે છે કે શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો આ વ્રતના સરખા અતિચારો ગણાવે છે. સમંતભદ્રે ગણાવેલા અતિચારોમાં એ આવી જાય છે. તે આ પ્રમાણે છે : (૧) ચોરીથી મેળવેલા પદાર્થો લેવા (સ્તેના-પહ્તાદાન) (૨) ચોરી કરવાની પ્રેરણા આપવી (૩) શત્રુરાજ્યની હદ ઓળંગવી (વિરુદ્ધરાજ્યાત્તિક્રમ) (૪) ખોટાં તોલમાપ વાપરવાં (કૂટતુલા-કૂટમાન) (૫) સારી વસ્તુને સ્થાને હલકી વસ્તુ મૂકવી (તત્પ્રતિરૂપકવ્યવહાર).

શ્રીનો ઉપભોગ સંતાપરૂપ છે કારણ કે તેને કારણે ઝંખના, ઉત્તેજના તેમજ દેહની ક્ષીણતાનો ઉદ્ભવ થાય છે. આવો ઉપભોગ કરનારાને આવેગભર્યો આનંદ સાચો સંતોષ આપી શકતો નથી. પ્રત્યેક મૈથુનને નિન્દ્ય ગણવા માટે બે કારણો આપવામાં આવ્યાં છે. નૈતિક દષ્ટિએ પ્રેમ અને ધિક્કારના આવેગો વધવાની સાથે જીવની શાંતિ ક્ષુબ્ધ થાય છે, અને શારીરિક દષ્ટિએ મૈથુનમાં હિંસા આવી જાય છે. આ મતનું સમર્થન કરવા હેમચન્દ્રે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાંથી મત ટાંક્યો છે. પહેલેથી જ જૈન ધર્મ વ્યભિચારના ભયથી પીડાતો રહ્યો છે.

સમંતભદ્રે આ વ્રતના પાંચ અતિચારો ગણાવ્યા છે : (૧) ગૃહસ્થે બીજાનાં સંતાનોના વિવાહ કરાવવા (અન્યવિવાહકરણ). પોતાનાં બાળકોનાં લગ્ન કરાવવાની ગૃહસ્થની ફરજ છે. આ લગ્નને તે વિધિ તરીકે ગણે અને સંભોગની વ્યવસ્થા તરીકે ન ગણે તો તેમાં કોઈ દોષ નથી. (૨) શ્રીનાં સ્તન, બગલ જેવાં શરીરનાં અંગો સાથે રમત કરવી કે તેમને પંપાળવાં (અનજ્ઞ-ક્રીડા) (૩) ઐન્દ્રિય ઉપભોગો પ્રત્યે અત્યધિક વૃત્તિ (ત્રિપુલ્લત્ષાતિચાર) (૪) વેશ્યાઓની વારંવાર મુલાકાત લેવી, અથવા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કે વ્યવહાર કરવો અથવા તેમનાં આકર્ષક અંગોનું નિરીક્ષણ કરવું. આ વ્રતોનું જે શબ્દશઃ અને ભાવમાં પાલન કરવા ઇચ્છતો હોય, તેણે શ્રીઓને એકંતમાં મળવાના, જાતીય સંબંધની કે ઈન્દ્રિયસુખની લાગણી ઉશ્કેરે એવી વાત કરવાના પ્રસંગો યત્નપૂર્વક ટાળવા જોઈએ.

મૈથુનનું વર્ગીકરણ આપવામાં સિદ્ધસેનગણી વધુ સ્પષ્ટ છે. તેમણે મૈથુનના સચેતન અને અચેતન એવા બે પ્રકારો આપ્યા છે. પ્રથમ પ્રકારમાં પુરુષનાં સ્ત્રી (માનવ, સ્વર્ગલોક, કે પશુ)ની સાથેનાં મૈથુનનો, પુરુષનાં પુરુષ સાથેનાં મૈથુનનો, હસ્તમૈથુન અને સજાતીય મૈથુનનો સમાવેશ થાય છે. બીજા પ્રકારમાં સ્ત્રીનું કૃત્રિમ લિંગથી હસ્તમૈથુન અને જાતીય ઇચ્છાની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રી (માનવ, સ્વર્ગલોકની કે પશુ) નાં માટી, લાકડાં કે પથ્થરમાંથી બનાવેલાં પુતળાં સાથેની પુરુષની ચેષ્ટા આવી જાય છે. આવી ચેષ્ટા તે ચિત્રમાં આવેખેલી શ્રી સાથે પણ કરે, તો પણ અતિચાર થાય.

બધા જ જૈન દાર્શનિકો એકમતે માને છે કે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ભંગ વિવિધ પ્રકારનાં પાપોમાં પરિણમે છે. તેથી જ તેઓ તેની નિંદા કરે છે. આ વ્રતના ભંગને પરિણામે શારીરિક બળ ક્ષીણ થવાથી પોતાની જાતના તો ગુનેગાર

થવાય જ છે પરંતુ બીજાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં પાપ થાય છે. આ વ્રતનો ભંગ કરવાથી સમાજનો પણ અપરાધ થાય છે, કારણ કે આવો ભંગ સામાન્ય નીતિનિયમોને ક્ષુબ્ધ કરીને કૌટુંબિક જીવનની શાંતિ અને પરસ્પર વિશ્વાસનો ભંગ કરાવે છે. વ્યભિચારી સ્ત્રી કે પુરુષ અનેક પ્રપંચભર્યાં કામોમાં સંડોવાય છે અને પરિણામે બીજા સદ્ગુણોનો નાશ થાય છે.

ધર્મના સામ્રાજ્યમાં વસતો માણસ પોતાની જાતીય ઈચ્છામાં સંયમી હોય છે તેથી પોતાની પરિણીત પત્નીથી સંતુષ્ટ રહીને તેણે પરસ્ત્રી, સંબંધી-ઓની સ્ત્રીઓ કે સાધ્વીઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. જાતીય સુખની ઈચ્છાનો અગ્નિ ભભૂકતો હોય ત્યાં સુધી અધ્યયન, ધ્યાન અને સદ્ગુણી આચરણ શક્ય નથી.

અપરિગ્રહ

પરિગ્રહ એટલે પોતાની માલિકીની વસ્તુઓ માટે મોહભરી આસક્તિ (મૂર્છાપરિગ્રહ:). જમીન, ઘર, ઢોર, સોાનું, ચાંટી, રોકડ રકમ જેવી અનેક સાંસારિક વસ્તુઓ મેળવવાની અને એના પર માલિકી ધરાવવાની સ્ત્રીને કે પુરુષને ઈચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ ઈચ્છા અમર્યાદિત ન હોવી જોઈએ. પરિગ્રહદ્રવ્યો પ્રત્યેની આસક્તિ જ્યારે નિરંકુશ અતે નિર્મર્યાદ બની જાય છે ત્યારે મન લોભ અને ભ્રમના કષાયોથી અભિભૂત થઈ જાય છે. આજુ મન સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રથી વિમુખ બની જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ કે આસક્તિ અનિષ્ટકારક છે. સંપત્તિનું રક્ષણ કરવા મનુષ્ય હિંસા અને અસત્યનો આશ્રય લે, તેવો પણ સંભવ રહે છે.

પરિગ્રહની ઈચ્છા નિરંકુશ બને ત્યારે અનિષ્ટ નીવડે છે. આ પ્રકારના અનિષ્ટથી મુક્ત થવા પોતે પ્રાપ્ત કરવા જેટલી સંપત્તિ કે દ્રવ્યની સીમાનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રાપ્તિ અંગેની પ્રવૃત્તિઓ થંભાવી દેવી જોઈએ. આને ઇચ્છાપરિમાણવ્રત કહે છે.

અમૃતચન્દ્રસૂરિ પરિગ્રહની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : પરિગ્રહ એટલે આસક્તિ. તે મોહ અથવા મોહનીય કર્મના પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે. પરિગ્રહની બધી ભાવનાનો ત્યાગ તે અપરિગ્રહ. પરિગ્રહ અથવા સમ્પત્તિ પ્રત્યેની આસક્તિ બે પ્રકારની હોય છે : બહિરજ્ઞ અને અંતરજ્ઞ. પ્રથમમાં માલસામાન, નોકરચાકર, પશુઓનું ધણ વગેરેની માલિકી છે. અંતરંગ પરિગ્રહ ચૌદ પ્રકારનો છે : (૧)

મિથ્યાવાદ (૨) સ્ત્રીવેદ (૩) પુરુષવેદ (૪) નપુસંકવેદ (૫) હાસ્ય (૬) રત્તિ (૭) અરત્તિ (ઉદાસીનતા અથવા નાખુશી) (૮) શોક (૯) મય (૧૦) જુગુપ્સા (૧૧) ક્રોધ (૧૨) માન (૧૩) માયા (૧૪) લોભ. આર. વિવિધમ્સ કહે છે કે વ્રતના ઉપલક્ષ્યમાં આ બધું તદ્દન અપ્રસ્તુત છે પણ સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થોની બનેલી મિલકતની પ્રાપ્તિ, માલિકી, ઉપભોગ અને રક્ષામાં જીવની શુદ્ધિ પર ખૂબ અસર થાય છે, તે ભારપૂર્વક કહેવા માટે આ પ્રસ્તુત જ છે. આસક્તિમાંથી પરિગ્રહ જન્મે છે. આસક્તિના પ્રકાર અને તીવ્રતા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. સ્ત્રી પરિચારિકા કે પુરુષ પરિચારકની માલિકી જાતીય આવેગોને ઉશ્કેરે અને પરિણામે રત્તિ, હાસ્ય અને શોકનો પણ ઉદ્ભવ થાય. અંતરંગ આસક્તિઓમાં ગણાવેલી બીજી માનસિક અવસ્થાઓ, વિવિધ પ્રકારનાં દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ કે રક્ષાની ભાવનાને કારણે છે એમ કહી શકાય. લોભ, માયા અને માન, સંગ્રહ કરવાની નિરંકુશ તૃષ્ણામાંથી ઉદ્ભવે છે જ્યારે તે વસ્તુનો ત્યાગ કરતાં ભય, ક્રોધ અને શોક ઉત્પન્ન થાય છે.

ઘર, જમીન જેવી સ્થાવર મિલકત તેમજ સોનું, ચાંદી, સિક્કા, ઝવેરાત, વસ્ત્રો, બિંદાનાં, રાચરચીલાં અને દાણા જેવી ચલિત સંપત્તિ તેમજ પુરુષ અને સ્ત્રી નોકરચાકર જેવાં સજીવ પ્રાણીઓની માલિકીમાં બહિરંગ પરિગ્રહ રહેલો છે. આ સંપત્તિ સજીવ કે નિર્જીવ હોય તે પ્રમાણે તેના સચિત્ત અને અચિત્ત એવા વિભાગો પડે છે.

આ વ્રતનો ઉદ્દેશ એ છે કે પ્રત્યેક ગૃહસ્થે માલિકીની વસ્તુઓ (સજીવ અને નિર્જીવ) નાં સ્વરૂપ તેમજ વિસ્તાર અંગે અંકુશો સ્વીકારવા જોઈએ, જેથી લોભ પર તેનો કાબુ રહે. ત્યાગ એ જીવન જીવવાનો સાચો માર્ગ છે પણ દરેક માટે તેનું અનુસરણ શક્ય નથી. આથી પરિગ્રહ પર જાતે મર્યાદા નક્કી કરવી જરૂરી છે.

પોતાની મર્યાદા નક્કી કર્યા પછી પણ વ્રતનું ઉલ્લંઘન પાંચ રીતે શક્ય છે. રત્નકરંડશ્રાવકાચારના ૬૨મા શ્લોકમાં સમંતભદ્રે આટલા અતિચારો ગણાવ્યા છે : અતિવાહન, અતિસંગ્રહ, અતિવિસ્મય, અતિલોભ, અતિભારવાહન.

બળદ, ઘોડા વગેરે પોતાની શક્તિ અનુસાર ભાર ઉંચકીને સુખપૂર્વક જેટલા અંતર સુધી જઈ શકે, તે કરતાં વધારે અંતર સુધી તેને લઈ જવામાં અતિવાહન નામનો અતિચાર થાય છે. દ્રવ્ય કે સમય બચાવવાના લોભે આનું કરવામાં આવે

છે. વધુ નફો મેળવવાની આશાએ વધુ અનાજ કે બીજી ચીજવસ્તુઓના અત્યધિક સંગ્રહમાં અતિસંગ્રહ નામનો બીજો અતિચાર થાય છે. અછતની સ્થિતિનો લાભ લેવાના ઈરાદાથી આવું લોભી કામ કરવામાં આવે છે. સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં લોકોનો વિપુલ દ્રવ્યસંગ્રહ જોઈને ભારે નિરાશાની લાગણી અનુભવવી તેને અતિવિસ્મય નામનો અતિચાર કહે છે. પોતાના વિચારોને પરિણામે કે બીજાના વિચારોની અભિવ્યક્તિ ઉપરથી આ વિસ્મય કે નિરાશાની લાગણી ઉપજે છે. જુદા જુદા સોદાઓમાં અત્યધિક લોભ કરવો તે અતિલોભ. બીજા ઓછી કિંમતે મળતી વસ્તુઓના વધારે ભાવ લેવામાં આ પ્રકારનો અતિચાર થાય છે. છલ્લો અતિચાર તે અતિભારવાહન એટલે કે ભારવાહક પશુઓ પાસે, ભાડા પેટે નફો ખાવાના ઉદ્દેશથી વધારે પડતો ભાર ઉપાડાવવો. માત્ર નફાના જ ઉદ્દેશથી વેપાર કરતા વેપારીઓ આ પ્રકારનો અતિચાર કરે છે. પરિગ્રહપરિમાણત્રત લીધું હોય, તેમને માટે વ્રતના નિયમો ચેતવણીરૂપ છે.

આજીવ્રત પ્રવૃત્તિના ત્રણ સિદ્ધાંતોનું આચાર્ય શ્રી તુલસીએ આધુનિક રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે અહિંસાવ્રતથી માત્ર અંગત પ્રશ્નો જ નહીં પણ યુદ્ધ અને શાંતિ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોનો પણ ઉકેલ આવી શકે. જુદાણું, કાળાબજાર, ભેળસેળ, નફાખોરી, અને શૈથિલ્ય જેવાં આધુનિક જીવનનાં દૂષણોનો, માનવધર્મના સિદ્ધાંતરૂપ પાંચ વ્રતોના પરિપાલનથી ઉકેલ આણી શકાશે. વ્યક્તિગત નૈતિક ધારણા ઊંચાં લાવવાથી માનવજીવનના રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય—દરેક પ્રકારના પ્રશ્નોનો ઉકેલ મળી શકે એવું પૂરવાર કરવા તેમણે પુસ્તકો અને પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. મૂડીવાદ વિરુદ્ધ સામ્યવાદનો પ્રશ્ન અપરિગ્રહવ્રતનું યોગ્ય પાલન કર્યાથી ઉકલી શકે તે અહિંસાને ઉચિત રીતે સમજવાથી અને તેનાં આચરણથી મનુષ્યના હૃદયમાંથી યુદ્ધના બીજરૂપ દુષ્ટતાને ઉપેડી શકાશે. મહાત્મા ગાંધીએ ક્યારનું ય પુરવાર કર્યું છે કે જગતની દુર્ગત સત્તા આગળ અહિંસા અને સત્ય, સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.

અષ્ટ મૂલગુણો

સમંતભદ્ર કહે છે કે શ્રાવક અથવા ગૃહસ્થના મુખ્ય ગુણ એટલે પાંચ આજીવ્રતો અને મદિરા, માંસ અને મધનો પરિહાર. મેં આગળ ઉપર પાંચ આજીવ્રતોને સમજાવ્યાં છે અને મન, વિચાર અને આચરણની શુદ્ધિ જળવવામાં તેમનાં મહત્ત્વની પણ ચર્ચા કરી છે.

કેટલાક લેખકો કહે છે કે આઠ મૂળગુણો એટલે પાંચ ઔદુમ્બર ક્ષણ અને મદિરા, માંસ, તેમજ મધનો ત્યાગ. અહિંસાવ્રતનો વિચાર કરતાં આઠે ય વસ્તુના પરિહારની આવશ્યકતાઓ વિષે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. પાંચ પ્રકારનાં ઔદુમ્બર ક્ષણો એટલે કે દ્રાક્ષ, અંજીર, વડના ટેટા, પીપળાનાં ક્ષણ અને પાકરના ક્ષણમાં સાફ દેખી શકાય એવા જીવો ભરેલા હોય છે. ઘણી વખત આ જીવો મૃત હોય છે. ઉપરાંત, અત્યંત સૂક્ષ્મ, અગણિત બી પણ તેમનામાં હોય છે અને આ નાનાં જંતુઓથી તેમને જુદાં તારવી શકાતાં નથી.

મદિરાનો નિષેધ છે કારણ કે તે પીનાર વ્યક્તિને ઉન્મત્ત બનાવે છે અને આરોગ્ય પર પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. આથાની ક્રિયામાં અગણિત જીવોનું મદ્યમાં રૂપાંતર થાય છે. સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ હોવાથી મદિરાને નિંદ્ય ગણી છે. તે મનને મોહમાં નાખે છે અને વિવેકની ભાવના પર જુરી અસર કરે છે. માણસ શરાબની પૂરી અસર હેઠળ હોય ત્યારે પોતે કરેલાં સર્વ પાપો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે. સોમદેવ કહે છે કે મદિરાથી જ યાદવકુળનો વિનાશ થયો અને જુગારથી પાંડવોનો વિનાશ થયો હતો. દારૂનાં એક ટીપાંમાં રૂપાંતરિત થએલા અસંખ્ય જીવો આખી સૃષ્ટિને ભરી દેવા સમર્થ હોય છે.

માંસભક્ષણના નિષેધ માટેનાં કારણો પહેલાં ચર્ચાઈ ગયાં છે. પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા લોકો બીજાનું માંસ ખાઈને પોતાની તબિયત સુધારે છે તે માટે સોમદેવ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. જેમ માણસને પોતાની જિંદગી પ્રિય છે તેમ પક્ષીઓ અને પશુઓને પોતાની જિંદગી પ્રિય હોય છે. આથી પ્રાણીઓનો સંહાર કરતાં અટકવું જોઈએ.

મધપુડાને દબાવીને મધ કાઢવામાં અગણિત નાના ઈંડાં અને જીવોની હિંસા થાય છે તેથી મધનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. અસંખ્ય અદૃશ્ય જીવો હોવાને કારણે માખણને પણ કેટલાક લેખકોએ નિષિદ્ધ ખાદ્ય પદાર્થોમાં ગણ્યું છે.

ગુણવ્રતો

સમંતભદ્રે ત્રણ ગુણવ્રતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: દિગ્વ્રત, અનર્થોપદગ્નવ્રત અને મોગોપમોગપરિમાણવ્રત. બીજાં વ્રતોના અતિચાર, પૂરા નહીં તે આંશિક રીતે પણ ઓછા થાય, તે માટે ગૃહસ્થની પ્રવૃત્તિઓ પર લાંબા ગાળાનો અંકુશ મૂકવાને ઈશદે આ વ્રતો નક્કી થયાં છે. તેઓ આજુવ્રતોનાં પાલનમાં મદદરૂપ થવા માટેનાં પૂરક વ્રતો છે.

૧. દિગ્ગત

દિશાઓ દશ છે : પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વોત્તર, પશ્ચિમોત્તર, દક્ષિણપૂર્વ, દક્ષિણપશ્ચિમ, ઉપર અને નીચે. જાણીતા વિષયો અંગે પ્રત્યેક દિશામાં સીમાઓ નક્કી કરવી જોઈએ અને આ સીમાનું અતિક્રમણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નક્કી થએલી સીમા પૂરતી પ્રવૃત્તિની મર્યાદા જોઓ સ્વીકારે છે તેઓ પોતે નક્કી કરેલી સીમાના બહારના પ્રદેશમાં અહિંસાવ્રતનું પાલન કરે છે. આ સીમાની બહારના પ્રદેશમાં દરેક વિષયમાં સંયમ રાખવા એ સમર્થ થશે. આમાંના કોઈ પણ પ્રકારનાં વ્રતોનો ભંગ થવાનો સમય જ નહીં આવે. આ જાતની મર્યાદા આજીવન પાળી શકાય અથવા અમુક સમય માટે પાળી શકાય. દિશાઓની મર્યાદા નક્કી કરવામાં તે પોતાના વ્યવસાયને અને ધંધાકીય જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખી શકે. આથી લોભ પર પણ મર્યાદા આવશે.

આ વ્રતનો અતિચાર પાંચ પ્રકારે શક્ય છે : (૧) પોતે નક્કી કરેલી દિશા-માંથી ઊર્ધ્વ દિશામાં જવું. (ઋર્ષ્વદિક્ષપરિમાણાતિક્રમ) ઊર્ધ્વગમન ન કરવાનું વ્રત લીધું હોય, તે મનુષ્ય વૃક્ષ કે પર્વત પર ચઢી ન શકે. હવાઈ મુસાફરી ન કરી શકે. પોતાની નિશ્ચિત મર્યાદાની ઉપરવટ ગતિ થાય તો અતિચાર થએલો ગણાય. (૨) નક્કી થએલી મર્યાદા કરતાં ભૂમિમાં વધુ ઊંડે જવું. (અધોદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ). ભૂમિની સપાટી પૂરતી મર્યાદા નક્કી કરી હોય, તો માણસ કૂવામાં ઉતરી ન શકે તેમ જ દાણા ભરવા માટે ખોદેલ ખાડામાં કે ખાણમાં ન ઉતરી શકે. (૩) મર્યાદિત દિશાઓની ઉપર આઠ દિશાઓમાંથી કોઈ પણ દિશામાં પ્રવાસ કરવો (તિર્યંગદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ). નદીઓ કે પર્વતો જેવી જાણીતી સીમાઓ દ્વારા મર્યાદા નક્કી કરી શકાય અથવા યોજન, માઈલ કે બીજાં પ્રમાણોની પરિભાષામાં અંતર નક્કી કરી શકાય. જાણીજીનીને આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું હોય, તો તે ભંગ છે. ભુલથી કે અજાણતાં થયું હોય તો તે અતિચાર છે. (૪) ચોથા પ્રકારનો અતિચાર મર્યાદા લંબાવવામાં છે. (ક્ષેત્રવૃદ્ધિ)—સગવડ ખાતર કે ભુલથી મર્યાદા ઓળંગવાનો પ્રયાસ આમાં આવી જાય છે. (૫) ભુલથી મર્યાદા ઓળંગવી (સ્મૃતિ—અન્તર્ધાન)

૨. અનર્થદળ્લગ્ગત

ગુણવ્રતોમાંનું આ બીજું વ્રત છે. કોઈ પણ જાતનાં સમર્થન વગર મન, વાણી કે આચરણનું પાપ, પોતે નક્કી કરેલી મર્યાદાની અંદર ન કરવું તે આ વ્રતમાં આવી જાય છે. એક વખત મર્યાદાઓ નક્કી કર્યા પછી પાપ ગણાતું

કોઈ પણ કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી. ધર્મ માટે પ્રગતિકારક ન હોય એવાં દરેક કાર્યથી દૂર રહેવું જોઈએ. હિંસાને સહાયક અને હિંસાના સાધનરૂપ બધી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવાનો અહીં નિષેધ છે. કૂકડા, બાજ જેવાં પક્ષીઓ કે બિલાડી, હાથી જેવાં પ્રાણીઓને પાળવાં જોઈએ નહીં તેમ વિષ, ભાલાં, હથિયાર જેવાં હિંસક ઉપકરણો રાખવાં જોઈએ નહીં. પ્રાણહારક કે હિંસક પ્રવાદ, અનિષ્ટ વિચાર, ઈજા પહોંચાડે કે જીવ લે એવી રમતોનો પરિહાર કરવો જોઈએ.

સમંતભદ્ર કહે છે કે અનર્થદંડ પાંચ પ્રકારના હોય છે : (૧) વાપોવદેશ-પશુપક્ષીઓને ઈજા પહોંચાડે કે દુઃખ આપે એવી પાપી પ્રવૃત્તિઓ, કે એવા વ્યવસાયમાં પરિણમે તે પ્રકારની સલાહ આપવી તે વાપોવદેશ. પશુઓને કે પક્ષીઓને મારવાની, અમુક જગ્યાએ બાંધવાની, તેમના પર વધારે પડતો બોજ લાદવાની, તેમનાં અંગો કાપવાની, કે પક્ષીઓ પાળવાની સલાહ આપવાથી આ વાપ થાય છે. (૨) હિંસાદાન—હિંસાદાન એટલે હિંસા ઉપજાવે તેવાં કુહાડી, તલવાર, ધનુષ્ય, બાણ, ભાલો, બેડી, જેવાં હથિયારો, ઝેર, અગ્નિ, સ્ફોટક દ્રવ્યો, ચાબુક, બંદુક વગેરે આપી દેવાં કે બક્ષિસ પેટે આપવાં. (૩) અપઘ્યાન—બીજા લોકો કે તેમના કુટુંબીજનોનું મોત, દુઃખ, આપત્તિ વગેરે ઈચ્છતા અનિષ્ટ વિચારો કરવા. બીજા લોકો પ્રત્યેના ધિક્કાર કે તિરસ્કારને કારણે આવું થાય છે. આવો ધિક્કાર તે વાપ છે. પરસ્ત્રી માટે વાસનાભરેલા વિચારો કરવા, બીજાનું ધન પડાવી લેવું અને બીજાની નિંદા કરતા વિચારો કર્યાં કરવા તે બધું આમાં આવી જ જાય છે. (૪) દુઃશ્રુતિ—અભ્યાસ, વેપાર, શિક્ષણ, ધન, ધર્મગ્રંથો વગેરે સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોમાં ખોટી શ્રદ્ધા, મત્સર, કોપ, ધિક્કાર અને વાસના ઉત્પન્ન કરે એવી વાતો સાંભળવી કે એવી વાતોનું પ્રતિપાદન કરવું તે દુઃશ્રુતિ. હિંસા, અંધવિશ્વાસ કે વિલાસ સાથે સંકળાએલી, ખોટી માન્યતા ઉત્પન્ન કરે એવી કે પોતાની સાચી શ્રદ્ધામાં શંકાશીલતા ઉત્પન્ન કરે એવી વાતો સાંભળવી, તે આ પ્રકારમાં આવી જાય છે. (૫) પ્રમાદચર્યા— જમીન કે પથ્થર ખોદવા, પાણી ફેંકવું, અગ્નિ સળગાવવો, પવન રોકવો, ઝાડપાન કાપવાં, કે નિરેદેશ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં પ્રમાદચર્યા થાય છે. બિનજરૂરી મુસાફરી પણ ન કરવી જોઈએ. આર. વિલિયમ્સ નોંધે છે કે હેમચન્દ્રે પરિહાર કરવા જેવી બીજી નિરેદેશ પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉમેરી છે : નૃત્ય, નાટક કે રંગમંચ પરની કોઈ પણ રજૂઆત જેવી, વાદ્યસંગીત પર કુતૂહલને વશ થઈ ધ્યાન આપવું, કામસૂત્રોનું અધ્યયન કરવું, જુગાર, જળક્રીડા, પુષ્પસંગ્રહ, કુકકુટ યુદ્ધ જેવું વગેરે.

સમંતભદ્રે અનર્થદંડવ્રતના પાંચ અતિચારો નોંધ્યા છે : (૧) કંઠર્પ એટલે કે પોતાને કે બીજાને વાસના કે મોહ પ્રેરે એવી અસભ્ય ભાષા બોલવી, તિરસ્કાર-યુક્ત હાસ્ય, કે ધુણાયુક્ત અથવા તોછડી વાણીનો પ્રયોગ (૨) કૌટકુચ્ચ એટલે બીભત્સ વિચાર, વાણી કે ક્રોધથી પ્રેરાએલાં દુષ્કૃત્યો કરવાં (૩) મૌલ્ય એટલે ઉદ્ધતાઈ કે મિથ્યાભિમાનથી બીભત્સ, નિરર્થક અને અર્થહીન વાતો કરવી. (૪) અતિપ્રસાધન એટલે જરૂરથી વધારે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો. શ્વેતાંબરોના મત પ્રમાણે આ અતિચાર સંયુક્તાધિકરણ કહેવાય છે જેનો અર્થ 'કૃષિ વગેરેની દૈનિક પ્રવૃત્તિ માટેનાં ઉપકરણો કે ભાગો સાથે રાખવાં,' એવો થાય છે. જસમીશ્યાધિકરણ એટલે ગુસ્સો કે તિરસ્કાર પ્રેરે એવાં વાચન કે શ્લોકપઠન જેવી નિરર્થક માનસિક કે શારીરિક પ્રવૃત્તિ કરવી, માનસિક સંતુલન જોખમાવે એવી વાતો કહેવી, વસ્તુઓ ઉચકવા કે ફેંકવાની પ્રવૃત્તિ કરવી અથવા દોડવું.

૩. ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત

પહેલેથી જોની મર્યાદા નક્કી થઈ છે તેવી વસ્તુઓનું તેમજ વિલાસના પદાર્થોના ઉપયોગનું નિયંત્રણ કરવું તે ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત. તેલ, સાબુ, કુલ, સોપારી, પાન, લેપ, ખાદ્ય અને પેય પદાર્થોનો વધારે પડતો ઉપયોગ નિષિદ્ધ છે. આ વ્રતના બે પ્રકાર છે : (૧) નિયમ - નિયમ એટલે ખાદ્ય કે પેય પદાર્થોના વપરાશ કે ત્યાગ માટે એક મર્યાદા નક્કી કરવી (૨) યમ - યમ એટલે ભિનજરૂરી પદાર્થોના ઉપયોગ કે ઉપભોગમાંથી અટકવું. આ વ્રતમાં રોજના વપરાશની એક કે બે ચીજો અઠવાડિયાના નક્કી કરેલા દિવસોએ ઉપયોગમાં ન લેવી. દા. ત. નિશ્ચિત દિવસોએ મિષ્ટાન્ન કે વાહનનો વપરાશ ત્યાગી શકાય. આ સંકલ્પ બળ અને સંયમને વધારે છે.

આ વ્રતના પાંચ અતિચારો હોય છે: (૧) વિષયવિષયોત્તુપ્રેક્ષા એટલે કે ઐન્દ્રિય સુખરૂપી વિષ માટેના પ્રેમને ત્યજવામાં નિષ્ફળ જવું. વિષયોપભોગથી વિષયો માટેની તૃષ્ણા વધે છે. અને શારીરિક બળ તેમજ મનની શુદ્ધિનો હાસ થાય છે તેથી તેને માટે ધિક્કાર કેળવવો જોઈએ. (૨) અનુસ્મૃતિ એટલે ઐન્દ્રિય ઉપભોગોના પૂર્વાનુભવોનું વારંવાર સ્મરણ કરવું (૩) અતિલૌલ્ય વિષયોપભોગમાં ઉત્સાહ દાખવવો અથવા વધુ પ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ કરવી (૪) અનુમત્ત એવી માનસિક અવસ્થા જ્યાં કંઈ ન હોવા છતાં માણસ વિષયોપભોગ વિષે ભાવપૂર્વક વિચાર કરે.

સોમદેવના મત પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ત્રણ વ્રતો નૈતિક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અને સાંસારિક વિષયો વિષે મનની સમતુલા સ્થાપિત કરવા માટેની પ્રાથમિક

સંયમભાવનાની યોજનારૂપે છે. આ વ્રતો અનુસાર તેના પાલકે આહાર અને ઉપભોગ ઉપર નિયમન મૂકવાનું છે. આ વ્રતો અહિંસાના મહાવ્રતનાં પૂરક છે અને બધાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને સ્નેહ કેળવવાની શક્તિ આપે છે.

શિક્ષાવ્રત

કાર્ય, આહાર અને ઉપભોગનું નિયમન, જે ગુણવ્રતોનો ઉદ્દેશ છે, તે મનની શુદ્ધિ માટે અને વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટે પૂરતાં નથી. જીવનને સાર્થક બનાવવા માટે પ્રામાણિકતા અને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ સદૈવ ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. વ્યક્તિનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ, ભાવ અને કાર્યની દૃષ્ટિએ પ્રગતિકારક ન થાય, ત્યાં સુધી સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રગતિ થઈ શકે નહીં. પાંચ આણુવ્રતો દૈનિક જીવનનાં અનિષ્ટોનો ઉકેલ આણી મન અને કાર્યને શુદ્ધિ અર્પે છે, તે ત્રણ ગુણુવ્રતો કાર્ય, આહાર અને ઉપભોગમાં સંયમ ઉપદેશે છે. શિક્ષાવ્રતો મનને વિશાળ બનાવે છે અને ધર્મગ્રંથોમાં રહેલાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે નિયમિત તક આપે છે. વ્રતોનું પાલન આધ્યાત્મિક કેળવણી અને અનુભવના પાઠ આપે છે, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાનના પ્રભાવમાં આપણી માન્યતાને તે દૃઢ કરે છે, અને સાધુ તરીકેના કદમ્બ જીવનની તૈયારીરૂપે તેના પાલકને શુદ્ધિભર્યું અને ત્યાગભર્યું જીવન જીવવા પ્રેરે છે.

સમંતભદ્રે ચાર શિક્ષાવ્રતોને આ ક્રમમાં કહ્યાં છે : (૧) દેશાવકાશિક (૨) સામાયિક (૩) પોષધોપવાસ (૪) વૈયાવૃત્ય. જૈન યોગ ઉપરથી એવું લાગે છે કે સમંતભદ્ર અને આશાધર સિવાય બીજા બધા આચાર્યો સામાયિકને પ્રથમ શિક્ષાવ્રત તરીકે ગણાવે છે.

૧. દેશાવકાશિક

આ વ્રતનું સ્વરૂપ મને દિવ્વ્રતના બીજા પ્રકાર જેવું લાગે છે. ઉમાસ્વામી અને વસુનન્દી તેને ગુણુવ્રત માને છે. આ વ્રતમાં વ્યક્તિએ પોતાની પ્રવૃત્તિની હદ, ઘર, તેના એક ભાગ, ગામડાં કે શહેર સુધી નક્કી કરવાની હોય છે. આ વ્રતના પાલનનો સમય એક દિવસથી માંડીને થોડા દિવસો, એક મહિનો, વધુ મહિના કે એક વર્ષ સુધીનો હોય છે. દિવ્વ્રત અને દેશાવકાશિક વ્રત બંનેના મૂળમાં રહેલી ભાવના એવી છે કે જે કોઈ માણસ પોતાની પ્રવૃત્તિની નાની કે મોટી મર્યાદા નક્કી કરે, તે એની સ્વનિર્ણીત હદની બહારના પ્રદેશમાં એની અનુપસ્થિતિનો અર્થ એવો કહી શકાય કે તે એ વિશાળ પ્રદેશમાં તે શ્રમણોના

કઠોરવ્રત—મહાવ્રતનું પાલન કરે છે. સ્થળની આ મર્યાદાની ચાલુ સભાનતાને પરિણામે આણ્વ્રતોનાં પાલનમાં વધુ ચોક્કસાઈ આવશે. અમૃતચંદ્રના મતાનુસાર, આ વ્રત અમુક સમય સુધી પાળવાનું હોય છે અને તેટલા વખત સુધી ગામ, બજાર, શેરી કે ઘરથી આગળ જવાનું હોતું નથી.

સમંતભદ્ર કહે છે કે જે આણ્વ્રતોનું પાલન કરવા ઈચ્છે છે, તેણે પ્રત્યેક દિવસે માત્ર પ્રવૃત્તિનો સમય જ ઘટાડવાનો હોતો નથી, પણ પોતે નક્કી કરેલાં ક્ષેત્રની મર્યાદા પણ ઘટાડવાની હોય છે. સમય અને ક્ષેત્રની મર્યાદા દ્વારા આણ્વ્રતના સાધકને મહાવ્રતનાં પાલનનો લાભ પણ મળશે. આ વ્રતના પાંચ અતિચારોનો તે નિર્દેશ કરે છે : (૧) પ્રેષણ—પોતે નક્કી કરેલી મર્યાદાની બહાર નોકર, મિત્ર કે પુત્રને કોઈ કામ સોંપવું. સાધક, બીજાને મર્યાદાની બહાર જવા કહેવાથી, જીવોને હાનિ પહોંચાડીને વ્રતનું ઉલ્લાંઘન કરે છે. (૨) શબ્દ—પોતાની ઈચ્છિત વસ્તુ કરાવવાની આશાએ મર્યાદાની બહાર રહેલા લોકોનું ધ્યાન, અવાજ કરી ખેંચવું. (૩) આનયન—મર્યાદાની બહાર રહેલી વસ્તુઓ બીજા પાસે મંગાવવી. (૪) રૂપાભિવ્યક્તિ—મર્યાદા બહાર રહેલી વ્યક્તિઓ સાથે વ્યવહાર કરવા નિશાની કે ચેષ્ટાઓનો ઉપયોગ કરવો (૫) પુદ્ગલક્ષેપ—પથ્થર ઈટ, કે માટીના ઢેફાં જેવી મૂર્ત વસ્તુ, મર્યાદા બહાર રહેલી વ્યક્તિનું ધ્યાન ખેંચવાના હેતુથી ફેંકવી.

૨. સામાયિક

મનનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવાના તેમજ જીવનાં સાચાં સ્વરૂપ પર ચિંતન એકાગ્ર કરવાના વ્યાયામ તરીકે આ વ્રતનાં પાલન ઉપર શ્રવેતાંબર તેમજ દિગંબર બંને સમ્પ્રદાયોએ ભાર મૂક્યો છે. સમંતભદ્ર વ્યાખ્યા આપે છે કે ‘સ્થાનની મર્યાદા વગર, નિશ્ચિત સમય માટે મન, વિચાર અને કાર્યનાં પાંચ પાપો કરવામાંથી સંપૂર્ણ રીતે અટકી જવું.’ તેમના મત પ્રમાણે આ વ્રત દેરાસરમાં, ઘરમાં, બાગમાં, કે મન શક્તિ અને સુખ અનુભવે એવી કોઈ પણ જગ્યાએ, કાયોત્સર્ગો સ્થિતિમાં ઊભા રહીને અથવા પદ્માસનમાં બેસીને કરવાનું હોય છે. આ વ્રતનું પાલન પાંચ આણ્વ્રતોનાં પાલનને પૂર્ણતા આપે છે, કારણ કે વ્યાવસાયિક કે શારીરિક દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી ગુહસ્થ તે સમયે મુક્ત હોય છે.

અમૃતચંદ્ર કહે છે કે આ વ્રતનું પાલન, પ્રત્યેક પ્રાણી પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી મુક્ત મન સાથે, સંપૂર્ણ સમત્વ સાથે, તત્ત્વોનાં સ્વરૂપ પર ધ્યાન રાખી કરવામાં આવે તો આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. સવારે અને સાંજે આ વ્રત કરવું જોઈએ,

જે કે બીજે વખતે પણ આ વ્રતનું પાલન કરવામાં આવે, તો તે લાભદાયક છે. વ્રતપાલનથી પ્રાપ્ત થયેલું સમત્વ, પાપમય પ્રવૃત્તિઓના પરિહારમાં પરિણમશે. સામાયિક જે નિયમિત કરવામાં આવે, તો તે મનનું સમત્વ અને આત્મા પરની મનની એકાગ્રતા આપે છે.

આ વ્રત કરવા ઈચ્છતી વ્યક્તિને કોઈનો ભય ન હોવો જોઈએ, કોઈ સાથે તકરાર ન હોવી જોઈએ, કોઈનું દેવું ન હોવું જોઈએ, અને મનને બીજી દિશામાં વાળે એવી કોઈ ચિંતા ન હોવી જોઈએ; સાધુની જ્ઞાને તેણે પાંચ સમિતિ, અને ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન કરી, હાનિકારક વાણીનો પરિહાર કરવો જોઈએ અને કોઈ પણ વસ્તુ ઉપાડતાં કે મૂકતાં પહેલાં તેણે પ્રતિલેખના (ભૂમિનું બારીક અવલોકન) અને પરિમાર્જના (સુંવાળી સાવરણી વડે જમીનને સાફ કરવાનું) ભુલવાં ન જોઈએ. શુંકવું કે લીંટ કાઢવું ન પડે તે માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેણે જમીનનો ટુકડો શોધી કાઢી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનું અવલોકન કરી, ધીમેથી સાફ કરવો. સામાયિકમાં મગ્ન શ્રાવક સાધુ જવો જ લાગે છે. માત્ર તેનાં વસ્ત્રો સાધુથી જુદાં હોય છે.

સોમદેવે સામાયિકનો વિચાર વધારે વિસ્તૃત કરી, મૂર્તિ સાથે કે મૂર્તિ વગર અર્હતની પૂજા, સરસ્વતીની સ્તુતિ દ્વારા પવિત્ર ધર્મગ્રંથોની પૂજા અને ધ્યાનને પણ સામાયિકમાં ગણ્યાં છે. સાધકે જિનની સ્તુતિ ગાવી જોઈએ. અને આત્મધ્યાનમાં જ મગ્ન થઈ જવું જોઈએ. સમંતભદ્ર અને અમૃતચંદ્ર બંને જણાવે છે કે સાધક જ્યારે પૂર્ણ કે આંશિક ઉપવાસ કરતો હોય, ત્યારે તેણે સામાયિક કરવું જોઈએ. સંસારનાં કારણોનો તેણે વિચાર કરવો જોઈએ અને મોક્ષમાર્ગનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

સમંતભદ્રે આ વ્રતના પાંચ અતિચારો દર્શાવ્યા છે: દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર પરંપરાઓમાં આ અતિચારો સમાન છે. (૧) વાગ્દુષ્પ્રણિધાન—સામાયિક આચરતાં કૌટુંબિક વાતો કરવામાં પડી જવું (૨) કાયદુષ્પ્રણિધાન—સંયમને માઠી અસર પહોંચે એવું શરીરનું હલનચલન કરવું. હરિભદ્ર કહે છે કે સાધક બેસતાં પહેલાં જમીનને તપાસીને બરાબર સાફ ન કરે તો આ વ્રતનો અતિચાર થાય છે. (૩) મનોદુષ્પ્રણિધાન—સાંસારિક વિષયોની ચિંતાને કારણે ક્રોધ, માયા, માન, મત્સર, ઈર્ષ્યા આદિથી મન છવાઈ જવું (૪) અનાદર—સામાયિકના આચરણમાં યોગ્ય ઉત્સાહનો અભાવ. આને અનવસ્થિતકારણ પણ

કહે છે. અનવસ્થિતકારણ એટલે વ્રતપાલનની વિધિ જાળવવામાં નિષ્ફળતા. (૪) અસ્મરણ એટલે પાઠ કરવાના શ્લોકોને ભુલી જવા અથવા તેો એકાગ્રતાનો અભાવ.

આ વ્રતનો હેતુ, સાંસારિક વિષયો, તેમની કાળજી, ચિંતા, રાગદ્વેષ વગેરેમાંથી અલિખ્તતા કેળવવાનો, અને સૌથી વધુ તેો મનનું સમત્વ તેમજ ધ્યાનને સમયે એકાગ્રતા કેળવવાનો છે. કેટલાક લેખકોએ આની સાથે પૂજા અને બીજી ક્રિયાઓ સાંકળી લીધી છે.

૩. પોષઘોષવાસ

જૈન ધર્મે આદેશેલી તપશ્ચર્યામાં ઉપવાસ સૌથી આગળ તરી આવે છે. તેને કળા તરીકે વિકસાવી, જૈનોએ તેમાં નોંધપાત્ર પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું છે. પ્રત્યેક ચાન્દ્રમાસના બંને પક્ષોના આઠમ અને ચૌદસને દિવસે ઉપવાસ કરવાનો હોય છે. દિગંબર ગ્રંથો પ્રમાણે ઉપવાસનો આરંભ ઉપવાસદિનની આગલી બપોરથી થાય, અને ઉપવાસદિન પછીના દિવસના બપોર સુધી રહેવો જોઈએ, એટલે કે બધું મળીને ૪૮ કલાકના ઉપવાસ હોય. ઘણા ખરા શ્વેતાંબર લેખકો ઉપવાસનો સમય ઉપર કહેલી તિથિઓએ, ચોવીસ કલાકનો જ માને છે. આ ઉપવાસ ઘરમાં, મંદિરમાં, અથવા તેો કોઈક સાધુ રહેતા હોય ત્યાં કરા શકાય. ઉપવાસના સમય દરમ્યાન ઈન્દ્રિયને આનંદ આપે તેવા વિષયોથી અલિખ્ત રહેવાનું હોય છે. ગૃહસ્થજીવનના વ્યાપારો તેમજ વેપારધંધામાં ભાગ લેવાનું પણ ત્યજી દેવાનું હોય છે. પૂજા, ધ્યાન અને ધાર્મિક ગ્રંથોના વાચનમાં ઉપવાસનો દિવસ પસાર કરવો જોઈએ. સાંજ અને રાત્રી સામાયિક અને ધર્મ-ગ્રંથના વાચનમાં પસાર થવાં જોઈએ. સમંતભદ્ર કહે છે કે ઉપવાસ એટલે ખાવાપીવા, ચાખવા અને ચાટવાનો પરિહાર. ઉપવાસ કરવાના ત્રણ પ્રકારો હોય છે. ઉત્તમ ઉપવાસ ઉપર કહ્યા મુજબનો પૂર્ણ ઉપવાસ હોય છે. મધ્યમ ઉપવાસમાં પાણી પીવાની અનુજા હોય છે. જઘન્ય અથવા સૌથી ઓછા સંતોષકારક ઉપવાસમાં દિવસમાં એક વખત ખાવાનું હોય છે. શ્વેતાંબર ગ્રંથો કહે છે કે ઉપવાસના દિવસોએ આહારક (આહાર કરવો), દેહસત્કાર (શરીરની સંભાળ), મૈથુન (જાતીય સંબંધ) અને વ્યાપાર (વ્યવસાય) પૂર્ણ કે આંશિક રીતે, શ્રાવક પોતાની શક્તિ અનુસાર ત્યજે છે.

સમંતભદ્રે આ વ્રતના પાંચ અતિચારો ગણાવ્યા છે : (૧) ગ્રહણાતિચાર —પરીક્ષણ વિના અને સંભાળપૂર્વક તપાસ્યા વિના પૂજાદ્રવ્યો લેવાં. (૨) વિસર્ગી-

તિચાર—તપાસ્યા વિના પૂજાદ્રવ્યો મૂકવાં અને શરીર ફેલાવવું. (૩) આસ્તરણા-તિચાર—કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા વિના અને જગ્યાને ધીમેથી વાળીને સાફ કર્યા વિના પોતાનું બિછાનું બિછાવવું (૪) અનાદરાતિચાર એટલે ઉપવાસની વાતમાં ઉત્સાહ ન બતાવવો. (૫) અસ્મરણાતિચાર એટલે ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન, એકાગ્રતા વગેરેના પાલનમાં વિસ્મરણ.

૪. વૈયાવૃત્ય

આ વ્રત અતિથિસંવિભાગવ્રત ને નામે ઓળખાય છે. આમાં ભિક્ષાર્થે આવેલા સાધુને ભિક્ષા આપવાની હોય છે. તેમાં એના પગ દબાવવા, એની બિમારી દૂર કરવી, એનાં તપ અને ત્યાગમાં બાધક તત્ત્વોને દૂર કરવાં, વગેરે શુશ્રૂષાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ વ્રતનું ધાર્મિક ફરજ તરીકે પાલન કરવાનું હોય છે.

આ વ્રતનું બરાબર પાલન થયું કે નહીં તે નક્કી કરવા નીચેના મુદ્દાઓ ગણતરીમાં લેવા જોઈએ. (૧) પાત્ર ગ્રહણ કરનાર ત્યાગમય જીવન પસાર કરનાર અને બધાંના સન્માનને પાત્ર સાધુ હોવો જોઈએ. (૨) દાતા—આપનાર બાર વ્રતોનું પાલન કરનાર, અને અગિયાર પ્રતિમાઓનાં શ્રેષ્ઠ સ્થાનો તરફ ધીમે ધીમે આગળ વધનાર ગૃહસ્થ હોવો જોઈએ. (૩) દાતવ્ય દ્રવ્ય એટલે ભોજન, ઔષધ, પુસ્તકો અને રક્ષણ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ. (૪) દાનવિધિ—દિગંબરોના મત પ્રમાણે નવ તત્ત્વોની બનેલી છે : દૂરથી સાધુને જોઈને, ‘નમોઽસ્તુતિષ્ઠ’ એવું કહીને તેનો સત્કાર કરવો. પછી તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું. પછી માનપૂર્વક તેના પગ ઘોવા, ફુલ, આરતી અને બીજાં પૂજાદ્રવ્યો દ્વારા તેની પૂજા અથવા અર્ચના કરવી. પ્રણામ કરવાં. મન, વાણી અને દેહની શુદ્ધિ (ત્રિયોગસિદ્ધિ) સહિત ભોજનની ભિક્ષા આપવી. આપનાર શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સંતોષ, ઉત્સાહ, વિવેકથી-યુક્ત નિઃસ્વાર્થભાવે આપનારો અને ક્ષમાશીલ હોવો જોઈએ.

શ્વેતાંબરો દાન માટે પાંચ આવશ્યક તત્ત્વો ગણે છે : દેશ અથવા સ્થળ. તેઓ સ્થળમાં ઘઉં, ચોખા કે બીજાં અનાજ કે કઠોળ થતાં હોય તે જુએ છે. કાલ એટલે કે સમય દુષ્કાળનો છે કે સુકાળનો તે જોવું જોઈએ. શ્રદ્ધા—આપનાર મન અને શ્રદ્ધાની પવિત્રતા ધરાવતો હોવો જોઈએ. સત્કાર—અતિથિનો આદરપૂર્વક, સાવધાનપણે સત્કાર કરવો. ક્રમ—ભોજન પીરસવામાં ક્રમ. ભાત અથવા તેની કાંજી પહેલાં પીરસવામાં આવે છે. દિગંબરોમાં પ્રચલિત ચાર પ્રકારની આપવાની વસ્તુ ઉપરાંત, શ્વેતાંબરો વસ્ત્ર, કાંબળા, કમંડળ, ખાલા વગેરે આપે છે. સાધુને ઉતારે

જઈને, પોતાને ઘેર આવવાનું તેને આમંત્રણ આપીને, તેને સન્માન્ય આસન આપીને, તેમજ તેને ખાવાપીવાનાં દ્રવ્યો આપીને તેઓ ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓનું દાન કરે છે.

સમંતભદ્ર કહે છે કે દાનનાં ફળરૂપે કર્મક્ષય, ધનિક, કુળવાન કુળમાં જન્મ, સૌન્દર્ય અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રવેતાંબરો દાન અને પુનર્જન્મ વચ્ચે કોઈ વિશિષ્ટ સંબંધ માનતા નથી. અમૃતચન્દ્ર એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે ભોજનનું દાન કયથિ લોભનું દમન થાય છે અને હિસાનો ત્યાગ થાય છે કારણ કે લોભ હિસાનું જ સ્વરૂપ છે.

સંપત્તિનો કેટલો ભાગ દાન ખાતે આપવો જોઈએ તેની દેવસેને ચર્ચા કરી છે. તેના મત પ્રમાણે સંપત્તિના છ ભાગ પાડવા જોઈએ : એક ભાગ ધર્મ માટે, એક ભાગ કુટુંબના ભરણપોષણ માટે, એક ભાગ માટે, એક નોકરચાકરને રાખવા માટે અને બે ભાગ પૂજાવિધિ માટે. હેમચંદ્રના મતાનુસાર, મહાશ્રાવક અથવા આદર્શ શ્રાવકે પોતાની સંપત્તિ સાત જોત્રોમાં, વિપત્તિમાં પડેલાંની દયા ખાઈને, રોકવી જોઈએ. (૧) પૂજાવિધિ પછી જૈનમૂર્તિઓની સ્થાપનામાં (૨) જૈન મંદિરો ચણાવવા તેમજ સમરાવવામાં, (૩) ધર્મગ્રંથોની નકલ કરાવીને વિદ્વાન સાધુઓમાં વહેંચવામાં, (૪) સાધુઓને ભિક્ષા આપવામાં, (૫) સાધ્વીઓને ભિક્ષા આપવામાં, (૬) રૂગણાલય, વિશ્રામગૃહ વગેરેની રચના દ્વારા શ્રાવકોને દાન આપવામાં, (૭) ઉપર પ્રમાણે જ શ્રાવિકાઓને દાન કરવામાં. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા જૈનસંઘના ચાર સ્તંભો છે.

સમંતભદ્રે નોંધેલા વૈયાપૃત્યવ્રતના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે : (૧) હરિતાપિઘાન લીલાં પાંદડાં, ફૂલ કે બીજ સચિત્ત વસ્તુઓ વડે ખોરાકને ઢાંકવો. (૨) હરિતનિઘાન સચિત્ત પાંદડાંઓમાં ભોજન આપવું (૩) અનાદરાતિચાર ભોજન આપતાં અપમાન કરવું કે સન્માન ન કરવું (૪) અસ્મણાતિચાર આપવાની રીત ભુલી જવી અથવા આપવાને વખતે પોતાના કામમાં મગ્ન રહેવું. (૫) માત્સરિત્ત એટલે બીજા શ્રાવકો સાધુઓને ભિક્ષા આપતા હોય, ત્યારે ઈર્ષ્યા અનુભવવી.

આ પરથી જણાશે કે જૈન નીતિશાસ્ત્ર અહિંસાના સિદ્ધાંતો તેમજ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમના પાયા ઉપર ચણાયો છે. સામાન્ય મનુષ્યે જૈન ધર્મમાં ભુધિભરી શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. રોજિંદા આચારમાં અહિંસા અને સત્યના સાચા

આદર્શો દેખાઈ આવવા જોઈએ. વ્યવહારમાં મનુષ્ય સંપૂર્ણ સરળ હોવો જોઈએ. માત્ર આપીને જ નહીં પરંતુ સાંસારિક પરિગ્રહો તરફ અનાસક્તિ કેળવીને કામ કરવું જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્ય તરીકેનું એનું જીવન, આત્મસાક્ષાત્કારના અંતિમ ધ્યેય તરફ લઈ જતું હોવું જોઈએ. પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પૂર્ણ જ્ઞાન માત્ર સૈધાંતિક રીતે જ નહીં પણ દૈનંદિન વર્તનમાં નિરંતર પ્રતિબિંબિત થવાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૪ અગિયાર પ્રતિમાઓ

અથવા ગૃહસ્થનાં જીવનના વિકાસક્રમો

આપણે જોયું કે સામાન્ય માણસને જે વ્રતોનું પાલન કરવાનું છે, તે વ્રતોનો ઉદ્દેશ મન અને આચરણની શુદ્ધિ છે. પરંતુ શ્રીમતી સ્ટીવન્સને ટીકા કરી છે કે “સાફ કરવું હિતાવહ છે પણ કાંઈ ન કરવું તે વધુ વિતાવહ છે” એવા સિદ્ધાંતને જોઈને અનુસરે છે તેમની માન્યતાને અનુરૂપ આ બાર વ્રતો છે”. નીતિશાસ્ત્રને અહીં ખોટી રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. નીતિશાસ્ત્ર અનુસાર, સામાન્ય માણસે પોતે જાતે સારા થવાનું છે, એટલું જ નહીં પણ બીજાનું પણ સારું કરવાનું જ છે. પોતાના પ્રેમ અને સ્નેહથી એણે બધાં પ્રાણીઓ સાથે એવો વર્તાવ રાખવાનો છે કે જેથી સૌને એ પ્રિય થઈ પડે. પોતાના અપરિગ્રહવ્રતથી સમાજનાં વાસ્તવિક કલ્યાણ માટે તેણે પોતાનું પ્રદાન કરવાનું છે. ચારિત્રના નિયમો વ્યવહાર છે અને એવી રીતે ઘડાયા છે કે તેમનાં પાલનથી વૈયક્તિક અને સામાજિક સંઘર્ષો રહે નહીં.

જીવવાની રીત નિયમિત કરવાથી નીતિ અને આધ્યાત્મિકતામાં વધુ પ્રગતિ ઈચ્છતો સામાન્ય માણસ પ્રગતિ કરી શકે છે. ‘પ્રતિમા’ શબ્દ ગૃહસ્થનાં જીવનમાં નૈતિક પ્રગતિના ક્રમો માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. પ્રગતિના પંચે જીવવાથી જીવ શુદ્ધ બને છે અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટેની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેન ગૃહસ્થનાં જીવનના પાયામાં આણુવ્રતો હોય છે. પ્રતિમાઓ ગુણુવ્રતો અને શીલવ્રતો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. દિગંબરો અને શ્વેતાંબરોની પ્રતિમાઓની નામાવલીઓમાં થોડો ફેર છે, પણ પ્રતિમાઓની ભાવનાના તાત્પર્ય અંગે ખરું જોતાં કોઈ ભેદ નથી. પ્રતિમાઓ નિસરણીનાં અગિયાર પગથિયાં જેવી છે. પ્રગતિ ઈચ્છતા શ્રાવકે એક પછી એક પગથિયાં ચઢીને ઉપર જવાનું હોય છે એટલે કે આધ્યાત્મિકતાની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે.

૧. દર્શનપ્રતિમા

ગૃહસ્થે સાચી વૃત્તિ અપનાવી મિથ્યા માન્યતાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. સમ્યક્ત્વના બધા અતિચારોથી તેણે દૂર રહેવું જોઈએ અને દરેક પ્રકારના

સાંસારિક ઉપભોગો પ્રત્યેની લાલસાથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. પંચ પરમેષ્ઠીનો તે નિષ્ઠાવાન ભક્ત હોવો જોઈએ. જિનોએ ઉપદેશેલા સિદ્ધાંતોમાં તે અડગ શ્રદ્ધા ધરાવતો હોવો જોઈએ. આવો ગૃહસ્થ દર્શનપ્રતિમાધારી છે.

૨. વ્રતપ્રતિમા

પાંચ આણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત—એમ બાર વ્રતોનું ગૃહસ્થે પાલન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ વ્રતનો અતિચાર ન કરવો જોઈએ. વ્રતોનું આચરણ આ ત્રણ શલ્યાઓથી મુક્ત હોવું જોઈએ : માયા (મોહ), મિથ્યા (વિકૃતિ), નિદાન (સાંસારિક લાભની તૃષ્ણા). આ રીતે વ્રતનું પાલન કરે તે વ્રતી કહેવાય છે.

૩. સામાયિકપ્રતિમા

શ્રાવક ચાર દિશામાં ગોળ ફરીને નમસ્કાર કરે છે. દેહ પ્રત્યે તેને આસક્તિ હોતી નથી તેમ સાંસારિક સંપત્તિની તૃષ્ણા પણ હોતી નથી. બેમાંથી ગમે તે એક આસનમાં સ્થિર થઈને તે ધ્યાન ધરે છે અને પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિ જળવે છે.

આ અવસ્થામાં ધર્મગ્રંથોના આદેશ અનુસાર સાધક સામાયિક કરે છે. આત્મશુદ્ધિ માટે અંતર્નિરીક્ષણ અને ધ્યાન કરવામાં આ પ્રતિમા રહેલી છે. સમંતભદ્ર ઉમેરે છે કે સામાયિકનો આરંભ પ્રાર્થના અને જિનસ્તવનથી થાય છે અને દરરોજ ત્રણ વખત તેનું પાલન થવું જોઈએ. શ્વેતાંબરોના મત પ્રમાણે આત્મશુદ્ધિ દ્વારા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે ધ્યાન પૂરતું છે.

૪. પોષધોપવાસપ્રતિમા

આ વ્રતની વિગતોની ચર્ચા પહેલાં થઈ ગઈ છે. મહિનાના ચાર દિવસ ઉપવાસ કરવા જ જોઈએ. ઉપવાસદિનના આગલા દિવસના બપોરથી તેની શરૂઆત થવી જોઈએ અને ઉપવાસદિન પછીના દિવસે બપોરે ઉપવાસ પૂરા થવા જોઈએ. ઉપવાસ દરમિયાન પ્રાર્થના, ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન, ધ્યાન અને ધર્મકથા-શ્રાવણ કરવાનું હોય છે.

૫. સચ્ચિત્તવ્યાગપ્રતિમા

મૃદુ હૃદયના શ્રાવકે સંધ્યા વિનાનાં મૂળ, ફળ, શાક, કંદ, લીલાં પાન, ફળુશા અને બી ન ખાવાં જોઈએ. કોઈ ઉગતા છોડને તેણે કચડી નાંખવો ન

જેઈએ. આ બધી વસ્તુઓમાંથી તૈયાર થએલું ભોજન તેણે બીજને પીરસવું ન જેઈએ. ટૂંકમાં, તેણે ન રંધેલું કે પૂરતું ન રંધાયું હોય એવું ખાવાનું ત્યજી દેવું જેઈએ. શ્વેતાંબર ગ્રંથો અનુસાર પ્રતિમાઓની યાદીમાં આ વ્રત સાતમું આવે છે. ઉકાળ્યા વિનાનું પાણી અને ક્ષારયુક્ત પાણી નિષિદ્ધ છે. આ અવસ્થાએ પહોંચેલી વ્યક્તિ સચિત્તપ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

૬. રાત્રિભોજનત્યાગપ્રતિમા

આ ક્રમે પહોંચેલો સાધક કશું ખાતો કે પીતો નથી. રાત્રે તે ભોજન, પાણી, નાસ્તો, પાન, સોપારી, કશું જ ખાતો નથી. આશાધર આમાં દિવસના ભાગમાં મૈથુનનો પણ સમાવેશ કરે છે. ઋતુ સિવાયના, પ્રજેત્પત્તિના હેતુથી જ કરેલાં મૈથુનને પણ તે આ વ્રતમાં આવરી લે છે.

શ્વેતાંબરોના મત પ્રમાણે છટ્ઠી પ્રતિમા અબ્રહ્મવર્જનપ્રતિમા છે. તે અનુસાર શ્રાવકે પોતાની પત્ની સાથેનાં માત્ર મૈથુનનો જ પરિહાર નથી કરવાનો પણ તેને પત્ની સાથે એકલાં પડવાનો કે વાતો કરવાનો પણ નિષેધ છે.

૭. બ્રહ્મચર્યપ્રતિમા

આ ક્રમે પહોંચેલા ગૃહસ્થે, મૈથુનકર્મ અશુદ્ધ માનવદેહની પ્રવૃત્તિ છે એમ માનીને સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાનું હોય છે. તેની મૈથુનની ઈચ્છાઓ વિરમી ગઈ હોવી જેઈએ. તેણે પોતાની પત્ની સાથેનાં એકાંતનો પણ પરિહાર કરવો જેઈએ અને મૈથુનના પૂર્વાનુભવોનું સ્મરણ ન કરવું જેઈએ. જાતીય ઈચ્છાઓને પ્રબળ બનાવે એવો આહાર તેણે લેવો ન જેઈએ. સ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચે તેવાં વસ્ત્રો કે સુગંધિત દ્રવ્યો તેણે વાપરવાં ન જેઈએ. અનીતિમય સ્ત્રીઓની વાર્તાઓ તેણે વાંચવી ન જેઈએ, નૃત્યપ્રયોગો જોવા ન જેઈએ, અને માનસિક શુદ્ધિને હાનિ થાય તેવાં ચિત્રો તેણે જોવાં ન જેઈએ. આ ક્રમે પહોંચેલો સાધક બ્રહ્મચર્યપ્રતિમાધારી કહેવાય.

શ્વેતાંબર ગ્રંથો પ્રમાણે અબ્રહ્મવર્જનપ્રતિમા દૃઢા ક્રમમાં છે અને જાતીય જીવન પર નિયમનો મૂકે છે.

૮. આરમ્ભત્યાગપ્રતિમા

કૃષિ, વાણિજ્ય, વ્યાપાર, નોકરી જેવી પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર કરવો જેઈએ. પોતાના પરિગ્રહો પર વ્યક્તિએ મર્યાદા મૂકવી અને સાદાં જીવન માટે જટલું જરૂરી

હોય, તેટલું જ પોતાને માટે રાખવું જોઈએ. જે તેને બાળકો હોય, તે સૌને તેમનો ભાગ સોંપી દેવો જોઈએ. પોતાની પાસે જે રહ્યું હોય તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો જોઈએ અને બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે દાન કરવું જોઈએ. પોતાના મનમાંથી આસક્તિના બધા વિચારો દૂર કરી શુદ્ધ અને સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. શ્વેતાંબર ગ્રંથો આજીવિકા માટે માણસો કે નોકરો દ્વારા પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરતા નથી. આ ક્રમે પહોંચેલા સાધક આરંભત્યાગપ્રતિમાધારી અથવા આરંભવિનિવૃત્ત શ્રાવક કહેવાય છે.

૯. પરિગ્રહત્યાગ

આ ક્રમે પહોંચેલા સાધકે દરેક પ્રકારની આસક્તિઓનો ત્યાગ કરી, ‘મારું’ પોતાનું કહી શકું એવું કંઈ નથી’ એવી માન્યતાને વધારે દૃઢ કરવાની છે. દશ પ્રકારના સાંસારિક પરિગ્રહો તેણે દૂર કરવાના છે. જમીન, ઘર, ચાંદી, સોનું, પશુ, અનાજ, વસ્ત્ર, ઉપકરણો, દાસીઓ અને દાસ, આહાર, આશ્રય કે વસ્ત્રની તેને કોઈ ચિંતા ન હોવી જોઈએ, અને સર્વ કંઈ કર્માનુસાર થાય છે એ વિચારે તેણે સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. જરૂર પૂરતાં જ સાદાં વસ્ત્રો રાખી, એક ખંડમાં કે કોઈ એકાંત જગ્યાએ સુવું જોઈએ. જરૂરિયાતનો વિચાર કરી, પોતાની જાતે લોકો તેને જે કંઈ ખાવાનું, કપડાં કે ઔષધ આપે તે લેવાનું હોય છે. શક્ય હોય તો તેણે પોતાનો સમય મંદિરમાં પસાર કરવો જોઈએ. ધર્મગ્રંથો વાંચવામાં મગ્ન રહી તેણે પૂજા કરવી જોઈએ અને બપોરે ભોજન કરવું જોઈએ. અગિયારમી અવસ્થા માટેની આ પ્રારંભિક અવસ્થા છે.

આ ક્રમ માટે શ્વેતાંબરો પ્રેષ્યત્યાગપ્રતિમા એવા શબ્દો વાપરે છે. આમાં સાધકે સાંસારિક જીવનનો બોજો ત્યાગી, નોકરચાકર મારફત કામ કરાવવું બંધ કરવું જોઈએ. ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓ સાથે રાખી, તે અંતિમ નિર્વાણ માટે ઈચ્છા રાખે છે.

ભય, રાગ, દ્વેષ, કે માયા જેવાં કર્મનાં કારણોમાંથી મુક્ત થઈ જવા માટે તેણે પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનવી જોઈએ. બધા ભૌતિક પરિગ્રહોમાંથી મુક્ત મળી હોય એ પ્રકારનું આચરણ તેણે કરવાનું છે. આવા ગૃહસ્થ પરિગ્રહત્યાગ-પ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

૧૦. અનુમતિત્યાગ

આ ક્રમે પહોંચેલા ગૃહસ્થે વ્યાપાર, કૃષિ જેવી પ્રવૃત્તિઓ, સંપત્તિ પ્રત્યેની આસક્તિ અને કૌટુંબિક સંબંધો ત્યજી દેવા જોઈએ. તેને પીરસાતાં ભોજન

પ્રત્યેની રૂચિ અરૂચિથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ. કુટુંબના કોઈ પણ સભ્યનાં કાર્યો કે પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે અનુમતિ કે વિરોધ દર્શાવવો ન જોઈએ. તે અનુમતિત્યાગ-પ્રતિમાધારી કહેવાય છે.

૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગપ્રતિમા

આ ક્રમે ગૃહસ્થ પોતાનું ઘર ત્યજી દે છે અને વ્રતની દીક્ષા લેવા સાધુ પાસે જાય છે. સાધુની માફક તે ભિક્ષાવૃત્તિ વડે નિર્વાહ કરે છે અને કમ્મર પર માત્ર એક વસ્ત્રનો ટુકડો વીંટાળી રાખે છે. કૌટુંબિક સંબંધોનો તે પરિત્યાગ કરે છે. તે મસ્તક અને પગ ખુલ્લાં રાખે છે. ભિક્ષા માંગતાં તેણે પૂર્ણ શાંતિ જાળવવાની હોય છે. ખાસ તેને માટે જ બનાવવામાં આવેલાં ભોજનનું નિમંત્રણ તેણે સ્વીકારવું ન જોઈએ. પોતાના હાથની અંજલિમાંથી ભોજન લેવું જોઈએ અને ભોજનમાં કાંઈ વાંધાજનક વાગે તો તત્ક્ષણ તે લેવું બંધ કરવું જોઈએ. શક્તિ અનુસાર તેણે ઉપવાસ અને તપશ્ચર્યા કરવાં જોઈએ.

સ્વેતાંબરોના ગ્રંથો પ્રમાણે ઉદ્દિષ્ટત્યાગ દશમી પ્રતિમા છે. અગિયારમી પ્રતિમા શ્રમણબૂતપ્રતિમા કહેવાય છે. આ પ્રતિમામાં શ્રાવક પોતાને માટે તૈયાર કરેલાં ભોજનનો પરિહાર કરે છે, ખુલ્લે પગે ફરે છે અને પોતાની જાતે વાળ ખેંચીને દૂર કરે છે અથવા મસ્તક મુંડાવેલું રાખે છે. ભિક્ષા માટેનું કમંડળ અને સાધુનો રજોણા (રજોહરણ) તેણે સાથે રાખવાનાં હોય છે. પોતાનાં સ્વજનો પાસેથી પણ તે ભિક્ષા માંગી શકે છે અને સાધુ માટે ગ્રાહ્ય હોય એવું જ ભોજન લઈ શકે છે.

ગૃહસ્થ માટે શિસ્તની આ ઉચ્ચતમ કક્ષા છે. તે પોતાનું ઘર ત્યજીને પોતાનું જે કાંઈ હતું તે બધું ત્યાગે છે. શ્રમણ ગુરુ પાસેથી તે વ્રત લે છે. આશ્રય માટે વન અથવા એકાંત સ્થળે જાય છે. બીજી અવસ્થામાં જતાં પહેલાં, પહેલી અવસ્થામાં વ્રતોનું કઠોર પાલન કરી તેણે મનને તૈયાર કરવાનું હોય છે. એટલે ગૃહસ્થે પ્રાપ્ત કરેલી પ્રગતિ એની માન્યતા અને શ્રદ્ધા પર આધાર રાખે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ, ભૌતિક આસક્તિઓમાંથી એકાએક પલટો આવીને ત્યાગમય જીવન થઈ જતું નથી. અગિયાર પ્રતિમાઓમાં આવતું કઠોર મઘનસિક અને આધ્યાત્મિક તપશ્ચર્યાઓનું આચરણ અત્યંત વ્યવહારુ છે અને પ્રત્યેક સાધક તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

અગિયારમી પ્રતિમાએ પહોંચેલા ગૃહસ્થના બે વર્ગો હોય છે. કુલ્લક અને ઐલક. આમાંનો કોઈ, ખાસ પોતાને માટે જ બનાવેલું ભોજન લેતો નથી. સાધુધર્મની દીક્ષા લીધા વગર, કુલ્લક તે જ સ્થિતિમાં રહી શકે છે. જ્યારે ઐલક સાધુ તરીકેના અજ્ઞમાયતી પદ (probation) પર હોય તેવો હોય છે. બંને ભિક્ષા માંગે છે પણ ઐલક પોતાની સાથેનો સાધુ ભોજન પૂરું કરે પછી ભોજન લે છે. બંનેએ સાધુની સાથે જવાનું હોય છે. વૈયાવૃત્યમાં હોય તેવી જ રીતે સાધુની ભાવપૂર્વક, બધી જ સેવા કરવાની હોય છે. કુલ્લક લંગોટી અને ત્રણ હાથ લાંબું અને એક હાથ પહોળું વસ્ત્ર ધારણ કરે છે જ્યારે ઐલક માત્ર એક લંગોટી પહેરે છે. ઐલકે લોચ દ્વારા વાળ દૂર કરવાના હોય છે જ્યારે કુલ્લક મસ્તક મુંડાવી શકે છે. બંનેએ મહિનાના ચાર દિવસ પોષધોપવાસ કરવાના હોય છે. વરસાદમાં ટેકરીની ટોચ ઉપર કે નદીના કિનારા પર કઠોર તપશ્ચર્યા કે બીજું કોઈ વ્રત તેઓ કરી શકે નહીં. ઐલકે હાથના ખોખામાંથી ખાવાનું હોય છે. બંનેએ બેસતાં કે સુતાં જમીન સાફ કરવા માટે સુંવાળાં મોરપિચ્છ રાખવાનાં હોય છે. કુલ્લક ભોજન માટે કમંડલુનો ઉપયોગ કરે છે. ભોજન લેતાં તે બેસી શકે છે.

ગૃહસ્થ માટેની છેલ્લી અવસ્થા સાધુત્વની પ્રારંભિક અવસ્થા હોય છે. ગૃહસ્થ તરીકે શિસ્તની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ મનુષ્ય પહોંચી જાય છે અને સગાં-સંબંધી સહિત સર્વનો તે ત્યાગ કરે છે. લગભગ બધી જ તપશ્ચર્યા તે કરી લે છે અને સાધુધર્મની દીક્ષાની પ્રતીક્ષા કરે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અગિયાર પ્રતિમાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે વિચારાઈ છે. એક પછી એક ક્રમબદ્ધ પગથિયાં ચઢવાનાં હોય છે પણ આગલાં પગથિયાં પર સ્થિર થયા પછી જ બીજું પગથિયું ચઢી શકાય. સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય પછી જ ઊંચે જવું શક્ય બને છે. વધુ કઠણ વ્રતો અને આચારના નિયમો પાળવા ગૃહસ્થ તૈયાર થાય ત્યારે જ વિકાસ સાધી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૫

દશ ધર્મ

“...Virtue is an activity and lieth
Not in doctrine and theory but in practice and
conduct,
Co-ordinating potencies into energy,
... ..
The preferential imitation of right action
Is THE HABIT OF VIRTUE;.....”

The Testament of Beauty,
by Robert Bridges (Book IV Lines 623-28)

વિશ્વમાં દાર્શનિક તેમ જ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની ખોટ નથી. વિશ્વને આજે ખરી જરૂર રોજનાં જીવનમાં આ સિદ્ધાંતોના પાલનની છે. પ્રત્યેક ધર્મ પુરોહિતોના હાથમાં ક્રિયાકાંડ બની ગયો છે. અજ્ઞાનીઓના હાથમાં ધર્મ, અંધ-વિશ્વાસથી ભરેલી માન્યતાઓનો સમૂહ બની ગયો છે. આમ તેનો વૈજ્ઞાનિક આધાર લુપ્ત થઈ ગયો છે.

જેન ચિતકોએ ધર્મ જીવનપદ્ધતિ બને અને શુદ્ધ તર્ક સતત તેને ટકાવી રાખે તે જોવા કાળજીભર્યો પ્રયાસ કર્યો છે. દૈનિક જીવનમાં શ્રેષ્ઠ ગુણો ધ્યાન બહાર ન જાય, તે માટે દશ દિવસનું એક પર્વ-દશલક્ષણ પર્વ રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક દિવસે એકેક ગુણનું ચિતન કરવાનું હોય છે. દિગંબરો ભાદરવા સુદ પાંચમથી આ વ્રત પાળે છે તે શ્વેતાંબરો આષાઢી પૂર્ણિમાથી પર્યુષણવ્રતનું પાલન કરે છે. આ દિવસો ઉપવાસ, ચિતન, ધર્મગ્રંથો, ખાસ કરીને તત્ત્વાર્થચિતનનાં ધ્યાનમાં ગાળવાના હોય છે. આ પર્વનો ઉદ્દેશ મનની શુદ્ધિ અને કર્મના ઉપશમ માટેનો પ્રયાસ કરવાનો હોય છે.

કર્મક્ષયના વિષયની ચર્ચા કરતી વખતે આ બધા ગુણોનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રનાં નવમાં પ્રકરણનાં છટ્ઠાં સૂત્રમાં આ દશ ગુણો ગણાવવામાં આવ્યા છે. ‘उत्तमक्षमामार्दवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्त्यागा-किचन्याब्रह्मचर्याणि धर्मः ।

ઉત્તમ ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સત્ય, શુદ્ધિ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અના-સકિત અને બ્રહ્મચર્ય એટલે ધર્મ. આ દશનાં વિધાનનો હેતુ મન, વિચાર અને કાર્યની પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરવાનો છે. તેમનું પાલન અને આચરણ સાધકના અનિષ્ટ વિચારો અને દુષ્કૃત્યો અટકાવી, જીવનને સાચી દિશામાં વાળે છે. ‘ઉત્તમ’ શબ્દ પ્રત્યેક ગુણની સાથે લેવાનો છે. આ દર્શાવે છે કે આ પાલન ઉચ્ચ કોટિનું અને પૂર્ણ હોવું જોઈએ. વિશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સિવાય, બીજા કોઈ સાંસારિક બદલાની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ. જે ક્રમમાં તેમને ઉપર ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે જ ક્રમમાં તેની ચર્ચા કરવી ઉચિત લેખાશે.

૧. ઉત્તમ ક્ષમા

ઉત્તમ ક્ષમા એ દિવ્ય ગુણ છે. બીજાં લોકોનાં વર્તનને કારણે ક્રોધ ઉપજે, કે સંજોગોના બળે અપમાન કે અવગણના થાય, ત્યારે મન ક્ષુબ્ધ થઈ જાય એવું ઘણી વખત બને છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને એની પોતાની નિર્બળતાઓ હોય છે. કેટલીક વખત બીજાની લાગણીઓને દુઃખ પહોંચાડવા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ, તો કેટલીક વખત બીજાં આપણી લાગણી ઘવાય એવું આચરણ કરે છે. માન-સિક રીતે ક્ષુબ્ધ થયા વિના, મનની શાંતિ જાળવવામાં ડહાપણ રહેવું છે. આને ક્ષમા કહે છે. સાધુની જીવન જીવવાની રીત કે ગન્નતાને કારણે વિરુદ્ધ થએલા લોકો સાધુને ગાળો ભાડે, અપમાનિત કરે કે ઠપકો આપે એવા ઘણા સંજોગો ઊભા થાય છે. આ બધું તેણે શાંતિપૂર્વક સહન કરી લેવું જોઈએ, અને મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે સાધુજીવનના આચારથી અજ્ઞાત હોવાને કારણે (લોકોનું) મન આવું વર્તન કરવા પ્રેરાય છે. માનસિક કે શારીરિક દુઃખ આપે એવી વ્યક્તિઓને ક્ષમા આપવી જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરને એક વખત એના એક શિષ્યે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો : ‘ભગવન્! ક્ષમાથી શું પ્રાપ્ત થાય છે?’ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો, “ક્ષમાથી મનને શાંતિ અને સૌજન્યવૃત્તિ મળે છે. સૌજન્ય સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્નેહવૃત્તિથી મન શુદ્ધ બને છે. શુદ્ધિથી તે ભયરહિત બને છે.”

ક્રોધ જીવનો પરમ શત્રુ છે. સંયમ અને અનાસકિત જીવના ગુણો છે. ક્રોધ આ ગુણોનો નાશ કરી, જીવના ગુણને નીચે ઉતારે છે. ક્રોધથી મન બેકાબુ બને છે અને મનની સમતુલા ગુમાવી બેઠેલો માણસ શું કરશે તે કોઈ

સમજી શકતું નથી. ઘણાંખરાં દુષ્કૃત્યો અને ગુનાઓ, માણસ ગુસ્સાથી અકળા-એલો હોય, ત્યારે જ થાય છે. ક્રોધ માનવતાના ઝરણાંને સુકવી નાખે છે. ગુસ્સે ભરાએલો માણસ પશુ જેવું આચરણ કરી બેસે છે અને મન અને હૃદયના ગુણો ગુમાવી બેસે છે.

ગુસ્સાભર્યા શબ્દો ઉપરથી વિકૃત મન અભિવ્યક્ત થાય છે. આવા શબ્દો બીજને દુઃખ આપે છે અને ગુસ્સો કરનારને પાપમાં ખેંચે છે. ધીરજથી આવા શબ્દોને અંકુશમાં રાખી શકાય કારણ કે ધીરજ, ડહાપણ અને ક્ષમાનું પરિણામ છે.

સંસ્કૃતમાં ક્ષમા એટલે પૃથ્વી એવો અર્થ પણ થાય છે. પૃથ્વી ધીરજથી મનુષ્યની બધી જ દુષ્પ્રવૃત્તિઓ સાંખી લે છે. સર્વ પ્રાણીઓને તે ક્ષણ અને રક્ષણ આપે છે. ક્રોધ ધિક્કારને જન્મ આપે છે. ધિક્કાર શત્રુતાને સર્જે છે. શત્રુતા બંને પક્ષે દુઃખોની પરંપરા સર્જે છે. અહિંસાવ્રતનાં પાલનથી ધીરજ અને ક્ષમા પ્રાપ્ત થઈ શકે. ક્ષમા દિવ્ય ગુણ છે. ઈસુ ખ્રિસ્તને શૂળી પર ચઢાવવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે કહ્યું “તેમને ક્ષમા કરો, પિતા, તેઓ જાણતા નથી કે તેઓ શું કરે છે.” મહાત્મા ગાંધીએ પોતાનાં મૃત્યુ પહેલાં પોતાના ખૂનીને ક્ષમા આપતા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. આમ ક્ષમા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે અને મનની શાંતિ લાવે છે. તે નવાં કર્મોના આસ્પ્રવને રોકે છે અને જૂનાં કર્મોને ફેંકી દે છે. શાંતિ અને સુખ મનુષ્યની સૌથી વધારે સુખ ઉપજાવે એવી દોલત છે. ક્રોધથી તેને ગુમાવીએ તો ક્ષમાથી તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

ક્ષમા મનુષ્યનું સૌથી વધુ બળવાન ક્વચ્છ છે. કર્મોના નિયમ છે કે વાવું તેવું લણે. ક્રોધ અને હિંસા, યુદ્ધ અને દુઃખનાં પ્રમુખ કારણો છે. અહિંસા અને ક્ષમા દ્વારા માણસ શાંતિ અને સુખની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ બંને ગુણો જીવનાં સાચાં સ્વરૂપના આવિષ્કારો છે અને તેમનું આચરણ તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. જે સહન કરે છે, તિતિક્ષા દાખવે છે અને ક્ષમા આપે છે તે પોતાના ધર્મને જાણે છે. પાપથી તે મુક્ત રહે છે કારણ કે તેણે ધર્મના સૌથી મોટો પાઠ ગ્રહણ કર્યો છે.

૨. ઉત્તમ માર્દવ

માર્દવ એટલે વાણી અને કાર્યોમાં મૃદુતા. તે અભિમાનથી મુક્તિ અપાવે છે, માણસના હૃદયને સૌજન્યભર્યું બનાવે છે અને તેનું વલણ નરમ

બનાવે છે. ખરી કેળવણી અને સંસ્કાર હોય, તે જ વિનય આવે છે. સાચાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને સમજનો સૌથી મોટો થગુ અભિમાન છે.

અભિમાન આઠ પ્રકારનું છે: જ્ઞાતિનું, કુળનું, શારીરિક સૌંદર્યનું, પોતે પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાનનું, પોતાની સંપત્તિની વિપુલતાનું, પોતે પ્રાપ્ત કરેલાં ધર્મ-ગ્રંથોના જ્ઞાનનું, સાંસારિક લાભનું અને શારીરિક બળનું. આમાંનું એક માત્ર પણ અભિમાન વ્યક્તિના જીવન પ્રત્યેના દષ્ટિકોણને વિકૃત બનાવે છે. આને કારણે ઉદ્ધતાઈ કે સ્વભાવની દુષ્ટતા પણ આવે. અભિમાની માણસ અસહિષ્ણુ અને બીજાના સદ્ગુણોથી અનભિજ્ઞ હોય છે. આમાંનાં કોઈ પણ કારણસર માણસ જ્યારે ઉન્મત્ત બને છે ત્યારે તે ચાપલુસીમાં ઉતરી પડે છે અને બીજાને નુરુછ ગણે છે. અભિમાની માણસ નિરર્થક વિવાદો કર્યા કરે છે અને પોતાની વાણી અને વર્તનની કર્કશતાથી બીજાને પોતાનાં દુશ્મન બનાવે છે.

નમ્રતા દયાનું મૂળ છે. અભિમાન દયાને સુકવી દે છે. નમ્ર સ્ત્રી કે પુરુષ જનસમૂહમાં હીરાની પેઠે શોભી ઊઠે છે. મહર્ષિઓ, સંતો અને ડાહ્યા માણસો પ્રત્યેના સન્માનમાં નમ્રતા વૃદ્ધિ કરે છે, અને બીજા લોકોમાં પ્રશંસા અને સન્માનની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. બધા દુર્વિચારો અને મિથ્યાજ્ઞાનને તે દૂર કરે છે અને સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની તરફ ઉત્પન્ન કરે છે. નમ્રતાને કારણે મન પૂર્વગ્રહો અને અરુચિમાંથી મુક્ત થાય છે અને વિચાર તેમજ કાર્યની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત છે. વ્યક્તિત્વને તે ગૌરવ પ્રદાન કરે છે અને પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

મન અને વિચારની શુદ્ધિને દૂષિત કરે તે સર્વ કાંઈ દુષ્કર્મનું પરિણામ છે તેથી આ નિર્બળતાને પરાસ્ત કરવા સર્વ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને યોગ્ય રીતે સ્વપરીક્ષણ કરી પાપકર્મ બંધ કરવું જોઈએ. નમ્રતા સમ્યક્ દર્શનનો એક પ્રકાર છે. તે સમ્યક્ જ્ઞાનનો ઉદય કરાવે છે અને જીવનમાં સાચાં મૂલ્યોનો પ્રવેશ કરાવે છે. આવું જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ બધી વસ્તુઓને ક્ષણભંગુર માને છે; એને પ્રતીતિ થાય છે કે જિંદગીમાં કોઈ પણ કારણે અભિમાન ધરાવવું નિરર્થક છે. સંસારનો કોઈ પણ વિષય આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કે પ્રગતિ કરી શકે તેમ નથી. લૌકિક જીવનના નિરર્થક વિષયો તરીકે અને જીવના વિકાસના પ્રતિરોધક તરીકે તે તેમને નકારશે. મનુષ્યે દરેક પ્રકારના ગર્વથી મુક્ત રહેવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને ઉપચિત કર્મોના ઉપશમ માટે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ.

૩. ઉત્તમ આજીવ

સરળ વર્તણૂક પ્રત્યેક સજ્જનનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક સજ્જન વિચાર, વાણી અને કર્મમાં એકસરખો હોય છે. દુષ્ટોની બાબતમાં આથી વિરુદ્ધ હોય છે. સુસંગત રહેવું તે ગુણ છે અને અસંગતિ તે દોષ છે. સાચો મનુષ્ય જ સાચો ધર્મ પાળી શકે છે. કારણ કે ધર્મ તેને પોતાની જાત સાથે અને બીજા સાથે પ્રામાણિક થવાનું શીખવે છે. સરળ થવું એટલે મન, વચન અને કર્મમાં લુચ્ચાઈ, અસ્પષ્ટતા અને અપવંચનાથી દૂર રહેવું. “સરળતાથી મનુષ્ય કાર્ય, વિચાર અને વાણીમાં સાચો રહેશે અને એમ કરીને તે ધર્મ પાળશે” એવું ભગવાન મહાવીર કહે છે.

વ્યવહારમાં સરળતા તે સાંસારિક જીવનની સફળતાની ચાવી છે. તે પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ અને બીજામાં ભરોસો પ્રેરે છે. તે બુદ્ધિની સ્પષ્ટતા અને વિચારની શુદ્ધિ પ્રેરે છે. વિચાર અને કાર્યના હેતુઓને તે શુદ્ધ બનાવે છે. આવી વ્યક્તિનું મન હમેશાં શાંત હોય છે. શારીરિક અને માનસિક બિમારીનાં મૂળ કારણરૂપ ક્રોધને તે મનમાં કોઈ અવકાશ નહીં આપે.

છળ અને કપટ નવાં કર્મોના આસ્રવ ઉત્પન્ન કરે છે કેમ કે તે મન અને વિચારોને મલિન કરે છે. છળ પકડાઈ જતાં અપયશ મળે છે અને પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થાય છે. સરળ હૃદયના માણસને કોઈ સાથે તકરાર નહીં હોય. તેનું મન કષાયો અને લોભથી મુક્ત હશે. પાપને દૂર હાંકી કાઢવા તે સમર્થ થશે અને નવાં કર્મોના આસ્રવને થંભાવશે. દરેક પ્રત્યે તે મૈત્રીભર્યું વલણ દાખવશે અને કોઈને માઠું લાગે એવો પ્રસંગ ઊભો નહીં થવા દે.

૪. ઉત્તમ સત્ય

‘પાંચ આણુવ્રતો’ એવા શીર્ષકમાં સત્યના વિષયની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. દશ મહાગુણોમાં તેને પાછું સ્થાન આપવામાં આવ્યું તે દર્શાવે છે કે જૈન ધર્મ તેને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. રોજના વ્યવહારમાં તેના આચરણથી જીવની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ અંગત અને જાહેર જીવનના પાયામાં સત્ય અને અહિંસાને જ રાખ્યાં છે. બંને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ જેવાં છે. સત્ય આપણાં અસ્તિત્વનું નિયમન કરે છે. ગાંધીજી સત્યના પરમ અન્વેષક હતા અને સત્યનું અન્વેષણ કરવા માટે નિર્ભર હતા. તેમને મન સત્ય ઈશ્વર સાથે એકરૂપ છે. ગાંધીજી કહે છે કે તમારા અંતરનો અવાજ જે કહે તે સત્ય. નમ્રતા-

રહિત વ્યક્તિને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. “જ્યાં સત્ય નથી, ત્યાં સાચું જ્ઞાન ન હોઈ શકે. આનંદની જેમ સત્ય પણ શાશ્વત છે. સત્યમાંથી પ્રેમ, સુકુમારતા અને નમ્રતા પ્રગટે છે. સત્યના સાધકે ધૂળની રજ જેવાં નમ્ર બનવાનું છે. સત્યનાં પાલન સાથે એની નમ્રતા વધે છે.”

સત્ય વિશુદ્ધ જીવોનો ગુણ છે. તે કડવાશ અને ઉદ્ધતાઈથી મુક્ત, તેમજ સરળ છે. મિથ્યાત્વ અને નિન્દાની નિર્બળતાઓથી તે પીડાતું નથી. સત્યશીલ મનુષ્ય હંમેશાં નમ્ર પણ દૃઢ હોય છે. પોતાની વાતમાં તે ડગમગતો નથી કારણ કે ભય અને કોપથી તે મુક્ત હોય છે.

સત્ય હંમેશાં વિજયી નીવડે છે. તે બીજાનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. વિશ્વનાં બધાં સત્કૃત્યોનો તે પાયો છે. તેના વિના વ્યક્તિ કે જાતિનો સાચો વિકાસ શક્ય નથી.

બીજાને હાનિકારક હોય, ત્યાં સત્યનાં ઉચ્ચારણનો પરિહાર કરવો જોઈએ. સત્યને કારણે બીજાની બદનસીબીની સંભાવના હોય, તો પણ તેનો પરિહાર કરવો જોઈએ. જેઓ સાચું બોલે તેમણે મધુર શબ્દોમાં સાચું બોલવું જોઈએ જ્યાં બીજાને ઉશ્કેરાટ ન થાય.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ભાવસત્ય, કરણસત્ય અને યોગસત્યનો ઉલ્લેખ છે, જેનો અર્થ અનુક્રમે ‘મનની પ્રામાણિકતા, ધાર્મિક આચરણની પ્રામાણિકતા અને કર્મની પ્રામાણિકતા એવો થાય છે. વિચારની પ્રામાણિકતા અથવા સત્યનિષ્ઠા મનને વિશુદ્ધ કરે છે અને મનુષ્યને ધર્માચરણમાં પૂર્ણ સહાય દે છે. ધર્મનું પ્રામાણિક આચરણ મનુષ્યને કર્મસંગ્રહમાંથી મુક્ત કરે છે અને નવાં કર્મોના આસ્રવને બંધ કરે છે. સત્યનિષ્ઠ કાર્ય સુખ અને સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

૫. ઉત્તમ શૌચ

શુદ્ધ માણસના મનમાંથી ઝંપના અને લોભને કાઢી નાંખે છે અને સંતોષ તેમજ સમત્વને જન્માવે છે. આંતરિક શુદ્ધિ વિનાની માત્ર દેહની શુદ્ધિ નિરર્થક છે. આંતરિક શુદ્ધિ ક્રોધ, લોભ, માન અને મોહથી ઝંખવાઈ જાય છે. સંસારનાં બધાં દુઃખનાં મૂળરૂપ નિર્બળતાઓમાંથી મુક્ત થવામાં જ જીવની સાચી શુદ્ધિ સમાવેલી છે. જીવ દેહ કરતાં ભિન્ન છે. ઈંદ્રિયોની ઝંખના જીવની શુદ્ધિને દૂષિત કરે તે ચલાવી લેવું ન જોઈએ.

મન અને વિચારની શુદ્ધિ માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પૂર્ણ જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. તેમના વિના ઈન્દ્રિયોની, દેહની, ઉપભોગોની, અસ્તિત્વની ઝંખના આપણને સાચે માર્ગેથી ગેરરસ્તે દોરે છે. આ ઝંખનાઓને અંકુશમાં ન રખાય કે તેમનો ઉપશમ ન થાય, ત્યાં સુધી શુદ્ધિની સિદ્ધિ ન થાય. અહિંસા, સત્ય, પ્રમાણિકતા, બ્રહ્મચર્ય અને વીતરાગિતામાંથી રચુત થવાય તો જીવ દૂષિત બને છે અને નવાં કર્મોનો આસ્રવ વધુ ઝડપી બને છે એટલે આ પાંચ વ્રતોનું પાલન જીવની શુદ્ધિનું સર્વસ્વ છે.

સાંસારિક ઉપભોગો માટેની વિલાસસામગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી સંપત્તિ અને બળની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે. આગું કરતાં તેણે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉતરવું પડે છે જે તેને આવેગભર્યા અને અશુદ્ધ વિચારોમાં ખેંચે છે. પોતાનો સ્વાર્થી હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં પોતાને થતાં નુકસાનની તે ઉપેક્ષા કરે છે. તે બીજાઓનો ધિક્કાર વહોરે છે અને કડવાશ સર્જે છે. જીવન એક અંધાધુંધી બની જાય છે અને આ સંઘર્ષમાં તે મનની સમતુલા ગુમાવે છે. તે બીજાંનું બુઝું વિચારે છે અને બીજાં તેનું બુઝું વિચારે છે. આમાંથી રક્તપાત અને પરસ્પર વૈરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

આવી જીવનપદ્ધતિથી સતત દુષ્કર્મોનો આસ્રવ પેદા થાય છે અને માનવ અસ્તિત્વનો હેતુ માર્યો જાય છે. માનવજન્મ દુર્લભ છે અને કર્મોનાં ઉપશમન માટે તેમજ જીવના સાક્ષાત્કાર માટે તકનો સદુપયોગ કરવો જ જોઈએ. કેઈ પોતાનું આયુષ્ય લંબાવી શકતું નથી. મિથ્યાવાદને વળગી રહેવાથી જીવને અનેક હલકા જન્મ અને મૃત્યુના ફેરામાં સપડાવું પડે છે. માત્ર સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ અને જીવનધ્યેય પ્રત્યેની સતત જાગૃતિ જ તેમાંથી છુટકારો અપાવી શકે.

તૃષ્ણાઓ અને ઝંખનાઓ પર વિજય મેળવ્યાથી અને આત્મસંયમ દ્વારા જીવની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાથી જીવનના ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય. દેહ, જીવની શુદ્ધિનું ઉપકરણ માત્ર બની શકે.

૬. ઉત્તમ સંયમ

હિંસક વિચારો અને કર્મો તેમજ ઈંદ્રિયતૃપ્તિના વિચારોનો પરિહાર અથવા ઐન્દ્રિય સુખની રતિ પર સંયમ તે આત્મસંયમ. આને કારણે નવાં કર્મોનો આસ્રવ બંધ થાય છે. સંયમ તે સચ્ચારિત્યનો પાયો છે. આત્મસંયમ દ્વારા પોતાના પર પ્રભુત્વ અને ક્ષાયો પર અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિચાર, વાણી અને કાર્યમાં અંકુશ તે સંયમ. શુદ્ધ જીવનનો અને ધર્મનો તે પાયો છે. આત્મસંયમ પ્રાપ્ત કરવો દુર્લભ છે. તે ધર્મમાં શ્રદ્ધા માંગે છે અને તેમ નહીં તો નીતિમય આચરણની શ્રદ્ધા તો માંગે જ છે. આમાં જો સત્સંગ અને ઘરનાં અને નિકટનાં વતુજીનો સુંદર નીતિમત્તાનો ટેકો મળી જાય, તે આત્મસંયમની પ્રાપ્તિ સુગમ બને છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે એવા સમાજમાં છીએ જ્યાં સર્વત્ર વિચાર અને આચરણનું શૈથિલ્ય પ્રવર્તે છે. જે કોઈ આત્મસંયમની હિમાયત કરે છે તે રૂઢિચુસ્ત કહેવાય છે અને ઉપહાસનું પાત્ર બને છે. એવું લાગે છે કે જીવનમૂલ્યો બદલાઈ રહ્યાં છે કારણ કે દરેકને મુક્ત જીવન ગમે છે. બીજાં લોકોનાં શાંતિમય જીવન પર અતિક્રમણ થતું અટકાવવા આત્મસંયમ જરૂરી છે, એવું ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારપૂર્વક કહે છે તેની ના નથી. મુક્ત જીવન જીવવાની વૃત્તિ સમયસર અંકુશમાં ન આણવામાં આવે તો સુખ અને સ્થૂળ ઉપભોગના જીવન તરફ ખેંચાઈ જવાય છે. સંયમની કેળવણી અસંભવિત બને છે.

આવા જીવનને આધીન થવાથી મનુષ્યત્વનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ લુપ્ત થાય છે. આવેગભર્યા વિચારોથી મન ડહોળાઈ જાય છે, અને પોતાનું બળ ગુમાવી બેસે છે. પછી મનની સમતુલા અને વિશુદ્ધ વર્તવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાં અશક્ય બને છે. આવા સંજોગોનો શિકાર બનેલી વ્યક્તિ પોતાનાં મનનું તેમજ અનિષ્ટ કર્મોનું શમન કરી શકશે નહીં. આવું મન અને આવાં કર્મો દુઃખમય જીવનમાં ઉતારશે અને સંસારમાં સપડાવશે પછી ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ કર્મોના વિનાશ માટેની એકમાત્ર તક—માનવજન્મ—ફરી પ્રાપ્ત નહીં થાય. સાંસારિક સુખો જરૂર ક્ષણિક છે પણ માણસને આ સત્યનું ભાન થાય, ત્યાં સુધીમાં તો એ ઘણી હલકી કક્ષાએ ઉતરી ગયો હશે. પ્રકાશથી આકર્ષાએલાં અને તેને આલિંગન આપતાં જંતુની પેઠે ઐન્દ્રિય ઉપભોગ પ્રત્યે આકર્ષાએલી વ્યક્તિ પાસે કાંઈ રહેતું નથી—દેહ પણ નહીં અને નીતિ પણ નહીં.

ઓછીવત્તી માત્રામાં સંન્યાસ તે સંયમનો પ્રારંભ છે. પોતાની ભભકથી ઈન્દ્રિયોને આંજી દે એવા વિષયોથી જગત ભરેલું છે. શિથિલ જીવનના ભયસ્થાનોથી પ્રતિપળે જાગૃત રહેલી વ્યક્તિ જ પતનમાંથી પોતાને બચાવી શકે છે. જીવનનાં ભયસ્થાનોથી સતત સાવધ રહેવાથી જ મનુષ્ય સત્યને માર્ગે જાગૃત રહી શકે છે. સંયમરહિત વ્યક્તિ પોતાને મળેલાં સદ્ભાગ્ય—મનુષ્યત્વ—નું બલિદાન આપે છે અને ચળકતા કાચના ટુકડાને ખાતર જીવતરૂપી અમૂલ્ય રત્નનો ભોગ આપે

છે. સંયમ વગર દેહ અને બુદ્ધિ અલ્પતમ માત્રામાં પણ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ નહીં કરી શકે.

વિચાર અને મન પર પૂર્ણ અંકુશ મેળવ્યા વિના સાચો ત્યાગ સિદ્ધ ન થઈ શકે એ માનવું જ જોઈશે. તપશ્ચર્યા, ઉપવાસ, અને દેહકષ્ટ, આંતરિક શુદ્ધિ વિના નકામાં છે. સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સમ્યક્ ચારિત્રના સહકારથી જ અંતર્નરીક્ષણ અને પશ્ચાત્તાપ, જીવને વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોમાંથી મુક્ત થવા સહાયરૂપ નીવડશે.

૭. ઉત્તમ તપ

કર્મસંગ્રહના વિનાશ માટેની તપશ્ચર્યા તે તપ. બાહ્ય તપ બાર પ્રકારનું છે અને આભ્યંતર તપ છ પ્રકારનું છે. ઉમાસ્વામીના મત પ્રમાણે બાહ્ય તપ આટલાં છે: ઉપવાસ, ઓછું ખાવું, ભિક્ષા પર નિયંત્રણ, સ્વાદિષ્ટ અને બળવર્ધક ભોજન કે વાનગીઓનો પરિહાર, એકાંતવાસ અને દેહદમન. ઉપવાસથી સંયમ મેળવાય છે અને કર્મ પ્રત્યેની આસક્તિનો ક્ષય થાય છે તેથી જૈન ધર્મ ઉપવાસને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. ઉપવાસ દરમ્યાન ધ્યાન, ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનાં હોય છે. ભોજન પરનો અંકુશ તંદુરસ્તી જાળવવા માટે સારો છે એટલું જ નહીં પણ તેનાથી સંયમ, સંતોષ અને સારી ટેવો કેળવાય છે. ભિક્ષા માંગવા માટે ઘરની સંખ્યા પર નિયંત્રણ માત્ર સાધુઓને માટે જ છે. સ્વાદિષ્ટ અને બળવર્ધક આહારનો પરિત્યાગ સંયમભર્યા શાંત જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે. ઈન્દ્રિયોના ઉશ્કેરાટનું તે દમન કરે છે અને જાતીય સંયમનાં પાલનમાં અનુકૂળ નીવડે છે. સાધુએ શાંત સ્થળની પસંદગી કરવાની છે જેથી તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકે, અધ્યયન કરી શકે અને ધ્યાન ધરી શકે છે. જીવ પર ધ્યાન એકાગ્ર કરીને આસક્તિ અને ઉપભોગોથી મુક્તિ પામવા માટે જો આ તપ કરવા માંગતાં હોય, તેમને માટે દેહદમન જરૂરી હોય છે.

પશ્ચાત્તાપ, માન, સેવા, સ્વાધ્યાય, ત્યાગ અને ધ્યાન આંતરિક તપશ્ચર્યા છે અને તેમનો હેતુ મનને કેળવવાનો છે. પ્રમાદથી કે કષાયોથી પ્રભાવિત થઈને પૂર્વે કરેલાં પાપનો પસ્તાવો તે તપશ્ચર્યા. સંતો પ્રત્યે આદર અને તેમને ઉપયોગી થવાય તેવી સેવા, મનને શુદ્ધ કરવા માટેના મનોનિગ્રહો છે. ઉદ્યમપૂર્વક આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે બીજી આભ્યંતર તપશ્ચર્યા છે. અહંકારને ભૂંસી નાંખવો તે ત્યાગ છે, જ્યારે જીવના સ્વરૂપ ઉપર બધા વિચારો એકાગ્ર કરવા તે ધ્યાન છે.

તપનું પાલન આધ્યાત્મિક બળ અથવા મહત્તાની પ્રાપ્તિ માટેનું પગથિયું છે. ઔન્દ્રિય ઉપભોગોમાં આસક્ત જીવનમાંથી જીવને પાછો ખેંચી લેવાનો છે અને લૌકિક પરિગ્રહોના લોભથી અલિપ્ત રહેવાનું છે. આ અલિપ્તતા બાહ્ય અને આભ્યંતર બંને રીતે પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ. કર્મોના ઉપશમથી જીવ કેટલેક અંશે પ્રગતિ ન કરે ત્યાં સુધી મનુષ્યજીવન જીવવા લાયક બનતું નથી. જીવનમાં સૌથી મુશ્કેલ કાર્ય મોહમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું છે. કષાયો જીવને વિકૃત કરતા હોવાથી તપશ્ચર્યા દ્વારા જ કષાયમુક્ત બની શકાય. તપશ્ચર્યાની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીને જ મહાન જીવોએ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાનાથી બને તેટલું તપ કરવું જોઈએ અને આ તપ માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ અનુસારનું હોવું જોઈએ.

જૈન ધર્મ તપશ્ચર્યાને સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપે છે. જીવના ગુણો સમૃદ્ધ બને તે જ સાચું તપ છે. તપથી જ કર્મના સંગ્રહનો ક્ષય થાય છે અને મન તેમજ વિચારની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. ઉત્તમ ત્યાગ

આ ગુણ કેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે સંપત્તિ, બળ અને પદવી પરથી મનુષ્યનું માપ કાઢવામાં આવે છે. સંપત્તિની પ્રાપ્તિનાં બધાં જ સ્વરૂપો, લોભનો નહીં તો ઝંખનાનો સાથ તો ધરાવે જ છે. આ સદ્ગુણ કેળવવાની સૌથી પહેલી અવસ્થામાં કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિની વિરુદ્ધ દૃઢ નિશ્ચય કેળવવાનો હોય છે. દાન આપવાં અને સત્કૃત્યો કરવાં તે ત્યાગનું બીજું પગથિયું છે. જૈન ધર્મનો નિયમ છે કે જેમને આહાર, ભોજન, આશ્રય, ઔપધ અને જ્ઞાનની જરૂર હોય, તેમને આ વસ્તુઓનાં દાન કરવાં. આ પ્રત્યેક ગૃહસ્થની ફરજ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ સર્વ કે આમાંનાં કેટલાંક દાન તો કરવાં જ જોઈએ. દાન દેનારને આશિષ મળે છે અને દાન લેનારને સુવિધા થાય છે. જે પોતાનો સમગ્ર સંગ્રહ કરવામાં જ ગાળે છે, તે કષાય, લોભ અને ઝંખનામાં ડુબેલો જ રહેવાનો. જીવનો કે કર્મની જાળમાંથી જીવને મુક્ત કરવાનો તેને કદી વિચાર નહીં આવવાનો. દાનનો વિચાર સરખો પણ કર્યા વિના જે સતત લોભ જ રાખ્યાં કરે છે તે અશુભ કર્મોના આસ્પાવને સંઘરે છે.

કંબૂસ માણસ નિદા અને તિરસ્કારને પાત્ર બને છે. દાની માણસ સમાજમાં સન્માન પામે છે અને સંતોષપૂર્ણ જીવન જીવવા સમર્થ થાય છે. કારણ

કે લોભ અને ભય એના મનની શાંતિને ચલિત નહીં કરે. જગત દાની માણસોનાં દાન પર નભે છે તે યાદ રાખવું જોઈએ. આપણા દેશમાં ધનવાન કરતાં દરિદ્ર લોકો વધુ છે તેથી પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેમાંથી થોડું આપવું તે પ્રત્યેક વ્યક્તિની સમાજ પ્રત્યેની ફરજ છે. આ સામાજિક અને નૈતિક ઋણને વિશાળ અને ઉદાર દાન વડે પૂર્ણ કરી દાનીએ ગર્વ કે મિથ્યાભિમાન કરવાનાં નથી. દાન લેનારની લાગણી દુભાય તેવું કંઈ તેણે બોલવું ન જોઈએ કે તેનું કોઈ પ્રકારનું અપમાન કરવું ન જોઈએ.

આપતી વખતે મન આનંદની લાગણી અનુભવતું હોવું જોઈએ. પોતે પોતાની કોઈક વસ્તુ જતી કરી રહ્યો છે એવો લેશમાત્ર પણ ખ્યાલ માણસે કરવો જોઈએ નહીં. હકીકતમાં તો આપણે આખું તે સિવાયનું કશું જ આપણું ન હતું. આપણે આ જગત છોડી જતાં જે પાછળ મૂકતાં જઈએ છીએ તે બીજાની માલિકીનું થઈ જાય છે.

માંચ આણુવ્રતોમાંનું એક વ્રત અપરિગ્રહવ્રત છે તેની ચર્ચા ઉપર થઈ છે. એ વિષય પર જે કંઈ લખાઈ ગયું તેમાંનું ઘણુંખરું ત્યાગના વિષયમાં લાગુ પાડવું ઉચિત થશે.

૯. ઉત્તમ આર્કિચન્ય

જેની પાસે કંઈ હોય નહીં તે અર્કિચન્ય કહેવાય છે. કંઈ ન રાખવાનો વિચાર તે આર્કિચન્ય. જગતની કોઈ વસ્તુ ઉપર આપણો અધિકાર નથી. દેહ પણ આપણો પોતાનો નથી કારણ કે જીવથી તે ભિન્ન છે. ધર્મનાં આચરણ માટે શરીર ઉપકરણમાત્ર છે. તે વિનાશી છે. આત્માને પોતાનું કહેવાય એવું કંઈ નથી. તે અનંત જ્ઞાનમય અને આનંદમય છે. શરીર, સ્વજનો, જ્ઞાતિ, કુળ વગેરે દેહનાં છે તે સત્ય દરેક જણ દઢતાપૂર્વક અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજી લે તે જ આ ગુણનો હેતુ છે.

અહંકારનું દમન કરવું તે સામાન્ય મનુષ્યો માટે અત્યંત કઠણ અને અશક્ય છે. 'હું', 'મારી જાત', 'મારું', 'આપણું'— આવા વિચારો જ જીવનમાં પ્રધાન હોય છે. આવા વિચારો આપણાં દુન્યવી જીવન સાથે સંબંધ છે અને ખરું જોતાં આપણાં કર્મનાં પરિણામરૂપ છે. મનમાં ધીરે ધીરે વિકસાવવામાં આવે, તેમજ આચરણમાં મૂકવામાં આવે, તો આર્કિચન્ય સાધુત્વનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ બને છે. દિવ્યતાની પ્રાપ્તિનો એ પહેલો પાઠ છે.

૧૦. ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય

પાંચ આણુવ્રતોનું નિરૂપણ કરતાં આ વિષયની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. ઐન્દ્રિય ઉપભોગોથી ગેરમાર્ગે દોરવાયા વિના આત્મા કે બ્રહ્મનો સતત સાક્ષાત્કાર કરવો તે બ્રહ્મચર્ય છે. જાતીય સુખનો આવેગ મનની સ્થિરતાનો નાશ કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો આવેગ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે ભયજનક છે. જાતીય સુખની ઝંખના, જે બેકાબુ બની જાય, તે દરેક પ્રકારનાં પાપને ઉત્પન્ન કરે છે. બીજા બધા દુગુણોની જેમ તેનું આચરણ એકાંતમાં જ થાય છે. તેને છાવરી વાળવા નૈતિક અને કાનૂની દષ્ટિએ નિદા એવાં ઘણાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું પડે છે. પાપના પુંજમાંથી છુટકારો મેળવવાનું એક માત્ર સાધન તે બ્રહ્મચર્યવ્રત.

આ દશ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણો જેને નીતિશાસ્ત્રનાં અંગ છે ઘણી વખત કહેવાય છે કે સદ્ગુણ તે પોતાનો બદલો જ છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે આવા ગુણ માટે કોઈ માન આપે કે ન આપે, તેને આચરવાથી અને તેને કેળવવાથી જીવ ઉન્નત થઈ, સામાજિક કલ્યાણમાં પોતાનું પ્રદાન કરશે. આ ગુણોથી મનની દુષ્ટ વૃત્તિઓ દબાઈ જાય છે અને વિનાશક કષાયો પોતે જ વિનાશ પામે છે. જે વ્યક્તિએ આવા ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા હોય છે તે વ્યક્તિ જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં રૂપમાં પોતાનો બદલો મેળવશે, અજ્ઞાન અને કષાયોમાંથી મુક્ત થઈને સમ્યક્ દર્શનમાં દઢતા પ્રાપ્ત કરશે અને દુષ્ટતા પર વિજય મેળવશે. આ બધા ગુણો પ્રત્યેક જીવના સ્વાભાવિક લક્ષણો છે. જે સ્વાભાવિક છે તેને સમજવું જ જોઈએ અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જ જોઈએ.

જેને નીતિશાસ્ત્રનો આ જ હેતુ છે. આ બધા નકારાત્મક કાનૂનો નથી; છતાં પણ, જીવ અને સમાજને માટે જે કંઈ દુષિત અને હાનિકારક છે તેનો નિષેધ તેમનામાં આવી જ જાય છે. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિની પ્રત્યેક બાજુને તેઓ આવરી લે છે અને તેનાં માર્ગદર્શન માટે અત્યંત વ્યવહારૂ નિયમો આપે છે. સાધુતા એટલે અનિષ્ટ ઉપર વિજય.

આ વિચારના મૂળમાં એવી ભાવના છે કે વિશ્વ જીવો અને દ્રવ્યનું, તેમના સંયોગોનું બનેલું છે. આ સંયોગો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનાં સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે અને એમ આખી સૃષ્ટિ સર્જાય છે. જડ અને ચૈતન્યનું એક બીજામાં રૂપાંતર થતું નથી. જીવ ચૈતન્યપૂર્ણ છે. કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થઈને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવું તે જીવને માટે શક્ય છે. કર્મનો નાશ થઈ શકે અને નવાં કર્મોનો આરૂઢ

અટકી શકે. જૈન ધર્મના બધા નીતિનિયમોનો ઉદ્દેશ, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જાગૃતિ આણવાનો છે. આવાં દર્શન અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી ચારિત્રમાં જીવનાં સ્વાભાવિક સૌન્દર્યનો અને સત્યનો અથવા તેનાં અંતર્ગત શુભત્વનો આવિષ્કાર થાય છે.

દશ ગુણો જીવનપંથને અજવાળતા, કદી ન બુઝાતા દીપક જેવા છે. તેમના આચરણથી દુષ્ટતાનો બધા અંધકાર દૂર થાય છે અને જીવનપ્રવાસ સરળ બને છે. બધાં પ્રાણીઓને ક્ષમા આપો અને તમને હંમેશાં ક્ષમા મળશે. નમ્ર બનો, કારણ કે એનાથી નરી આંખે જે કાંઈ દેખાય તેનાથી વધુ દેખી શકશે. સરળ બનો તો કોઈથી ડરવાનો અવકાશ નહીં રહે. મન અને વિચારની શુદ્ધિ જીવને જાગૃત રાખશે. સત્યનો હંમેશાં વિજય થશે. સંયમ અભેદ કવચ છે. તપશ્ચર્યા આંતરિક બળ અને જ્ઞાનની આબાદ ચાવી છે. ત્યાગ અને અનાસક્તિ વ્યક્તિને પતનની ગતિમાંથી ઉગારી લે છે. બ્રહ્મચર્ય, જીવને જાણવાની અને કષાયોમાંથી નીચી કક્ષાના જીવનની ખીણમાં ખેંચાતો અટકાવવા માટેની તીવ્ર તમન્ના છે.

પ્રકરણ ૧૬

સાધુઓના નીતિનિયમો

મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે. એક વખત તે મળે પછી આપણું ધ્યેય, કર્મનો ક્ષય કરી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનું જ હોવું જોઈએ. આપણી સંપત્તિ, પદ કે સત્તા આપણી આગળ જ ઈન્દ્રિયોના સુખોનો ઉપભોગ ધરે, તેને જીવન-ધ્યેય બનાવવું જોઈએ નહીં. આગલાં પ્રકરણમાં ગૃહસ્થ માટેની અગિયાર પ્રતિમાઓનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન આપણે કર્યું તેમાં મોક્ષમાર્ગે જવાના ક્રમોનું વિધાન છે. સંપૂર્ણ ચારિત્રના નિયમો કઠોર અને શ્રમ ઉપજાવે એવા છે તે સાચું પણ જે શ્રેષ્ઠ અવસ્થાએ પહોંચી શકાય, તો તે સાધુજીવન માટેની પ્રારંભિક અવસ્થા છે. સમ્યક્ દર્શનથી પ્રભાવિત થએલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે એવો વખત આવ્યો છે અને આવશે, જ્યારે સમ્યક્ દર્શનને ગ્રહણ કર્યા વિના રહેવાશે નહીં. એ સમય ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ જાતની ફરજ પડતી નથી. માત્ર પૂરતી શિસ્તની કેળવણી લેવાની રહે છે.

ગૃહસ્થજીવનની અવસ્થામાંથી સાધુની અવસ્થાએ પહોંચતાં સુધીમાં સાંસારિક પ્રસંગોથી પૂર્ણ નિરાસક્ત બનવું જોઈએ. ઈન્દ્રિયો તેમજ મન પર વિજય મેળવીને સ્વજનો સાથેનાં બંધનોથી પર થવું જોઈએ...“અંતે મનને પાંચ પ્રકારના સાધુજીવનના નિયમો, જ્યાં કે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર—થી ભરી દઈ એ એક સંતને નમસ્કાર કરે છે. આ સંત ગૂઢ લક્ષણો ધરાવે છે, ગુણગણોથી ભરેલો છે, વિશિષ્ટ કુળનો છે, આકર્ષક દેહાકૃતિ ધરાવતો હોય છે, પરિપક્વ ઉંમરવાળો હોય છે. માનસિક અપકવતાથી વિમુખ છે અને બીજા સંતોથી પુજાતો તેમજ પ્રશંસાતો હોય છે. આવા સંત પાસે તે દીક્ષાની માંગણી કરે છે.”

આવી રીતે દીક્ષા મળે છે. દીક્ષિત સાધુ તરીકે તે નગ્ન થાય છે, પોતાને હાથે પોતાના વાળ તોડે છે, અને મહાવ્રતો તેમજ તપસ્યાનો પ્રારંભ કરે છે. અંતરની શુદ્ધિ ઉપર જનધર્મ ખૂબ ભાર મૂકે છે, કારણ કે જીવ જે લેશમાત્ર પણ અશુદ્ધ હોય, તો તેની પ્રગતિ રૂંધાય છે. એટલે ગૃહસ્થ તરીકે જ વ્રતો અને તપશ્ચર્યા કર્યાં હોય છે, તે હવે પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે અને અત્યંત દઢતાપૂર્વક

કરવાનાં હોય છે. ૨૮ મૂળ ગુણો મેળવીને સાધુએ હવે તેમનું આચરણ કરવાનું હોય છે. એ ગુણો આ પ્રમાણે છે: પાંચ મહાવ્રતો એટલે કે (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય, (૪) બ્રહ્મચર્ય, (૫) અપરિગ્રહ. પાંચ સમિતિઓ— (૬) ચાલવામાં કાળજી, (૭) બોલવામાં કાળજી, (૮) ભિક્ષા માંગવામાં કાળજી, (૯) વસ્તુઓ લેવામૂકવામાં કાળજી, (૧૦) મળમૂત્રના ઉત્સર્ગ માટે જગ્યા પસંદ કરવામાં કાળજી; આ ઉપરાંત તેણે (૧૧) સ્પર્શ, (૧૨) સ્વાદ, (૧૩) ઘ્રાણ, (૧૪) દર્શન અને (૧૫) શ્રવણની ઈન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખવાની હોય છે. વળી તેણે છ મહત્વનાં કર્તવ્યો કરવાનાં છે: (૧૬) પશ્ચાત્તાપ, (૧૭) ત્યાગ, (૧૮) કબૂચાત, (૧૯) પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨૦) દેહ પ્રત્યે અનાસક્તિ, (૨૧) નિશ્ચિત સમય સુધીનું દૈનિક ધ્યાન. આ ઉપરાંત સાત બાહ્ય આચાર પણ કરવાના હોય છે. (૨૨) વખતોવખત પોતાને હાથે માથાના વાળ દૂર કરવા, (૨૩) નગ્નતા, (૨૪) સ્નાન ન કરવું, (૨૫) દાંત સાફ ન કરવા, (૨૬) ઊભા રહીને ન ખાવું, (૨૭) દિવસમાં એક વખત ખાવું, (૨૮) ખુલ્લી જમીન પર સૂવું.

આ મૂળગુણોનો ભંગ ન થાય તે માટે સાધુએ સાવચેતી રાખવાની હોય છે. જો એ ભંગ કરે, તો આચાર્ય પાસે જઈને પોતાનો આ ભંગ કહી પાપ કબૂલ કરવાનું હોય છે અને ઉજ્જવળ ક્રમનો આરંભ કરવાનો હોય છે. પ્રમાદ પરમ થતું છે તેથી સાધુ તેનાથી ખૂબ સાવધ રહે છે. તેને એક પણ આસક્તિ હોતી નથી; તે જગત અને તેનાં પ્રલોભનો પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય છે. તેની મીટ મોક્ષ પર મંડાઈ હોય છે તેથી તેણે સતત શુદ્ધ મનોવૃત્તિ જાળવવા અને દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય કેળવવા પ્રયાસ કરવાનો છે. તેણે પોતાના ઉપદેશો અને બીજી તમામ પ્રવૃત્તિઓ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ તરફ વાળવાનાં છે. નિર્ગ્રંથ હોવાથી હવે એ વ્યવસાયી નથી. નિર્ગ્રંથ સાધુત્વ માટેની કઠોર તપશ્ચર્યા સ્ત્રીઓ માટે હોતી નથી કારણકે પ્રકૃતિથી તેઓ તેમ કરવા અસમર્થ છે. સ્ત્રીઓ સંઘમાં જોડાઈ શકે પણ તેમનાં વ્રતો વધુ મૃદુ હોય છે અને બહુ કઠોર હોતાં નથી.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનાં વ્રતોનું પાલન ગૃહસ્થ નાના પાયા પર કરે છે. હવે સાધુ તરીકે તેમનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાનું છે. પાંચ આણુવ્રતની ચર્યા વખતે જે અતિચાર આપણે જોયા હતા, તેમને હવે જરા પણ અવકાશ આપવાનો નથી. સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પણ પ્રાણીને સાધુ દેહિક હિંસા ન કરે તે હવે પૂરું નથી. હવે આ વ્રતનું મન, વચન અને કર્મમાં પાલન કરવાનું છે. હરફરમાં, ખાવાપીવામાં અને વિચારમાં તેણે હવે સૌથી વધારે સાવધાની

રાખવાની છે. સત્યનું વ્રત તેને ક્રોધ, લોભ, ભય અને મોહમાંથી મુક્ત કરે છે. આથી તે જ કાંઈ બેલે છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની અશુદ્ધિની છાંટ સરખી પણ હોતી નથી. અસ્તેયવ્રત માત્ર ન અપાયેલી વસ્તુને ન લેવામાં જ નથી પણ ભિક્ષા માંગવામાં, અત્યંત શુદ્ધ ખાવાપીવાનું સ્વીકારવામાં, પોતાને જોઈએ તે કરતાં ઓછું લેવામાં અને વન કે એકાંત સ્થળે નિવાસ કરવામાં જાતે જ નિયંત્રણ મૂકવામાં છે. બ્રહ્મચર્યવ્રત મૈથુનના પરિહારમાં પૂરું નથી થઈ જતું. સ્ત્રી કે આવેગોનો વિચાર સરખો નથી કરવાનો. વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે એવો કોઈ આહાર પણ હવે કરવાનો નથી. સ્ત્રીનો વિચાર નથી કરવાનો તેમ વાત કે ચેષ્ટા દ્વારા પોતાનામાં કે સ્ત્રીમાં વાસનાનો ઉદ્ભવ થાય તે માટે કારણરૂપ પણ નથી થવાનું. ભૂતકાળમાં કરેલાં મૈથુનની સ્મૃતિ થવા દેવાની નથી. માત્ર બાહ્ય વસ્તુઓ કે સંપત્તિ માટેની અનાસક્તિમાં અપરિગ્રહ નથી પણ શરીર કે તેની જરૂરિયાતો પ્રત્યે પણ અનાસક્તિ દાખવવામાં છે. પોતાની ઈચ્છાઓનો નાશ કરવાનો છે. દેહને, ધર્મના આચરણ કે રત્નત્રયના સાક્ષાત્કાર માટેના ઉપકરણથી વધુ મહત્ત્વ આપવાનું નથી. ગૃહસ્થમાંથી સાધુ બનેલી વ્યક્તિને હવે ત્રણ જ વસ્તુઓ સાથે રાખવાની પરવાનગી છે: પુસ્તક (જ્ઞાનોપાધિ). મયૂરપિચ્છનો રજોણો (સંયમોપાધિ) અને સામાન્ય રીતે લાકડાંનું જળપાત્ર (શૌચોપાધિ). તે માટે પણ તેને આકર્ષણ નથી હોતું. ટૂંકમાં, જડ તેમજ ચેતન સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ અને સાચું અનાસક્તિનું વલણ દાખવવાનું છે.

પાંચ અણ્યવ્રતોની ચર્ચા કરતાં જનાં પૂર્ણ અને વ્યાપક વિસ્તારનું સૂચન કર્યું હતું, તે પાંચ મહાવ્રતો ઉપરાંત-પાંચ સમિતિઓનું પણ તેણે પાલન કરવાનું હોય છે. આની પાછળનો ઉદ્દેશ, મન અને ચારિત્રને એવી રીતે કેળવવાનો છે જેથી તેઓ બીજાં વ્રતોને અનુરૂપ થઈ રહે. તે વ્રતો આ પ્રમાણે છે: દ્વૈયાસમિતિ-મનુષ્યો, જનવરો અને ગાડાંઓએ ખેડેલા માર્ગે જવું. ચાલતાં ચાલતાં જમીનને કાળજીપૂર્વક જોતાં જવું જેથી કોઈ જીવની હત્યા ન થાય. ભાષાસમિતિ-મૃદુ, સન્માનસૂચક, મધુર ધાર્મિક વાણી ઉચ્ચારવી. ઇષ્ણાસમિતિ - ૪૨ દોષોનો પરિહાર થાય તે રીતે ભિક્ષા લેવી. આદાનસમિતિ - પૂરતી પરીક્ષા કર્યા પછી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જરૂરી વસ્તુઓ લેવી કે મૂકવી. ઉત્સર્ગસમિતિ-મળમૂત્રના ઉત્સર્ગ માટે એકાંત જગ્યા પસંદ કરવી. યાકોબીએ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓને આઠ માતૃકાઓ કહી છે કારણ કે કથાયોના પરાભવ માટે અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વનો સંયમ શીખવવો તે તેમનો ઉદ્દેશ છે.

સમિતિઓના પાલનથી પ્રવૃત્તિઓનું કાળજીપૂર્વક નિયમન થાય છે, અને પ્રાણી-ઓની હિસાનો પરિહાર થાય છે.

આન્મનિગ્રહી સાધુનું ચાલવાનું ચાર પ્રકારે શુદ્ધ હોવું જોઈએ—કારણમાં, સમયમાં, માર્ગમાં અને પ્રયત્નમાં. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય તે કારણ છે. ચાલવાની પાછળ હેતુ હોવો જોઈએ, અને રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અનુરૂપ હોય એવી જ દષ્ટિએ ચાલવાની પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવી જોઈએ. સાધુ નિરૂદ્ધ કે બેદરકારીપૂર્વક નહીં ચાલે. એના ચાલવાનો સમય દિવસ દરમ્યાન જ હોવો જોઈએ. એ જ રસ્તો પસંદ કરે છે તે રસ્તે ઘણા જાણાં ગયાં હોવાં જોઈએ. એ રસ્તો ઘાસ અને બીજી વનસ્પતિથી ભરેલો ખરાબ રસ્તો ન હોવો જોઈએ. પ્રયત્ન—ચાલે ત્યાં સુધી સાધુએ ચાર હાથ આગળ જોતાં જવું જોઈએ. ચાલવા પર ધ્યાન એકાગ્ર કરતાં તેણે ક્રોધ, માન, કષ્ટ, લોભ, હાસ્ય, ભય અને નિંદાનો પરિહાર કરવાનો છે. તેની વાણી દોષરહિત અને સંક્ષિપ્ત હોવી જોઈએ. ભિક્ષા માટે તે બહાર જાય ત્યારે ભોજન, પોતાના ઉપયોગની ચીજો તેમજ ઉતારો માંગવામાં અને લેવામાં દોષનો પરિહાર કરવો જોઈએ. ભોજન અંગેનો દોષ એટલે માત્ર સાધુને માટે જ રંધાએલું ભોજન, અશુદ્ધ ભોજન, ઉત્સવ માટે તૈયાર કરેલું ભોજન અને લાવવામાં દીવાનો ઉપયોગ થયો હોય તેવું ભોજન સ્વીકારવું. મળમૂત્ર માટેની જગ્યા પસંદ કરવામાં એવી જગ્યાને પસંદગી આપવી જોઈએ જ્યાં ઘણા લોકોની અવરજવર ન હોય અથવા જ્યાં ઘણા લોકો દેખી ન શકે. એ જગ્યા તેના સંયમમાં વિદનરૂપ ન હોવી જોઈએ, ઘાસ કે પાંદડાંથી છવાએલી ન હોવી જોઈએ, અને જીવજંતુ કે બી વગરની, વિશાળ જમીન હોવી જોઈએ. આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે સમિતિ એટલે દરેક પ્રકારની હિલચાલમાં કાળજી અને નિયમન રાખવાં જોઈ બીજા જીવોને હિસા ન પહોંચે.

‘દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિનું દમન કરતો સંયમ તે ગુપ્તિ’ એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. (સમ્યગ્યોગનિગ્રહઃ ગુપ્તિઃ). ગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : મનોગુપ્તિ, વાગ્ગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ. વિષયોપભોગના વનમાં મનને ભટકવું અટકાવવા માટેનો સંયમ તે મનોગુપ્તિ. સાધુએ મનને સંયમમાં રાખવું જોઈએ, અને બીજાં પ્રાણીઓને દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય કે તેમનો વિનાશ થાય એવા વિચારો ન કરવા જોઈએ. બીજી ગુપ્તિ જુદું બોલવામાંથી કે મિશ્ર જુઠાણાંમાંથી વાણીને સંયત કરવાનું કહે છે. સાધુએ દુષ્ટ ભાષા કે બીજાને નુકસાન થાય તેવી ભાષા ન વાપરવી જોઈએ. તેણે શાંતિ રાખવી જોઈએ, અને બીજાનું ભૂંડું ન બોલવું

જેઈએ. શરીરના ઉપયોગમાં ઊભા થતાં, ફરતાં, સૂતાં તેણે કાળજી રાખવી જેઈએ
જેથી બીજાં પ્રાણીને દુઃખ ન પહોંચે કે તેમનો નાશ ન થાય. દુષ્ટ કાર્ય, વિચાર
કે દેહપ્રવૃત્તિને કોઈ અવકાશ ન હોવો જેઈએ કારણ કે સાધુની પ્રવૃત્તિઓ
પોતાનાં તેમજ બીજાનાં ભલા માટે હોવી જેઈએ.

હવે આપણે સ્પર્શ, સ્વાદ, ઘ્રાણ, દર્શન અને શ્રવણની પાંચ ઈન્દ્રિયોના
સંયમની વાત કરીએ. જીવ અને ઈન્દ્રિયોની માંગણીઓ વચ્ચે સનાતન સંઘર્ષ
ચાલ્યો આવે છે. જે આપણે ઈન્દ્રિયો આગળ નમતું જેખીએ તો પુનર્જન્મને
નોંતરીએ છીએ અને જે જીવ આગળ નમતું જેખીએ તો મુક્તિ તરફ પ્રયાણ
કરીએ છીએ. યોગીન્દુદેવે એક કે બીજી ઈન્દ્રિય પાસેનો પરાભવ કેવો વિનાશક
નીવડે છે તે ઉદાહરણો સાથે અસરકારક રીતે સમજાવ્યું છે. દીવાના પ્રકાશનાં
સૌન્દર્યથી આકર્ષાએલું સુંદર પતંગિયું દીપકને ભેટીને મૃત્યુ પામે છે. શિકારીએ
યોજેલા ધ્વનિથી આકર્ષાએલું હરણ શિકારીના બાણનો ભોગ બની મૃત્યુ પામે છે.
શીતળ સ્પર્શની ઈચ્છા રાખતો હાથી તળાવમાં પડે છે અને બંધનમાં જકડાય છે.
કમળની સુગંધથી આકર્ષાએલો ભ્રમર તેમાં કેદ પકડાય છે, અને સૂર્યાસ્ત સમયે
કમળ બિડાય ત્યારે મૃત્યુ પામે છે. માછીમારે ફેંકેલાં સ્વાદિષ્ટ પ્રલોભન તરફ
ખેંચાએલી માછલી ખોરાકને ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ જુદી જુદી ઈન્દ્રિયો
આત્મનિગ્રહથી વશ ન કરવામાં આવે તો માણસનો મૃત્યુદાંટ વાગે મોક્ષની
કોઈ આશા રહે નહીં. આથી જ સાધુએ પોતાની ઈન્દ્રિયો પર પૂરો કાબુ ધરાવવો
જેઈએ. ઈન્દ્રિયોના પ્રલોભનોને વશ થવું ન જેઈએ કારણ કે એ જાણે છે કે એની
એક પણ ઈન્દ્રિય જીવને મોક્ષ આપવાની નથી. સૌન્દર્ય, સંગીતધ્વનિ, સુગંધ,
કે મૃદુ સ્પર્શ તેની તપશ્ચર્યા પર પ્રાધાન્ય મેળવે તે યોગ્ય નથી કારણ કે તે બધા
પુદ્ગલો છે.

છ આવશ્યકોનું અથવા તો જીવના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટેની મહત્વની
ફરજોનું દરરોજ, ભૂલ્યા વિના પાલન થવું જેઈએ. તેઓ સાધુને એના જીવન-
ધ્યેયની યાદ આપતા રહે છે અને જીવને શુદ્ધ કરે છે. કુન્દકુન્દ આચાર્યે
'નિયમસાર' માં તેમને આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે : પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાહ્યાન,
બાલોચના, કાયોત્સર્ગ, સામાયિક અને પરમ ભક્તિ.

૧. પ્રતિક્રમણ એટલે પસ્તાવો. પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ અથવા
અંતર્નિરીક્ષણ મનનાં સમત્વ અને સમ્યક્ ચારિત્ર માટે જરૂરી છે. આ પછી
પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે એટલે કે શાંતિમાં, વાણીની પ્રવૃત્તિઓથી મુક્ત રહીને

અને ક્રોધ, આસક્તિ જેવા દુષ્ટ વિચારોની પ્રવૃત્તિઓમાંથી મુક્ત થઈને પોતાના જીવનાં સ્વરૂપ પર ધ્યાન ધરવાનું છે. અને કારણે અશુદ્ધ વિચારપ્રવૃત્તિઓનું પુનરાવર્તન થતું અટકે છે અને ચારિત્રના નિયમોનો અતિચાર થતો અટકે છે. બધા મિથ્યા માર્ગો દૂર કરી, જિનોએ દશવિલા માર્ગો તેને ચાલવાનું છે. દેહ, વાણી અને વિચારનો સંયમ કેવી રીતે રાખવો તે તે શીખવે છે. દુઃખભરેલી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ છોડી તેણે માત્ર ધર્મમાર્ગ જ સ્વીકારવાનો છે. આમ સર્વ અનિષ્ટ વિચારોનો ત્યાગ કરી તે સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. જીવની શ્રેષ્ઠતા તે જાણે છે અને આત્મા પર તે એકાગ્ર થઈ જાય છે. દિવસ દરમ્યાન કરેલી ભૂલો અને ચારિત્રના નિયમોના અતિચારોનો તે ફરી વિચાર કરે છે અને શુદ્ધ વિચારપ્રવૃત્તિઓને શુદ્ધ જીવના સાક્ષાત્કાર પર એકાગ્ર કરે છે.

૨. પ્રત્યાખ્યાન એટલે બધા સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ. સર્વ કષાયોમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી, બધાં પ્રલોભનોનો સામનો કરી, પુનર્જન્મના કારણરૂપ સર્વ અશુભ વિચારોથી સાધુ દૂર રહે છે. અનિષ્ટકર્મોના પરિહાર માટેનો દૈનિક નિશ્ચય આમાં દેખાઈ આવે છે. સાચા ત્યાગમાં પોતાની સ્વાભાવિક શુદ્ધિમાં જ જીવ આશ્રય લે છે અને પોતાથી અસંબંધ એવો એક પણ વિચાર તેને પીડતો નથી. આ જાતના ત્યાગમાં પોતે સર્વજ્ઞ, સર્વસત્તાધીશ અને પરમ આનંદમય છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે પોતે મૂર્તિમાન ચૈતન્ય બને છે.

૩. આલોચના એટલે કબૂલાત. બધાં કર્મો અને નો-કર્મથી મુક્ત થઈ ગયેલા જીવનો સાક્ષાત્કાર, તેમજ જીવ, સાંસારિક દશામાં જીવ સાથે સંબંધ રાખતા અસ્વાભાવિક ગુણો અને રૂપાંતરથી મુક્ત છે એવી જાતનું ધ્યાન તે આલોચના. આલોચના ચાર પ્રકારની હોય છે : આલોચના, આલુચના, અવિકૃતિકરણ અને ભાવશુદ્ધિ. આલોચના એટલે જીવના સાક્ષાત્કાર માટે જરૂરી સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું. આલુચના એટલે બધાં કર્મોનો નાશ કરવાની શક્તિ મેળવવી. સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી, જીવના ગુણોની અને સમત્વની પ્રાપ્તિ કરી, જે જીવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેને અવિકૃતિકરણ કરે છે એવું કહેવાય છે. વાસના, માન, કપટ અને લોભનો વિન્ય કરી, વિચારની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાથી ભાવશુદ્ધિ થાય. આ ચારની કબૂલાત દ્વારા સંત ખરી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ શકે છે.

પાંચ વ્રતો, પાંચ પ્રકારની સમિતિઓ અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ તેમજ ગુપ્તિઓનાં પાલનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આવી જાય છે, પરંતુ ખરૂં પ્રાયશ્ચિત્ત મનની સઘળી

અશુદ્ધિઓનો ક્ષય કરી, જીવનું ચિતન કરવામાં અને જીવના ગુણો પર ધ્યાન એકાગ્ર કરવામાં રહેલું છે. સંત પુરુષે કોધને ક્ષમાથી, અભિમાનને નમ્રતાથી, માયાને ઋણુતાથી અને લોભને સંતોષથી જીતવાં જોઈએ. દોષરહિત તપશ્ચર્યા પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું જ એક અંગ છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો મુખ્ય હેતુ, બધાં વ્રતોનાં પાલનમાં રહી ગએલા દોષોને ક્ષીણ કરવાનો કે દોષોનું નિવારણ કરવાનો છે કારણ કે એમ કરવાથી જ જીવને દૂષિત કરનારાં ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો ક્ષય થાય છે. સાધુએ ગુરૂ પાસે જવું જોઈએ, અને નિખાલસભાવે પોતાનાં પાપ અને અનિચારોનો એકરાર કરવો જોઈએ. પૂર્વે કરેલાં પાપો માટે ગુરુ જે કાંઈ શિક્ષા ફરમાવે તે સહર્ષ સ્વીકારી લેવી જોઈએ.

કાયોત્સર્ગ એટલે નિશ્ચિત સમય માટે દેહ તરફ બાહ્ય અનાસક્તિ. કાયોત્સર્ગ વખતે શરીરનાં અંગોની કોઈ પણ હિલચાલ ન થવી જોઈએ. વિશુદ્ધ વિચાર ધરાવતી વ્યક્તિ નિદ્રા પર વિજય મેળવે છે. ધર્મગ્રંથોનો તેને સારો અભ્યાસ હોય છે અને તે શારીરિક અને માનસિક કાર્યક્ષમતા ધરાવે છે. આવી વ્યક્તિ કાયોત્સર્ગ કરે છે જે આધ્યાત્મિક પંથમાં હિતકારક નીવડે છે.

સામાયિક—નિગ્રહ માટેનાં વ્રતોમાંનું આ એક વ્રત છે અને તેનું આચરણ શેજ કરવું જોઈએ. દિવસના નિશ્ચિત કલાક એટલે કે સવારે, બપોરે અને સાંજે સંતપુરુષે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે જીવનું ધ્યાન ધરવાનું હોય છે. આ ધ્યાન એટલે જીવનમાં કે મૃત્યુમાં, લાભમાં કે ગેરલાભમાં, સુખ કે દુઃખ પ્રસંગોમાં, મિત્ર પ્રત્યે કે શત્રુ પ્રત્યે, સુખ કે દુઃખ પ્રત્યે પ્રસન્ન અને અવિચળ મનઃસ્થિતિ સતત જાળવી રાખવી. ગૃહસ્થના જીવનમાં દિનચર્યામાં સામાયિકનું સ્થાન હોય છે, પરંતુ સાધુ માટે તે બીજી બધી તપશ્ચર્યાઓનું પૂરક હોવાથી સામાયિકનું મૂલ્ય ઘણું મોટું છે. દરેક પ્રકારના અનિષ્ટ વિચારોથી તે તેને દૂર રાખે છે અને તેના મનની શાંતિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મનની શાંતિ દઢ સાધનાનું પીઠબળ છે.

પરમભક્તિ—સ્તુતિ અને વંદનાનું મિશ્રણ છે. આમાં સાધુએ જિનોનાં આધ્યાત્મિક લક્ષણોની ભક્તિ કરવાની છે. નમસ્કાર કરીને તે સાથે જ તેના ગુણોની પ્રાર્થના કરવાની છે જેથી જીવના ગુણોની સમજ વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય અને પોતાનું જીવન વધારે આધ્યાત્મિક થતું જાય. સાધુ હવે વધુ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એનું આચરણ વધુ મનોનિગ્રહભર્યું બને છે.

બીજા મૂળગુણો કેટલાક બાહ્ય નિયમોનાં પાલનમાં આવી જાય છે. નગ્નતા દિગંબર સાધુઓનાં ઘણાં લક્ષણોમાંનું એક છે. શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં પણ નગ્નતાનો

આદેશ જોવા મળે છે. પણ ટીકાકારોનું કહેવું છે કે એ જિનકલ્પી સાધુઓ માટે જ છે. શ્વેતાંબર ગ્રંથમાં નગ્નતા વિષેના નિર્દેશો હોવા છતાં વચ્ચે અંગેના નિયમો પણ જણાય છે પણ તેમણે તેમને બહુ મહત્ત્વ આપવાનું હોતું નથી.” આનું કહેતાં ધર્મગ્રંથોના આધારનો સોગનીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંતપુરુષે સ્નાન કરવાનું હોતું નથી તેમ દાંત પણ સાફ કરવાના નથી. એણે દિવસમાં એક જ વખત, ઊભા રહીને અને તેમાં પણ ખોબામાં ભોજન લઈને જ ખાવાનું હોય છે. તેણે પોતાના કેશ પોતાને હાથે કાઢવાના હોય છે. શ્વેતાંબર સાધુ ભોજન માટે પાત્ર રાખે છે અને સૂવા માટે પાટિયું રાખે છે. સંપ્રદાય અને સ્થળ પ્રમાણે ભોજન લેવા અને ખાવાની રીતો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

આ મૂળ ગુણોના આચરણ ઉપરાંત ભ્રમણ કરતા સાધુને જ સંતાપ વેઠવા પડે તે બધા તેણે ધીરજપૂર્વક વેઠવાના હોય છે. આ સંતાપો વેઠવાથી કર્મેણિ અટકાવવામાં તે ચલાયમાન થતો નથી અને કર્મેણિ નાશ કરવામાં સમર્થ બને છે. આ સંતાપ અથવા પરિસહ બાવીસ છે : (૧) ક્ષુધા (૨) પિપાસા (૩) શીત (૪) ઉષ્મા (૫) દંશમશક (મચ્છર વગેરેના દંશ) (૬) નાગ્ન્ય (૭) અરતિ (૮) સ્ત્રી (૯) ચર્ચા (ભ્રમણને કારણે લાગેલો થાક) (૧૦) નિષઘ્ઠા—(ચાલુ બેસવાને કારણે થતી અસુવિધા) (૧૧) શય્યા (સુવામાં પડતી અગવડ) (૧૨) આક્રોશ (નિંદા અને ઠપકો) (૧૩) વધ (ઈજા) (૧૪) યાજ્ઞા (ભિક્ષા) (૧૫) અલામ (ખાવાનું મેળવવામાં નિષ્ફળતા) (૧૬) રોગ (૧૭) તૃણસ્પર્શ (ધાસની આણી ભોંકવી) (૧૮) મલ (૧૯) સત્કાર અને માન (સત્કાર અને પુરસ્કાર) (૨૦) જ્ઞાન (બુદ્ધિનું જ્ઞાન) (૨૧) અજ્ઞાન (અજ્ઞાન હોવાનું ભાન) (૨૨) અદર્શન—(શ્રદ્ધાનો અભાવ.)

પ્રથમ પાંચ પરિસહોને સમજાવવાની કોઈ જરૂર નથી કારણકે તેમનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. નગ્નતાનાં વ્રતનાં મહત્ત્વથી અજાણ લોકો નગ્નતાને ચલાવી લેતા નથી. સાધુએ બીજા લોકોના ઉપહાસ અને ગાળોના ભોગ બનવું પડે છે. સુખ અને દુઃખ પ્રત્યે તે ઉદાસીન હોય છે. બધા પ્રકારોના વિષયોપભોગમાંથી વિરક્ત થવાને કારણે અસંતોષને તે જીતી લે છે. સુંદર, આકર્ષક સ્ત્રીઓને જોવાથી થતા ઉત્તેજક કે ઉશ્કેરાટભર્યા તમામ વિચારોને તેણે જીતી લેવા પડે છે. એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ચાલતાં જઈને દુઃખ અને અગવડ સહન કરવાં પડે છે. સતત રખડપટ્ટીની બધી અસર તેણે સહન કરવી પડે છે. એકની એક સ્થિતિમાં બેસી રહેવાનું હોય તેને કારણે કષ્ટ પડે છે. આવી જ રીતે હલનચલન કર્યા વગર સખત ભૂમિ પર સૂવું પડે છે અને કેટલીક વખત તો જીવજંતુઓના

ડંબ પણ લાગે છે. સાધુના જીવનમાં આ બધું સ્વાભાવિક હોવાથી સહન કરવું જ પડે છે. ભ્રમણ દરમ્યાન લોકો તરફથી ધિક્કાર, ઉપહાસ, કોધ પણ મળે છે કારણ કે શહેર કે ગામના રસ્તા ઉપર નગ્ન સાધુ ફરે તે લોકોને પસંદ હોતું નથી. કેટલીક વખત સાધુને મારવામાં આવે છે અને તેના તરફ પથ્થર ફેંકવામાં આવે છે. આવું કરનારાઓના દોષ જોવાને બદલે, આ બધું પૂર્વજન્મનાં કર્મોને કારણે છે એમ માનીને તેણે સહન કરી લેવાનું હોય છે. ભિક્ષા નિયમ અનુસાર જ માંગવાની હોય છે. ભિક્ષા ન મળે તો આજીજી કરવાની નથી કે દયા કરવાનું પણ કહેવાનું નથી. તેણે માત્ર પરિણામ સહેવાનું હોય છે. માણસ હોવાથી તેને રોગ થાય કે બિમારી પણ આવે. ભટકતાં ભટકતાં કાંટા કે કાંકરા વાગે તો તેણે તે પણ સહન કરવાનાં છે. દેહ તરફ તેને પ્રેમ કે આસક્તિ હોવાં ન ઘટે તેથી તેણે આ બધા સંતાપો સહેવાના હોય છે. તેણે કદી સ્નાન કરવાનું હોતું નથી, માત્ર મયૂરપિચ્છના રજોણા વડે ધૂળ હોય તો તેને ખંખેરી કાઢવાની હોય છે. તેનો મુખ્ય હેતુ જીવને શુદ્ધ રાખવાનો અને મનને દરેક પ્રકારનાં દૂષણોથી મુક્ત રાખવાનો હોય છે.

પ્રશંસા કે અવજ્ઞા તરફ તે ઉદાસીન છે. સ્વાગતથી અંજઈને કુલાઈ નથી જતો તેમ લોકોની ઉદાસીનતાથી તે નિરાશ નથી થતો. પોતાનાં જ્ઞાનનું તેને અભિમાન નથી હોતું તો અજ્ઞાનથી તેને નાસીપાસી ઉપજતી નથી. તેનું આખું જીવન મોક્ષમાર્ગની યાત્રા છે. તે ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરે છે, ઉપદેશ આપે છે, સ્વ-પરીક્ષણ કરે છે, પોતાની ભૂલનો તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. તે સંપૂર્ણ નિરાસક્ત જીવન ગાળે છે અને જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે જ ઉત્સુક હોય છે. શાંતિથી બધાં વિદ્વનો દૂર કરી, સાંસારિક બનાવો પ્રત્યે ભવ્ય ઉદાસીનતા દાખવી, નવાં કર્મોને થંભાવવાના એક માત્ર આશયથી તે આગળ વધે જાય છે અને જૂનાં કર્મોનો વિનાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. ટૂંકી દષ્ટિના ખ્યાલો રાખી તે જીવનાં પૂર્ણ સ્વરૂપ પરની શ્રદ્ધા ડગમગવા દેતો નથી અને શાંતિપૂર્વક, પ્રસન્નતાપૂર્વક બધાં સંકટો સહો જાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચવા મથે છે. સંયમ અને આત્મજ્ઞાનથી જીવની શુદ્ધિ અને મનનાં સમત્વને તે કોઈ રીતે ક્ષુબ્ધ થવા દેતો નથી. સંતાપો તેના અંકુશ બહાર છે અને જીવની શુદ્ધિની પ્રક્રિયામાં તેમને સહન કરવાના જ છે.

પોતાના 'અનગારઘર્મ' નામના પુસ્તકમાં આશાધરે સાધુના ધર્મો વિષેનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેમણે એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે કળિયુગમાં ઘણા સાધુઓ ઘણા

ખોટા ધર્મસિદ્ધાંતોનો નિર્દેશ કરે છે. આવા ખોટા સિદ્ધાંતો શ્રોતાઓનું કોઈ કલ્યાણ કરતા નથી. તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલી કોઈ વસ્તુ મોક્ષનો માર્ગ બતાવતી નથી. તેમની વાતો કેવળ આડંબરયુક્ત હોય છે અને અનુયાયીઓની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરે તેવું તેમાં કશું હોતું નથી.

તેમણે ‘નિર્ગ્રંથ’ શબ્દ સમજાવ્યો છે. મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરે એવા સાંસારિક જીવનના વિચારોને ગ્રંથિ કહે છે. આવા વિચારોને જોણે પોતાના મનમાંથી સંપૂર્ણ રીતે બહાર કાઢી નાંખ્યા છે તેને ‘નિર્ગ્રંથ’ કહેવાય છે. ‘નિર્ગ્રંથે’ પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવાના છે : દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર. પોતાના શિષ્યોને પણ તે આ આચારોને અનુસરવા માટે સમજાવે છે. ક્રમબદ્ધ, સતત અધ્યાપન દ્વારા તે ધર્મગ્રંથ પર પ્રભુત્વ મેળવે છે અને નીચેના દશ વિશિષ્ટ ગુણો ધરાવે છે. બીજાનું ભલું કરવામાં અને નિશ્ચયનય તેમજ વ્યવહારનય અનુસાર સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવામાં તે સતત મશગુલ રહે છે.

આશાધરે નીચે પ્રમાણેના દશ ગુણો ગણાવ્યા છે : (૧) તેણે (નિર્ગ્રંથે) ત્રણ ગુપ્તિ અને પાંચ સમિતિનું પાલન કરવાનું હોય છે. મન, વચન અને કર્મ પર અંકુશ તે ગુપ્તિ અને પાંચ પ્રકારની કાળજીભરી વર્તણૂક તે સમિતિ-ચાલેલે માર્ગે ચાલવામાં, મૃદુ ભાષણમાં, ભિક્ષા માંગવાના ઝર દોષોનો પરિહાર કરવામાં, જમીન પર વસ્તુઓ લેવામૂકવામાં અને મળમૂત્રના વિસર્જનમાં કાળજી તે સમિતિ છે.

(૨) ચાર પ્રકારના ધર્મગ્રંથોનું (આમ્નાય) નું અધ્યયન અને સ્મરણ કરવાનું હોય છે : (૧) પ્રથમાનુયોગ (૨) કરણાનુયોગ (૩) ચરણાનુયોગ (૪) દ્રવ્યાનુયોગ પ્રથમાનુયોગમાં મહાપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, પદ્મપુરાણ વગેરે ત્રેસઠ મહાપુરુષોના જીવનનું નિરૂપણ કરતા અને માનવજીવન તેમ જ મોક્ષમાર્ગનાં ઉદાહરણો આપતા ધર્મગ્રંથો આવી જાય છે. કરણાનુયોગમાં વિશ્વ, લોક, તેમજ અલોક એટલે કે ઉપરનું જગત, વગેરેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતા ધર્મગ્રંથો આવી જાય છે. ત્રિલોકસાર અને તિલોયપણત્તિ વગેરે ગ્રંથો આ વિષય અને પુનર્જન્મ તેમજ ચાર પ્રકારની ગતિના જન્મની અનિશ્ચિતતા વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. ચરણાનુયોગ ચારિત્ર્યના સ્વરૂપ, વિકાસ અને પૂર્ણત્વનું નિરૂપણ કરે છે. આ વિષયો મૂલાચાર, રત્નકરણ્ડ-શ્રાવકાચાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય જેવા ગ્રંથોમાં વર્ણવાયા છે. છેલ્લું દ્રવ્યાનુયોગ, જીવનના સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે ખાસ જરૂરી એવાં છ દ્રવ્યો અને નવ પદાર્થો, જે જૈનધર્મના તત્ત્વમીમાંસાના આખા ક્ષેત્રમાં છવાએલાં છે તેનું

નિરૂપણ કરે છે. સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય વગેરે ગ્રંથોમાં કુન્દકુન્દાચાર્યે આ વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે. જૈન ધર્મના બધા સિદ્ધાંતોનાં ગ્રહણમાં તેમજ તેનાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનના પાયામાં આ ચાર અનુયોગોનું અધ્યયન રહેલું છે.

(૩) ત્રીજે ગુણ ધીરતા અથવા શાંતિથી સહન કરવાનો છે. આને કારણે ભૂખ, તરસ જૈવી શારીરિક પીડાઓનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરી શકાય છે. બીજાં વ્રતો અને ધ્યાનને સરળતાપૂર્વક સમજવા માટે આ ગુણ જરૂરી છે.

(૪) ચોથો ગુણ સાંસારિક જીવન અને સામાજિક પરિસ્થિતિનાં જ્ઞાન સાથે સંકળાએલો છે. આને કારણે જુદા જુદા પ્રદેશો અને જુદી જુદી આબોહવામાં વસતા લોકોને અનુરૂપ એવો ઉપદેશ આપી શકાય છે.

(૫) પોતાના તેમજ બીજાના ધર્મનું તેને ઊંડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આને કારણે પોતાના મતનું તે બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરી શકશે અને બીજા ધર્મના વિદ્વાનો આગળ પોતાનો મત વિશદ રીતે રજૂ કરી શકાશે.

(૬) તેની પાસે ઉચ્ચ પ્રકારની વક્તૃત્વશક્તિ હોવી જોઈએ જ્યો તે ચોકસાઈપૂર્વક અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરી શકે. બીજા લોકો તેની સામે દલીલ કરે એવું પણ બને ત્યારે ધીરજ અને ઊંડા તર્કપૂર્વક તેણે તેમનાં સંશયોનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

(૭) સન્માન અને શાંતિની ભાવના ઉત્પન્ન કરતું ધૈર્યયુક્ત સુંદર વ્યક્તિત્વ, પ્રખર વિદ્વત્તા, કષ્ટપ્રદ તપ કરવાની શક્તિ અને શિષ્ટ સમુદાયના કુલપતિ બનવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.

(૮) બધી ધર્મવિદ્યાઓનું ઊંડું જ્ઞાન અને બીજાને પ્રતીતિ થાય તે રીતે પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. તે સહિષ્ણુ હોવો જોઈએ અને તેનું વર્તન અનેકાન્તવાદના સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. કોઈ પણ સાંસારિક વિષય પ્રત્યે તેને આસક્તિ હોવી ન જોઈએ. તે દયાળુ, ક્ષમાવાન અને ત્યાગી હોવો જોઈએ, તેનું બાહ્ય વર્તન ઉદાહરણરૂપ હોવું જોઈએ, અને પ્રવૃત્તિઓ આત્મસાક્ષાન્કાર અને આધ્યાત્મિકતા તરફ વળેલી હોવી જોઈએ. વાણી તેમજ આચરણ બંને દ્વારા તે ધર્મનો સંદેશ આપનારો હોવો જોઈએ.

(૯) તેનો ઉદ્દેશ સર્વ પ્રાણીઓને બચાવવાનો હોવો જોઈએ જ્યો એ કોઈ પણ કહે કે કરે તે દ્વારા એના શિષ્યોમાં અને બીજામાં શાંત આજ્ઞાકિતતા પ્રેરાય.

(૧૦) તેણે બીજામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ જોથી તેના સંસર્ગમાં આવનાર પ્રત્યક વ્યક્તિ સુખ અનુભવે અને સલાહની જરૂર પડે ત્યારે નિરાંતે તેની પાસે આવવા પ્રેરાય. તેણે સંયમપૂર્વક બોલવું જોઈએ અને તેનો વાર્તાલાપ મધુર હોવો જોઈએ. બીજાના પ્રશ્નો સમજવાની તેનામાં ધીરજ હોવી જોઈએ અને તેના ઉત્તર સમજદારીભર્યા તેમજ સહાનુભૂતિભર્યા હોવા જોઈએ.

આશાધરે બીજા વિષયો ચર્ચા છે તેમની ચર્ચા ઉપર થઈ ગઈ છે. સાધુના જીવન અને ચારિત્રના પાયામાં સંયમ અને મન તેમજ કર્મની શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, તે નિવિવાદ છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે તેણે બાહ્ય તેમજ આંતર તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ. જે લેખકોએ યતિધર્મ વિષે લખ્યું છે તે બધાએ આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. આ તપશ્ચર્યા પોતે પોતાની જાતે સ્વીકારેલી હોય છે અને દીક્ષા પછીનાં મુનિવ્રતનાં પરિણામસ્વરૂપ છે. દેહના દમન તેમજ સાંસારિક જીવનની શૃંખલાઓમાંથી સંપૂર્ણ રીતે છુટવા માટે સ્વૈચ્છિક તપશ્ચર્યા કરવાની હોય છે. ઉમાસ્વામીના કહેવા પ્રમાણે છ બાહ્ય તપ છે : અનશન ઓછા પ્રમાણમાં ખાવું (અવમૌદર્ય), ભિક્ષા માટેના ઘરની સંખ્યા અતે ભિક્ષા માંગવાની રીતનો પહેલેથી વિચાર કરવો (વૃત્તિપરિસંહ્યાન), દૂધ, દહીં, તેલ જેવા રસભર્યા અને સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોનો ત્યાગ (રસપરિત્યાગ), એકાંત સ્થળની પસંદગી (વિવિક્તશ્યાસન), દેહદમન (કાયક્લેશ). આ તપશ્ચર્યા પાછળનો ઉદ્દેશ વધુ સંયમની પ્રાપ્તિ તેમજ આસક્તિનો ક્ષય કરવાનો છે. ઈન્દ્રિયોના ઉપશમ માટે ઉપવાસ કરવાની રીત જાણીતી છે. બીજું તપ માત્ર ઘરની જ મર્યાદા બાંધતું નથી પરંતુ પોતે પહેલાં નક્કી કરેલી શરતો પૂર્ણ થાય, તો જ ભિક્ષા સ્વીકારવાનું વિધાન કરે છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે માત્ર પોતાને માટે જ તૈયાર થએલું ભોજન તેણે લેવાનું નથી. ઓછો આહાર સ્વાધ્યાય અને ઉપદેશમાં તેને જગૃત રાખે છે. ચોથું તપ—સ્વાદિષ્ટ અને રસયુક્ત ભોજનનો પરિત્યાગ તેને કષાયો અને ઈન્દ્રિયોની ઉત્તેજનાઓનું દમન કરવામાં સહાય કરે છે. એકાંતવાસ તેને બ્રહ્મચર્ય, ધ્યાન અને શાંતિપૂર્વકનાં એકાગ્ર અધ્યયનમાં મદદ કરે છે. છેલ્લું—દેહદમન તેને આત્મવિલોપન અને કષ્ટમય જીવન માટે તૈયાર કરે છે.

આભ્યાંતર તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ (પરિગ્રહોનો ત્યાગ) તેમજ ઘ્યાન — કરવાનાં હોય છે.

આંતરિક તપશ્ચર્યાનો ઉદ્દેશ જીવનાં સ્વરૂપ પર વધુ એકાગ્રતા અને ધ્યાન દ્વારા મનને શુદ્ધ કરવાનો છે. દરેક પ્રકારના પ્રમાદ અને શૈથિલ્ય વગેરેથી મન

મુક્ત ન બને ત્યાં સુધી સારું ધ્યાન શક્ય નથી. બધી ભૂલ, અતિચાર, વ્રત તેમજ ચારિત્રના નિયમો ભાંગ્યાની ગુરુ આગળ ખુલ્લે દિલે અને નિખાલસ મનથી કબૂલાત કરવામાં પ્રાયશ્ચિત આવી જાય છે. કબૂલાત પછી પ્રમાદ કે બીજી કોઈ રીતે આ પ્રકારની ભૂલ કે ભંગ નહીં થાય એવા નિશ્ચય સાથે ખરો પસ્તાવો થવો જોઈએ. પસ્તાવો વાણી અને કર્મમાં જાગૃતિ કે ચપળતા પ્રેરે છે. ખરું જોતાં તે આત્મતિરસ્કારનું કાર્ય છે. કોઈ વિશિષ્ટ વિષયમાં ગુરુ કોઈ સાવચેતી લેવાનું સૂચવે તો સન્માનપૂર્વક તે સ્વીકારી લેવું જોઈએ અને આચરણ કરવું જોઈએ. આભ્યંતર તપના બીજા પ્રકારમાં નમ્રતાનો વિકાસ અને જિન, ગુરુ તેમજ ધર્મગ્રંથો તરફનો આદર આવી જાય છે. વિનયનાં સાંસારિક અને બાહ્ય પરિણામો વિશાળ હૃદય, મૈત્રી, સન્માન, ગુરુકૃપા, જિનોના આદેશનું પાલન, દુર્બુદ્ધિનો પરિત્યાગ વગેરે છે જ્યારે આંતર પરિણામો સંયમ, તપશ્ચર્યા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, જીવની શુદ્ધિમાં સુગમતા, કૃતજ્ઞતા, સાદાઈ, બીજાના સદ્ગુણોની પ્રશંસા અને છેલ્લે મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. ત્રીજું તપ બીજા સાધુઓની સેવા છે, તેનો આગળ ઉપર વિચાર થઈ ગયો છે. સ્વાધ્યાય એટલે જાતે અધ્યયન અને ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન. માત્ર ધર્મગ્રંથનાં જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાનો આશય નથી પરંતુ જેને સિદ્ધાંતોની યથાર્થતામાં વધારે દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાનો આશય પણ છે. ત્યાગ બાહ્ય પણ હોય અને આંતર પણ હોય, અને તેમાં બધા લૌકિક પદાર્થો તેમજ અહંકાર અને કષાયનો ત્યાગ પણ આવી જાય છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન અત્યાંત મહત્વનું છે. તે ચાર પ્રકારનું છે: આર્તધ્યાન—દુઃખ, વ્યથા અને પીડા ઉપજવતું પૂર્વ સંબંધોનું ચિંતન. તપશ્ચર્યાના વ્રતમાં જેઓ અંશતઃ કેળવાયેલાં છે તેવાં વિકૃત મનનું ધ્યાન આ પ્રકારનું હોય છે. (૨) રોદ્ર ધ્યાન — જે સાધુઓનું મન કષાય, ક્રોધ, હિંસા, મિથ્યા સિદ્ધાંતોનાં પ્રતિપાદન, પરનિંદા અને વિષયોપભોગમાંથી મુક્ત નથી તેમનું ધ્યાન આ પ્રકારનું હોય છે. (૩) ધર્મધ્યાન—કર્મનો નાશ કરે એવાં સાધનોનો, તેમજ સાંસારિક દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો વિચાર અને ધ્યાન (૪) શુક્લધ્યાન—શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું ધ્યાન છે. બધા જ અમંગળ વિચારો અને અશુભ ઈચ્છાઓ દૂર થાય છે. જીવને દૂષિત કરતા કષાયોનો ક્ષય થાય છે. આ પ્રકારનું શુદ્ધ ધ્યાન કરવાથી જીવને મોક્ષ મળે છે. શુક્લ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે. છેલ્લા પ્રકારમાં સર્વજ્ઞ સ્થૂળ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાને સ્થાપિત કર્યા પછી વચન અને કર્મની પ્રવૃત્તિઓને સૂક્ષ્મ કરે છે. પછી શારીરિક પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી તે વચન અને મનની પ્રવૃત્તિ પર એકાગ્ર થઈ, સ્થૂળ દેહપ્રવૃત્તિને સૂક્ષ્મ બનાવે છે. તે પછી

જૈ.—૧૪

માનસિક અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થાય છે. દેહની પ્રવૃત્તિ સૂક્ષ્મ જ રહે છે. છેલ્લા પ્રકારનાં શુકલ ધ્યાનમાં દેહની સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ પણ અટકી જાય છે. મનનાં, વાણીનાં, શરીરનાં આંદોલનોથી જીવ મુક્ત બને છે અને પાંચ અક્ષરો બોલ્યા પછી તરત જ દેહરહિત મોક્ષ મેળવે છે.

સાધુનું છેલ્લું વ્રત સલ્લેખના વ્રત છે. તે ગૃહસ્થ અને સાધુ બંનેનું સાધારણ વ્રત છે, અને તેથી તેની ચર્ચા જુદા પ્રકારણમાં કરી છે.

સાધુના ચારિત્રના નિયમો તેમજ તપશ્ચર્યા અત્યંત કઠણ છે તે સ્પષ્ટ છે. જે માનસિક રીતે ત્યાગમય જીવન જીવવા તૈયાર હોય તેને જ દીક્ષા આપી શકાય છે. હિંદુધર્મના વર્ણાશ્રમધર્મના સિદ્ધાંતો જૈન ધર્મ નથી સ્વીકારતો તેનો અર્થ એવો કરી શકાય કે કોઈ પણ ઉંમરે સાધુ થઈ શકાય. પણ અગિયાર પ્રતિમાઓ અને ચૌદ ગુણસ્થાનોનો સિદ્ધાંત પુરવાર કરે છે કે જૈન તત્ત્વદર્શનની યથાર્થતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતી, આત્મા અને દ્રવ્યનું, તેમજ અહિંસા અને અપરિગ્રહનાં સર્વ લક્ષણોનું સાચું જ્ઞાન ધરાવતી, અને તપશ્ચર્યા તેમજ કષ્ટમય જીવન માટે તત્પર વ્યક્તિ જ સફળ સાધુ બની શકે. સાધુજીવન ત્યાગમય જીવન છે. નગ્નતાને કારણે, ખુલ્લી જમીન પર ખુલ્લે પગે ચાલવાને અને સૂવાને કારણે તેમાં બધી જ પીડાઓ સહેવી પડે છે, દિવસમાં એક જ વખત નિયત કરેલો જ આહાર લેવો પડે છે, આખો સમય સ્વાધ્યાય, ઉપદેશ અને ધ્યાનમાં જ ગાળવો પડે છે. નીતિશાસ્ત્રની પરિપૂર્ણતામાં અને સાધુજીવનની આધ્યાત્મિક આવશ્યકતાઓમાં જ મોક્ષ સમાયું છે.

પ્રકરણ ૧૭

સલ્લેખના

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે મૃત્યુ દ્વારા જીવનનો અંત બે રીતે આવે છે : પોતાના સંકલ્પ દ્વારા મૃત્યુ અને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ મૃત્યુ. સુખ અને આનંદમાં આસક્તિ ધરાવતો અજ્ઞાની પુરુષ ધર્મના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અધર્મને આશ્રય આપે છે અને મૃત્યુ આવે ત્યારે ભયથી ધુલુ ઊઠે છે. જીવનનો સદુપયોગ કરવાની તક ગુમાવીને તે દુઃખમાં મૃત્યુ પામે છે. પોતાની જાતને અંકુશમાં રાખતા સદ્ગુણી જનો પોતાની ઈન્દ્રિયોને વશ કરી શાંતિપૂર્વક મૃત્યુનો સામનો કરે છે, અને કોઈનાં દુઃખનું કારણ બનતા નથી. આવું મૃત્યુ પ્રત્યેક શ્રમણને અને કેટલાક શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થોને મળે છે.

સલ્લેખના એટલે અંત જ્યારે નજીક આવ્યો હોય, અને સાધુ કે ગૃહસ્થ માટે વૃદ્ધાવસ્થા, અસાધ્ય રોગ, કે કારમા દુષ્કાળને કારણે ધર્માનુસાર સ્વાભાવિક જીવન જીવવું શક્ય ન હોય, ત્યારે સ્વૈચ્છિક રીતે મૃત્યુને ભેટવું. બધા કષાયોને તેણે ગોણ બનાવી દેવા જોઈએ અને બધી સાંસારિક આસક્તિઓને ત્યજી દેવી જોઈએ. બધી જ તપશ્ચર્યાનું પાલન કરવું જોઈએ. ક્રમશઃ ભોજન અને પાણી લેતાં અટકી જવું જોઈએ અને જીવતાં સાચાં સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતાં, જીવ દેહથી છુટો પડે ત્યાં સુધી સુઈ રહેવું જોઈએ. આ વ્રત પાછળનો મૂળ વિચાર એવો છે કે મનુષ્ય પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા છે. તેનું મૃત્યુ એવી રીતે આવવું જોઈએ કે નવાં કર્મોનો આસ્રવ અટકી જાય અને જીવને હજી વળગી રહેલાં કર્મોનાં બંધનો-માંથી જીવ મુક્ત થાય.

પ્રત્યેક જીવ સ્વભાવે શુદ્ધ અને પૂર્ણ છે. તે અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ અને અનંત બળથી વિશિષ્ટ છે. અનાદિકાળથી તે કર્મ સાથે સંકળાયેલો છે. પરિણામે જન્મ-મૃત્યુ અનુભવતાં અનેક પ્રકારનાં અસ્તિત્વોને પાત્ર છે. કર્મોનાં બંધનોમાંથી જીવને મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવવો તે ધર્મનો પરમ હેતુ છે. જો આ વ્રત લે છે તેઓ તત્કાળ આત્મનિર્ભર, આત્મનિષ્ઠ અને આત્મ-પ્રશાંત બની જાય છે. વ્યક્તિગત દષ્ટિબિદુઓ અને પીડાઓથી દુઃખી થવાનો અંત આવી જાય છે. તેઓ વાસનાની ઝંખના અને તૃષ્ણાઓની ઉપરવટ થઈ

જય છે. નિરાશા અને શૂન્યતાની કાંચળીમાંથી તેઓ બહાર આવી જાય છે. મૃત્યુ સમયે પોતાનું વર્તન અંકુશમાં રાખવું તે સાધુત્વનું ક્ષણ છે.

આચાર્ય સમંતભદ્ર ઘણુંખરૂં બીજી સદીમાં થઈ ગયા. પોતાના રત્નકરણ શ્રાવકાચાર' નામના ગ્રંથમાં તેમણે આ વ્રતની વિસ્તૃત સમજ આપી છે. આ વ્રતને સન્યાસમરણ પણ કહે છે. આ વ્રત જે ગ્રહણ કરે તેણે વિશુદ્ધ મનથી, મિત્રતા, શત્રુતા, સંગ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના મિત્રો, સ્વજનો અને સેવકોને ક્ષમા આપવી જોઈએ અને મધુર શબ્દોમાં દરેકની ક્ષમાયાચના કરવી જોઈએ. ગુરૂ આગળ નિખાલસ દિલે પોતે કરેલાં કે બીજાને કરવા પ્રેરેલાં પાપોની, કે બીજાના પાપમાં સંમતિ આપી હોય, તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ, અને મૃત્યુપર્થત વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. તે સમય દરમ્યાન, મનમાંથી તેણે બધા શોક, ભય, દિલગીરી, સ્નેહ, ધિક્કાર, પૂર્વગ્રહ દૂર કરી નાંખવાં જોઈએ અને ઉત્સાહ અને મનોબળ દાખવી, ધર્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતથી મનને અત્યંત આનંદમાં રાખવું જોઈએ. તેણે ધીરે ધીરે ભોજન છોડી દેવું જોઈએ અને દૂધ, છાશ જેવો પ્રવાહી ખોરાક લેવો જોઈએ. પછી તેણે દૂધ પણ છોડીને માત્ર ગરમ પાણી લેવું જોઈએ. પછી ધીરે ધીરે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, ગરમ પાણી પણ લેવું બંધ કરી, અનશન ચાલુ રાખવું જોઈએ અને મનને નમોકારમંત્રનાં ધ્યાનમાં રોકાયેલું રાખી દેહત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ વ્રતનાં પાલનના સમય દરમ્યાન પાંચ પ્રકારના અતિચારોનો તેણે પરિહાર કરવાનો છે : (૧) મૃત્યુ જરા મોડું આવ્યું હોય તો સારૂં એવી ભાવના તેણે સેવવાની નથી. (૨) જલદી મૃત્યુ થાય એવી ઈચ્છા પણ સેવવાની નથી. (૩) મૃત્યુની વેદના શી રીતે સહન કરીશ એવી શંકા તેણે સેવવાની નથી. (૪) મૃત્યુ સમયે સ્વજનો કે મિત્રોને યાદ કરવાના નથી. (૫) તપશ્ચર્યાનાં ક્ષણરૂપે કોઈ ઈચ્છા રાખવાની નથી.

ઉમાસ્વામીના મત પ્રમાણે સલ્લેખના વ્રત મૃત્યુ નજીક હોય ત્યારે અત્યંત રાજીખુશીથી અથવા સ્વૈચ્છિક રીતે લેવાનું હોય છે. આ વ્રત લેનાર વ્યક્તિ પોતે કરેલાં કે કરવા પ્રેરેલાં પાપોના નિખાલસ ઐકશરથી મનની શાંતિ મેળવી શકે છે. આચાર્ય કે ગુરૂ પાસે જવું શક્ય ન હોય, ત્યારે શાંતિથી બેસીને પંચ પરમેષ્ઠીનું ધ્યાન ધરીને પોતે કરેલાં કે કરાવેલાં દરેક પ્રકારનાં પાપ અને અતિચારને યાદ કરવાં જોઈએ. પોતે જે પ્રાણુઘાતક કે ગંભીર રોગથી પીડાતી હોય તો શાંતિ અને સમત્વપૂર્વક બધું દુઃખ સહન કરવું જોઈએ અને મનમાં દઢ માન્યતા ધરાવવી

જેઈએ કે રોગ પોતાનાં ક્રમેને કારણે જ છે. બધા કષાયો અને માનસિક નિર્બળતાઓને તેણે દૂર કરવાં જોઈએ. આનંદદાયક અને બળદાયક ધર્મજ્ઞાનનાં અમૃતથી મનને ભરી દેવું જોઈએ.

સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી હોય ત્યાં સુધી દેહનું રક્ષણ કરવું. દેહ વિનાથી છે. તે જ મૃત્યુ પામે, તે બીજા દેહ પ્રાપ્ત કરી શકાશે પણ દેહ ખાતર જો ધર્મના ભોગ અપાય, તે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારમાં મદદરૂપ થતા ધર્મની પવિત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જ્યાં કુદરતી કારણથી, કે રોગ અને યત્નના હુમલા જેવી કોઈ આપત્તિથી જીવનનો અંત આવતો હોય, ત્યારે ઉપવાસ અને ધાર્મિક વ્રતોનાં પરિપાલન માટે ધ્યાન ધરીને સલ્લેખનવ્રત લેવું ઉચિત છે.

જેન સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ ઉપવાસ કરવા ટેવાએલાં હોય છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. હરમાન યાકોબી કહે છે : “તપસ્યાઓમાં ઉપવાસ સૌથી આગળ તરી આવે છે. જેનોએ તેમનો કળા તરીકે વિકાસ કર્યો છે અને તેમાં નોંધપાત્ર પ્રવીણતા મેળવી છે.” અનશન સમય દરમિયાન સંપૂર્ણ અનાસક્તિ અને માનસિક શાંતિ મેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ અને તે માટે ક્રોધ, લોભ, માન, પ્રેમ જેવા દરેક પ્રકારના કષાયોમાંથી મનને મુક્ત રાખવું જોઈએ. એટલું જ નહીં, પણ ગુરૂ પાસે પોતે કરેલાં પાપોનો નિખાલસ અને પૂર્ણ એકરાર કરી, પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ. આ વ્રત ગ્રહણ કરતાં પહેલાં માનસિક અને આધ્યાત્મિક સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

આચારાઙ્ગસૂત્ર ત્રણ પ્રકારની સલ્લેખના સમજાવે છે : ભક્તિપ્રત્યાહ્યાન મરણ, હિંગિતમરણ અને પાદપોષમન. પ્રથમ પ્રકારનું મૃત્યુ અત્યંત સંયમી અને સુશિષ્ટ સાધુ માટે છે. દેહ, વાણી, મનથી તેણે કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવા, કરાવવા કે કરવાની અનુમતિ આપવામાંથી અટકી જવાનું હોય છે. બીજા પ્રકારનું મરણ વધારે મુશ્કેલ છે. તે અનુસાર સાધુએ પોતાની જગ્યાએ ખસવાનું નથી અને શરીરની બધી ગતિ અંકુશમાં રાખવાની છે. ત્રીજું મૃત્યુ એથી પણ વધુ કપરું છે. અત્યંત કાળજીપૂર્વક જમીન સાફ કરી, શરીરની પૂર્ણ ઉપેક્ષા કરી, દરેક રીતે દેહદમન કરી સુઈ જવાનું હોય છે. જીવન વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રમ રાખ્યા વિના, જીવના નિત્ય ગુણોનું ચિંતન કરી જ્ઞાનનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ. સાધુ અથવા પવિત્ર સાધકે બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે

આકર્ષણ રાખ્યા વગર જીવનનો અંત પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. નિર્વાણપ્રાપ્તિની ત્રણ રીતમાંથી ગમે તે એક રીત શાંતિથી સ્વીકારી, મૃત્યુ સ્વીકારવું.

આ વ્રતનો ઉલ્લેખ કરતાં આચાર્ય કુન્દુકુન્દે કહ્યું છે કે મૃત્યુ ત્રણ પ્રકારનું છે : બાલમરણ, બાલપંડિતમરણ અને પંડિતમરણ. બાલમરણ એટલે એવી વ્યક્તિનું મરણ જેને સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થયું છે પણ પૂર્ણ આત્મનિગ્રહ પ્રાપ્ત નથી થયો. બીજાં પ્રકારનું મૃત્યુ આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પાંચમી કક્ષામાં આવેલા ગૃહસ્થનું મૃત્યુ છે. તે એક ઈન્દ્રિય ધરાવતા જીવોની હિંસામાંથી અટકી શકતો નથી અને સંયમ વિષે અનિશ્ચિત હોય છે. પંડિતમરણ એટલે પોતાના જીવ વિષે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા સાધુનું મરણ. તીર્થંકર કે ગણધરનું મૃત્યુ આ પ્રકારનું છે.

બધાં જ વ્રત અને તપશ્ચર્યાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ કર્મબંધમાંથી જીવને મુક્ત કરવાનો છે તેથી સલ્લેખનાવ્રતના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે. કર્મો જીવના અંદરના ગુણોને મલિન કરી દે છે. મન અને દેહ શુદ્ધ રાખીને જીવને ધ્યાનપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદરૂપ થવું જોઈએ. અનશન દેહને પવિત્ર કરે છે, તો ધ્યાન અને આત્મપરીક્ષણ જીવને શુદ્ધિ, ઉન્નતિ અને સાક્ષાત્કારમાં મદદ કરે છે. ઉપર જણાવેલાં કોઈ પણ કારણસર દેહ નાશ પામી શકે છે તેથી અધર્મપૂર્ણ જીવન જીવવા કરતાં નિશ્ચિત મૃત્યુનો ક્રમ વધુ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. વ્રત ગ્રહણ કરતાં પહેલાં સાધુ કે ગૃહસ્થે બધા કષાયોને જીતી લેવાના હોય છે. સ્નેહનાં બધાં બંધનોમાંથી તેમણે સંપૂર્ણ નિરાસક્તિ કેળવી પૂર્વગ્રહ અને દુશ્ચિતનોથી મુક્ત થવાનું હોય છે. પોતાને માટે સર્વ કોઈ પાસે ક્ષમાયાચના કર્યા પછી તેણે બીજાં સૌ પ્રત્યે પરમ ક્ષમાશીલતાભર્યું વલણ રાખવાનું હોય છે. મન આનંદ અને સમત્વથી પૂર્ણ હોવું જોઈએ. આ વ્રત સંપૂર્ણ સ્વૈચ્છિક રીતે ગ્રહણ કરવાનું છે. મન કે ચારિત્રમાં કોઈ પ્રકારના દોષ કે અતિચારને અવકાશ આપવાનો નથી. ધર્મગ્રંથોના નિયમ અનુસાર સલ્લેખના દ્વારા મૃત્યુ એટલે કર્મ, અને મન તેમજ દેહની બીજી અપૂર્ણતાઓ પર જીવનો વિજય. પવિત્ર અને ધર્મમય જીવનની પરાક્રમ્ય પહોંચાડતો આ એક પૂર્ણવ્રતનો વ્યાપાર છે.

ધાર્મિક લક્ષણ અને તપશ્ચર્યા હોવા છતાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોએ આ વ્રતને આત્મહત્યા અથવા આત્મહત્યાનો એક પ્રકાર કહ્યો છે. આ દષ્ટિકોણમાં સલ્લેખના અને આત્મહત્યા સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક

રીતે ભિન્ન લક્ષણો ધરાવે છે તે ભુલાઈ ગયું છે. આત્મહત્યા કરતી વ્યક્તિની મનોદશા નીચે ગણાવેલાં લક્ષણોમાંથી એક કે વધુ લક્ષણો ધરાવે છે : (૧) દ્વિધાવૃત્તિ અથવા મરવાની ઈચ્છા જે એક સાથે રહીને માનસિક સંઘર્ષ ઉપજાવે છે. (૨) નિરાશા અથવા નિરાધારપાણું અને પ્રશ્ન હલ કરવાની અશક્તિ (૩) શારીરિક કે માનસિક થાક, કે વિફળતાની ભાવના અથવા બંને (૪) ચિંતા, ભાર, અવસાદ, ક્રોધ, અપરાધ કે એમાંની કેટલીક લાગણીઓથી ભરેલું મન. (૫) શ્રમિત અને અવ્યવસ્થિત મન તેમજ વ્યવસ્થા કે શાંતિ સ્થાપિત કરવાની અશક્તિ (૬) પરિતાપ ઉત્પન્ન કરતા સંજોગોના ઉકેલ માટે મનનું અસામર્થ્ય. (૭) ઉત્તેજના, વિફળતા કે અત્યંત અવસાદને કારણે જીવનમાં નીરસતા કે જીવનના ભયનો અભાવ (૮) ગુપ્ત રીતે કે એકાએક અને અપરાધ દ્વારા આણવામાં આવેલું મૃત્યુ. ફાંસીએ લટકીને, કપાઈને, વિષ ખાઈને કે બંદુકના નિશાન બનીને મૃત્યુ લાવવામાં આવે.

સલ્લેખનાવ્રત ગ્રહણ કરતો સાધુ કે ગૃહસ્થ આમાંની કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક અપૂર્ણતા કે ભાવોની ઉત્તેજના, અવસાદ, કે વિફળતા ધરાવતો નથી. પોતે પોતાને જેમાંથી બચાવવા અસમર્થ હોય, એવા સંજોગોમાંથી ભાગી છુટવા માટે આત્મહત્યા કરવામાં આવે છે. તેમાં ઉગ્ર કે વાંધાજનક સાધનો દ્વારા તત્કાળ જીવનનો અંત આણવાનો હેતુ હોય છે. આત્મહત્યા કરનારના કુટુંબ કે સ્વજનોને આત્મહત્યા નુકસાન કરે છે. આપઘાત એકાંતમાં કરવામાં આવે છે અને તેને માટે વાંધાજનક રીતો અપનાવવામાં આવે છે. સલ્લેખના, ગુરુની પૂર્ણ અનુમતિથી, સૌ પ્રત્યે ક્ષમાપૂર્ણ અને કરુણાપૂર્ણ મન સાથે, મન સર્વ કષાયોથી મુક્ત હોય, ત્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. મૃત્યુ અહીં ભક્તિ અને ધાર્મિક લાગણી જગાડે છે જ્યારે આત્મહત્યામાં મૃત્યુ સાથે ત્રાસ અને ઘૃણા સંકળાએલાં હોય છે.

આમ હેતુ, સંજોગ, સાધનો, મૃત્યુનાં પરિણામ, બધાંની દષ્ટિએ આત્મહત્યા અને સલ્લેખના ભિન્ન છે. જેન ચિંતકોએ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરી સલ્લેખના આત્મહત્યા નથી એવું પુરવાર કરવા સચોટ કારણો આપ્યાં છે. અમૃતચન્દ્ર સુરિએ એટલી ચોકસાઈપૂર્વક આત્મહત્યાની વ્યાખ્યા આપી છે કે કોઈ પણ આધુનિક ન્યાયના આલોચકની કસોટીમાં તે પાર ઉતરે : ‘કષાયથી પ્રવૃત્ત થઈને, શ્વાસ ગુંગળાવીને, જળ, અગ્નિ, વિષ, કે શસ્ત્ર દ્વારા જીવનનો અંત આણે તે આત્મહત્યાનો અપરાધ કરનાર કહેવાય’. સલ્લેખનામાં બધી ઈચ્છાઓ અને કષાયો ગૌણ બની ગયા હોય છે, સ્વૈચ્છિક અનશન દ્વારા ધીમે ધીમે શરીરને ક્ષીણ થવા

દેવામાં આવે છે. મન આનંદમય અને શાંતિમય હોવાથી શારીરિક પીડા થતી નથી. સી. આર. જૈનીએ સલ્વેખના વિ. આત્મહત્યાના મુદ્દાનો આ રીતે ઉપસંહાર કર્યો છે : “અહીં સ્વેચ્છાએ કે આનંદને ખાતર, જીવન ભારરૂપ કે જીવવા જેવું ન લાગે ત્યારે આત્મહત્યાનાં સૂચનનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. સલ્વેખનાનો ખરો વિચાર એ જ છે કે છેવટે જ્યારે મૃત્યુ આવે છે, ત્યારે મૃત્યુ પામતાં આવડવું જોઈએ. બૂમબરાડા પાડતાં, જે અનિવાર્ય છે તેનું નિવારણ કરવા નિષ્કૂળ પ્રયત્ન કરતાં, પશુની જેમ મૃત્યુ પામવું ન જોઈએ...ઉચિત રીતે મરવાથી સંકલ્પનો વિકાસ થાય છે. ભવિષ્યના જીવન માટે જીવની એક મોટી સંપત્તિ રહે છે. જીવ તો સાદો પદાર્થ છે અને દેહનાં વિસર્જન કે મૃત્યુની ઉપરવટ થઈને એનું અસ્તિત્વ તો રહેવાનું જ છે...જૈન સલ્વેખના પરિસ્થિતિને લક્ષમાં લેવા પૂરતો સમય આપે છે કારણ કે સંકલ્પને ઉન્નત કરવા જે પ્રક્રિયા પ્રથમ ધારી હતી તે દિવસો સુધી વિસ્તરતી હોય છે અને એકાએક તેનો અંત આણવામાં આવતો નથી.”

ટૂંકમાં, આત્મહત્યાનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિના કાબુ બહારનાં કારણોસર અનુભવાતી માનસિક અસામાન્યતાનું કારણ તે આત્મહત્યા જ્યારે આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા કર્મબંધની જાળનો પરિહાર કરવા માટે શાંતિમય મૃત્યુના શ્રેષ્ઠ આદર્શથી પ્રેરાઈને ધર્મના શ્રેષ્ઠ કાયદા અનુસાર, સુનિયોજિત મૃત્યુ તે સલ્વેખના. કર્ણાટક રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેખામાં સલ્વેખનાના સેંકડો પ્રસંગો, રાજ્ય સરકારે પ્રગટ કરેલી **Epigraphica Carnatica**માંના બાર ભાગોમાં નોંધાયા છે. સૌથી છેલ્લો દાખલો આધુનિક સંતશ્રી શાંતિસાગર મહારાજનો છે. તેમણે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં કુંથલગિરિની ટેકરી પર ૧૯૫૫ના સપ્ટેમ્બરમાં આ વ્રત લીધું હતું.

પ્રકરણ ૧૮

મોક્ષમાર્ગ

નિત્યમપિ નિરુપલેપઃ સ્વરૂપસમવસ્થિતો નિરુપઘાતઃ ।

ગગનમિવ પરમપુરુષઃ પરમપદે સ્ફુરતિ વિશદતમઃ ॥ ૨૨૩૦૧

કૃતકૃત્યઃ પરમપદે પરમાત્મા સકલવિષયવિશયાત્મા ।

પરમાનન્દનિમગ્નો જ્ઞાનમયો નન્દતિ સદૈવ ॥ ૨૨૮૦૧

“કર્મના સંગ અને કર્મપરિણામરૂપ આવરણોથી નિત્ય મુક્ત જીવ આકાશની જેમ પૂર્ણ તેજસ્વી શ્રેષ્ઠ અવસ્થામાં વસે છે. દરેક પ્રકારે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી, પૂર્ણ બનીને જીવ, મૂર્તિમાન સર્વજ્ઞ થઈને પરમ આનંદમય બની રહે છે.”

જેન ધર્મ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગે જવા માટે રત્નત્રયનો સ્વીકાર કરવો પડે તેમજ તેનું આચરણ પણ કરવું પડે. પ્રકરણ ૧૧માં ચર્ચા થઈ ગઈ છે કે રત્નત્રય વ્યક્તિને કર્મનો નાશ કરવામાં સહાય કરે છે. કર્મનું સ્વરૂપ, અને તેમના વિનાશ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં જીવની કમબલ્દ દશાઓનો પણ આપણે આગલાં પ્રકરણોમાં વિચાર કરી ગયાં છીએ.

આ જગતમાં પ્રાણીઓ માટે દુર્લભ, પરમ મૂલ્યવાન ચાર વસ્તુઓ છે. માનવજન્મ, સાચા ધર્મનો ઉપદેશ, શ્રાદ્ધા અને આત્મનિગ્રહની પ્રબળ શક્તિ (પુરુષાર્થ). સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર અને તપશ્ચર્યાનો માર્ગ જે પ્રાણીઓ સ્વીકારશે તેને જ મોક્ષ મળશે.

જીવ અનંત ચૈતન્ય, જ્ઞાન, આનંદ અને બળનું મૂર્ત રૂપ છે. કર્મના આવરણથી આ ગુણો ઢંકાએલા હોવાથી નરી આંખે દેખાતા નથી. તેથી આ આવરણોને દૂર કરી અથવા તેમનો વિનાશ કરી, જીવના આંતર ગુણોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં આત્મસાક્ષાત્કાર રહેલો છે. પ્રાચીન ભારતીય દાર્શનિકોએ કહ્યું છે કે યોગ અથવા ધ્યાન દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે. જેન તત્ત્વદર્શનના અત્યાર સુધી આપણે જાણેલા બધા સિદ્ધાંતો નિઃશંક દર્શાવે છે કે નીતિનિયમો અને સદ્ગુણોનાં નિષ્ઠાયુક્ત અને કઠોર પાલનથી આત્મનિગ્રહ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પાંચ વ્રતો, દશ ગુણો, ત્રણ ગુણિતઓ, પાંચ સમિતિઓ, બાર અનુપ્રેક્ષાઓ અને વિવિધ સંતાપોની સહિષ્ણુતા પાછળ મન અને દેહનું નિયમન કરવાનો અને જીવને કર્મબંધનમાંથી મુક્ત કરવાનો જ ઈરાદો છે. સાંસારિક જીવન આપણે પોતે જ સર્જી લીધું અને વિટંબણાની પરંપરા છે. સમત્વપૂર્ણ મનથી, નીતિનિયમોથી અને આચારનાં સમત્વથી તેમને સહન કરવા માટે વિશ્વાસભર્યો અને અસરકારક અવકાશ મળી રહે છે, તેમજ જીવનપ્રવાસમાં આપણી સામે આવી પડતાં કર્મોનાં ઉપશમન માટે પણ અવકાશ મળી રહે છે. નીતિના અને મનના આચારોને શુષ્ક અને જીવનના આનંદ ઉપર ચિતનાત્મક બંધન મૂકતા ગણીને હળવા હૃદયથી તેમની અવગણના ન કરવી જોઈએ. બધા જીવોનાં ધ્યેય તરફ શાંતિપૂર્વક અને સુખપૂર્વક ગએલા મહાન જીવોના મૂર્ત અનુભવ તરીકે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમને સ્વીકારી લેવા જોઈએ.

મોહનીય કર્મ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને દર્શનાવરણીય કર્મોના તેમજ અન્તરાય કર્મોના વિનાશ થતાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરેલા આત્મસંયમના પ્રમાણમાં મોહનીય કર્મોના ક્ષય થાય છે. આત્મસંયમ પૂરો અને પૂર્ણ હોય, ત્યારે વિચારપ્રવૃત્તિ શુદ્ધ બને છે અને અશુભ કર્મોનાં ફળને તેમજ સમયને ઘટાડે છે. ક્રોધ, લોભ, માન અને મોહ જેવા કષાયોને ક્રમશઃ શમાવવા કે દૂર કરવા વિચારની શુદ્ધિ જરૂરની છે. ચૌદ અવસ્થાઓમાંથી જીવના પ્રવાસનું આગળ થએલું નિરુપણ, જીવની આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતા તરફ ક્રમશઃ ઉન્નતિ દર્શાવે છે. મોહનીય કર્મ ચાલુ હોય, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ શક્ય નથી. આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું રહસ્ય ચાર પ્રકારનાં ધાતિકર્મોના નાશ છે. આ કામ અઘરું છે પણ શ્રદ્ધા સાથે અને શુદ્ધિપૂર્વક કરવામાં આવે, તો જીવ સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે સર્વજ્ઞત્વની પ્રાપ્તિ થતાં જીવ અર્હતપણાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ચાર પ્રકારનાં અધાતિકર્મોના પણ ક્ષય થાય, ત્યારે શુદ્ધ જીવ સિદ્ધ બને છે અને સૃષ્ટિનાં શિખર પર નિત્ય આનંદમય થઈને રહે છે.

બાહ્ય તપ વ્યક્તિને ઈન્દ્રિયોને જીતવામાં, દૈવ આત્મસંયમ કેળવવામાં અને જીવથી કર્મદ્રવ્યને છુટું પાડવામાં સહાયક નીવડે છે. આંતર તપ આ પ્રમાણે છે: પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, વ્યુત્સર્ગ. પ્રકરણ ૧૬માં સાધુઓના નીતિનિયમોની ચર્ચા કરતાં આ વિષયનું નિરૂપણ થઈ ગયું છે. આ પ્રકારનાં આંતરતપનો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિકતાના સાધકને ચિતન અને ધ્યાન માટે કેળવવાનો છે. બાહ્ય તપશ્ચર્યાથી અનાસક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવની શુદ્ધિ થાય છે તો આભ્યંતર તપ ચાર પ્રકારનાં ધાતિકર્મોના પૂર્ણ ક્ષય કરે છે.

આભ્યંતર તપની પ્રક્રિયામાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનું અંગ, ધ્યાન છે. અન્ય હિન્દુ વિચારધારાની જેમ, જેને ધર્મ પણ ધ્યાનને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનાં સાધન તરીકે ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. શુદ્ધિની સાથેસાથે જીવ એકાગ્ર થવાની શક્તિ પણ વિકસાવે છે.

ધ્યાનની વ્યાખ્યા આપતાં ઉમાસ્વામીએ કહ્યું છે કે ધ્યાન એટલે કોઈ પણ એક વસ્તુ પર વિચાર એકાગ્ર કરવા; બીજા બધા વિષયોમાંથી મનને વાળી લઈ, એક વિષય પર ધ્યાનને સ્થિર કરવાનું હોય છે. આવું ધ્યાન એક અંતર્મુહુર્ત્ત એટલે કે ૪૮ મિનિટ સુધી કરવાનું છે. એક રીતે જોતાં ધ્યાન નકારાત્મક છે કારણ કે તેમાં બીજા વિચારોને દબાવી દેવાના છે. એકાગ્રતા ખંડિત થવાનાં કેટલાંક કારણો અહીં આપ્યાં છે : પોતાની પ્રગતિ માટે જાહેર અભિપ્રાય અને હેતુની પ્રતીતિ કરવી; કષાયો, તૃષ્ણાઓ, ભાવ, ઉત્તેજનાઓ, જેમને અનુભવવાની મનને લાંબા સમયથી ટેવ પડી ગઈ છે. આ બધાં કારણો જીવને શાંતિમાંથી અને દેહને વિશ્રાંતિમાંથી ચ્યુત કરે છે. નાદુરસ્ત તબિયત, વિલાસની ટેવો અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની અશક્તિ પણ ધ્યાનની એકાગ્રતાને ખંડિત કરે છે. આહાર તેમજ મન અને શરીરની પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ, શારીરિક તેમજ માનસિક બધી પ્રવૃત્તિઓનાં દમનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, તેમજ દૃઢ સંકલ્પબળના વિકાસ માટે કારણરૂપ બને છે. એકાગ્રતા માટે દૃઢ સંકલ્પબળ ઘણું જરૂરી છે.

ધ્યાનની સ્થિરતાને માટે આસન પણ જરૂરી છે. કારણ કે લાંબા વખત સુધી સગવડભરી સ્થિતિમાં બેસી શકાય નહીં. આસન વિષે સામાન્ય નિયમ એવો છે કે એવી રીતે ઊભા રહેવું કે બેસવું જેથી શરીરતંત્ર પર ઓછામાં ઓછા બોજા આવે. શારીરિક સુવિધા ખાતર તપશ્ચર્યાનો ભાવ હણાય નહીં તેની કાળજી રાખવી. પદ્માસન, વીરાસન અને સુખાસન એ પ્રચલિત આસનો છે.

ધ્યાન માટે ક્યાં ક્યાં સ્થળોનો ત્યાગ કરવો અને ક્યાં ક્યાં સ્થળો પસંદ કરવાં તે વિષે જ્ઞાનાર્ણવ મોટી યાદી આપે છે. ક્ષુબ્ધ કરે, મનને રોકી રાખે, અણુગમો ઉપજાવે કે કાગડા, ઘુવડ, ગધેડા, કૂતરા વગેરેને કારણે કોલાહલભરેલાં કે ધ્યાનના પ્રયાસોને વિક્ષિપ્ત કરે એવાં સ્થળો છોડી દેવાં. પર્વત, ગુફા, કે એકાંત સ્થળ પસંદ કરવાં. લાકડાનાં પાટિયાં, પથ્થર, જમીન કે રેતાળ સ્થાન પર યોગીએ ધ્યાન માટે બેસવું.

ગાઠ ધ્યાન માટેની શારીરિક તૈયારીમાં આહાર ઉપર અંકુશ, સગવડભરેલી સ્થિતિ અને સામાન્ય નિદ્રા જરૂરી હોય છે.

કુંદકુંદાચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે તપશ્ચર્યાના પરિણામરૂપ સમન્વયુક્ત મન પ્રાપ્ત થયા પછી શબ્દો કે બોલવાની પ્રવૃત્તિમાંથી અટકી, પરમાત્માનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરી, સંપૂર્ણ એકાગ્રતા રાખવી. ઘણાખરા જ્ઞેન આચાર્યોએ ત્રણ પ્રકારના આત્મા માન્ય રાખ્યા છે : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. બહિરાત્મા ઈન્દ્રિયોનો બનેલો છે. અંતરાત્મા એટલે જીવ દેહ કરતાં ભિન્ન છે એવી સભાનતા. મુક્ત જીવ તે પરમાત્મા. વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોની અશુદ્ધિઓમાંથી તે પૂર્ણ રીતે મુક્ત છે અને તેથી તે જ ધ્યાનને પાત્ર છે.

ઉમાસ્વામી મનોવૃત્તિ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહે છે : આર્તઘ્યાન, રૌદ્રઘ્યાન, ધર્મ્યઘ્યાન અને શુક્લઘ્યાન. પ્રથમ બે અશુભ છે જ્યારે છેલ્લાં બે શુભ છે.

આર્તધ્યાન એટલે એવું ચિંતન જેમાં દુઃખમય, શોકમય કે અરુચિકારક વિષયોથી ચિત્ત ક્ષુબ્ધ રહે છે. વિષ, તીક્ષ્ણ કાંટા, શત્રુ, શસ્ત્ર વગેરે અરુચિકારક છે. આ પદાર્થો દુઃખ ઉપજાવે છે અને મનુષ્યનું મન દુઃખના વિચારોથી કે આ વિષયોમાંથી છુટકારો મેળવવાના વિચારોથી ક્ષુબ્ધ રહે છે. ક્ષુબ્ધતા ચાર પ્રકારની છે : અરુચિકર પદાર્થની ઉપસ્થિતિનું ચિંતન અને તેમાંથી મુક્ત થવાની ચિંતા, ઈષ્ટ વસ્તુને ગુમાવવા વિષે ચિંતન અને તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતા. દુઃખ અને રોગનો સતત વિચાર અને તેને દૂર કરવાની ઈચ્છા. ઈન્દ્રિય દ્વારા દરેક મનુષ્યે અનેક અનુભવો કર્યા હોય છે. આ અનુભવો સુખદ કે દુઃખદ હોય છે. અનુભવો જે દુઃખદ હોય તે ઈચ્છા તેમનાથી મુક્ત થવાની હોય છે અને અનુભવો જે સુખદ હોય તે ઈચ્છા તેમનો સતત ઉપભોગ કરવાની રહે છે. દુઃખમુક્ત થવાની ઈચ્છા માણસને સતત પીડે છે અને તેની શાંતિને લુપ્ત કરે છે. માણસની એકાગ્રતા તૂટી જાય છે અને તે વર્તમાનકાળ કે ભવિષ્યને માટે ચિંતાતુર થવા લાગે છે. તેને માથાના કે પેટના દુખાવાની પીડા સહન કરવી પડે છે. આ દર્દથી મુક્ત થવા તે ઈચ્છે છે અને આરામ થાય તે માટેની દવા મેળવવા આતુર બને છે. જીવનમાં ઘણી વસ્તુઓ માટે આસક્તિ હોય છે. સંબંધ ચાલુ રાખવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોય છે અને તેમનાથી છુટાં પડી જવાની ચિંતા હોય છે. સામાન્ય માણસનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે સુખદ વસ્તુઓ અને અનુભવોનો સંપર્ક ચાલુ રાખવો તેને ગમે છે. આ બધાંથી વિમુક્ત થતાં તેને અણગમે થશે. રાજ અને દેવોની સ્તુતિ કરી તેમની પાસેથી અહીં કે પરલોકમાં લાભ મેળવવાની આશાએ તેમના આશીર્વાદ કે પ્રસાદ મેળવવાની પણ ઈચ્છા થતી

હોય છે. ઈંદ્ર અને પૃથ્વી પરના દેવોની કૃપાથી માણસ શ્રેષ્ઠ પદવી અને સુખ મેળવવા તલસે છે. મનને ક્ષુબ્ધ કરતા આ ચાર પ્રકારના વિષયો કષાય, ધિક્કાર અને અજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે. આ બધાંને કારણે સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ વધે છે. પરલોકની ભાવના જાગૃત થતી નથી.

રીઢ્ર ધ્યાન અથવા કૂર અને ઉગ્ર ચિતન ચાર પ્રકારનું છે; મન હિંસા, અસત્ય ચોરી અને પરિગ્રહોના રક્ષણમાં રોકાએલું રહે છે. જેમણે આંશિક વ્રત લીધાં હોય, કે વ્રત લીધાં જ ન હોય, તેવી વ્યક્તિને કૂર વિચારો આવે છે. વારં-વાર આવા વિચારોથી ઉરકેરાટ અનુભવાય છે, અને સમ્યક્ દર્શનના પ્રભાવ પર માઠી અસર થાય છે. અત્યંત ક્રોધ કે દયાના અભાવને કારણે મારવાની, પછાડવાની, કાપવાની, બાંધવાની, બાળવાની અને ડામ દેવાની વિચારસરણી ચાલ્યા કરે છે. આ હિંસાનાં જ વિવિધ રૂપો છે. છેતરવાના, નિંદા કરવાના, બીભત્સ ભાષા બોલવાના, હાનિકારક કૃત્યોની પ્રેરણા આપવાના વિચારો આવ્યા કરે છે અને મિથ્યાવાણીમાં આનંદ આવે છે. તે જ રીતે ચોરી કરવાનો કે બીજાંને હુંટવાનો વિચાર અત્યંત લોભને પરિણામે આવે છે, અને તેનાથી બીજાંને ત્રાસ કે હિંસા થાય છે. સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવાની કે જે પોતાનું નથી તેને મેળવવાની ઈચ્છા પ્રલોભન અને ત્રાસની માનસિક ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. આવા વિચારો ધ્યાનને ક્ષુબ્ધ કરી, સાંસારિક જીવનનો મોહ તેમજ દ્વેષ અને રાગ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે નાદુરસ્ત વિચારોથી ક્ષુબ્ધ થએલાં બે પ્રકારનાં ચિતન જીવની પ્રગતિને રૂંધે છે અને અશુભ પ્રકારનાં નવાં કર્મોને જન્માવે છે. તેમને અપ્રશસ્ત કહેવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગને તેઓ રોકી અવરોધ ઉત્પન્ન કરે છે અને મનુષ્યોને જન્મમૃત્યુનાં ચક્રમાં ફસાવે છે.

ધર્મધ્યાન અથવા શુભ ધ્યાન એટલે દુઃખ અથવા આપત્તિ, કર્મફળ, વિશ્વનું બંધારણ વગેરેનું ધ્યાન. આ પ્રકારનું ધ્યાન કષાય અને જીવને દૂષિત કરે એવાં બીજાં કારણોથી મુક્ત હોય છે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિની સાતમી અવસ્થામાં આ શક્ય બને છે. પદાર્થોનું સ્વરૂપ, ક્ષમા જેવા દશ પ્રકારના ગુણો, રત્નત્રય અને પ્રાણીઓનાં રક્ષણના વિચારમાં આ જાતનું ધ્યાન આવી જાય છે. રાગદ્વેષ, ઈંદ્રિયોપભોગ અને બાહ્ય દૂષણો દૂર થાય છે અને મન આત્માના સ્વરૂપ પર એકાગ્ર થાય છે. આ દ અને શાંતિ સાથે સાધક ધ્યાન ધર્યે જાય છે. આર. વિલિયમ્સ ‘ધર્મ’નું ભાષાંતર ‘નેતિક’ એવું કરે છે. તે (૧) જિનનો આદેશ જેવામાં (આજ્ઞાવિચય) (૨) દુઃખકારક વસ્તુઓને જેવામાં (અપાયવિચય)

(૩) કર્મનાં પરિણામો જોવામાં (વિપાકવિચય) (૪) સૃષ્ટિનું બંધારણ જોવામાં (સંસ્થાનવિચય) સમાયેલું હોય છે. સ્વાધ્યાય આ જાતનાં ધ્યાનનો એક પ્રકાર છે. આ પદાર્થો પરના ધ્યાનને કારણે આવેલી વિચારોની એકાગ્રતાને ધર્મધ્યાન કહે છે. આ પ્રકારની એકાગ્રતાની ક્ષમતા ધરાવતા જીવની વિશિષ્ટ નિશાની પોતે પસંદ કરેલા માર્ગ પ્રત્યે નૈસર્ગિક પ્રેમ અને શ્રદ્ધા અને પોતે જેની દીક્ષા લીધી છે તે દર્શન પ્રત્યે પ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે. વાચના, પ્રતિપૃચ્છના અને અનુપ્રેક્ષા દ્વારા આ પ્રકારની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે આ પ્રકારનાં ધ્યાનમાં રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અને વૈરાગ્ય જરૂરી છે. શુભચંદ્રે કહ્યું છે કે આ પ્રકારનાં ધ્યાન માટે મનુષ્યે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી, વિદ્વાનો પ્રત્યે માન, મુશ્કેલીમાં આવેલા પ્રત્યે કરુણા અને વિકૃત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા (મધ્યસ્થભાવ) પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. આ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યાથી મનુષ્ય બધા મોહ દૂર કરી, સાંસારિક જીવન વિષેના મિથ્યા ખ્યાલો દૂર કરી આધ્યાત્મિક પદ પ્રત્યે જરૂરી ઊર્ધ્વગતિ કરી શકશે.

સત્યનાં દુર્ગમ સ્વરૂપને કારણે અને તેનાં વિવિધ લક્ષણો વિષે પૂરતી માહિતી ન હોવાને કારણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ યથાર્થરૂપે સૃષ્ટિને જાણે તે શક્ય નથી. મિથ્યા દર્શન અને મિથ્યા જ્ઞાન એટલાં બધાં પ્રચલિત છે કે અજ્ઞાનની ભુલ-ભુલામણીમાં કોઈ પણ સહેલાઈથી અટવાઈ જાય છે અને સત્યથી વેગળો જતા જાય છે. તેથી આ ધ્યાનમાં સાંસારિક અસ્તિત્વના પ્રશ્નો પર, પ્રાણીઓને જન્મ-મૃત્યુમાં સપડાવાના કારણો વિષે વિચાર કરવાનો હોય છે. જીવનનાં સફળાગ્યમાં કે દુર્ભાગ્યમાં વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોની લીલાનો વિચાર કરવાનો હોય છે અને તેનાં કારણોનો પણ વિચાર કરવાનો હોય છે. દિનચર્યામાં દશ ધર્મેનું પાલન કરવાનું હોય છે જેથી ગુણો પરની એકાગ્રતા વિચાર તેમજ આચારમાં ઉતારવાની ટેવ પડે.

જિનભદ્રના મત પ્રમાણે આ પ્રકારનું ધ્યાન શુકલધ્યાનનાં પગથિયાં જેવું છે કારણ કે સાધક બાર પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા, લેશ્યા, વિવિધ પ્રકારનાં કર્મકળ વગેરેથી પરિચિત હોય છે. જીવનાં સ્વરૂપ વિષે સતત સભાનતા અને દેહ સાથેનો તેનો સંબંધ સાચે માર્ગે જવામાં અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. રત્નત્રયને સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આ ધ્યાન પાયામાં રહેલું છે, અને ધર્મગ્રંથોનાં નિયમિત અધ્યયનથી આ ધ્યાનને દઢ બનાવવાનું છે. આ જાતનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક નિગ્રહ

જીવને ગુંચવતાં કર્મોને દૂર કરવામાં મદદ કરશે તેમજ નવાં કર્મોના આસ્રવમાંથી તેને રોકશે. સ્વાધ્યાય મનને શુદ્ધ અને ક્રિયાશીલ બનાવશે. મન વિદ્નોથી તેમજ દુષ્પ્રવૃત્તિઓનાં વિદ્નથી મુક્ત બનશે. મોહ અને અનિશ્ચિતતામાંથી મુક્ત થઈ શાંત, એકાગ્ર અને તીર્થંકરોએ દર્શાવેલા માર્ગની સચ્ચાઈ પર તે દૃઢ આસ્થા ધરાવતું બનશે. સંસારનો સાચો સ્વભાવ જાણતો હોવાથી સાધક સંસાર પ્રત્યેના રાગથી મુક્ત થાય છે. દુન્યવી આનંદોમાં તે રાચતો નથી અને ધ્યાનમાં સ્થિર થતો જાય છે. તે એવો શાંત અને એકાગ્ર થવા લાગે છે કે તે સમૂહમાં હોય કે નિર્જન વનમાં હોય તેમાં તેને કોઈ ભેદ લાગતો નથી. સ્થાન, સમય, આસન, કોઈનું બંધન રહેતું નથી. આ પ્રકારનાં ધ્યાન માટે આટલું મહત્ત્વનું છે: ધાર્મિક સ્વાધ્યાય, બાર અનુપ્રેક્ષા, દશ ધર્મનું આચરણ અને દેહ, મન કે વાણીની દુષ્પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર. દેહ કે બુદ્ધિની સ્વાભાવિક નિર્બળતા ગમે તેવી હોય, પોતાની સમજ અનુસાર, સ્વાધ્યાય અનુસાર અને તીર્થંકરોના ઉપદેશ વિષે સંતોના અનુશાસન વિષે વિચાર, અને રાગ, દ્વેષ, કષાયનાં દૂષણો રહિત જીવનાં સ્વરૂપનું ધ્યાન તે ધર્મધ્યાન.

ચોથું અને સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યાન તે શુક્લ ધ્યાન (શ્વેત અથવા શુદ્ધ ધ્યાન). તે સૌથી ઊંચા પ્રકારનું ધ્યાન છે. માત્ર સર્વજ્ઞો માટે જ આ પ્રકારનું ધ્યાન શક્ય છે. તે ચાર પ્રકારનું છે: ધર્મગ્રંથોનું પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જેમણે સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તેઓ જ બે પ્રકારનાં ધ્યાન ધરી શકે છે.

આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં છેલ્લાં પગથિયાં ચઢે તે પહેલાં જીવને આ બે પ્રકારનાં ધ્યાન થાય છે. જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્ત થવા માટે મનની શુદ્ધિ અર્થે સંયમ અને બીજાં વ્રતોનું પાલન કર્યું હોય તેવા સાધુઓ વડે આવું ધ્યાન ધરાવું જોઈએ. સાધુ ભૌતિક આચ્છ કે ભાવાચ્છનું ધ્યાન ધરે છે અને ધર્મજ્ઞાન દ્વારા અક્ષર, પ્રતીકો કે દેહ અથવા વાણીની ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ પર ધ્યાન બદલ્યાં કરે છે. જેવી રીતે ઓછાં બળવાળી પણ ઉત્સાહી વ્યક્તિ લાંબે વખતે અસ્થિર હાથે અને બુઠી કુહાડી સાથે આડ કાપે, તેવી રીતે સાધુ મોહનીય કર્મોનું દમન કરે છે અને તેમનો ક્ષય કરે છે, તેમજ પ્રથમ પ્રકારની શુદ્ધ એકાગ્રતા એટલે કે સ્વતંત્ર, ધાર્મિક, પરિવર્તનશીલ એકાગ્રતા મેળવે છે.

મોહનીય કર્મોનો વિનાશ કરવા ઈચ્છતા સાધુએ પોતાનાં મનને શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં યોજવું જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ નવાં કર્મોના આસ્રવને માત્ર અવરોધતી નથી પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના વિનાશમાં પણ મદદરૂપ નીવડે છે. ધર્મજ્ઞાન તેને મદદરૂપ

થાય છે અને તે દ્વિધાવૃત્તિમાંથી મુક્ત થાય છે. શુદ્ધ સ્ફટિકની જેમ તે નિષ્કલંક અને દોષરહિત હોય છે. તેની એકાગ્રતામાં કોઈ ભંગ પડતો નથી અને અદ્વિતીય શુદ્ધ ધાર્મિક એકાગ્રતાથી તે ચાર પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય કરે છે.

ચાર પ્રકારનાં શુક્લ ધ્યાન જનભદ્રે પણ દર્શાવ્યાં છે : (૧) પદાર્થોની ભિન્નતાના અન્વેષણથી અને ચિંતનથી વિશિષ્ટ બનેલું ધ્યાન (૨) અન્વેષણ વિના પદાર્થના એક માત્ર સ્વભાવ વિષેનાં ચિંતનથી વિશિષ્ટ ધ્યાન. (૩) અચૂક અને પાછું વાળી ન શકાય એવું સૂક્ષ્મ દેહનાં હલનચલન સાથેનું ધ્યાન (૪) આ સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓ થોભે ત્યાં ધ્યાન. પ્રથમ બે પ્રકારો સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ પર મનને એકાગ્ર અને સ્થિર કરીને મન, વચન અને કર્મની પ્રવૃત્તિઓને થોભાવવાની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારનાં ધ્યાનથી આ સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમ બે પ્રકારનાં ધ્યાનમાં જોયો રોકાએલાં છે તેઓ ચૌદ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં પ્રવીણ છે —શ્રુતજ્ઞાનમાં પ્રવીણ છે. એવું લાગે છે કે શુક્લ ધ્યાનના પ્રથમ બે પ્રકારમાં ધર્મજ્ઞાનવિષયક ચિંતન મહત્ત્વનું છે. પ્રથમ પ્રકારમાં એક પદાર્થના એક લક્ષણ વિષે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી ધ્યાનને એકાગ્ર કરવાનું છે, તેમજ ધ્યાન એક પદાર્થ પરથી બીજા પદાર્થ પર જઈ શકે. બીજા પ્રકારમાં એક જ વિષય પર મનને સ્થિર કરવાનું છે, એક લક્ષણથી બીજા લક્ષણ પર ધ્યાન જવું ન જોઈએ. પહેલું ધ્યાન ‘પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર’ ને નામે ઓળખાય છે જ્યારે બીજું ‘એકત્વવિતર્કવિચારને’ નામે ઓળખાય છે.

ત્રીજા પ્રકારનું શુક્લ ધ્યાન સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તી કહેવાય છે. તેમાં દેહની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થતી હોય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્તિની કેટલીક ક્ષણો પહેલાં આ પ્રકારનાં ધ્યાનમાં ઉતરવાનું હોય છે. વાણી અને મનની બંધી પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણપણે ધંભી ગઈ હોય છે પરંતુ શ્વાસ લેવાની ક્રિયા ચાલુ હોય છે. દેહની સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ પર જ જીવ રહ્યો છે. આ અવસ્થામાંથી પાછું ફરવાનું હોતું નથી, અને આપો-આપ જ જીવ આગળની દશા તરફ પ્રગતિ કરે છે.

છેલ્લાં પ્રકારનાં શુક્લ ધ્યાનમાં જીવ ગતિહીન બની જાય છે. શરીર, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિઓનો અંત આવે છે અને જીવ મોક્ષ મેળવે છે. મોક્ષ પહેલાં સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓનો પણ અંત આવે છે.

આમ ધ્યાનનો હેતુ સર્વકર્મમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ મેળવવાનો છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર તપશ્ચર્યા, વૈરાગ્ય અને ધર્મગ્રંથોના સ્વાધ્યાયપૂર્વક ધ્યાન આ પ્રક્રિયાના

પાયામાં છે. જેવી રીતે વાદળોનો સમૂહ પવનથી વિખેરાઈ જાય, તેવી રીતે ધ્યાનના પ્રબળ ઝંઝાથી કર્મસમૂહનો નાશ થાય છે. કષાય, ઈર્ષ્યા, વિષાદ જેવી મનની સ્વાભાવિક સ્થિતિઓથી મન અલિપ્ત બને છે અને કર્મરહિત બને છે. ધ્યાન સમગ્ર આધ્યાત્મિક વિકાસના પાયામાં છે તેથી સાચું સુખ મેળવવા ઈચ્છતા સૌ કોઈએ ધ્યાન ધરવું પડે છે. મોહનીય કર્મ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને દર્શનાવરણીય કર્મ તેમજ અંતરાય કર્મનો નાશ થાય ત્યારે જ સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વજ્ઞત્વ જેને પ્રાપ્ત થયું છે તે જ જીવ અહંત બને છે અને અઘાતિકર્મોનો પણ ક્ષય થાય ત્યારે તે સિદ્ધ બને છે. આયુષ્કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષય ઉપર, આ બે અવસ્થાઓ વચ્ચેનો ગાળો આધાર રાખે છે. પ્રત્યેક જીવ દીઠ આ ગાળો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. બધાં કર્મોનો વિનાશ થાય કે ક્ષય થાય છે, ત્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ બધાં કર્મોમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે પરમાત્મા અથવા સિદ્ધ બને છે અને વિશ્વના શિખર ઉપર સ્થાન મેળવે છે. એ યાદ કરાવવું જરૂરી છે કે જીવનો સ્વાભાવિક ગુણ ઊર્ધ્વગતિ છે. આસક્તિનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થતાં જીવ ઊર્ધ્વગમનનો પોતાનો સ્વભાવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે. મીણબત્તીની જ્યોત પોતાની જાતે ઊંચે ચઢે છે. ઊંચે ચઢવાનો એનો સ્વભાવ છે. પવનનો ઝપાટો આવે ત્યારે જ તે જુદી જુદી દિશાઓમાં ડોલવા લાગે છે. પવન ન હોય, તો તે ઉપર જ જાય છે. પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરેલો જીવ સૃષ્ટિના અંત તરફ જાય છે કારણ કે અલોકમાં ગતિના સહાયરૂપ થવા માટે ગતિનું માધ્યમ હોતું નથી. શુદ્ધ જીવ અથવા સિદ્ધ એક વખત બ્રહ્માંડની ટોચ ઉપર પહોંચે પછી તે નિત્ય ત્યાં રહે છે. શાશ્વત આનંદમય સ્થાનમાંથી તેને ક્યારેય પાર્થિવ જગતમાં પાછું આવવું પડતું નથી.

સાચું ધ્યાન તે જીવનું ધ્યાન જ છે. તે અવસ્થામાં જમીન, ઘર, સોનું, સંપત્તિ જેવા બાહ્ય પરિગ્રહો કે મોહ, દ્વેષ, શોક, ભય, ધિક્કાર જેવા મનની સમનુવાને જોખમમાં મૂકતાં આભ્યંતર વિદ્ધનો મનની ક્ષિતિજ પરથી તદ્દન અદશ્ય થઈ જાય છે. બધી જ શક્તિઓ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ રહિત બની જાય છે અને જીવ પોતાના પર જ એકાગ્ર બની જાય છે. જીવનું ચિંતન એ ધ્યાનનો પરમ ઉદ્દેશ હોય છે. સાધકે મનમાં ચિંતન કરવાનું હોય છે કે પોતે સત્યને જાણે છે અને ધર્મગ્રંથોમાં આસ્થા ધરાવે છે; બધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો પોતે ત્યાગ કરશે અને આત્માને પરમાત્મામાં સમાવી દેશે. જ્ઞાનાર્ણવ ૪૦-૧૯માં સમજાવ્યા પ્રમાણે ધ્યાનમગ્ન મનુષ્યે આત્મા અને પરમાત્માનું એકય સાધવું જોઈએ કારણ કે એ જ જીવનો સ્વભાવ છે. પરમાત્માના ગુણોને જ તેણે જીવમાં જોવા જોઈએ.

જૈ.—૧૫

લગભગ બધા જ જૈન વિચારકોએ આત્મા દ્વારા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના વિચારને પ્રસ્તુત કર્યો છે. સોમદેવ ચાર પ્રકારનાં શુકલધ્યાનનો નિર્દેશ કરે છે અને ચોથા પ્રકારનાં ધ્યાનને નિષ્ક્રિયાયોગ કહે છે, જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં આંદોલનોનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય છે. લેખકના મતને હેન્ડીકવી આ પ્રમાણે સમજાવે છે. “દેહની ઉપરવટ જઈ, મન સાથેના યોગીના સંબંધો હવે લુપ્ત થાય છે અને તેના પ્રાણ વિરમે છે. તે શ્રોષ્ઠ ધ્યેય અને પૂર્ણજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ અવસ્થામાં જીવ પરમાત્મરૂપ બને છે. આ જ મોક્ષ છે અને ધ્યાતિ-કર્મ તેમ જ અધ્યાતિકર્મના ક્ષય તે જ આનું લક્ષણ છે. જન્મની મર્યાદાઓમાંથી જીવ મુક્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ પોતાના ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે.”

કુન્દકુન્દાચાર્યે કહ્યું છે કે જે સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન ધરાવે છે, એકાગ્રપણે પોતાના જીવનું ધ્યાન ધરે છે, તે કર્મમાંથી મુક્ત થઈ પરમાત્મસ્વરૂપ બને છે. યોગીન્દુદેવ કહે છે કે મહાસમાધિરૂપી સાગરમાં ઊંડી ડુબકી મારતા સાધુનાં કર્મો ધોવાઈ જાય છે અને જીવ વિશુદ્ધિ મેળવે છે. સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરેલો, લોક અને અલોકને જાણતો જીવ અહંત બને છે અને આનંદમય રહે છે. ઈન્દ્રિયોની બધી પ્રવૃત્તિઓનો ઉપશમ કર્યા પછી પૂર્ણ એકાગ્રતા સાથે આત્મા, આત્મામાં રહીને આત્માનું ચિંતન કરે છે.

આવો જ મત સોમદેવે દર્શાવ્યો છે. તેના મત પ્રમાણે ધ્યાન ધરનાર વ્યક્તિએ, રત્નત્રયનો માર્ગ, ચારિત્ર્યના નિયમો, અનુપ્રેક્ષા અને જૈન ધર્મના સાત સિદ્ધાંતો તેમ જ ભગવાન જિનની મૂર્તિનું ચિંતન કરવું. ધ્યાનનો પરમ ઉદ્દેશ આત્માનું ચિંતન છે. સાધકે મનોમન વિચાર કરવાનો છે કે પોતે સત્યને જાણે છે, ધર્મગ્રંથોમાં દેઠ આસ્થા ધરાવે છે, પોતે બધી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરશે અને આત્માને પરમાત્મામાં સમાવશે.

લગભગ બધા જ ધર્મોમાં ધ્યાનનો આદેશ છે. પ્રાચીન હિન્દુ દાર્શનિકોએ યોગ નામના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. યોગ એટલે આત્મસાક્ષાત્કારનું વિજ્ઞાન. પંતજલિનો યોગ નૈતિક અને દૈહિક નિગ્રહને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં અનિવાર્ય ગણે છે. આ મતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને આચરણ તેમ જ જૈનયમત વચ્ચે મળતાપણું છે. શુભચન્દ્રનો જ્ઞાનાર્ણવ અને હેમચન્દ્રનું યોગશાસ્ત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિનાં વિજ્ઞાન એવા યોગનાં અધ્યયનમાં અમૂલ્ય ફાળો આપે છે. જૈન સાહિત્યમાં હરિભદ્રે યોગની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે કે મોક્ષમાર્ગે લઈ જાય તે યોગ. યોગ કરતાં ધ્યાન અને સમાધિ જેવા શબ્દો વધારે પ્રચલિત હતા.

હિન્દુ દાર્શનિકોના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનું શરણ અને પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મમાં આત્માનું વિલીન થઈ જવું તે મોક્ષ. જૈનમત આવા કોઈ પરમેશ્વરમાં માનતો ન હોવાથી વિલીન થવાના વિચારને કોઈ અવકાશ નથી. પણ આત્મ-સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ બંનેમાં એક જ પ્રકારનું છે. ફેર એટલો જ કે હિન્દુ ધર્મમાં તેને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કહે છે. આર. ડી રાનડેએ દર્શાવ્યું છે કે ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તત્ત્વવિદ્યા, નીતિ અને રહસ્યવાદ, અવિભક્ત હોય છે. રહસ્ય-વાદીઓના મત પ્રમાણે સ્વયંસ્ફુરણા એ અર્તીદ્રિય અનુભવની એક શક્તિ છે. યોગ્ય આધ્યાત્મિક દીક્ષા અને આચરણને કારણે તેનો ઉદય થાય છે. શરીરવિજ્ઞાનની દષ્ટિએ આપણે કહીએ કે સ્વયંસ્ફુરણાની શક્તિ બાહ્ય કરતાં અંતર સાથે વધુ સંકળાએલી છે. બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો અનુભવ અહીં કામનો નથી. સ્વયંસ્ફુરણાની પ્રક્રિયામાં એટલે કે ઈશ્વરના માર્ગને અનુસરવાની પ્રક્રિયામાં આપણાં અંતરમાં થયેલો અનુભવ જ મહત્ત્વનો છે. એટલે સ્વયંસ્ફુરણા, અર્તીદ્રિય અનુભવ અને અંતરનો અનુભવ ગૂઢ અનુભવોના વિકાસમાં સંબંધ ધરાવે છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં રાનડેએ ત્રણ પ્રેરક તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : (૧) જન્મ અને તેમાં પણ મનુષ્યજન્મ મહાન છે. તેથી ધ્યેય સિદ્ધ કરવું તે જિંદગીનો વધુ સારો ઉપયોગ છે. (૨) આપણે આપણાં પૂર્વજીવન ઉપર દષ્ટિક્ષેપ કરવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રેરણા આપે એવો, અમર જીવનનો ઉચ્ચ ખ્યાલ તેમાંથી મળી રહેશે. (૩) ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન, ઘણી વખત મનુષ્યને છેતરે છે અને કેટલીક વખત તો તેનો વિનાશ પણ કરે છે. તેથી ઈન્દ્રિયોની ઉપર જવાની પ્રેરણા થાય છે તેમ જ મનુષ્ય વધારે ઉચિત અને ઉચ્ચ હેતુ માટે ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાય છે. તેમના મત પ્રમાણે નિર્વાણ એટલે સમાપ્તિ નહીં પરંતુ બધા જ કષાયો, બધી જ તૃષ્ણાઓ અને બધા જ આવેગોને દૂર કરી, આનંદમય અનુભૂતિ, પૂર્ણમાં વિલીનીકરણ.

હિન્દુ રહસ્યવાદનો આ વિચાર છે. દિવ્ય અનુભવ એટલે સીધો, તાત્કાલિક, પ્રત્યક્ષ, સ્વયંસ્ફુરિત ઈશ્વરનો બોધ. મનુષ્યત્વ અને દિવ્યત્વના પારસ્પરિક સંબંધનો તેમાં સીધો અનુભવ હોય છે. તે મનુષ્યના આત્મા અને પરબ્રહ્મનું ઐક્ય સૂચવે છે. આ ગૂઢ અનુભવમાં પોતે જોની સતત શોધ કરી હતી તેની પ્રાપ્તિ થવાથી ઉન્નતિની અને મુક્તિની ભાવના થાય છે. આ અનુભવ આનંદપૂર્ણ હોય છે. જૈન ધર્મમાં અતિપ્રાચીન કુન્દકુન્દ અને પૂજ્યપાદ જેવા સંત લેખકોએ ગૂઢ અને ઉચ્ચતમ અનુભવોને વર્ણવ્યા છે.

જૈન રહસ્યવાદ બે વિચારોની આબુબાબુ ગુથાએલો છે : આત્મા અને પરમાત્મા...પરમાત્મા એટલે ઈશ્વર. જો કે ઈશ્વરને અહીં કદી સૃષ્ટિનો સર્જક માનવામાં આવ્યો નથી. રહસ્યવાદમાં દિવ્યતાનો સર્જનાત્મક ભાવ, મારા મત પ્રમાણે અનિવાર્ય નથી. આત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે પણ સંસારમાં આત્માને કર્મનાં બંધન હોય છે. અને તેથી પરમેશ્વરત્વ સુધી તેનો વિકાસ થયો હોતો નથી. સાધકે આત્મા પર જામેલાં કર્મનાં પડનો વિનાશ કરી આ ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો હોય છે. જૈન ધર્મમાં પરમાત્માની ભાવના વ્યક્તિગત પૂર્ણતાની ભાવનાની નજીક હોય છે. આત્મા પોતે જ પરમાત્મા બને છે. વેદાંતમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તે પરબ્રહ્મમાં વિલીન થતો નથી. જૈન ધર્મમાં આધ્યાત્મિક અનુભવમાં એક વિભક્ત આત્મા પૂર્ણ ઐક્યની પ્રાપ્તિ નથી કરતો, પરંતુ બહુ વ્યક્તિ તેની સુષુપ્ત દિવ્યતાને અભિવ્યક્ત કરે છે. ધર્મમાર્ગે જતો જીવ આધ્યાત્મિક નિસરણીનાં પગથિયાં ઊંચે ને ઊંચે ચઢ્યે જાય છે. આ પગથિયાંને ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક ગુણસ્થાને કર્મો નષ્ટ થતાં જાય છે. કેટલાંક ગુણસ્થાનો માત્ર સમાધિની દશાઓ છે અને સમાધિનો વિષય, શુદ્ધ જીવના સુષુપ્ત ગુણો છે. થોડી સિદ્ધિઓ એટલે કે ચમત્કારિક પ્રાપ્તિઓથી ગેરમાર્ગે ન દોરવાતાં, આત્માસાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાની સાધકને સૂચના આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૬માં આપણે જોયું છે કે જૈન મત પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન છે : અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાપ્તજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. માત્ર કેવળજ્ઞાનથી જ, સમય અને સ્થળથી નિરપેક્ષ રહીને જીવ બધું જાણી શકે છે. તીર્થંકર આદર્શ શિક્ષક છે અને તેમણે શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે. તીર્થંકરના શબ્દો સૌથી મોટું પ્રમાણ છે. જૈન ધર્મ રહસ્યવાદનાં બધાં મહત્ત્વનાં તત્ત્વો ધરાવે છે. રહસ્યમય દર્શનોનું બૌદ્ધિક રીતે મૂલ્યાંકન કરવાથી તેમનું સાચું મૂલ્ય સમજાતું નથી. આવાં દર્શનોનો જન્મને અનુભવ થયો હોય છે તેમને દર્શનની સચ્ચાઈ વિષે લેશમાત્ર પણ શંકા હોતી નથી. તેમની સર્વવ્યાપકતા પુરવાર કરે છે કે આ અનુભવો સાચી બનેલી ઘટના છે. યોગીન્દુએ આ પ્રકારનાં દર્શનોની ઝાંખી નોંધી છે. આ પ્રકારનાં દર્શન પ્રકાશમય અથવા શ્વેત તેજ ધરાવતાં હોય છે. ઉપસંહારમાં એટલું નોંધવું જોઈએ કે જૈન સાધુઓ માટે નક્કી થએલાં નૈતિક ધોરણો અત્યંત કઠોર હોય છે અને જૈન રહસ્યવાદને તંત્રની હલકી કોટિ પર ઉતરવા દેતાં નથી. જૈન સાધુ માટે નક્કી થએલી દિનચર્યા તેમને જૈન ગૃહસ્થોનાં કલ્યાણ માટે ચમત્કાર કે જાદુના પ્રયોગોનાં ઉચ્ચારણ કે આચરણ કરવાની અનુમતિ આપતી નથી. સાધુએ ગૃહસ્થ સાથે બહુ ઓછો સમય ગાળવાનો હોય છે.

જૈન રહસ્યવાદ વેદાંતના રહસ્યવાદ કરતાં સાવ નિરાળો છે. વ્યાવહારિક દષ્ટિએ ઋષભદેવ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર વગેરે રહસ્યવાદીઓ હતા. જૈનોના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભનાથને માટે પ્રો. રાનાડે યથાર્થ રીતે કહે છે : “છતાં એ જુદા પ્રકારના રહસ્યવાદી હતા. શરીર પ્રત્યેની નરી ઉપેક્ષા, એમના ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની શ્રેષ્ઠ નિશાની હતી.” વળી તેઓ તેની રહસ્યમય જિંદગીની વિગતો આપે છે. એ નોંધવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે ભાગવતમાં આપેલી ઋષભનાથ વિષેની વિગતો જૈન પરંપરામાં નોંધેલી વિગતો સાથે મૂળમાં અને વ્યાવહારિક રીતે મળતી આવે છે.

જૈન માન્યતા પ્રમાણે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત કરેલો આત્મા સૂર્ય જેવો પ્રભાવ-શાળી હોય છે અને તે અસામાન્ય, નિર્દોષ આનંદ અનુભવે છે. આત્મા જે ક્ષણે આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે, તે ક્ષણે ખૂબ પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠે છે. આત્મા તે જ ક્ષણે આનંદમય બની જાય છે અને વિશ્વનું અમર્યાદિત જ્ઞાન ધરાવે છે.

આત્માનાં સાચાં સ્વરૂપ અને વિશ્વના વિવિધ પદાર્થોનાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જૈન વિચારકોએ વ્યવહારૂ ક્રમો સુચવ્યા છે. આધ્યાત્મિક વૃત્તિના વિકાસથી પ્રવાસનો પ્રારંભ થાય છે. પત્ની, સંતાનો જેવા ચેતન પદાર્થો સાથેના બધા સંબંધોથી વિરક્ત થવાનું છે, અને ઊંડું જ્ઞાન કેળવવાનું છે. આ જ્ઞાનને કારણે આસપાસનાં જગત પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ બદલાઈ જાય છે. વ્રત અને તપસ્યા દ્વારા તેમજ રત્નત્રય પ્રત્યેની લકિત અને જિનભકિત દ્વારા જીવે શિસ્ત કેળવવાની હોય છે જેથી તે મનની અને દેહની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે અને તે દ્વારા કર્મના વિનાશ કરી શકે. આધ્યાત્મિક અનુભવની સૌથી નીચી કોટિમાંથી જીવ ઊંચે ને ઊંચે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની શ્રેષ્ઠ કોટિએ શી રીતે પહોંચે તે ચૌદ ગુણસ્થાનોનાં નિરુપણમાં (પ્રકરણ ૧૧) ચર્ચાઈ ગયું છે.

જૈન નીતિશાસ્ત્રનાં રહસ્યનું મહત્ત્વ સોગાનીએ વિગતવાર ચર્ચ્યું છે. કથાઓની ગુફામાંથી બહાર નીકળીને જીવ ચૈતન્યના ધામમાં કેવી રીતે રહે તે પણ બતાવ્યું છે. બહિરાત્મા દરેક વસ્તુને પોતાની માને છે. અંતરાત્મા પરમાત્મા સિવાય બધી વસ્તુઓને નકારે છે— સ્વીકાર-અસ્વીકારના દ્વન્દ્વોથી પર થઈ જાય છે, સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે અજ્ઞાનની સ્થિતિમાંથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ પ્રગતિ કરે છે, અને બધી વસ્તુઓની ઉપરવટ થઈ, સંપૂર્ણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે તે પ્રમાણે મુક્તાત્માનું સીધું વર્ણન આપવાનું શક્ય નથી. કર્મ અને તૃષ્ણાથી મુક્ત સ્થિતિ તે મોક્ષ. આ સ્થિતિમાં પૂર્ણ અને કેવળ શાંતિ

જ હોય છે. ઝીમર દશવિ છે કે એ અવસ્થામાં વ્યક્તિત્વ, આવરણો, બાહ્ય વિશિષ્ટ લક્ષણો ગળી જાય છે. સ્વચ્છ આકાશમાંથી પડતાં સ્વાદહીન અને રંગહીન વરસાદનાં બિંદુઓ જેવી આ સ્થિતિ છે.

આચાર્ય કુન્દકુન્દે સ્પષ્ટ રીતે પૂર્ણ મુક્ત જીવનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આવો જીવ જન્મ-મૃત્યુથી મુક્ત થઈ વિશ્વની ટોચ ઉપર સિદ્ધશિલામાં વસે છે. તે શુદ્ધ અને આઠ પ્રકારનાં કર્મરહિત, તેમજ પરમશ્રેષ્ઠ છે. તે સર્વજ્ઞ, સર્વલક્ષણસંપન્ન, પૂર્ણ આનંદમય, અને પૂર્ણ બળવાન છે. તે અદૃશ્ય, અવિનાશી અને અક્ષય છે. નિર્વાણની અવસ્થામાં પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ આનંદ, પૂર્ણ બળ, પૂર્ણ દર્શન, અસ્તિત્વ, અમૂર્તત્વ, આકાશત્વ, અને આકારહીનતા હોય છે. અહીં ગતિનું માધ્યમ નથી હોતું. અહીં સુખ કે દુઃખ, ક્રોધ, વિદન, મોહ કે વિસ્મય—કશું જ નથી હોતું.

મનુષ્યપ્રયત્નનું આ જ ધ્યેય છે. બધા ધર્મો મોક્ષને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય તેમજ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગણે છે. માત્ર આત્માને સમજવાથી આ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. પરંતુ સર્વ કષાયો અને મનની તેમજ દેહની, આધ્યાત્મિક પ્રગતિને રોકતી સર્વ દુર્બળતાઓથી મુક્ત થઈને જ આવી પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે.

જેન ધર્મના મત પ્રમાણે આધ્યાત્મિક જીવન તરફની જીવની મુસાફરી, સમ્યક્ત્વથી શરૂ થાય છે. સાચી દષ્ટિ મળતાં પોતે જેમાં વસે છે તે વિશ્વનું, જીવ અને અજીવ જેવા મુખ્ય દ્રવ્યોનું, વિવિધ પ્રકારનાં કર્મબંધનોનું, કારણોનું, અને જે દ્વારા કર્મમાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય તે વ્રતો અને તપસ્યાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો (જેમનો ઉદ્દેશ અંતરની શુદ્ધિ અને આસક્તિમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો છે) વિકાસ પ્રત્યે વ્યક્તિને અભિમુખ કરે છે, અને વિકાસથી જીવની શુદ્ધિ થાય છે. મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને જીવની મુક્તિ માટે ધ્યાન અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

શુદ્ધ, નિષ્કલંક એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલીઓ પર બુદ્ધિયુક્ત ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. રચિ, અરુચિ, ધિક્કાર, ક્રોધ, સ્વાર્થ અને લોભતા, સૌ કોઈને આવે એવા વિચારોથી મન ચંચળ અને ક્ષુબ્ધ બને છે. વિચારની આવી અશુદ્ધિઓ મનની સ્થિરતાને જ્યારે હલોળી નાંખે, ત્યારે ગુણ, વ્રતપાલન, તપશ્ચર્યા, પીડા, આત્મવિશ્લેષણ અને પશ્ચાત્તાપથી તેમને પરાસ્ત કરવાનાં છે. પ્રગતિ જો ચાલુ રહે, તો ધર્મો અને શુકલધ્યાન સાધકને જીવનાં વળગણો પર વિનય પ્રાપ્ત કરવામાં, વળગણોનો પૂર્ણ નાશ થાય ત્યાં સુધી, ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે મદદરૂપ બને છે.

પ્રકરણ ૧૯

અનેકાન્તવાદ (સ્યાદ્વાદ)

ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને નિત્યતા એ પદાર્થનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. આ ત્રણે લક્ષણો એકબીજાથી ભિન્ન છે. દ્રવ્યથી ભિન્ન કરીને તેમને સમજી શકાય નહીં. નિત્યતાનો અર્થ એ છે કે પદાર્થનાં સ્વરૂપ, સ્થળ અને સમયમાં કેટલાંક રૂપાંતરો થઈ શકે છતાં પદાર્થનો સ્વભાવ અવિનાશી છે. આનો અર્થ એવો થાય કે અવિનાશી હોવું અથવા નિત્ય હોવું તે એક દષ્ટિબિદુ અનુસાર છે, બધાં દષ્ટિબિદુ અનુસાર નહીં, કારણ કે બધાં દષ્ટિબિદુથી જ પદાર્થ અનિત્ય હોય, તેમાં પરિવર્તનો હોઈ જ ન શકે.

પદાર્થના અસંખ્ય ગુણો હોય છે. ઉપયોગ અથવા જરૂરિયાત ખાતર, એક દષ્ટિબિદુથી પદાર્થનાં કેટલાંક લક્ષણોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોય છે. બીજાં લક્ષણોની તે વખતે ઉપયોગ કે જરૂરિયાત ન હોવાને કારણે તેમને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. આમ અસ્તિત્વ ધરાવતા ગુણોને પણ વ્યક્ત કરવામાં નથી આવ્યા કારણ કે તેમનું મહત્ત્વ તે વખતે ઓછું (અનર્પિત) હોય છે. આ બંને દષ્ટિબિદુથી જ કોઈ સિદ્ધ થયું તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. દા. ત. એક જ વ્યક્તિ—દેવદત્ત—પિતા, પુત્ર, ભાઈ ભત્રીજા વગેરે હોય, તેમાં કોઈ વિરોધ નથી કારણ કે દષ્ટિબિદુઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પુત્રના દષ્ટિબિદુથી દેવદત્ત પિતા છે અને તેના (દેવદત્તના) પિતાના દષ્ટિબિદુથી એ પુત્ર છે; આવું જ એનાં બીજાં અભિધાનોમાં છે. આવી જ રીતે, સામાન્ય ગુણોની દષ્ટિએ પદાર્થ નિત્ય છે પણ વિશિષ્ટ ગુણોની દષ્ટિએ તે નિત્ય નથી તેથી કોઈ વિરોધ નથી.

એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રત્યેક પદાર્થને જુદાં જુદાં દષ્ટિબિદુથી જોઈ શકાય. બીજા શબ્દોમાં વિવિધ દષ્ટિબિદુઓ અથવા સાપેક્ષ અનેકત્વનો સિદ્ધાંત ત્યાં કામ કરે છે. પ્રત્યેક પરમાણુ અવિભાજ્ય છે. જ્યારે પરમાણુઓ ભેગા થાય છે ત્યારે આણુની રચના થાય છે. પરમાણુઓના સ્નેહ અને રુક્ષતાના ગુણોને કારણે તેનું સંયોજન થાય છે. સ્નેહ અને રુક્ષતા દ્રવ્યના ગુણો છે, તે દ્રવ્યનાં સંયોજનનાં પણ તેઓ જ કારણ છે. પાણી,

દૂધ, ઘી, તેલ વગેરેમાં ઓછાંવત્તાં પ્રમાણમાં સ્નેહ છે જ્યારે ધૂળ, રેતી વગેરેમાં રુક્ષતા છે.

તેથી પ્રત્યેક પદાર્થ ગુણ અને રૂપથી વિશિષ્ટ છે. પ્રત્યેક પદાર્થને પોતાનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. આ ગુણથી તે બીજા પદાર્થોથી જુદો પડે છે. સામાન્ય દષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે જ્ઞાન જીવ સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલું છે, તો રૂપ વગેરે દ્રવ્ય સાથે સંકળાયેલું છે.

આપણે જ્યું છે તેમ જૈન ધર્મ પ્રમાણે સૃષ્ટિ છ પદાર્થોની બનેલી છે. દરેક પદાર્થ સત્ય છે અને પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો ધરાવે છે. વસ્તુ કે પદાર્થ પોતાના ગુણો બદલી શકે. દા. ત. બાળપણથી યૌવન સુધી માણસ વધે છે. યૌવનમાંથી પ્રૌઢત્વ તરફ અને પ્રૌઢત્વમાંથી તે વૃદ્ધાવસ્થા તરફ જાય છે. આ બધાં પરિવર્તનો દરમ્યાન, મનુષ્યત્વનું લક્ષણ તે જાળવી રાખે છે. ભિન્ન ભિન્ન દશાઓનાં આવાં પરિવર્તનોનો સ્વીકાર તે જૈનોના અનેકાન્તવાદ અથવા સાપેક્ષ અનેકત્વના સિદ્ધાંતના પાયામાં છે.

જૈન ધર્મનું જ્ઞાનનું વર્ગીકરણ વ્યવસ્થિત છે. દાર્શનિક દષ્ટિબિન્દુના તે મુખ્ય બે વિભાગો પાડે છે : નિશ્ચય અને વ્યવહાર. આમાં નિશ્ચયનય પદાર્થના અપરિવર્તનશીલ, તાત્ત્વિક ગુણોનું નિરુપણ કરે છે તો વ્યવહારનય ઉપયોગ, પરિસ્થિતિ કે રૂપના પ્રચલિત દષ્ટિકોણ અનુસાર ગણતરી કરે છે. ‘આ માટીનું પાત્ર છે’ એ વાક્ય નિશ્ચયનયનું ઉદાહરણ છે તો ‘આ માખણનું પાત્ર છે’ તે માત્ર વ્યવહારનયના દષ્ટિકોણથી જ સાચું છે. યથાર્થજ્ઞાન, દીપકની માફક, પોતાને તેમજ પોતાની બહાર રહેલી વસ્તુને પણ પ્રકાશિત કરે છે. વિશ્વનું માનસિક અને ભૌતિક પૃથક્કરણ દર્શાવે છે કે સ્વભાવે તે અનેકત્વ ધરાવે છે.

જૈન મત એવો છે કે વિશ્વમાં અનંત જીવો છે. દ્રવ્ય અથવા પુદ્ગલ ગુણ અને જથ્થો બંનેની દષ્ટિએ અનિશ્ચિત છે. આધુનિક વિજ્ઞાને શોધેલાં પરમાણુને જૈન વિચારકો જાણતા હતા. આ પરમાણુઓ ભૌતિક વસ્તુઓનાં અનંત વૈવિધ્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આણુ વિવિધ અને અનંત હોય છે. આકાશને અનંત આકાશાણુ અથવા પ્રદેશો હોય છે. કાળને પણ કાલાણુ નામનાં અનંત, તાત્ત્વિક દષ્ટિએ સાચાં એકમો હોય છે. આ ઘટકો મિનિટ, ક્લાક, દિવસ, માસ, વર્ષ વગેરે રૂઢિગત વિભાજનના પાયામાં છે. ધર્મના, તેમજ અધર્મના જીવની માફક અગણિત પ્રદેશો છે. ગતિ અને સ્થિતિનાં આ માધ્યમો ધર્મ અને અધર્મને

સહાયક હોય છે. તલમાં તેલ વ્યાપેલું હોય, તેમ તે બંને વિશ્વમાં વ્યાપેલાં હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારનાં વિદ્ન વગર તેઓ એકબીજાને ભેદે છે કારણ કે આકાશની જેમ તેઓ અમૂર્ત છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં તેઓ ઈથરના ગુણધર્મો ધરાવે છે, જે આકાશને ભરી દે છે અને વિદ્યુત્-ચુંબકીય તરંગો સંચારિત કરે છે. આ પરથી કહી શકાય કે જેન દર્શન પ્રમાણે બધા પદાર્થો સત્ય છે અને અનેકત્વ ધરાવે છે.

એક જ પદાર્થનાં અનેક રૂપાંતરો હોય છે તે દેખીતું છે. વળી પદાર્થના અનેક વર્ગો છે. એક પદાર્થને પૂરો જાણવો તે જ્ઞાનના વિષયના પૂરા વર્ગને જાણવા બરાબર છે. આવું તો સર્વજ્ઞત્વમાં જ શક્ય છે. પદાર્થ ગુણ તેમજ રૂપાંતરો ધરાવે છે; તે એક હોવા છતાં ભિન્ન છે કારણ કે તે વિવિધ રૂપાંતરો ધરાવે છે. એટલે પદાર્થ વિષે કાંઈ કહેવું હોય, તો રૂપાંતરોના પ્રવાહમાંથી જોતાં, તેને વિષે વિધાન કરવાની સાત રીત થશે.

વિશ્વ મિશ્ર સ્વભાવનું છે અને અગણિત સત્તાઓનું બનેલું છે. ‘હું’ અને મારા સિવાયનું’, ‘એક અને અનેક’, ‘સમાન અને અસમાન’, ‘નિત્ય અને અનિત્ય’, ‘સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ’, ‘પૂર્વ અને ઉત્તર’, ‘કારણ અને કાર્ય’ ‘શુભ અને અશુભ’, ‘કુરુપ અને સુરૂપ’ એવાં દ્વન્દ્વોનાં વિવિધ પાસાં તેમજ આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી લક્ષણો સાથે, અનંત ગુણોનો એક સાથે સમગ્રપણે મત બાંધવો, તે બુદ્ધિ માટે લગભગ અશક્ય છે. બુદ્ધિએ બાંધેલો કોઈ પણ મત પૂર્ણ હોતો નથી, તે હંમેશાં આંશિક મત છે... તે સાપેક્ષ મત છે અને મત ધરાવનારની માન્યતા, પૂર્વગ્રહ, મનોદશા અને હેતુની અપેક્ષાનુસાર હોય છે.

સામાન્ય રીતે જાણીતું છે કે જુદા જુદા વિચારકોએ વિશ્વ વિષે જુદા જુદા મતો આપ્યા છે. શૂન્યવાદ, દ્વૈતવાદ, અદ્વૈતવાદ, ભૌતિકવાદ, નાસ્તિકવાદ, વગેરેનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આમાંનો પ્રત્યેક મત ઘણાં દષ્ટિ-બિંદુઓમાંનાં એકને રજૂ કરે છે, અને આવાં ઘણાં દષ્ટિબિંદુઓ હોય છે. જોનારના નિશ્ચિત દષ્ટિબિંદુ અનુસાર પ્રત્યેક દષ્ટિબિંદુ સાચું છે પણ કોઈ પણ દષ્ટિબિંદુ સંપૂર્ણ નથી.

વ્યક્તિના દષ્ટિબિંદુ—નય—નું પૃથક્કરણ કરી તેને સમજવું તે નયવાદનું કાર્ય છે. ઉમાસ્વામીના મત પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રમાણ અને નય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમાણ એટલે પહેલાં ન પૂરવાર થયેલું, પોતા વિષે તેમજ વસ્તુ વિષેનું

યથાર્થ જ્ઞાન. સાચાં જ્ઞાનનું તે નિમિત્ત કારણ છે અને શંકા, અસ્પષ્ટતા કે વિકૃતિથી તે મુક્ત છે. સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેના વિવેકનો અભાવ મિથ્યાજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી માનસિક અને શારીરિક ભાધાઓ પણ ખોટું વલણ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પણ મિથ્યાજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. વસ્તુઓ જુદાં જુદાં લક્ષણો ધરાવે છે જે માત્ર સર્વજ્ઞો વડે જ ગ્રાહ્ય હોય છે. માનવગ્રહણ અને જ્ઞાનની મર્યાદા હોવાથી ઘણી વખત આપણે વસ્તુઓને આંશિક રીતે જોઈએ છીએ. આ નય છે. બોલનારનાં મનમાં રહેલાં વિશિષ્ટ લક્ષણનું તે નિરૂપણ કરે છે તેથી તેને દષ્ટિબિંદુ (નય)નો વાદ કહે છે. નય: જ્ઞાતુરભિપ્રાય:.

નયવાદ

આમ નય, બોલનારના વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણનું જ નિરૂપણ કરે છે પણ બાકીના ગુણોનાં અસ્તિત્વને તે નકારતો નથી. આપણે સોનાનાં રંગ વિષે વાત કરીએ ત્યારે તેનાં વજન, સ્પર્શ, સ્વાદ, વાસ અને બીજા ગુણો વિષે કંઈ કહેતાં નથી પણ આપણા કહેવાનો અર્થ એ નથી કે રંગ ઉપરાંત સોનું બીજા ગુણો નથી ધરાવતું.

પૂજ્યપાદે નયની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે : એવી યુક્તિ, જે એક નિશ્ચિત દષ્ટિબિંદુ અનુસાર પદાર્થના ઘણા ગુણોમાંથી (વિરોધ વગર) માત્ર એક જ ગુણનો નિશ્ચય કરવા સમર્થ છે. તેના બે પ્રકારો છે: દ્રવ્યાર્થિક: પદાર્થોના સામાન્ય ગુણને તે વર્ણવે છે. પદાર્થ નિત્ય જે રૂપાંતરે અનુભવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરતો નથી. પર્યાર્થિક: પદાર્થનાં સતત પરિવર્તન અનુભવતાં લક્ષણોનો નિર્દેશ કરે છે. નયોનું નીચે પ્રમાણે પણ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે: (૧) નૈગમ (૨) સંગ્રહ (૩) વ્યવહાર (૪) ઋજુસૂત્ર (૫) શબ્દ (૬) સમભિરુદ્ધ અને (૭) એવંમૂત. પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્યાર્થિકના ઉપવિભાગો છે કારણ કે તેઓ વસ્તુને નિરૂપે છે જ્યારે છેલ્લા પર્યાર્થિક છે કારણ કે તેઓ દ્રવ્યનાં રૂપાંતર સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

સત્તા અનંત ગુણ ધરાવતી હોવાથી અસંખ્ય દષ્ટિબિંદુઓથી તેને જોઈ શકાય. જેન દાર્શનિકોએ માત્ર સાત નયની જ ચર્ચા કરી છે.

(૧) નૈગમનય — પ્રતીકાત્મક દષ્ટિબિંદુ, જે કોઈ વસ્તુ પૂર્ણ થવાની બાકી હોય તેને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું હોય છે. પૂજ્યપાદે બળતણ, પાણી વગેરે એકઠાં કરતા માણસનું ઉદાહરણ આપે છે. એ શું કરે છે એવું પૂછવામાં આવે,

તો એ જવાબ આપશે : “હું રાંધું છું”. ખરેખર તે રાંધતો હોતો નથી પણ તેની પ્રવૃત્તિઓ રાંધવાના હેતુથી દોરવાયેલી છે. તેવી જ રીતે આપણે ભૂતકાળના કે ભવિષ્યકાળના બનાવોને જ્યારે નિત્ય કહીએ છીએ ત્યારે આ નયનું ઉદાહરણ થાય છે. દિવાળીને દિવસે આપણે કહીએ કે ભગવાન મહાવીર આજે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે આપણા કહેવાનો અર્થ એ છે કે પૂર્વે થએલા બનાવની આજે સંવત્સરી છે. તે જ રીતે પૌતાની ટીકીટ નોંધાવતા પુરુષને આપણે પૂછીએ તો તે જવાબ દેશે, “હું ઈંગ્લંડ જાઉં છું.” આ નય પદાર્થના સામાન્ય કે વિશિષ્ટ ગુણની ઉપેક્ષા કરતો નથી. પદાર્થના સામાન્ય કે વિશિષ્ટ ગુણના અભાવનું પૂર્ણ વિધાન અહીં કરવામાં આવતું નથી.

(૨) સંગ્રહનય — તે એક વર્ગ અથવા સરખા પદાર્થસમૂહના સામાન્ય અથવા સાધારણ ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે. દા. ત. જ્યારે આપણે ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનું નિરૂપણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સામાન્ય અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ, જેમાં છ પ્રકારનાં દ્રવ્યો આવી જતાં હોય છે. આ નય સમૂહ અથવા વર્ગના ધર્મ પર આધાર રાખે છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે વિશિષ્ટ ધર્મની ઉપેક્ષા કરી તેમનાં અસ્તિત્વને નકારી દીધાં છે. એવું થાય તો તે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થાય. નોંધવાનો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે વર્ગના અંગરૂપ પ્રત્યેક પદાર્થના વિશિષ્ટ ધર્મના તે ઉલ્લેખ કરતો નથી.

(૩) વ્યવહારનય — વ્યવહાર નય એટલે વિશિષ્ટ અથવા વિભક્ત દષ્ટિબિંદુ. જ્યારે વર્ગથી જુદા પાડીને પદાર્થની વાત કરીએ, ત્યારે આ નયનું ઉદાહરણ થાય છે. જીવ અથવા પુદ્ગલની વાત કરીએ ત્યારે એક નિશ્ચિત પ્રકારનાં દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરીએ છીએ. આ વ્યવહારનયનું ઉદાહરણ છે.

ઉપર વર્ણવેલા ત્રણ નયો વસ્તુનાં એક્યને જોવાને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે સત્તાનાં દ્રવ્યલક્ષણને સમજવાનાં પરિણામે આ નય નિશ્ચિત થયા છે તેથી તેમને દ્રવ્યાધિકનય કહેવામાં આવે છે. પર્યાયાધિકનું નામ ધરાવતા બાકીના ચાર નય સત્તાનું રૂપાંતરના દષ્ટિકોણથી અથવા પરિવર્તનશીલ અવસ્થાના પૃથક્કરણનાં દષ્ટિબિંદુથી નિરૂપણ કરે છે.

(૪) ઋજુસૂત્રનય — ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળની સ્થિતિ સાથે સંબંધ રાખ્યા વગર, વસ્તુના વર્તમાન સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે, કારણ કે ઘણા વિષયોમાં વસ્તુની પ્રવર્તમાન સ્થિતિ જ મહત્વની હોય છે. તે (૧) અમુક ક્ષણે પ્રવર્તતી સ્થિતિ

અને (૨) લાંબા ગાળા સુધીની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લે છે. પ્રથમ પ્રકારને સૂક્ષ્મ અને બીજા પ્રકારને સ્થૂળ કહે છે. ક્ષણિક શુભ વિચાર કરતો જીવ સૂક્ષ્મનું ઉદાહરણ છે જ્યારે જીવનપર્યાંત માનવસ્થિતિમાં રહેલો જીવ સ્થૂળ પ્રકારનું ઉદાહરણ છે.

(પ) શબ્દનય—શબ્દનય એટલે શાબ્દિક દષ્ટિબિંદુ. એને પર્યાયનું દષ્ટિબિંદુ પણ કહે છે. આ નયને સમજાવવા માટે જૈન ધર્મમાં બે ઉદાહરણ મળે છે. કુંભ, કલશ અને ઘટ—ત્રણે ય એક જ વસ્તુનાં નામ છે, તેવી જ રીતે ઈન્દ્ર, શક, પુરંદર વગેરે એક જ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરે છે, પછી ભલે દરેક શબ્દના અર્થનાં મૂળમાં ફેર હોય. જો એક જ અર્થ આપતા બે શબ્દો હોય, તો એક સાથે તેમનો ઉપયોગ કરવાથી શબ્દનયાભાસ નામનો દોષ થાય છે.

(દ) સમભિરૂઢન્યાય—શાબ્દિક પરંતુ વ્યુત્પત્તિમૂલક દષ્ટિબિંદુ છે. ઘણા શબ્દોના પર્યાય છે. વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કરવામાં આવે તો તેમનો અર્થ ભિન્ન થઈ જાય. શક અને ઈન્દ્ર એક જ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરે છે. પણ વ્યુત્પત્તિની દષ્ટિએ ઈન્દ્ર એટલે ‘જેની પાસે સત્તા છે તે.’ જ્યારે પુરંદર એટલે ‘શહેરોનો વિનાશ કરનાર’. આમ બે ભિન્ન ભિન્ન કાર્યોનો નિર્દેશ થતો હોવાથી બંને શબ્દોના અર્થમાં મહત્ત્વનો ભેદ છે. શબ્દનય વધારે સામાન્ય છે કારણ કે તે દરેક શબ્દનાં પ્રચલિત અર્થ લે છે. સમભિરૂઢ શબ્દનય શબ્દના વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થમાં ઊંડો ઉતરી, પદાર્થ જ ગુણનો પ્રતીક હોય, તે ગુણનો નિર્ણય કરે છે. શબ્દનય એવા સિદ્ધાંતને અનુસરે છે જેના પ્રમાણે સત્તા ધરાવતી પ્રત્યેક વસ્તુ શબ્દ દ્વારા વર્ણવી શકાય છે. એક જ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવા ઘણા શબ્દો વાપર્યાં હોય છે. પણ હકીકતમાં વ્યુત્પત્તિની દષ્ટિએ જેવામાં આવે તો સામાન્ય અર્થ ઉપરાંત દરેક શબ્દનો એક વિશિષ્ટ અર્થ હોય છે. આ બે દષ્ટિબિંદુઓ વચ્ચે નયવાદીને કોઈ વિરોધ દેખાતો નથી, કારણ કે એના મત પ્રમાણે સમભિરૂઢ નય વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થઘટનના નિયમોને વધુ ચુસ્તપણે વળગી રહે છે તેમજ વ્યાકરણનાં ઔચિત્ય પર પણ વધુ ભાર મૂકે છે જ્યારે શબ્દનય શબ્દોને સામાન્ય, રૂઢિગત અથવા પરંપરાગત અર્થમાં વધુ ચોક્કસાઈપૂર્વક પ્રયોજે છે.

(૭) એવંભૂતનય—એટલે બનેલી હકીકતનું દષ્ટિબિંદુ. તે પદાર્થની વર્તમાનદશાને નિશ્ચિત અથવા નિર્ણીત કરે છે. આ દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે, વસ્તુ શબ્દ દ્વારા સુચવાતી અવસ્થામાં હોય ત્યારે જ વસ્તુ માટે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. સમભિરૂઢનય કરતાં આ નય વધુ ચુસ્ત છે કારણ કે અર્થ અહીં પદાર્થની હકીકતમાં જ સ્થિતિ હોય તે સ્થિતિને જ અનુલક્ષે છે. વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કે સામાન્ય અર્થ કરતાં ભિન્ન

રીતે, તે વખત પૂરતો પદાર્થ જો કાર્ય કરે છે તે કાર્યને જ તે વળગી રહે છે એ તેનું મહત્ત્વ છે.

ઉમાસ્વામી નોંધે છે કે આ સાત નય એકબીજાથી તેમના સૂક્ષ્મતર વિસ્તારને કારણે જુદા પડે છે અને પ્રત્યેક ઉત્તરવર્તી દષ્ટિબિંદુ પ્રત્યેક પૂર્વવર્તી દષ્ટિબિંદુ પર આધાર રાખે છે તેથી સૂત્રમાં તેમનો વિશિષ્ટ ક્રમ આપીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પદાર્થનાં અસંખ્ય દષ્ટિબિંદુઓ છે એ દષ્ટિબિંદુ અનુસાર આ દષ્ટિબિંદુઓના અનેક પેટા વિભાગો પડે. તેઓ એકબીજા પર આધાર રાખે છે અને તેમનો સંવાદભર્યો સુમેળ સમ્યક્ દર્શન તરફ લઈ જાય છે. પૂજ્યપાદ એ દરેકને સુતરના દોરા સાથે સરખાવે છે. સુતરના દોરાને જ્યારે બરાબર વણવામાં આવે ત્યારે તે કાપડનું રૂપ ધારણ કરી દેહને અનુકૂળ વસ્ત્ર બને છે પણ દરેક દોરાને છુટો કે સ્વતંત્ર લેવામાં આવે તો કોઈ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી. દરેક દોરામાં સુષુપ્ત રીતે વસ્ત્ર રહ્યું હોવા છતાં જ્યારે દોરા ભેગા થાય ત્યારે જ કાપડની માન્યતાને અનુરૂપ રહે છે. જો દાર્શનિકો એવું વિધાન કરે છે કે પોતાનો મત પૂર્ણ અને વ્યાપક છે તેમને નયવાદ ચેતવણી આપે છે. સત્તાનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોની સાપેક્ષતાને સ્વીકારી બધાં વિરૂદ્ધ દષ્ટિબિંદુઓનું સમાધાન કરી તે સુમેળ સ્થાપે છે.

આમ નય સંપૂર્ણત્વનો એક ભાગ માત્ર પ્રદર્શિત કરે છે અને તેમને સંપૂર્ણ તરીકે માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. વસ્તુના આ અનેકત્વને કારણે અનેક નય થશે અને તેમના વિશાળ દષ્ટિએ જોતાં સાત, બે વગેરે ભાગો પડશે. અકલંકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે નય એ જાણનારનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય છે. (નયો જ્ઞાતુરભિપ્રાયઃ). આ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોનું સંકલન એક વ્યાવહારિક આવશ્યકતા છે. તેમાં દરેક દષ્ટિબિંદુનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ જાળવી રાખવું જોઈએ. સ્યાદ્રાદ એ પૂર્ણ કરે છે.

સ્યાદ્રાદ

વિશ્લેષણાત્મક દષ્ટિબિંદુઓ અપૂર્ણ સત્યનો ઉલ્લેખ કરે છે તે સ્પષ્ટ છે. આવાં અપૂર્ણ દષ્ટિબિંદુઓનું સુસંકલન જ્ઞાનમાં સુમેળ લાવે છે તે સ્પષ્ટ છે. સ્યાદ્રાદનો સિદ્ધાંત આવી સુમેળભરી રીતનો ઉપયોગ કરે છે. આનું ઉદાહરણ આપવા ચિંતકો સાત આંધળા માણસો અને હાથીની વાત કરે છે. એક આંધળો માણસ હાથીના પગને સ્પર્શીને કહે છે કે હાથી થાંભલા જેવો છે, બીજો શરીરને

અડકીને કહે છે કે હાથી ભીંત જવો છે. ત્રીજે કાનને સ્પર્શીને કહે છે કે હાથી સૂપડા જવો છે. આ દરેક હાથીના એક જ અંગને સ્પર્શે છે અને માને છે કે પોતે જ પૂર્ણ સત્ય રજુ કરે છે. જે માણસ હાથીને પોતાની આંખ દેખી શકે છે તેને તો સ્પષ્ટ છે કે દરેક આંધળા માણસનો મત માત્ર અપૂર્ણ સત્યને જ રજુ કરે છે અને દરેક દષ્ટિબિદુનો બૌદ્ધિક સુમેલ સાધવામાં આવે, તો જ સમગ્ર સત્ય જાણી શકાય. આ સૂચવે છે કે દરેક મત સાપેક્ષ છે અને સ્પર્શોન્દ્રિયથી જે કંઈ અનુભવાયું, તેની જ અભિવ્યક્તિ કરે છે.

સ્વાદ્રાદનો સપ્તભંગી સિદ્ધાંત કુન્દકુન્દે પંચાસ્તિકાવના ચૌદમા શ્લોકમાં તેમજ પ્રવચનસારના બીજા સર્ગના ૨૨-૨૩ શ્લોકમાં રજુ કર્યો છે. બીજા સર્ગ જ્ઞેયત્વનું નિરૂપણ કરે છે. જે સંદર્ભમાં આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે અસ્તિત્વ, રૂપાંતર અને વિનાશને પાત્ર દ્રવ્યના વિષયની ચર્ચા કરે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન માત્ર સર્વજ્ઞત્વ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પદાર્થનું સતત રૂપાંતર થતું રહે છે અને સંપૂર્ણ સત્યને પૂર્ણરૂપે ગ્રહણ કરવામાં મનુષ્યની બુદ્ધિ સમર્થ નથી તેથી આ સિદ્ધાંતની જરૂરત ઊભી થઈ છે.

ત્રણ કાળમાં અને અનંત આકાશમાં વિસ્તૃત, તેમજ ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને નિત્યતાને પાત્ર દ્રવ્યો, ગુણો અને રૂપાંતરોની વિરાટ સંકીર્ણતા તે જ્ઞાનનો વિષય છે. આવાં પ્રકારનાં જ્ઞાનનો વિષય માત્ર સર્વજ્ઞત્વમાં જ ગ્રહણ કરી શકાય. ઈન્દ્રિયો જ્ઞાનનાં પરોક્ષ પ્રમાણો છે અને તેમની જે કંઈ પ્રતીતિ હોય, તે સાત આંધળાએ કરેલી હાથીની પ્રતીતિની જેમ અપૂર્ણ હોય છે. સામાન્ય માણસ ઈન્દ્રિયની ઉપરવટ જઈ શકતો નથી. ઈન્દ્રિયની મર્યાદા હોવાથી તેની સત્યની પ્રતીતિ અપૂર્ણ હોય છે અને એ પ્રતીતિ અમુક દષ્ટિબિદુથી જ થએલી હોય છે. આને કારણે જૈનોનો નયવાદ ઊભો થયો છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન આંશિક હોવાથી સંકીર્ણ પ્રકારની સત્તા પ્રત્યેના અભિગમની નવી રીત શોધવી જોઈએ. એ રીત તે સ્વાદ્રાદ અથવા સપ્રતિબંધવિધાનનો નિયમ. આમ આ સિદ્ધાંત જ્ઞાનના વિષયની સંકીર્ણતાની તેમજ માનવગ્રહણ અને અભિવ્યક્તિની મર્યાદાઓની સંકીર્ણતાની પ્રબળ સભાનતાનું પરિણામ છે. દ્રવ્ય સતત રૂપાંતરને પાત્ર હોય છે અને આપણે તેને એક યા બીજા રૂપાંતરમાં જોઈએ છીએ. આપણે જ્યારે તેનું વર્તમાન રૂપાંતર જોઈએ, ત્યારે ભૂતકાળનાં કે ભવિષ્યકાળનાં રૂપાંતરોને સાવ નકારી શકીએ નહીં. આવા વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણ, તેનાં સપ્રતિબંધ અસ્તિત્વમાં, સપ્રતિબંધ અભાવમાં અને સપ્રતિબંધ અવર્ણનીયતામાં માનવા પ્રેરે છે. આ બધાંના સંયોગથી સાત વિધાન શક્ય બને છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્યાદ્વાદ માત્ર ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાન સાક્ષે જ સંકળાએલું છે. નયવાદની ચર્ચા વખતે જણાવ્યું છે કે અભિગમની વિવિધ રીતોને સમજી શકાય તેમ તેમનું પૃથક્કરણ પણ કરી શકાય. આ બધી રીતોનું સંશ્લેષણ સ્યાદ્વાદમાં પાયારૂપે છે. આમ સ્યાદ્વાદ નયવાદના પરિણામરૂપે છે. નયવાદ વિશ્લેષણાત્મક અને મુખ્યત્વે ભાવાત્મક છે તો સ્યાદ્વાદ સંશ્લેષણાત્મક અને મુખ્યત્વે શાબ્દિક છે. એ સ્પષ્ટ સમજી લેવું જોઈએ કે (૧) અસ્તિ-નાસ્તિનો સંબંધ સત્તાજગત પૂરતો, એક જ દ્રવ્ય પુરતો મર્યાદિત છે (૨) અસ્તિત્વ ન ધરાવતી વસ્તુને સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી.

આ સિદ્ધાંતની રચના સાત ક્રમોમાં કરવામાં આવી છે. (૧) સ્યાદસ્તિ, (હોઈ શકે, છે) (૨) સ્યાન્નાસ્તિ (હોઈ શકે કે નથી) (૩) સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ (હોઈ શકે, છે અને નથી) (૪) સ્યાદવક્તવ્યમ્ (હોઈ શકે કે પણ અવાચ્ય-ન કહેવાય એવું છે) (૫) સ્યાદસ્તિ ચ અવક્તવ્યમ્ (હોઈ શકે કે છે પણ અવાચ્ય છે) (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યમ્ (હોઈ શકે, નથી અને અવાચ્ય છે) (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યમ્ (હોઈ શકે, છે અને નથી અને અવાચ્ય છે).

એક ઉદાહરણ ઉપલાં કથનોને સ્પષ્ટ કરશે. અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્યમ્ એ ત્રણ અભિવ્યક્તિના સ્થાનવિનિમય દ્વારા સાત વિધાનોનો ઉદ્ભવ થાય છે. આમાં સ્યાત્ બધામાં સાધારણ છે. જ્યાં વિધાન સાદું છે ત્યાં તે વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્યાં તે સંકીર્ણ છે, ત્યાં વસ્તુનાં દ્રવ્યગુણ, સ્થળ અને સમય વગેરેથી સાપેક્ષ છે. દા. ત. માટીનું પાત્ર અને વસ્ત્ર જેવું બીજું દ્રવ્ય લઈએ. પહેલું વિધાન લેતાં, પાત્ર, માટીનાં બનેલાં તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. બીજાં પ્રકારનું વિધાન જોઈએ કે સોનાની કે બીજી કોઈ ધાતુનાં પાત્ર તરીકે તે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. બીજા પ્રકારનાં વિધાનનું તાત્પર્ય પહેલાં વિધાનના સંદર્ભમાં વિરોધ કરવાનું નથી. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પાત્ર અસ્તિત્વ તો ધરાવે જ છે, પણ ધાતુનાં પાત્ર તરીકે નહીં. ત્રીજું વિધાન, અસ્તિત્વ અને અભાવની સહભાવની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. દેખીતી નજરે આમાં વિરોધ છે એવું કહી શકાય પણ તર્કની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરતાં સમજશે કે તે બે વિધાન અને બે અવસ્થાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટીનાં પાત્રના અર્થમાં તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે પણ સોનાનાં પાત્રના અર્થમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી. આ પ્રકારના સંયુક્ત કથનમાં કોઈ વિરોધ નથી.

ધારો કે કોઈ મકાન, પહેલાં રહેવાના હેતુથી બંધાયું પરંતુ પાછળથી ગોદામ તરીકે વપરાયું. એક જણ તેને ઘર કહી શકે અને બીજા એમ કહી શકે કે તે ઘર નથી પણ ગોદામ છે. જે હેતુથી ઘર બંધાયું તે હેતુના સંદર્ભમાં વાક્યનો પહેલો ભાગ સાચો છે, જ્યારે વાપરનારના સંદર્ભમાં વાક્યનો બીજો ભાગ સાચો છે. એટલે ત્રીજા પ્રકારનાં વિધાનમાં કોઈ વિરોધ નથી.

ચોથું વિધાન વસ્તુની અવર્ણનીયતાના સંદર્ભમાં છે. સત્ની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ ભાષા છે અને કેટલીક વખત એક શબ્દ એકથી વધુ અર્થ આપે છે. આવે વખતે એક શબ્દ બે શબ્દનું કામ કરે છે અને જે વિચારની પ્રતીતિ કરાવવી અભિપ્રેત હોય, તેના પર તેમજ જે સંદર્ભમાં બીજા અર્થની પ્રતીતિ અભિપ્રેત હોય, તેના પર આધાર રાખે છે. આખા ભાવની પ્રતીતિ કરાવવા શબ્દ અપર્યાપ્ત હોય કે દ્રવ્યના બધા જ ગુણો ગ્રહણ કરવા સામર્થ્ય ન હોય ત્યારે અવર્ણનીયતાની સ્થિતિનો ઉદય થાય છે. પાત્ર કે બીજાં કોઈ દ્રવ્યના સંદર્ભમાં જ્યારે 'છે' અને 'નથી' એવા બે વિચારો એક સાથે ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે વિધાન અવર્ણનીય બને છે. એક શબ્દ એક સાથે બે અર્થની પ્રતીતિ કરાવે તે અશક્ય છે એમ યાદ કરીએ ત્યારે આ વિધાન પાછળનો તર્ક સ્પષ્ટ થાય છે. એક જ અભિવ્યક્તિમાં સમગ્ર સત્યની પ્રતીતિ કરાવવી શક્ય નથી તેથી અવકતવ્યતાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. દા. ત. તાડનાં ઝાડના તાજાં રસને આપણે નીરો કહીએ છીએ. તેને થોડો વખત રાખી મૂકવામાં આવે તો આથો ચઢે છે. આથાની દશામાં એક સ્થિતિ એવી હોય છે જ્યારે આપણે રસને નીરો કે કેફી પીણું કે તાડી કથું કહી શકતાં નથી. 'હું કહી ન શકું' એવો એક જ જવાબ યોગ્ય લેખાય. રસનો પ્રકાર અવર્ણનીય બને છે. આપણા વિષય પર પાછાં જતાં, 'છે' અને 'નથી' એવી પાત્રની બે દશાઓ એક સાથે રજૂ કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

ત્રણ પ્રાથમિક વિધાનોને ભેગાં કરીને બાકીનાં ત્રણ વિધાનોની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે આ ત્રણ અને હવે પછી પ્રતિપાદિત કરેલાં ચાર વિધાનો સત્યના બધા શક્ય વિકલ્પોને આવરી લે.

પાંચમું વિધાન, પહેલાં અને ચોથાં વિધાનને ભેગાં કરી બનાવવામાં આવ્યું છે. તે એક સાથે બે ગુણો અને 'અવકતવ્ય'નું વિધાન કરે છે. 'એવું હોઈ શકે કે છે અને અવર્ણનીય છે.' એટલે કે બે વિધાનો એક સાથે

રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. 'છે' અસ્તિત્વનો નિદેશ કરે છે તો 'અવક્તવ્યમ્' દ્રવ્ય, રૂપ, કાળ, ક્ષેત્ર વગેરેના સંદર્ભમાં દ્રવ્યનાં પરિવર્તનોનો નિદેશ કરે છે. ૬૬૬ વિધાન 'સ્યાન્માસ્તિ ચ અવક્તવ્યમ્' પાત્ર છે, બીજા દ્રવ્યના સંદર્ભમાં પાત્ર નથી પણ બંનેનું એક સાથે વિધાન કરવામાં આવે તો વિચાર અવર્ણનીય બની જાય છે. અહીં એક સાથે ત્રણ વિચારોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. સાતમું વિધાન એક સાથે અસ્તિત્વ, અભાવ અને અવકતવ્યતાનું વિધાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, રૂપ અને કાળના સંદર્ભમાં તે 'નથી.' બે વિધાનોને ભેગાં કરવામાં આવે તો તે અવર્ણનીય બની જાય છે. ત્રીજાં અને ચોથાં વિધાનને ભેગાં કરવાથી આ જાતનું વિધાન બને છે.

સ્વાદ્વાદનું નિરુપણ કરતાં મહાવનોબીસે આપેલું બીજું ઉદાહરણ રસપ્રદ થયે. સિક્કો ઉછાળતાં, માનો કે ચત્તી બાજુ દેખાઈ. આપણે કહી શકીએ કે (૧) ચત્તી બાજુ છે (અત્યારે). આનો અર્થ એવો પણ થાય કે બીજા કોઈ પ્રસંગે તે ચત્તી બાજુ નથી. ત્રીજું વિધાન, જરા પણ મુશ્કેલી વગર એવું કરી શકાય કે તે 'છે' અને તે 'નથી'. આ પહેલાં અને બીજાં વિધાનનું સંકલન છે. ચોથી કક્ષામાં એવું વિધાન છે કે હજી અનિશ્ચિત સ્થિતિ છે. તે ચત્તો હોવાની અને ન હોવાની શક્યતા છે. 'છે' અને 'નથી' બંને શક્યતાઓને ભેગી કરતાં અચોક્કસ કે અનિશ્ચયાત્મક રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૫) જૈન તર્કશાસ્ત્રમાં પાંચમી કક્ષામાં અનિશ્ચયનાં અસ્તિત્વનું વિધાન છે. આધુનિક ભાષામાં એનું અર્થઘટન એવું કરી શકાય કે 'સંભાવનાનાં અસ્તિત્વનું વિધાન.' (૬) છઠ્ઠી કક્ષામાં સંભાવનાનાં ક્ષેત્રનો અભાવ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. (૭) સાતમી કક્ષા બીજી છ કક્ષાઓમાં નિર્દિષ્ટ સમગ્ર શક્યતાઓને આવરી લે છે.

સ્વાદ્વાદના મતે અસ્તિત્વ અત્યંત સંકીર્ણ છે. મનુષ્યનું મન પર્યાપ્ત રીતે તેનું ગ્રહણ કરી શકતું નથી, તેમ મનુષ્યની વાણી તેને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરી શકતી નથી તેથી સંપૂર્ણ અને નિરુપાધિક વિધાનોને અવકાશ રહેતો નથી. એક વિશિષ્ટ દષ્ટિબિંદુ પૂરતાં જ બધાં વિધાનો સાચાં છે. એ સ્પષ્ટ છે કે દષ્ટિબિંદુઓને ભેગાં કરતાં તેમની સંખ્યા સાતથી વધુ ન હોવી જોઈએ એટલે સૈદ્ધાંતિક રીતે માત્ર સાત જ દષ્ટિબિંદુઓ હોઈ શકે, વધુ નહીં. આમ સત્યને અંગે સાત જ વિધાનો થઈ શકે, વધુ નહીં. વિધાન કરવાની રીત સાતથી વધુ નહીં તેમ સાતથી ઓછી પણ નહીં એવું ગણ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે આ યુક્તિનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હોય તો કોઈ પણ સંકીર્ણ

સ્થિતિ આ સાત પ્રકારની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. કોઈ વિધાન ઘટાડવાની કે ઉમેરવાની રીત અશક્ય માલૂમ પડશે કારણ કે ઉમેરો કરતાં વિધાન આ સાતમાંથી ગમે તે એક સ્થળે હતું જ એવું અનુભવાશે જ્યારે ઘટાડો મહત્વની સીમાને વિકૃત કરશે. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદે સ્થળ અને સમયને જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને દળને વેગ પર આધાર રાખતો કલ્પ્યો છે. આઈન્સ્ટાઈનનો સિદ્ધાંત સુચવે છે કે સમય અને સ્થળ જુદા જુદા નિરીક્ષકોને મતે જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. કોઈ પણ એક નિરીક્ષકને માટે તે એકબીજાંથી જુદાં તારવવાં સહેલ છે. તેની સત્યતા પુરવાર કરવા માટે કોઈ કસોટી નથી. આ સિદ્ધાંતને હજી અપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે. સાપેક્ષવાદની સરખામણીમાં સ્વાદ્રાદ વધારે સરળ અને ઓછો વ્યાપક છે તેનાં કારણો સાવ દેખીતાં છે. મનુષ્યનાં જ્ઞાનની સીમા વિસ્તરતી જાય છે અને વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ કેટલાક સૈકા પહેલાં હતી તેથી વધુ સાર્થક બની છે. જે યુગમાં તેમનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તેની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, જીવન અને તેના પ્રશ્નો પ્રત્યેનાં દષ્ટિબિંદુમાં, સ્વાદ્રાદ અને સાપેક્ષવાદનું પ્રદાન લગભગ સમાન છે. દેખીતી રીતે વિસંવાદી વિચારોમાં સ્વાદ્રાદ પૂર્ણ સંવાદ સ્થાપિત કરે છે. સત્યને સમજવું અને સત્યનું સંકલન કરવું તે દર્શનશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે અને તેમાં સ્વાદ્રાદ અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સ્વાદ્રાદ વિચારની વિશ્વવ્યાપકતા અને બૌદ્ધિક સહિષ્ણુતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ જ સિદ્ધાંતો છેલ્લાં બે હજાર વર્ષથી જન ધર્મે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક રજુ કર્યા છે.

પરંતુ આ સિદ્ધાંતની ઘણી ટીકા કરવામાં આવી છે. કેટલાક તેને અનિશ્ચયનો સિદ્ધાંત કહે છે, તે બીજા તેને સંદેહવાદનો પ્રકાર કહે છે. કેટલાકનું માનવું છે કે તે વિરોધથી ભરેલો છે. આ બધા મત સાચા લાગતા નથી. તેઓ આ સિદ્ધાંત માત્ર ખાલી વિચારોને જ લાગુ પાડે છે. હકીકતમાં તેઓ દ્રવ્યનાં મૂળ લક્ષણો પર આધાર રાખીને બતાવે છે કે “સત્ય સાપેક્ષ દષ્ટિએ નિત્ય છે અને છતાં સાપેક્ષ દષ્ટિએ પરિવર્તનશીલ છે.”

સ્વાદ્રાદ પ્રમાણે દરેક રૂપાત્મક સત્ય તેના વિસ્તાર પૂરતું યથાર્થ છે અને સાત વિધાનો સત્તાનાં સંપૂર્ણ ક્ષેત્રને આવરી લે છે. પ્રત્યેક વિધાન ભિન્ન છે પરંતુ સમગ્રપણે જોતાં તેઓ વ્યાપક રીતે સુશ્લિષ્ટ છે. સ્વાદ્રાદ સંદેહશીલ છે એવી ટીકા ખોટી ઠરે છે કારણ કે તેનો હેતુ, સત્યનાં સર્વ પાસાં તપાસીને એવું બતાવવાનો છે કે સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે. અસ્તિત્વ અને અભાવ એ સત્યનાં ઘટક તત્ત્વો છે. પોતાનાં સ્વરૂપની દષ્ટિએ તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે બીજાં

દ્રવ્યની દષ્ટિએ તે અભાવ ધરાવે છે. જૈન ધર્મનો આ પાયાનો સિદ્ધાંત છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય કે ધર્મનો દાર્શનિક સિદ્ધાંત તેના મૂળ સિદ્ધાંતથી દષ્ટિએ જોવે જોઈએ, સ્વતંત્રપણે નહીં. યાકોબીના મત પ્રમાણે અજ્ઞાનવાદની ભુલભુલામણીમાંથી તે સચોટ માર્ગ બતાવે છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણને આ સિદ્ધાંતની કડક ટીકા કરી છે, છતાં તેઓ કહે છે: “જૈનો સ્વીકારે છે કે એક વસ્તુ સ્વતઃ વિરોધી ધર્મોને, એક જ સમયે અને એક જ અર્થમાં ધરાવી ન શકે. તેઓ એટલું જ કહેવા માંગે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ સંકીર્ણ સ્વભાવની હોય છે અને વિભિન્નતામાં પણ એક્ય હોય છે. સત્તા ભિન્નતાને આવરી લે છે અને પોતાનામાં ભિન્નતાનો સુમેળ સાધે છે. અમૂર્ત રીતે વિરુદ્ધ ગુણો જીવનમાં અને અનુભવમાં સાથેસાથ બનતા હોય છે. શાખાઓ હાલતી હોય તે પરથી ઝાડને હાલતું કહી શકાય અને જમીનમાં તે પોતાની જગ્યાએ સ્થિર છે તે પરથી તે નથી હાલતું એમ કહી શકાય.” વ્હાઈટહેડના મત પ્રમાણે સામંજસ્ય એટલે મૂળભૂત વિચારો એકબીજાની પૂર્વ-ધારણા કરી લેતા હોય તે. સ્વતંત્રપણે તેઓ અર્થ ધરાવતા હોતા નથી. જો કે એકબીજાની સાથે સંબંધ હોવા છતાં તેઓ એકબીજાની પરિભાષામાં વર્ણવી શકાય એવો અર્થ થતો નથી. વિશ્વનાં તંત્રથી સંપૂર્ણ રીતે પૃથક્ એવા કોઈ પદાર્થનો વિચાર ન થઈ શકે. આ સત્યને દર્શાવવું તે ચિતનાત્મક દર્શનશાસ્ત્રનું કામ છે. આ લક્ષણમાં જ તેનું સામંજસ્ય રહેલું છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે ‘જ્ઞાનનું વિભાજન એકબીજાથી નિરપેક્ષ એવા વર્ગોમાં ન થઈ શકે. પ્રત્યેક સામાન્ય સત્ય બીજાનું પ્રતિબંધક હોય છે. અને તેમના વધુ વિશાળ સામાન્ય પારસ્પરિક સંબંધથી વિભિન્ન રીતે તેમના કાર્યક્ષિત્રની સીમા પર્યાપ્ત રીતે નક્કી થતી નથી. જૈનોનું વલણ પણ આવું જ હોય છે.”

સ્વાદ્વાદના કેટલાક વિચારો આંકડાશાસ્ત્રના મૂળ સિદ્ધાંતની પૃષ્ઠભૂમિમાં રહેલા સંભાવનાના વિચારને ધણા મળતા આવે છે. જૈન અવકતલ્ય અને સંભાવનાસિદ્ધાંતમાં ફેર એટલો છે કે સંભાવનાસિદ્ધાંતનાં નિશ્ચિત પરિમાણાત્મક તાત્પર્ય હોય છે. સંખ્યાવાચક આવૃત્તિઓનાં અનુપાનનો વિચાર આધુનિક આંકડાશાસ્ત્રને જૈન સ્વાદ્વાદથી જુદો પાડે છે. એ નોંધવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે ૧૫૦૦ કે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં સ્વાદ્વાદે આંકડાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને ગુણવત્તાના રૂપમાં બૌદ્ધિક પૃષ્ઠભૂમિ આપી. જૈન દર્શને વસ્તુઓની સાપેક્ષતા પર અને સત્યનાં વિવિધ લક્ષણો પર મૂકેલો ભાર, આધુનિક આંકડાશાસ્ત્રના સાહચર્ય. સહભાવ અને સંયોગની વિભિન્નતાના વિચારોના મૂળમાં રહેલા ખ્યાલ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જૈન ધર્મનો યથાર્થવાદ, અનેકત્વવાદ, અને સત્યનાં વિવિધ અને અનંત

રીતે ભિન્ન વિષયો પરનો ભાર, અનંત પરિવર્તન અને શોધના અવકાશ સાથે વિશ્વનો સ્વીકાર છે. આધુનિક સંભાવનાન્મક આંકડાશાસ્ત્રના મત સાથે તે રસપ્રદ સામ્ય ધરાવે છે.

શ્રી જી. બી. એસ. હલ્દાને કહે છે કે વૈજ્ઞાનિક રીતે સત્યની શોધ પૂર્ણ નિશ્ચય તરફ લઈ જતી નથી પણ તે પૂર્ણ અનિશ્ચય તરફ પણ લઈ જતી નથી. તેથી જ કોઈ તર્કની શાખા નિશ્ચય અને અનિશ્ચયની વચ્ચે નિર્ણય લેવા દે તેમાં વૈજ્ઞાનિકોને રસ પડવો જોઈએ. આવો સૌથી વધુ પ્રાચીન માર્ગ તે સ્યાદ્રાદ છે. ગણિતના નિયમોથી સાત વિકલ્પો નક્કી થયા છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં સપ્તભંગીનય લાગુ પાડવાનો એક દાખલો તેઓ આપે છે, જે, એમના માનવા પ્રમાણે ભદ્રબાહુના મનમાં જે હતું તેનાથી બહુ ભિન્ન ન હતું. શરીરમાં ઈન્દ્રિયોની રચનાના અભ્યાસમાં પ્રારંભ નક્કી કરવો મહત્વનો છે. દા. ત. અમુક માત્રાથી ઓછા તીવ્ર હોય તો પ્રકાશ જોઈ શકાય નહીં. અથવા કોઈ પદાર્થનું દ્રાવણ જ્યારે ઘનિષ્ટ હોય, ત્યારે કડવું લાગે અને જ્યારે તેને મંદ કરવામાં આવે, ત્યારે પાણીથી જુદું ન પડે. કેટલાક પ્રયોગ કરનારાઓ તેમના પ્રયોગપાત્રોને ‘આ પ્રકાશિત છે?’ ‘આ કડવું છે?’ એવા પ્રશ્નાના જવાબમાં માત્ર ‘હા’ કે ‘ના’ કહેવાનું કહે છે. જે ગ્રહણશક્તિનાં મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રયોગ કરનારને રસ હશે તો તે પોતાનાં પ્રયોગપાત્રોને ‘નક્કી નહીં’ એવો કે એવા અર્થનો જવાબ આપવા અનુમતિ આપશે. સપ્તભંગીનય આધુનિક આંકડાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને મળતો આવે છે એવા મહાલનોબીસના મત સાથે તેઓ સંમત થાય છે.

આ બધા મત સ્પષ્ટ કરે છે કે મનુષ્યનું મન સમસ્ત સત્તાની સંકીર્ણતાને સમજે છે, પણ પૂર્ણરૂપે નહીં. વાણી પણ તેને પર્યાપ્ત રૂપે અભિવ્યક્ત કરી શકતી નથી. તેથી દરેક વિધાન પોતાની મર્યાદામાં સાચું છે એટલે કે બોલનારનાં દષ્ટિબિંદુ પૂરતું સાચું છે. મનુષ્યની સમજશક્તિની અપર્યાપ્ત જ જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓનો ઉદ્ભવ કરાવે છે.

સ્યાદ્રાદનો હેતુ આધુનિક ચિંતનમાં દર્શનશાસ્ત્રના અવકાશ સાથે સુસંગત છે. સ્યાદ્રાદ વ્યક્તિગત દષ્ટિબિંદુઓનું એકીકરણ, સંયોજન, સંવાદ અને સંકલન સ્થાપવા ઈચ્છે છે. જુદા જુદા દાર્શનિકોના વિચાર જુદા જુદા છે અને એ વિચારો જે પૃષ્ઠભૂમિમાં ઘડાયા તે પણ અનેક છે. કોઈ વાતને સંપૂર્ણ સાચી છે એમ કહીને સ્વીકારાય નહીં તેમ સંપૂર્ણ ખોટી છે એમ કહીને નકારી શકાય નહીં. દર્શનશાસ્ત્રનો હેતુ સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. સત્ય જ્ઞાન હંમેશાં પૂર્ણનું જ

હોય છે. પૃથક્કરણના બધા માર્ગો પૂરા થઈ જાય પછીનું જ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ સંકલન તે સત્ય જ્ઞાન. નયવાદનું કાર્ય પણ લગભગ એ જ છે. મૂળભૂત વિચાર વિવિધ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનોનો છે. જેવી રીતે સ્યાદ્વાદ જુદા જુદા નયોમાં સંવાદ સ્થાપે છે તેમ આધુનિક દર્શનશાસ્ત્ર ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગશીલ વિજ્ઞાનોનાં નિર્ણયમાં સંવાદ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે.

જેન દાર્શનિકો એવો મત ધરાવે છે કે પ્રત્યેક અસ્તિત્વ ધરાવતું દ્રવ્ય અનંત ગુણો અને અનંત લક્ષણો ધરાવે છે. આ ગુણો અનુભવથી પણ શોધી શકાય. પોતપોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ અનુસાર ઘડાયાં હોવાથી મન ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જેન દર્શનનો મુખ્ય વિષય એવો છે કે માત્ર સત્યમાં જ અનેકત્વ નથી હોતાં પરંતુ દરેક અનેકત્વ પણ અનેક હોય છે. સત્યની સંખ્યા અનંત છે અને તેથી એકબીજા સાથેના તેમના સંબંધો અનંત છે. પ્રત્યેક વસ્તુ એક યા બીજી રીતે સંબંધ છે. સંબંધ, સંબંધ વસ્તુઓમાં સંબંધના ગુણો પ્રેરે છે જે પ્રતિપળે અને પોતાના સમગ્ર સમયના ગાળા દરમ્યાન અનેક બને છે.

વેદાન્તીઓ એવી પૂર્વધારણા સાથે શરૂઆત કરે છે કે સત્ એક સર્વવ્યાપી અસ્તિત્વ છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો આજી જેવી વિશેષ સત્તાઓમાં માને છે, અને માને છે કે પ્રત્યેક વિશેષ પ્રત્યેક બીજાં કરતાં ભિન્ન હોય છે અને તેમનું સંયોજન કરનાર કોઈ છે નહીં. નૈયાયિકો માને છે કે આ બંને વ્યક્તિના દેહમાં ભેગાં થયેલાં છે. પણ તેઓ એમ માને છે કે બંને ભિન્ન અને સાવ જુદાં છે. આ બધાંથી જુદું પડીને જેન દર્શન માને છે કે વિશ્વવ્યાપી અને વિશિષ્ટ બંને સત્યનાં જુદાં પાડી શકાય એવાં લક્ષણો છે. બંને એક છે અને એકબીજાથી ભિન્ન પણ છે.

ટૂંકમાં તત્ત્વવિદ્યાનાં ક્ષેત્રમાં આપણા પૂર્વજોનાં કથનોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે દષ્ટિબિંદુઓનું પૂર્ણ અવલોકન જરૂરી છે. વિચારોની લગભગ બધી જટિલતા અને ભિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચેની દુશ્મનાવટ આપણે જેને અંધપણે અનુસરીએ છીએ તે ધર્મગ્રંથોને, સ્યાદ્વાદની કસોટીએ કસતાં, અટકી જાય છે. કોઈ પણ ધર્મગ્રંથના કે ધર્મપુરુષનાં કથનમાં સ્યાત્ શબ્દ ઉમેરવામાં આવે, તો એ કથન જણે ઉચ્ચાર્યું હોય તે ધર્મપુરુષના દષ્ટિબિંદુને સાચી રીતે સમજવામાં મન કેળવાશે, એક જ પંથના વિવિધ ધર્મોના ધર્મગ્રંથોનાં કથનોમાં વિરોધ હોય, તેનું સમાધાન કરવાનું સામર્થ્ય આપશે. ઘણી વખત એવું બને છે કે એક દષ્ટિબિંદુથી જે ખોટું હોય, તે બીજા દષ્ટિબિંદુથી ખોટું ન પણ હોય. એક

નિરીક્ષક કહે છે કે પાણીથી ભરેલા કટોરામાં હવા નથી, જ્યારે બીજા એમ કહે કે એમાં હવા સિવાય કશું નથી. બંને પોતપોતાની દષ્ટિએ સાચા છે કારણ કે પાણી મત્ર વાયુમય દ્રવ્ય છે અને પ્રવાહી દ્રવ્ય તરીકે આવિષ્કૃત થયું હોવા છતાં અર્થદ્રોજન અને ઓકિસજનના અણુઓનાં ધરસ્પર સંયોજનથી ઉદ્ભવ્યું છે.

સ્યાદ્રાદ સ્વભાવે માત્ર ચિતનથીલ નથી, પરંતુ સત્તામૂલક પ્રશ્નોના ઉકેલની આવી પણ આપે છે. તેણે દાર્શનિકોને વિચારોની દઢતા આપી પ્રતીતિ કરાવી છે કે સત્ય કોઈ સાંપ્રદાયિક ધર્મની મર્યાદામાં બંધાતું નથી. તે કોઈનો ઈજારો નથી. સાધકને તે બૌદ્ધિક સહિષ્ણુતાનો ગુણ આપે છે. આવી સહિષ્ણુતા જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત-અહિંસાના જ એક ભાગરૂપ છે.

પ્રકરણ ૨૦

જૈન ધર્મ અને આધુનિક વિચાર

આપણે આજે વિજ્ઞાનના યુગમાં જીવા રહ્યાં છીએ. ઘણી રૂઢિગત માન્યતાઓ અને પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા અંધવિશ્વાસોનું વિજ્ઞાને ખંડન કર્યું છે. મનુષ્યને પોતાના બળની તેણે દૃઢ પ્રતીતિ કરાવી છે. ઔદ્યોગિક પરિવર્તનોએ જીવનનાં મૂલ્યોને બદલી નાખ્યાં અને સંપત્તિ તેમજ ઉત્પાદન બંનેની દૃષ્ટિએ ખેતી પ્રધાન દેશોને મુશ્કેલીમાં મૂક્યા છે. આવા દેશોમાં ભારત પણ આવી જાય. યંત્રોએ હસ્તઉદ્યોગના કારીગરોને ફૂંકી દીધા છે. ગામડાંના માણસોને શહેરમાં જવાની ફરજ પાડી છે. ઔદ્યોગિક પ્રદેશોમાં મજૂર સંગઠનો અને હડતાળોએ વધુ વેતન માટે ધમાલ મચાવીને શહેરના જીવનની શાંતિને ડહોળી નાંખી છે. રાજ્યની સરકારોના અથાગ પ્રયત્નો છતાં આપણા દેશના મોટા ભાગના લોકો હજી ગરીબીમાં સબડે છે. વસતીમાં વધારો થયે જાય છે. આવો વધારો જો ચાલુ રહે તો સમાજના બે વર્ગો પડી જશે : એક વર્ગ ગરીબ અને વધતી વસતીવાળો જ્યારે બીજો ધનિક અને સ્થિર વસતીવાળો.

દરેક વસ્તુમાં રાજકારણ પેસી ગયું છે. દેશમાં રાજનીતિજ્ઞ અને સત્તા-લોલુપ વ્યક્તિઓ પ્રાધાન્ય ભોગવી રહી છે. પંચાયતો અને શહેરસુધરાઈની સમિતિઓ જાહેર જીવનમાં હિત કરતાં અહિત વધુ કરે છે. કાળાં બજાર, ભેળ-સેળ, દાણચોરી અને દૂધણા રોજની ઘટના બની ગઈ છે. પ્રામાણિક જીવન જીવવું વધુ મુશ્કેલ બની ગયું છે અને જે પ્રામાણિક બને તેને ઘણું સહન કરવું પડે છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શિસ્તના પ્રશ્નો વારંવાર ઊભા થાય છે, અને તેમનામાંનાં કેટલાંક તો નૈતિક અને નાણાકીય બંને દૃષ્ટિએ તૂટી પડવાની અણી પર છે. ધર્મ અને નીતિનાં માત્ર ભાષણો સાંભળવાનાં મળે છે. પરંતુ અંગત કે જાહેર જીવનમાં તેમનું પાલન થતું નથી. આધુનિક જીવનનાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે નિશ્ચિત વિચારધારા પસંદ કરી લેવાની નિર્ણાયક ઘડી આવી પહોંચી છે એવી વિશાળ લાગણી ઊભી થઈ છે.

વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગવિજ્ઞાનમાં પ્રગતિને કારણે વિશિષ્ટ પ્રકારના ભય ઉત્પન્ન થયા છે. સામ્યવાદીઓ અને મૂડીવાદીઓ એકબીજા સામે યુદ્ધમાં ઝુકાવી

દેવા તત્પર થઈ ગયા છે. બંનેની વિચારધારાઓનું સમાધાન ક્યારેય શક્ય નથી અને બંને જાણે છે કે જે પાસા પોબાર થાય, તો તેઓ પોતાને અને નિર્દોષ પ્રજાને વિનાશ તરફ ઘસડી જશે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે : “ભવિષ્ય કેવું હશે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈશે. આપણે સાધનસંપન્ન છીએ. આપણને ઘણી કુદરતી બક્ષિસો મળી છે. આપણે ઘણી શક્તિ મેળવી છે છતાં આપણે શાંતિ અને સલામતી મેળવી શક્યાં નથી. આપણાં જ્ઞાન અને જીવિતમાં વૃદ્ધિ થઈ છે પરંતુ આપણે ડહાપણ અને સદ્ગુણ મેળવ્યાં નથી. જગતને કોઈ એક-સૂત્રે ગાંઠી શક્યું નથી. આ યુગની સામાન્ય કરુણતાનો વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાંથી અસંખ્ય લોકો ગેરલાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. તેઓ નેતા હોવાનો દેખાવ કરે છે અને મુર્ખાઈને ડહાપણ ગણાવે છે. આપણે અનાજ અને ઘાસ સાથે વાવી રહ્યાં છીએ.”

આપણે ખડકની ધારે આવી લાગ્યાં છીએ. આજના માનવજીવનની કરુણતા એ છે કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને માનવે અવગણ્યાં છે, અને ધનદોલતની પૂજા કરવા માંડી છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી બધા દેશો અને દેશાંતરોમાં દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ અને વિષયસુખ ઘણા લોકોનાં ધ્યેય બન્યાં છે. આ બેમાં મન એવું મગ્ન બની જાય છે કે કોઈ વધારે સારી વસ્તુ પર વિચાર કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. માનવઈતિહાસમાં પહેલાં ક્યારેય ન હતી એટલી આ વસ્તુઓની તૃષ્ણા પ્રબળ બની છે. વિષયોપભોગથી મન નિશ્ચલ બનવા સુધીનો આનંદનો આવેગ અનુભવે છે. જાણે કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય એવું તેને લાગે છે અને તેથી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ વિષે વિચારવા માટે તે અસમર્થ બને છે. આ ઉપભોગની તૃપ્તિ થયા પછી ઘેરા વિષાદની અનુભૂતિ થાય છે, જેથી મન તૃપ્ત હોવા છતાં ક્ષુબ્ધ અને જડ બને છે. આવી જ રીતે માન અને ધનની પ્રાપ્તિમાં પણ મન મથગુલ બની જાય છે; ખાસ કરીને આ વિષયો શ્રેષ્ઠ મનાયા હોવાથી તેમની પ્રાપ્તિમાં જ શ્રેય મનાયું હોય છે અને મન તેમાં મગ્ન બને છે. યશને અંતિમ ધ્યેય માનવામાં આવ્યો હોય, તો બધાં કાર્યો તેને ખાતર જ થતાં હોય છે. વળી યશ અને ધનની પ્રાપ્તિ, વિષયો-પભોગની જેમ પશ્ચાત્તાપમાં પરિણમતી નથી. જેમ જેમ યશ અને ધનની વધારે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વધારે આનંદનો અનુભવ થતો જાય છે. બીજી બાજુ, આપણી આશા જે નિષ્ફળ નીવડે, તો આપણે ઊંડા શોકમાં ડૂબી જઈએ છીએ. યશપ્રાપ્તિમાં એક વધારાનો દોષ રહેલો છે. યશપ્રાપ્તિ ઈચ્છતા મનુષ્યોએ પોતાના સાથીઓના અભિપ્રાય અનુસાર જીવન જીવવું પડે છે. સાથીઓને અણમતી

વાત તેમણે પડતી મૂકવી પડે છે, અને તેમને ગમતાં કામમાં પોતાને રુચિ રાખવી પડે છે. આ બધી હકીકતો પુરવાર કરે છે કે આપણે જે વસ્તુઓ ખાતર જીવીએ છીએ તે વસ્તુના ગુણ ઉપર આપણાં સુખદુઃખ આધાર રાખે છે. આ વસ્તુઓ નશ્વર હોય છે.

પ્રત્યેક ધર્મનું વિધાન છે કે બધાં મનુષ્યો જન્મે સમાન છે. પણ જુદા જુદા દેશોમાં પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોને સમાન સામાજિક દરજ્જા અને સમાન હક મળ્યા નથી. Declaration of Independence માં જેફરસને કહ્યું છે કે બધાં જન્મે સમાન છે અને સર્જનહારે જીવન, સ્વાતંત્ર્ય, સુખની સાધના જેવા હકો આપ્યા છે, છતાં હબસીઓને આવા હકો મળ્યા નથી. મુડી-વાદી સમાજરચના ગુલામી, દાસત્વ અને જાતિગત ભેદભાવને હજી ચાલુ રાખે છે. આપણા ભારત દેશમાં, રાજ્યબંધારણની સત્તરમી કલમ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરે છે અને જાહેર કરે છે કે અસ્પૃશ્યતાને કારણે કોઈને પણ અનધિકૃત ગણવામાં આવશે, તો તે ગુનો ગણાશે અને આવા ગુનો કરનાર વ્યક્તિ કાયદા પ્રમાણે શિક્ષાને પાત્ર ઠરશે. પરંતુ આ સામાજિક અનિષ્ટ હજી પ્રવર્તે છે અને એ વર્ગના લોકોને માત્ર તેમના જન્મને કારણે સામાજિક દરજ્જો ન આપવાની સ્થિતિ હજી ચાલુ છે. એક માણસ બીજાને ગુલામ બનાવે અને તેને હબસી કે અસ્પૃશ્ય ગણે તેને ધર્મ કે નીતિ સમર્થન આપતાં નથી.

આ અને આવા બીજા બનાવો આજના માણસનાં મનને વ્યથિત કરે છે. મોટા ભાગના લોકો જે વસ્તુને પોતાનાં જીવનનું લક્ષ્ય માની બેઠા છે તે વસ્તુઓ આપણાં અસ્તિત્વને ટકાવવા કે પ્રેરણા આપવા માટે કાંઈ ઉપાય બતાવતી નથી, અને આપણા ઉચ્ચ વિચારોને તે બાધક નીવડે છે. વળી આજની પેઢી પોતાની જાતમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠી છે.

સમાજનું અંગ તે વ્યક્તિ. વ્યક્તિને પોતાની સુપુખ્ત શક્તિઓમાં અડગ વિશ્વાસ રહે તે માનવતાના સુખ અને શાંતિ માટે બહુ જરૂરી છે. આપણા પોતામાં રહેલી નિત્ય અને અનંત શક્તિની સભાનતા આપણને આનંદથી ભરી દે છે અને જીવવાનું બળ આપે છે, તેમજ આપણા વિચારો અને કાર્યોને તવો વળાંક આપે છે. જૈન ધર્મ પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ મહત્ત્વનાં દ્રવ્યો છે અને વિશ્વ અસૃષ્ટ અને નિત્ય છે. વિશ્વમાં અસંખ્ય જીવો છે. જીવના ગુણો અનંત જ્ઞાન અથવા સર્વજ્ઞત્વ, અનંત આનંદ, અનંત બળ અને અનંત શક્તિ છે. જીવ રૂપ ધરાવતો નથી; પોતાનું ભાગ્ય તે જાતે જ ધરે છે. પોતાનાં કર્મફળનો તે

લોકતા છે અને સિદ્ધ છે. આપણે જે સુખ કે દુઃખ અનુભવીએ છીએ તે આપણે પોતે જ ઘડયાં હોય છે. તત્ત્વોમાં સમ્યક્ દર્શન, તત્ત્વો અથવા જીવનું સમ્યક્ જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચારિત્ર એટલે શુદ્ધ ચારિત્રના બધા નિયમો અને તપસ્યાનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન—આ ત્રણ મળીને મોક્ષમાર્ગ થાય. આ માર્ગ જીવને ઈશ્વરત્વની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ઘડવામાં આવ્યો છે. અને ઈશ્વરત્વ પ્રકૃતિથી જ સુપુત્ર રીતે તેનામાં પડેલું જ છે. અગણિત જીવોએ આ માર્ગને અનુસરી મોક્ષ મેળવ્યું છે. આ માર્ગ સમજી શકાય એવો છે અને સામાન્ય બુદ્ધિ વડે શ્રાવ્ય છે. મહાકવિ ટેનીસને નીચેની પંક્તિઓમાં આ જ વિચારનો પડઘો પાડ્યો છે :

“આત્મજ્ઞાન, આત્મક્ષિપ્તિ અને આત્મનિગ્રહ જ મનુષ્યને સાર્વભૌમ સત્તા આપશે.” પોતે ઈશ્વરત્વના બધા જ ગુણો ધરાવે છે, સત્યનો પ્રત્યેક સાધક તે પદને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ છે, એવું દર્શન, શું આત્મવિશ્વાસ વિનાના અને નિસંશયાવાદી દષ્ટિ ધરાવતા મનુષ્યોને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ માટે સાચા માર્ગે જવાની દષ્ટિ અને બળ નથી આપતું? જે કોઈ અહિંસા, આત્મનિગ્રહ અને તપશ્ચર્યાનું જીવન જીવે છે તે જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ મેળવી શકશે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનાં ભાગ્યને ઘડે છે તે સંદેશ, જેઓ બુદ્ધિભર્યો ધર્મ પાળવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેમને નવી આશા અને પ્રેરણા આપતાં વરદાન જેવું છે.

સી. ઈ. એમ. જોડ કહે છે કે સત્ય, શિવ, સૌન્દર્ય અને સુખ જીવનનાં અંતિમ મૂલ્યો અને ધ્યેય છે. આ ચારની જ ઈચ્છા થાય છે, આ ચારનું જ મૂલ્યાંકન થાય છે અને સાધના પણ આ ચારની જ થાય છે. આ ચાર વિશ્વના સ્વતંત્ર અંશો છે અને દરેકને પોતપોતાનાં સ્વભાવગત લક્ષણો છે. આ ચારેનાં ગ્રહણ અને સાધનાનાં ઓછાવત્તા અંશો ઉપરથી જ માનવજાતિની પ્રગતિનું માપ કાઢવું જોઈએ. આ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે તો તે અંતર્દર્શનને અને ધ્યેય માટે જરૂરી સંકલ્પબળનો અભાવ સૂચવે છે.

માનવજીવનમાં આજે આ બધાં મૂલ્યોનો ધ્રુસ થઈ રહ્યો છે કારણ કે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી વ્યક્તિઓના વિચાર અને વર્તનમાં કુરૂપતા અને અસત્ય વ્યાપી ગયાં છે. નૈતિક મૂલ્યોની ઉત્ક્રાંતિ સમાજધર્મ છે તો આધ્યાત્મિકતાની ઉત્ક્રાંતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે. સમાજની દૃઢતા અને વ્યક્તિગત પવિત્રતા માટે નૈતિકતા આવશ્યક છે. અત્યારે પરસ્પર અવિશ્વાસ અને સામાજિક બિનસલામતીનું એક વાતાવરણ ઊભું થયું છે. નૈતિક સલામતાનાં ત્રણ મૂળ હોઈ શકે : (૧) અનિષ્ટનો પરિહાર કરવાથી પોતાને જ લાભ થશે એવી શ્રદ્ધા. (૨) દુષ્ટર્થોનાં

દુષ્પરિણામ અનિવાર્ય છે એવી શ્રદ્ધા. (૩) જીવની અમરતામાં શ્રદ્ધા. આવી શાન્તતાઓ કેળવ્યા વગર કોઈ પ્રકારની નૈતિક સભાનતા સંભવિત નથી.

પાંચ આણુવ્રતો વ્યક્તિ, સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને માર્ગ સુઝાડે છે. બધા જ ધર્મો અહિંસાએ ઉપદેશ કરે છે પણ જ્ઞાનધર્મ તેનું વિધેયાત્મક અને નકારાત્મક રીતે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રત્યેક વિચારમાં અને આચરણમાં હૃદયપૂર્વક તેનું પાલન કરવામાં આવે તો જ વૈયક્તિક અને સામાજિક હિત સંધાય. પુરુષાર્થ-સિદ્ધયુગ્મય નામના ગ્રંથમાં અમૃતચન્દ્રસૂરિએ અહિંસાની અત્યંત વ્યાપક વ્યાખ્યા આપી છે : આત્મપરિણામહિંસનહેતુત્વાત્સર્વમેવ હિંસૈત્ત્ । મન, દેહ કે વાણીની કષાયયુક્ત પ્રવૃત્તિથી પ્રાણીની કર્મેન્દ્રિય કે જ્ઞાનેન્દ્રિયને જે ઈજા પહોંચાડે છે, તે હિંસા આશરે છે. આવેગની ઉપસ્થિતિ હિંસાના કૃત્ય માટે જવાબદાર છે. હિંસા બે પ્રકારની હોઈ શકે : માવપ્રાણ અને દ્રવ્યપ્રાણ. ચૈતન્ય, સુખ, શાંતિ, બાગણીને હિંસા પહોંચાડવામાં પહેલા પ્રકારની હિંસા છે જ્યારે બીજા પ્રકારની હિંસામાં શરીરની ખંચ ઈન્દ્રિયો, ત્ક્ષુ શક્તિઓ, દેહ, મન, વાણી અને શ્વાસ તેમજ વચને હિંસા પહોંચાડવામાં આવે. બધા જીવોના ભાવપ્રાણ એક સરખા હોય છે. આસક્તિ કે કષાયોનો અભાવ તે અહિંસા. કષાયયુક્ત વ્યક્તિ પોતાની જાતે જ પોતાની હિંસા કરે છે. હેતુ કે કષાયોની તીવ્રતાનાં પ્રમાણ અનુસાર દોષનું પ્રમાણ બદલાય છે.

આજના જગતમાં અહિંસાને બે પ્રકારના ઉકેલ સાથે સાંકળી શકાય : (૧) આહારનું સ્વરૂપ (૨) યુદ્ધ અને શાંતિ. વિધેયાત્મક પાસું જોઈએ તો અહિંસા એટલે જીવની પવિત્રતા અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ. અહિંસા મનુષ્યનો કાનૂન છે જ્યારે હિંસા જંગલનાં પશુઓનો કાનૂન છે. સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે આપણે જે ખોરાક લઈએ છીએ તેની દેહ તેમજ મન બંને ઉપર અસર થાય છે. વધતી જતી વસ્તી માટે જગતમાં ઉત્પન્ન થતો વનસ્પતિજન્ય ખોરાક પૂરતો નથી તેથી માંસાહાર જરૂરી છે એવી દલીલ કરી શકાય. એક યા બીજા કારણસર શાકાહારથી ન ટેવાએલાં કુટુંબોમાં જન્મેલાં લોકો માંસનો આહાર કરે છે. તેઓ એવી ભ્રામક માન્યતા ધરાવે છે કે આવો આહાર વધુ આરોગ્યપ્રદ અને પોષક છે. આહાર અને પોષણ વિષેનું કોઈ પણ પ્રમાણભૂત પુસ્તક વાંચવાથી ખોરાકનાં પોષક મૂલ્યો વિષેનો આવો ખ્યાલ ખોટો છે એવી પ્રતીતિ થશે. વિશ્વ શાકાહાર પરિષદને સંબોધન કરતાં ડૉ. એની બેસંટે કહ્યું હતું, “અંતઃકરણના ઉંખની સાવ અવગણના કરીને યંત્રાહાર કરવાથી હૃદય ક્રબ્ધ બને છે, આને માનવી દયા-

ભાવથી વિમુખ થઈ બેસે છે. ભય અને ત્રાસની મૂર્તિ જેવાં કકળતાં મૂક પ્રાણીઓ ઉપર કસાઈ નિરાંતે છરો ચલાવે છે. આ જ કારણે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ખૂનના ગુનાની જ્યુરીમાં કોઈ કસાઈને બેસવા દેવામાં આવતો નથી. આવા કેસ ચલાવવામાં કસાઈએ ભાગ લેવાનો નથી કારણ કે કતલ સાથેનો એનો વારંવાર થતો સંબંધ એની ભાવનાને કુંઠિત કરે છે એવું મનાયું છે. એટલે સુધી કે આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં આ ધંધાના કોઈ પણ માણસને ખૂનના જ્યુરી તરીકે ભાગ લેવાની પરવાનગી નથી”.

આવા સંખ્યાબંધ અભિપ્રાયો મેળવી શકાય. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાનો માંસાહારનો અનુભવ વર્ણવ્યો છે, અને જે દિવસે પોતે માંસ ખાધું તે દિવસે અને ત્યાર બાદ પોતાને થએલા ત્રાસ અને પોતાને ભરમાવતાં દુઃસ્વપ્નોનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રાણીજીવનના ચાહકો કૃતકૃત્યતા અનુભવે એવી વાત એ છે કે શાકાહાર માટેની તેમજ પ્રાણીઓ તરફની કૂરતા બંધ કરવાની ચળવળ ધીરેધીરે વધુ ને વધુ પાશ્ચાત્યોને આકર્ષી રહી છે. વિશ્વના બધા જ પવિત્ર અને મહાન ચિંતકોએ દયા અને કરુણાનાં પ્રશંસાગાન ગાઈ એ જ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

આપણે રોજ રોજ સંઘર્ષના વિશ્વમાં જીવીએ છીએ અને ચાલુ યુદ્ધનો ભય અનુભવીએ છીએ. ઈંગ્લેંડના રાજકવિ રોબર્ટ બ્રિજીએ કહ્યું છે:

“વિના કારણે હિંસા કર્યાથી બુદ્ધિને થરમ ઉપજે છે. રક્તપાતથી માણસ એવો ચોકે છે કે પ્રત્યેક માનવવધ શુદ્ધ હૃદયના માનવીના જીવને પ્રાણહારક હાનિ કરતો લાગે છે.

... ..

બળવાનોનું કર્તવ્ય નિર્બળનું રક્ષણ છે.”

ઉમદા મનના માનવીને કર્તવ્યશીલિત્ય વધુ થરમ ઉપજવે છે. સદાચરણનો કોઈ પણ ભંગ વધુ થરમ ઉપજવે છે. જ્યાં જંગાલિયત છે ત્યાં યુદ્ધ થવાનું જ એવું માર્ગ નક્કી માનવું છે.”

સાન્ફ્રાન્સિસ્કો, કેલિફોર્નિયામાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓની પરિષદમાં ૨૬મી જૂન, ૧૯૪૫ને દિવસે સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ખરડા પર સહી કરવામાં આવી. તેમાં કહ્યું હતું: “સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પ્રજા ભવિષ્યની પેઢીને યુદ્ધના ધર્મણમાંથી બચાવવા

ઈચ્છે છે” અને “મનુષ્યના મૂળ હકોમાં, મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના ગૌરવ અને લાયકાતમાં તેમજ સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકમાં ફરી દૃઢ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવા માટે...” આમ છતાં યુદ્ધ થયાં છે અને સારાં પડોશી થવાનાં કથનો તેમજ પરસ્પર સહિષ્ણુતાની વાતો નિરર્થક નીવડી છે. આનું કારણ એ છે કે યુદ્ધ કરતી પ્રજા મનુષ્યજીવનનાં ગૌરવ અને પવિત્રતાને ભૂલી જાય છે. એક આગળ પડતાં રાષ્ટ્ર સાથેના ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસાના નૈતિક બળની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરી છે. તેમણે કહ્યું કે પ્રેમ જ જીવનનો કાયદો ન હોત, તો મૃત્યુ વચ્ચે જીવન ટકી રહ્યું ન હોત. “ગુરુત્વના નિયમની જેમ પ્રેમનો નિયમ પ્રવર્તશે—પછી આપણે તેનો સ્વીકાર કરીએ કે ન કરીએ. જેમ જેમ આ નિયમનું હું વધારે પાલન કરું છું તેમ મને જીવનમાં વધારે ને વધારે આહુલાદ મળતો જાય છે અને વિશ્વની રચનાને સમજવાનો નવો પ્રકાશ લાધે છે.” આ નિયમને નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહેવામાં આવે તો જ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં સંવાદ અને શાંતિ જળવાય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો જળવાય. આખાં જગતમાં ઘણાં ખરાં સ્ત્રીપુરુષો તેમજ તેમના નેતાઓ પોતપોતાના ધર્મના આદેશ અનુસાર મંદિર, દેવળ કે મસ્જિદમાં જાય છે, અને દયાળુ વ્યક્તિની ધન્યતા વિષેના ઉપદેશો સાંભળે છે. તેથી જ કાંઈ સાંભળ્યું કે વાંચ્યું હોય, તેનું ભક્તિપૂર્વક અને નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવું આવે જરૂરી છે.”

આપણે જે યુગમાં જીવીએ છીએ તે આણ્ડયુગ કહેવાય છે. વિવિધ માર્ગોએ કાર્યશક્તિ (ઊર્જા)ના નવા સ્ત્રોત શોધ્યા છે પણ સેવા અને માનવહિતની દૃષ્ટિએ તેમનો વિચાર કરવાને બદલે સંહારક શસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં આપણે તેમનો ઉપયોગ કર્યો છે. આણ્ડનું અસ્તિત્વ પહેલાં અજાણ્યું ન હતું. અણુ શબ્દ ઉપનિષદમાં જોવા મળે છે પણ વેદાન્તને આણ્ડસિદ્ધાંતની ખબર નથી. પ્રો. હિરીયણુલાના કહેવા પ્રમાણે બાકીની વિચારધારાઓમાંથી, સંભવતઃ આણ્ડનું જૈન રૂપ સૌથી પ્રાચીન છે. આ મત પ્રમાણે આણ્ડ એક જ પ્રકારનાં હોય છે પણ અનેકવિધ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેથી જ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અનિશ્ચિત માનવામાં આવ્યું છે. પુદ્ગલના કેટલાંક અસંકામ્ય લક્ષણો છે પણ તેમની સીમાની અંદર ગુણાત્મક અવકલન પ્રમાણે તે કોઈ પણ રૂપ ધારણ કરી શકે. તત્ત્વોનું તત્ત્વાંતરણ આ મત પ્રમાણે શક્ય છે— માત્ર કિમીયાગરનું સ્વપ્ન નથી. દ્રવ્ય આણ્ડનું બનેલું છે તે વાત સૌ પ્રથમ જૈનોએ જાહેર કરી એવા મત સાથે ડૉ. હરમાન યાકોબી સંમત થાય છે. જૈનોના મત પ્રમાણે ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં આણ્ડો અચોક્કસ છે. તેઓ બાદર કે સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં હોઈ શકે.

પ્રત્યેક બાદર અણુ એક પ્રદેશ રોકે છે. સૂક્ષ્મ આણુઓ એક સાથે એક પ્રદેશમાં અનંત સંખ્યામાં હોઈ શકે. બાદર આણુઓનાં સંયોજનથી જીવ, આકાશ, ધર્મ અને અધર્મ સિવાયની વિશ્વની બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેન વિચારકો અત્યંત નવીન સિદ્ધાંત જાણતા હતા, તે બતાવવા જ મેં અણુસિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ કર્યો. પણ તેમણે આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કોઈ પણ હેતુ માટે કર્યો હોય એવું લાગતું નથી કારણ કે માનવની જરૂરિયાતો તે સમયે ઘણી ઓછી હતી અને હિંસાનો સ્પર્શમાત્ર પણ તેમને સ્વીકાર્ય ન હતો. જેન દર્શન રચનાત્મક હતું તેથી અણુના વિનાશક સ્વભાવનો વિચાર સરખો પણ અશક્ય હતો.

સામાજિક સમાનતાના પ્રશ્ન તરફ આવીએ. જન્મ પર આધાર રાખતા જ્ઞાતિ, સંપ્રદાય વગેરેના ભેદભાવથી ભરેલા સમાજને જેન ધર્મ એક જ સંદેશો આપવાનો છે. આધુનિક સંસ્કૃતિના ક્ષયદા વિશ્વવ્યાપી હોવા છતાં જ્ઞાતિ, વર્ણ કે રાષ્ટ્રીયતાને કારણે ઉદ્ભવેલા પૂર્વગ્રહો ચાલુ છે. પ્રજામાં વર્ગો પડી ગયા છે. જ્ઞાતિને કારણે ઉદ્ધતાઈ કે શ્રોષ કુળમાં જન્મનું મહત્ત્વ ઘટતું જાય છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના આઠમા અને નવમા પ્રકરણમાં કહેવાયું છે કે ઉચ્ચતા કે નીચતાનો આધાર જન્મ પર નથી પરંતુ કાર્ય, ભલાઈ કે દુષ્ટતાના પ્રકાર ઉપર છે. માનવજાત એક છે અને પોતપોતાના શુભ કે અશુભ કાર્યોથી સ્ત્રીપુરુષોએ ભેદભાવ ઊભા કર્યા છે. પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન મહાવીરે મનુષ્યોને ચાર વર્ગમાં વહેંચી દીધા હતા. મુનિઓ, અઙ્ગિકાઓ, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ : સૌને તેમણે એક જ ધર્મ ઉપદેશ્યો અને સ્ત્રીઓ પણ ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણત્વ મેળવી શકે છે એવું માન્ય રાખ્યું. એક મુદ્દા નોંધવો જોઈએ. પોતાની શારીરિક અપૂર્ણતાને કારણે સ્ત્રીઓ મોક્ષ મેળવવા શક્તિમાન થતી નથી એવું દિગંબર પરંપરા માને છે જ્યારે શ્વેતાંબર પરંપરા માને છે કે તેઓ પણ મોક્ષ મેળવી શકે.

મહાવીરના પોતાના જીવનમાંથી સામાજિક સમાનતાનાં ઉદાહરણો મળી રહે છે. મહાવીર એક વખત ભિક્ષા માગવા માટે એક ગામમાં ગયા. તેમને ભિક્ષા આપવા માટે આનુર થઈને દરેક કક્ષાનું સામાજિક સ્થાન ધરાવતા લોકો પોતાને બારણે ઊભા રહ્યા. તેમણે એક દાસની બાળા પાસે ભિક્ષા લીધી. તેને જુદી રાખવામાં આવતી હતી અને ધાતુનાં વાસણોને સ્પર્શ કરવાની તેને પરવાનગી ન હતી. ચન્દના દાસીએ થોડા ભાત આપ્યા તે લઈ મહાવીર એ

સ્વર્ણેથી શ્રાવણ ગયા. આ છોકરી પવિત્ર ભક્ત હતી. આનાથી લોકોનું અંતઃકરણ જાગૃત થયું. દસીનો માલિક પત્ને પડ્યો અને તેને છુટી કરી.

આ વાત પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે. સિન્કલેર સ્ટીવન્સન જેન ધર્મ 'શૂન્ય હૃદય ધરાવે છે' એવું કહીને તેનો દોષ જુએ છે છતાં સ્વીકારે છે કે જેન ધર્મની એકમાત્ર ભવ્યતા એ છે કે હિંદના ઘણા ધર્મોથી ભિન્ન પડીને જેન ધર્મ માને છે કે પરધર્મીઓ અને પરદેશીઓ પણ ધ્યેયપ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જેન ધર્મ વિષે જેમણે સાંભળ્યું પણ ન હોય એવા યુરોપ—અમેરિકાના લોકો, ભલે અજાણપણે પણ ચારિત્રના પાંચ નિયમો પાળે, પોતાનાં કર્મોના કાય કરે, તો ધનુષ્યમાંથી બાણ છુટે તેમ મોક્ષમાર્ગે જાય છે. આર. વિલિયમ્સ આ જ મતનું સમર્થન કરે છે. તેઓ કહે છે: જેન ધર્મ તીર્થ છે—જીવનમાં પ્રગતિ સાધવાની એક રીત છે. યતિના આચાર વ્યક્તિને પોતાનાં મોક્ષની ગ્રંથવણુ જાતે કરવાનું કહે છે તો શ્રાવકાચારનો ઉદ્દેશ એવો છે કે એવી પરિસ્થિતિ સર્જી શકાય જેમાં રહીને વ્યક્તિ મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકે. તેથી આ ધર્મ જાતિ અને વ્યક્તિ બંને સાથે સંકળાયેલો છે...બાહ્ય રીતે આ ધર્મ ન પાળતાં પણ સમાન માન્યતા ધરાવતાં મનુષ્યોને જેન ધર્મ આવકારે છે. ઉદાહરણનાં બળ પર તે ભાર મૂકે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થયે કે સામાજિક કક્ષાએ જન્મને આધારે જેન ધર્મ ભિદભાવ પાડતો નથી, પણ પ્રત્યેકને પોતાની પસંદગી પ્રમાણે સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને છુટ આપે છે. વ્યક્તિ અને તેનાં કર્મકૃષ્ણ વચ્ચે કોઈ આવડું નથી.

લોકો પાસે અપરિગ્રહનું વ્રત લેવડાવીને જેન ધર્મ આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા માંગે છે. સત્યનું વ્રત કષાય કે ધિક્કારથી ઉચ્ચારાએલાં અસત્યનો પરિહાર કરવાનું કહે છે. બીજા નિર્દોષ જીવને હાનિ થતી હોય તો સત્યભાષણ ન કરવાનું પણ જેન ધર્મ કહે છે. વાણી પાછળનો ઉદ્દેશ મહત્ત્વનો છે તેથી દોષ અને પાપની વિરૂદ્ધ કઠોર શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉપદેશક પરિહારી વાણી ઉચ્ચારનારના વર્ગમાં નહીં આવે કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ પ્રામાણિક અને બીજાને સુધારવાનો છે. કષાયથી પ્રવૃત્ત થઈને ન અપાએલી વસ્તુ લેવી તે ચોરી છે. ચોરી કરનાર મનુષ્ય પોતાના જીવની શુદ્ધિને જ દૂષિત નથી કરતો પણ બીજાને પણ તેની વસ્તુ કે મિલકત ચોરીને દુઃખ આપે છે. અપરિગ્રહનાં પાલનમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા તો જોઈએ જ. આસક્તિ પોતે જ પરિગ્રહ છે. માનસિક અનાસક્તિ વગર ખર્ચ અપરિગ્રહવ્રત લઈ ન શકાય. સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થોના પરિગ્રહની આસક્તિથી

વિરક્ત થવા કોઈ સમર્થ ન હોય તો ઓછામાં ઓછું તેણે પરિગ્રહને સીમિત તો કરવો જ જોઈએ. આવી સીમા બોલને અંકુશમાં રાખે છે. બોલ જ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેરણા આપે છે.

સામાન્ય માણસ સમાજનો સ્થંભ છે. સમાજનું આરોગ્ય તેના હાથમાં છે. સંપત્તિ થોડા માણસ પાસે એકઠી થયાં ન કરે અને પરિણામે સમાજના ધનિક અને દરિદ્ર એવા વિભાગો વધુ ન પડે તે જોવાની માણસની ફરજ છે. સમાજમાં સંવાદ અને શુભ લાગણી જળવાઈ રહે તે ખાતર પણ તેણે બોલનું દમન કરવાનું છે. આર્થિક સમાનતા સ્થાપવા માટેનો આ નૈતિક આદર્શ છે. મૂડીવાદી સમાજમાં થાય છે તેમ સંપત્તિનો સંગ્રહ થોડા માણસો જ કર્યા કરે તો બીજા એક એવો વર્ગ ઊભો થશે જ દારિદ્ર્યથી પીડાતો હશે અને ધનિકોની વિરુદ્ધ અસંતોષ અને વેરભાવનાં બીજ વાવતો રહેશે. માનવહિતનો મૂળ સિદ્ધાંત છે સંતોષ અને થોડું સુખ. અપરિગ્રહના આદર્શનું સીમિત રીતે પાલન કરવામાં આવે તો પણ તે સામાજિક વિકાસ અને હેતુઓના સુસંવાદ તરફ લઈ જશે.

વિશ્વનાં રાજકારણમાં ઉથલપાથલ આણનારાં સૌથી મોટાં બે કારણો છે: સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ જેવા બે વર્ગોનું અસ્તિત્વ. સામ્યવાદ બધાં જ ઔદ્યોગિક સાહસોની માલિકી રાજ્યની રહે તેની તરફદારી કરે છે. મૂડીવાદ ઉત્પાદન અને વિતરણનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિગત સાહસને પસંદ કરે છે. બંનેમાં વ્યક્તિગત નીતિને જૂથના અંકુશને તાબે થવાનું હોય છે. સંપત્તિનો વધારો બંનેનો હેતુ હોય છે.

આ બંને પરિબળો ભૌતિક સંપત્તિ પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેની સાથેસાથે આધ્યાત્મિક સાધના અને ચારિત્ર્યનું પતન થતું જાય છે. એ સાચું છે કે શરીર અને મનને સાથે રાખવા જીવનમાં થોડી સગવડો જરૂરી છે. ભૌતિક પ્રાપ્તિ પર, હલાપણ અને નૈતિક ગણતરીનો અંકુશ ન હોય, તો બીજાને જ ઓછામાં ઓછી સગવડો જોઈએ છે તેનાથી પણ વંચિત કરી, તેમનો માત્ર લાભ ઉઠાવાય છે. સાંસારિક દષ્ટિએ ભૌતિક પ્રગતિમાં શારીરિક જરૂરિયાતો અને ઈચ્છાઓની નૃપ્તિ આવી જ જાય છે.

આ બંને વિચારધારાઓનો સંઘર્ષ સમાવવા માટેનો એક માત્ર રામબાણ ઉપાય વ્યક્તિગત નીતિનો વિકાસ છે. અસત્ય, હિંસા, અન્યાય, બીજાનો ખોટો લાભ ઉઠાવવો—આ બધાંને સમાજમાં નૈતિક બળો જ અંકુશમાં રાખી શકે છે.

અતિપ્રાપ્તિ અંતરની વિશુદ્ધિ અને સામાજિક શાંતિની વિરોધી છે. પોતાની ઈચ્છાઓ અને પરિગ્રહવૃત્તિની સ્વૈચ્છિક સીમાઓ બાંધ્યાથી જ પરિગ્રહ-વૃત્તિનું દમન થઈ શકે. અપરિગ્રહવ્રત આ જ શીખવે છે. જીવનનો આદર્શ મન, દેહ અને વાણીનાં વિવિધ પ્રકારનાં, માણસોને તંગ કરતાં દૂષણોને દૂર કરવાનો અને આત્મવિશુદ્ધિનો આરંભ કરવાનો છે. શક્ય એટલી વૈરાગ્યની ભાવના તે ધ્યેયની સિદ્ધિ માટેનું પ્રથમ પગથિયું છે.

સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે સુખ અને દુઃખ વ્યક્તિગત હોય છે. બધાં જ પ્રાણીઓ દુઃખથી દૂર રહે છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે મોટા ભાગનાં દુઃખ તેમણે પોતે જ સર્જ્યાં છે. સ્નેહની લાગણી અને તિરસ્કારના અભાવના પાયા પર મંડાએલા આધ્યાત્મિક અનુભવથી સુખનો પ્રારંભ થાય છે. લોભ અને દ્વેષમાંથી મુક્ત થવામાં સુખ સમાએલું છે.

દાન પ્રત્યેક ગૃહસ્થનાં દૈનિક કર્તવ્યનો ભાગ છે એવું જૈન ધર્મ આગ્રહ-પૂર્વક માને છે. ખાસ કરીને ઉત્તરની જૈન કોમ પોતાની સંપત્તિ તેમજ પોતાનાં દાન માટે જાણીતી છે. તેણે દુઃખ અને પીડા ઓછાં કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમજ ઘણાં ઋણુલ્લેખો અને ઘણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તૈયાર કર્યાં છે. સાંસ્કૃતિક ધારણો જાળવી રાખવા તેમજ નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોના પ્રસારણાર્થે અત્યંત મહત્ત્વના ધાર્મિક સાહિત્યનાં પ્રકાશન માટે દાનની સંસ્થાઓ સ્થાપવાનું પણ ભુલાયું નથી આ એક માત્ર કોમ એવી છે જેણે પશુ-પક્ષી માટે હોસ્પિટલ બંધાવી છે. જે કે છેલ્લા કેટલાક વખતથી સિધાં અને હિંદુ ધર્મ-સંસ્થાઓએ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે.

નવીન વિચારસરણીમાં સાધન અને સાધ્યનો સંબંધ વખતોવખત તપાસવાનો આવે છે. કૌટિલ્ય, હીટલર અને મશીએવેલીએ એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સાધ્ય પરથી સાધનને ન્યાય ગણવાનું હોય છે. મહાવીર, બુદ્ધ, ગાંધી અને બીજા કેટલાક માનવતાવાદી ચિંતકો અને દાર્શનિકો આગ્રહ રાખે છે કે શુભ સાધ્યની સિદ્ધિ માટેનાં સાધનો પણ શુભ હોવાં જોઈએ. જૈન સિદ્ધાંતો સુખી જીવન માટે સતત દૃઢ નીતિની હિમાયત કરે છે. કેટલાક લોકોએ જે કે જૈન ધર્મને નિરાશા-વાદી કહ્યો છે પણ એક બાજુ સુખ અને સારાપણું અને બીજી બાજુ દુઃખ અને દુષ્ટતા વચ્ચે ગાઢ સંબંધ સ્થાપવામાં તે અજોડ છે. કર્મનો અટળ નિયમ એવું સ્થાપિત કરે છે કે તમે જે વાવો તે જ તમે લાભો. આ નિયમને બદલી શકે એવું વચગાળાનું કોઈ બળ કે શક્તિ નથી.

આધુનિક સમાજને ચિંતાનુર કરતી બીજી સમસ્યા જાતીય સંબંધની છે. પશ્ચિમના દેશોમાં વિચારસરણી એટલી આગળ વધી છે કે જાતીય સંબંધો માત્ર માણસની લાગણીઓ અને તેને ગમતી ઈચ્છાઓનો જ સવાલ છે. ન જોઈતા જન્મ માટે ગર્ભનિરોધક સાધનોને કુદરતનાં પ્રતિરોધકો તરીકે સ્વીકારાયાં છે. ધર્મ અને નીતિની ઉન્નત પૃષ્ઠભૂમિકા હોવા છતાં ભારતમાં પણ ગર્ભપાતને કાયદેસરનો ગણવામાં આવ્યો છે. વસ્તીવધારો રોકવા માટે સરકારી પ્રતિનિધિઓ જોરજોરથી ગર્ભનિરોધનાં સાધનોનો પ્રચાર કરે છે. જૈન ધર્મ દ્વારા આદિષ્ટ બ્રહ્મચર્યવ્રત પોતાની પત્ની સિવાય બીજી સ્ત્રી સાથેના જાતીય સંબંધોને નિષિદ્ધ ગણે છે. પત્ની માટેની આસક્તિ ઉચિત માત્રામાં હોવી જોઈએ કારણ કે કામુકતા અને આવેગથી હિંસા થાય છે. મહાત્મા ગાંધી પોતાની કિશોરાવસ્થામાં જૈન ધર્મથી પ્રભાવિત થયા હતા તે જાણીતું છે. તેમણે પ્રતિપાદિત કર્યું કે બ્રહ્મચર્ય એટલે સંયમ. પ્રજોત્પત્તિ માટે જ આ સંયમનો ભંગ કરવાનો હોય છે. કુટુંબનિયોજનની તેમની ભાવના આત્મસંયમ પર આધારિત રહી છે. વસ્તીવધારોને રોકતા અને દિવસે દિવસે વધુ મહત્વ પ્રાપ્ત કરતાં ગર્ભનિરોધક સાધનોને તેમણે કુટુંબનિયોજનના પાયામાં ગણ્યાં નથી. કદાચ ઈસ્લામ સિવાય બધા ધર્મોએ લગ્નને, બે પક્ષોને આજીવન બાંધતા સંબંધ તરીકે પવિત્ર માન્યું છે. બીજા દેશોમાં લગ્નવિરોધ બહુ ઝડપથી થાય છે અને લગ્નનો અમુક સમય પૂરતો સોદો થાય છે. જે ધર્મ પ્રત્યેક વ્યક્તિની, વિચાર અને આચારની શાંતિ પર ભાર મૂકે છે તે આવી પરવાનગી આપે તેવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય.

સ્વાદ્રાદ અને નયવાદ જૈન ધર્મના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતો છે. તેમનું લાંબાણ પૂર્વક નિરૂપણ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. આ સિદ્ધાંતો પાછળની ભાવના એવી છે કે અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ ખરૂં જોતાં અનિશ્ચિત છે કારણ કે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશને પાત્ર છે. આ દષ્ટિબિંદુ પ્રમાણે પ્રત્યેક તત્ત્વવિદ્યાનું કથન અમુક દષ્ટિબિંદુથી જોતાં સાચું છે તેમ બીજાં દષ્ટિબિંદુથી તે જુદું પડે તે પણ સાચું છે. તત્ત્વવિદ્યાનાં તર્કવિધાનોનાં સાત રૂપ હોય છે અને પ્રત્યેક તર્કવિધાન એક દષ્ટિબિંદુ સૂચવે છે. બીજા ધર્મના ચિંતકોએ ટીકા કરીને આ સિદ્ધાંતને નિરાશાવાદી, હઠાગ્રહી અને અનિશ્ચિત કહ્યો છે.

પ્રો. દાસગુપ્ત જૈને સાપેક્ષ અનેકત્વ કહે છે તે સ્વાદ્રાદના પક્ષ-વિપક્ષની આગલાં પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે. દેખીતી રીતે વિરોધી એવા સિદ્ધાંતોમાં તે સુમેળ સર્જી સંવાદ રચે છે. સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન કરી તે સંઘર્ષને દૂર રાખે છે.

આધુનિક જગતમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આ જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું અને ઉદ્યોગવિજ્ઞાનનું છે. શાંતિથી એશઆરામની જીંદગી ગાળવાનાં સાધનો તેમજ યુદ્ધનાં સાધનો વધતાં વિશ્વ જોખમભરેલી પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયું છે. જગત યુદ્ધ, જાતીય સંબંધ અને જાતિઓની એકતાના પ્રશ્નોનો સામનો કરી રહ્યું છે.

યુદ્ધ કરતા પક્ષે વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને તે સમય પૂરતી નકારે છે. યુદ્ધના અંગારા જ્યારે ઠંડા પડે છે ત્યારે અવિચારીપણાને કારણે ભોગ અનેલાં નિર્દોષ જનોનાં આકંદ, તેમજ અવશિષ્ટ રહેલાં વ્યક્તિઓનાં પુનર્વસવાટ માટેનાં આકંદ બંધુત્વની ભાવનાને જાગૃત કરે છે. અહિંસાના સંદેશના પ્રગતિશીલ ફેલાવાથી યુદ્ધનો કેવી રીતે પરિહાર થઈ શકે તે, તેમજ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો સ્થિર સમાજની રચના માટે કેવું પ્રદાન કરે છે તે પહેલાં દર્શાવાઈ ગયું છે. બીજાં વિશ્વયુદ્ધે અમાનુષી કાર્યપ્રક્રિયાથી બંને પક્ષે કેવી આપત્તિ ઊભી થાય છે તેનું નિદર્શન આપ્યું છે. ધર્મનિષ્ઠા અને નૈતિક આદર્શવાદ માનવનાં મન પર સામ્રાજ્ય નહીં ભોગવે ત્યાં સુધી સમાજમાં સલામતી નથી અને મનુષ્યની સાત પ્રકારની મુક્તિ જળવાઈ રહેવાને કોઈ અવકાશ નથી.

આધુનિક જગતમાં ધર્મસિદ્ધાંતોની યથાર્થતા અને તેમના ઉપયોગને માત્ર ધર્મગુરુઓ પર છોડી શકાય એમ નથી. વૈજ્ઞાનિકો, દાર્શનિકો, માનવતાવાદીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ તેમની સાથે બેસીને વિચાર કરવાનો છે, તેમને બૌદ્ધિક સામગ્રી અને ઈશ્વરવાદના સિદ્ધાંતોને સમજવા માટેની પુષ્ટભૂમિ તૈયાર કરી આપવાની છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના નિયમોમાં નીતિશાસ્ત્રના નિયમોનું આચરણ શી રીતે સંભવિત બને તે અંગેની ભૂમિકા રચવાની છે. યુદ્ધ અને જાતિગત ભેદભાવોના પરિહાર માટે કોઈ પણ ભોગે જીવનની પવિત્રતા સ્થાપિત કરવાની છે, મનુષ્યનાં વ્યક્તિત્વનાં ગૌરવને માન્ય રાખવાનું છે. અહિંસા, સત્ય, લોભનો અભાવ, આત્મનિગ્રહ અને અનુચિત આસક્તિનો પરિહાર — આ સર્વ ગુણો વ્યક્તિ તેમજ સામાજિક જૂથોની વ્યાવહારિક આચારસંહિતા બનવી જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં તેમને લાગુ પાડતાં આ બધાંનું એકઠું નામ ‘પંચશીલ’ એવું છે. પંચશીલ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે (૧) એકબીજાના પ્રદેશની અખંડિતતા માટે અરસપરસ માન જાળવવાનું છે. (૨) આક્રમણ ન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરવાની છે. (૩) એકબીજાના આંતરિક મામલાઓમાં માથું મારતાં અટકવાનું છે. (૪) એકબીજાના લાભ માટે સમાનતાનો સિદ્ધાંત વિસ્તારવાનો છે. (૫) શાંતિમય સહઅસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત સમજવાનો તેમજ આચરવાનો છે.

આધિક પ્રગતિનાં ઉપકરણ તરીકે ધર્મ, માલમિલકત માટેના એકબીજાના હક તેમજ પોતાનો ધંધો કે વેપાર કરવાની છુટ જવા નૈતિક આચારોનું માત્ર

વિધાન કરી શકે. રાજ્ય બીજી ઘણી ખાતરીઓ અને આશ્રય આપી શકે પરંતુ આ ખાતરી કરતાં વ્યક્તિનું આંતરિક જીવન વધુ મુલ્યવાન છે. મોક્ષ ઈહ લોકનું નથી પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ અહીં જ કરવાની છે.

આ હેતુ સિદ્ધ કરવા પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પહેલાં પોતાનો જીવ બચાવવાનો છે અને બીજાનાં કલ્યાણ માટે ક્ષણે આપવાનો છે. આ સર્વોદયનો સંદેશ છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતોની વ્યાપકતાને બીજી સદીમાં સમંતભદ્રે પોતાના યુક્ત્યનુશાસન નામના ગ્રંથના ૬૧મા શ્લોકમાં આ નામ આપ્યું છે. ઉમાસ્વામીએ સારું જ કહ્યું છે કે એકબીજાને મદદ કરવી તે પ્રાણીઓનું કર્તવ્ય છે. “પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્”.

આદર્શ જીવનનાં આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ જૈન ધર્મે લાંબા સમય પૂર્વે આપ્યો. પણ આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને આ સદીમાં તેનાં ક્ષેત્ર અને અર્થને સમજાવ્યા છે. “દૈનિક જીવનનાં દષ્ટિબિદુથી આપણે જાણીએ છીએ કે માનવનું અસ્તિત્વ બીજાં માનવ માટે છે— જોમનાં સ્મિત અને હિત ઉપર આપણું સુખ આધાર રાખે છે તેમને માટે તેમજ સહાનુભૂતિના બંધથી જોમના ભાગ્ય સાથે આપણે સંકળાએલાં છીએ તેમને માટે જીવવાનું છે. દિવસમાં કેટલીય વાર હું વિચાર કરું છું કે માણે આંતર અને બાહ્ય જીવન મારાં જીવિત તેમજ મૃત બાંધવોના શ્રમ પર રચાયું છે. મેં જ કાંઈ મેળવ્યું તે પાછું વાળવા માટે ગંભીર પ્રયાસ કરવો જોઈએ”.

વૈજ્ઞાનિક રીતે જૈન ધર્મનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો યુક્તિયુક્ત છે, અને ભવિષ્યમાં હંમેશને માટે યુક્તિયુક્ત જ રહેશે. જૈનોની દૈનિક પ્રાર્થનામાં નીચેના શ્લોકનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ પ્રાર્થના શાશ્વત માનવમૂલ્ય ધરાવતાં વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને બંધુત્વનું સતત સ્મરણ કરાવતી રહે છે.

સત્ત્વેષુ મૈત્રીં ગુણિષુ પ્રમાદં કિલ્લષ્ટેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્ત્વમ્ ।

માઘ્યસ્થ્યભાવં વિપરીતવૃત્તૌ સદા મમાત્મા વિદઘાતુ દેવ ॥

“હે પ્રભુ! મને સદા સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહ, સદ્ગુણી માણસો પ્રત્યે પ્રેમભર્યા આદર, સંતપ્ત જીવો માટે સહાનુભૂતિ અને સહિષ્ણુતા આપ.” જૈન ધર્મ જો મૈત્રી અને બંધુભાવની સ્થાપના કરવા માંગે છે તે ધર્મ, જ્ઞાતિ, સ્થળના વાડા ઓળંગી જાય છે. શ્રીમતી એંતી બેસંટના શબ્દોમાં જૈન ધર્મનો માનવતાને સંદેશ છે : “માનવ માનવ વચ્ચે શાંતિ, માનવ અને પ્રાણી વચ્ચે શાંતિ, સર્વેત્ર સર્વે સ્થળે શાંતિ અને પ્રત્યેક પ્રાણી માટે પૂર્ણ બંધુભાવ.”

જૈનદર્શનના આધારગ્રંથોની સૂચિ

- (1) All India Reporter, 1927
Madras.
- (2) Asimov, Issac
The Universe.
- (3) Basham, A. L.
Wonder that was India
The MacMillan Company,
New York
- (4) Besant, Annie.
Jainism
The Theosophical Publishing House,
Adyar, Madras.
- (5) Besant, Annie
The Riddle of life
Theosophical Publishing house
Adyar, Madras.
- (6) Bridges, Robert
Testament of Beauty
Clarendon Press,
London.
- (7) Chakravarti, A.
Panchastikaya
(with introduction).
(Sacred Books of the Jainas. V. 3).
Central Jain Publishing House,
Arrah, India.
- (8) Chakravarti, A.
Religion of Ahimsa.
Ratanlal Hirachand
Bombay.
- (9) Chakravarti, A.
Tirukkural
Diosin Press,
Madras.
- (10) Cultural heritage
of India (V. 1)
- (11) Desai, P. B.
Jainism in South India
Jain Sanskriti Samprakashak
Sangh,
Sholapur

- (12) Desai, S. T. Ed :
Mulla's Principles
of Hindu Law
Edn. 14. (1970)
N. M. Tripathi
Private Ltd.,
Bombay.
- (13) Diwakar, S. C.
Religion and Peace.
All India Digam-
bara Jain Sangh
Mathura.
- (14) Eaves, R. H. M.
Tr, Works of
Spinoza : Ethics
and selected letters
Dover Publications,
New York.
- (15) Epigraphica Indica
V. 1.
- (16) Forlong, J. R. G.
Shorter studies in
the science of
contemporary
religion.
- (17) Jain Sutras.
Acharanga Sutra
Sacred Books of
the East 22.
Dover Publications
Inc. New York.
- (18) Gandhi, M. K.
Non-violence in
Peace and war
Navjivan Publica-
tions, Ahmedabad.
- (19) Gandhi, M. K.
Satyagraha
Navjivan Publica-
tions, Ahmedabad.
- (20) Ghoshal S. C.
Dravyasamgraha
Sacred Books of
the Jains (1)
Central Jain Pub-
lishing House
Arrah,
India
- (21) Glazenap, Helmuth
Von
The Doctrine of
Karma in Jaina
Philosophy
Bai Vijibai Jivanlal
Pannalal Charity
Fund
Bombay. 1942
- (22) Gopalan S.
Outlines of Jainism
Wiley Eastern Pub-
lishing House,

- Ajitashram
Lucknow.
- (23) Guṇabhadra Gani
Jhaṇājhayāṇa
ed. by S. K. Rama-
chandra Rao
Oriental Research
Trust,
Madras
- (24) Guseva, (Mrs.).
N. R.
Jainism
Tr. from Russian
by Redkar
Sindhu Publica-
tions, Pvt. Ltd.
Bombay-1
- (25) Haldane, J. B. C.
The System of
Syadvada of Pre-
dication in
Sāṃkhya
Indian Journal of
Statistics, 1957.
- (26) Handiqui, K. K.
Yashastilaka &
Indian Culture
Jain Samskr̥ti
Samrakshaka
Sangh,
Sholapur.
- (27) Hastings, James.
Ed.
Encyclopedia of
Religion and
Ethics (V. 7),
T & T Clark,
New York.
PP. 465-74.
- (28) Herbert Warren
Jainism
Vallabhsuri Smarak
Nidhi Publication
Bombay.
- (29) Hirianna, M.
Outlines of Indian
Philosophy
George Allen &
Unnia Ltd.
London.
- (30) Jacobi, Hermann
Sacred Books of
the East V. 45
Dover Publications
Inc. New York.
- (31) Jacobi, Hermann
ed. Sacred Books
of the East (V. 5).
(Uttaradhyayana
Sutra).
Dover Publications
New York.

- (32) **Jacobi, Hermann**
Studies in Jainism
Jain Sahityasam-
Shodhak Karyalaya
Ahmedabad.
- (33) **Jain, C. R.**
Confluence of
Opposites
Jain Library,
London.
- (34) **Jain, C. R.**
Fundamentals of
Jainism
Vir Nirvan Bharati
Meerut
- (35) **Jain, C. R.**
Householder's
Dharma.
Jain Parishad
Publishing House
Bijnor (U. P.)
- (36) **Jain, C. R.**
Jainism and World
Problems (1934).
Jain Publishing
House,
Bijnor (U.P.) India
- (37) **Jain C. R.**
Cosmology, Old
and New
Central
Jain Publishing
House, Ajitashram,
Lucknow.
- (38) **Jain, Hiralal**
Contribution of
Jainism to Indian
Culture
Jaina Sanskr̥ti
Samshodak Sangh,
Sholapur.
- (39) **Jain, Hiralal &**
Upadhye, Adinath
Neminath
Mahavira : His
time and his
Philosophy of life
Bharatiya Jnanpith
New Delhi
- (40) **Jain J. L.**
The Jain Universe
Central Jain
Publishing House,
Ajitashram
Lucknow.
- (41) **Jain, Jyotiprasad**
Jainism, the oldest
living religion
Jain Cultural
Research Society
Benaras

- (42) Jain, Kamtaprasad
Religion of Tirthan-
karas (1914)
The World Jain
Mission, Aliganj
Central Jain Publi-
shing House
Ajitashram,
Lucknow.
- (43) Jain, S. A.
Reality (Tattvartha-
sangraha)
Vir Shasan Sangh
29, Indra Bishvas
Road, Calcutta-27.
- (44) Jain, S. A.
Reality (Tr. of
Sarvarthasiddhi by
Pujiyapada)
Vir Shasan Sangh
29, Indra Bishwas
Road, Calcutta, 37
- (45) Jain Gazette, 1916.
- (46) Jaini, J. L.
Gommatasāra
(Jivakāṇḍa) with
Eng. commentary
The Central Jain
Publishing House,
Ajitashram,
Lucknow.
- (47) Jaini, J. L.
Outlines of Jainism
Central Jain Publi-
shing House
Ajitashram,
Lucknow.
- (48) Joad, C. E. M.
Guide to Modern
Wickedness
Faber & Faber Ltd.
London.
- (49) Kalghatgi, T. G.
Jain View of Life
Jain Sanskr̥ti
Samrakshak Sangh,
Sholapur, India.
- (50) Kalghatgi, T. G.
Karma and Rebirth
L. D. Institute of
Indology.
- (51) Kundakunda
Acharya
Pancāstikāya (Com.
translated by
Maganlal Jain)
Digambar Jain
Swadhyay Mandir,
Songadh
(Saurashtra)
- (52) Kundakunda
Acharya

- Samayasāra**
(Commented and translated by Ugra Sen)
The Central Jain Publishing House, Lucknow.
- (53) Luniya, B. N.
Evolution of Indian Culture.
- (54) MacDonell, A. A.
History of Sanskrit Literature
- (55) Manikyanandi
Parikshamukh
(Ed. by S. C. Ghoshal)
Central Jain Publishing House, Lucknow.
- (56) Max Muller
Sacred Books of the East
(V. 12, Pt. 1)
Dover Publications, New York.
- (57) Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage Edn. 11.
- (58) Mehta, Mohanlal
Jaina Culture
Sohanlal Jain Dharma Pracharak Samiti, Amritsar
- (59) Mehta, Mohanlal
Jain Psychology,
Sohanlal Jain Dharma Pracharak Samiti, Amritsar,
- (60) Mirji, Anna Rao
Jainism (in Kannada)
Shanti Seva Sadan,
Shebal
(Dist. Belgaon).
- (61) Mohan Rao
U. S. Ed.
Message of Mahatma Gandhi.
Govt. of India Publications Division
New Delhi
- (62) Mukerji,
Radha Kumud.
Hindu Civilization
(V. 1.).
Bhavan's Book

- University,
Bombay.
- (63) Mukerji, Satkari
The Jain
Philosophy of Non-
absolutism
Bharati Jain
Parishat
Calcutta.
- (64) Mukerji; Satkari
Pramanmimamsa
(Tr.)
- (65) Nathmal muni
The Philosophy of
Anuvratas
Dakshin Pradeshik
Anuvrata Samiti,
Bangalore
- (66) Nemichandra
Gommatasāra.
(with Intro. in Eng.
by Ajitprasad Jain
& commentary)
Central Jain
Publishing House
Lucknow
- (67) Nrisimhachar, R.
Carnatica
Epigraphia V. 2.
Govt. of Mysore
- (68) Padmarajiah
Jaina theory of
knowledge and
reality
- (69) Pushpadanta
Bahubali Acharya
Ṣaṭkhaṇḍāgama.
Jainendra Gran-
thamala
Bangalore
- (70) Radhakrishnan,
Sarvapalli
History of
Philosophy
Eastern & Western
Govt. of India
Publication
New Delhi.
- (71) Radhakrishnan,
Sarvapalli
Indian Philosophy
Allen & Unwin,
London
- (72) Radhakrishnan,
Sarvapalli
Recovery of Faith
Hind Pocket Book,
Pvt. Ltd. Delhi 32

- (73) Radhakrishnan, S. & Muir, Charles, Ed.
Source book of Indian Philosophy
- (74) Ranade, R. D.
Pathway to God in Kannada Literature
Bhavan Publications Bombay.
- (75) Rose, William Ed. Outline of Modern Knowledge
Victor Collaniz, London
- (76) Sacchidanand Murti, K.
Indian Spirit
Andhra Uni. Voltaire
- (77) Sankhya Indian Journal of Statistics V. 18 1957.
- (78) Sharma S. R.
Jainism & Karnataka Culture
Karnataka Historical Research Society
Dharwar
- (79) Shastri Kailaschandra
Jainism
(in Kannada)
- (80) Sogani, K. C.
Ethical doctrines of Jainism
Jain Sanskr̥ti Samrakshak Sangh, Sholapur
- (81) Stevenson, (Mrs.) Sinclair
Heart of Jainism
Oxford Uni. Press, London
- (82) Tatia, Nathmal
Studies in Jain Psychology
Jain Cultural Research Society
Banaras 5 India.
- (83) Times of India
19 March, 1965
Bombay
- (84) Toyenbee, Arnold
A Study of History
V. 1.

- Oxford University Press
London
- (85) Tulsi, Acharya.
Prevedic Existence
of Sramaṇa Culture
- (86) Umasvati
Tattvārthasūtra
(by S. A.
Jain) Vira Shasan
Sangh,
Calcutta
- (87) Upadhye, Adinath
Neminath
Commentary on
Karttike-
yānuprekṣā
- (88) Upadhye, Adinath
Neminath
Introduction to
Pravacanasāra of
Kundakunda
- (89) Upadhye, Adinath
Neminath
Paramātmaprakasha
of Yogindudeva.
Shrimad Rajachan-
dra Ashram, Agas
(Gujarat)
- (90) Uttarādhyayana
Sutra
Sacred Books of
the East (45).
Dover Publications
New York.
- (91) Vivekanand.
Lectures from
Colombo to Almora
Advaita Ashram
5, Delhi
Anteby Road,
Calcutta
- (92) Williams, R.
Jaina Yoga
Oxford University
Press,
London
- (93) Yogindudeva
Parmātmaprakash
with commentary
in Kannada
Dr. Manjappa
Hegade,
Dharmasthala,
(Karnataka).
- (94) Zimmer Heinrich
Philosophies of
India ed. Joseph
Campbell
Routledge Kegan
Paul Ltd. London

- (95) अमृतचन्द्रसूरी
पुरुषार्थसिद्धयुक्तिय
अजीतप्रसाद
बी सेन्ट्रल जैन
पब्लिशिंग हाउस,
अजीताश्रम,
लखनौ
- (96) आशाधर
अनगारधर्ममित्र .
हिन्दी अनु. सह
श्रुतभंडार व ग्रंथप्रकाशन
समिति,
फलटन (सतारा)
महाराष्ट्र
- (97) आशाधर
सागरधर्मामृत
श्रुतभंडार व ग्रंथप्रकाशन
समिति,
फलटन, सतारा
(महाराष्ट्र)
- (98) कुन्दकुन्दाचार्य
मूलाचार
दिगम्बर जैन
स्वाध्याय मंदिर
ट्रस्ट, सोनगढ
(सीराष्ट्र)
- (99) कुन्दकुन्दाचार्य
समयसार
श्रुतभंडार व
- ग्रंथप्रकाशन समिति
कालटन
पुना.
- (100) गुणभद्राचार्य
आत्मानुशासन
संपा. जे. अेल. जैनी
सेन्ट्रल पब्लिशिंग हाउस,
अजीताश्रम,
लखनौ
- (101) जैन जगत (पत्रिका)
अप्रैल १९७८
भारत जैन महामंडल
बम्बई १.
- (102) पूज्यपाद .
इष्टोपदेश
रायचन्द्र जैन शास्त्रमाला
बम्बई
- (103) भगवद्गीता
- (104) वीरनन्दी
आचारसार
शांतिसागर दिगंबर ग्रंथमाला
बारामती
पुना.
- (105) समंतभद्र
रत्नकरण्ड श्रावकाचार
- (106) सुशीलमुनि
जैन धर्म
ओल इन्डिया श्वेताम्बर
स्थानकवासी भवन,
नयी दिल्ली

